

Journal of

analytic divinity

VOLUME: 6 ISSUE: 2 - WINTER 2022- E- ISSN: 2602- 3792
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad> - <https://andcenter.org>

Journal of Analytic Divinity

Cilt/Vol: 6, Sayı/Issue: II, 2022.

E-ISSN: 2602-3792

ANKARA-TURKIYE.

Analytic Divinity Center
www.andcenter.org

JOURNAL OF ANALYTIC DIVINITY

Journal of Analytic Divinity dergisi, senede iki defa yayınlanan uluslararası alan indeksli hakemli bir dergidir. JAD'de yayınlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukukî açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir. Dergiye gönderilen yazılar iade edilmez.

Journal of Analytic Divinity is an internationally indexed, peer-reviewed journal published twice a year. All the responsibility of all articles published in JAD in terms of language, science and legal belongs to the authors, and the publishing rights belong to the Journal of Analytic Divinity. The Editorial Board is free to publish or not publish articles submitted to the journal. Articles sent to the journal are not returned.

Yayıncı/Publisher

Özcan GÜNGÖR

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi/Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty of Islamic Sciences Ankara/Türkiye
ogungor@ybu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-0775-023X

Yazı İşleri Müdürü/Managing Editor

Yusuf YARALIOĞLU

Ankara Yıldırım Beyazıt Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, AYBU, Institute of Social Sciences
yusufyaralioglu@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0966-5925

Editör/Editor in Chief

Prof. Dr. Özcan GÜNGÖR

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi/Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty of Islamic Sciences Ankara/Türkiye
ogungor@ybu.edu.tr

Alan Editörleri/Field Editors

Doç. Dr. Harun ŞAHİN (Uluslararası İlişkiler/International Relations)

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi/Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty of Islamic Sciences Ankara/Türkiye
hsahin@ybu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-2834-2339

Arş. Gör. Dr. Rukiye Aysun İNAN (Felsefe ve Din Bilimleleri/İndeksleme/Philosophy and Religious Sciences/Indexing)

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi/Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty of Islamic Sciences Ankara/Türkiye
r.aysun.inan@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1595-6454

Doç. Dr. İ. Ethem ARIOĞLU (İslam Tarihi ve San.-Türk Dili/Islamic History/Arts and Turkish Language)

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi/Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty of Humanity and Social Sciences Ankara/Türkiye, iearioglu@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4051-3700

Dr. Öğr. Üyesi Abdussamet VARLI (Temel İslam Bilimleri/Basic Islamic Sciences)

Bayburt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi/Bayburt University Faculty of Theology, Bayburt/Türkiye
avarli61@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-9094-861X

İsmail ZEYREK (Editöryal Süreçler- Türkçe Dil Editörü/ Editorial Processes, Turkish Language)

Ankara Yıldırım Beyazıt Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, AYBU, Institute of Social Sciences, Şırnak/Türkiye

ismailzeyrek@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-8127-3646

Prof. Dr. Yakup CİVELEK (Arap Dili ve Edebiyatı/Arabic Language and Literature)

Ankara Hacı Bayram Üni., İslami İlimler Fakültesi/Ankara Yıldırım Beyazıt Univ. Faculty of Islamic Sciences Ankara/Türkiye
yakup.civelek@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3448-4723.

Dr. İsmail KAYA (Etik Süreçler/Ethical Processes)

Milli Eğitim Bakanlığı, Ministry of National Education, Düzce Provincial Directorate of National Education, Duzce/Türkiye
ikayatr@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6920-7358

Journal of Analytic Divinity

Cilt/Vol: 6, Sayı/Issue: II, 2022.

E-ISSN: 2602-3792

ANKARA-TURKIYE.

Analytic Divinity Center
www.andcenter.org

II

Arş. Gör. Mehmet Emin SARIKAYA (Editöryal Süreçler, Kitap Değerlendirmesi/Editorial Processes, Book Review)

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi/Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty of Islamic Sciences Ankara/Türkiye
eminsarikaya.93@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7550-4727

Dr. Tuğrul Niyazibeyoğlu (İngilizce/English)

Milli Eğitim Bakanlığı, Ministry of National Education/Ankara/Türkiye
niyazibeyoglu78@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1112-4485

Arş. Gör. Hümeysra Ahsen DOĞAN (İstatistik/Statistic)

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi/Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty of Islamic Sciences Ankara/Türkiye
ahsencik1996@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-3813-8470

Yayın Tarihi/Publishing Date: 15.12.2022

Kapsam/ Scope: Sosyal Bilimler

Yayın Dilleri- Languages of Publication

Türkçe & İngilizce & Arapça& Türk Lehçeleri-Turkish & English & Arabic&Turkish Dialectics

Yazışma Adresi/ Contact Address

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Faculty of Islamic Sciences, Esenboga Campus, Cubuk/Ankara

Periyot/Period

JAD yılda iki defa yayınlanan uluslararası hakemli bilimsel bir dergidir.

JAD is an international refereed journal and is published biennially

JAD, Creative Commons Atf-Gayri Ticari-Aynı Lisansla Paylaş 4.0 (CC BY) Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Journal of Democracy Platform, is licensed by Creative Commons Attribution-Non-Commercial-No Derivatives 4.0 (CC BY) licence.

Hakem Kurulu/Referee Board

JAD, iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır. Hakem isimleri gizli tutulmakta ve yayımlanmamaktadır.

JAD uses double-blind review fulfilled by two reviewers. Referee names are kept strictly confidential.

Dizinleme Bilgileri/Abstracting and Indexing Services

	Kabul/Accepted
1-İSAM	18.12.2017
2-Türk Eğitim İndeksi	19.12.2017
3-Index Copernicus	02.01.2018
4- ATLA	09.01.2019
5- ERİH PLUS	11.03.2019
6-ASOS	25.04.2019
7- DOAJ	30.04.2019
8- Sharpa/Rome	10.01.2020
9- ProQuest	30.03.2020
10-EBSCO	02.12.2020

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Özcan GÜNGÖR

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi/Ankara Yıldırım Beyazıt University, Ankara/Türkiye
ogungor@ybu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0775-023X

Prof. Dr. Abdurrahman KURT

Bursa Uludağ Üni., İlahiyat Fakültesi/ Bursa Uludağ University Faculty of Divinity/Bursa/Türkiye
akurt@uludag.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6087-3725

Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/ İstanbul University Faculty of Divinity/ İstanbul/Türkiye
adnandemircan@gmail.com |
ORCID: 0000-0002-9290-0780

Prof. Dr. Ahmad RAFIQ Sunan

Kalijaga State University/Endonezya
ahmad.rafiq@uin-suka.ac.id
ORCID: 0000-0001-9353-3380

Prof. Dr. Dosay KENJETAY

Ahmet Yesevi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Akhmad Yassawi University Faculty of Divinity/ Türkistan/Kazakistan
dossay.kenzhetay@ayu.edu.kz.

Prof. Dr. Eyüp ŞİMŞEK

Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/ Atatürk University Faculty of Divinity/ Erzurum/Türkiye
eyupsimsek@atauni.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4393-7616

Journal of Analytic Divinity

Cilt/Vol: 6, Sayı/Issue: II, 2022.

E-ISSN: 2602-3792

ANKARA-TURKIYE.

Analytic Divinity Center
www.andcenter.org

III

Prof. Dr. Felix KÖRNER

Humboldt-Universität zu Berlin/Zentralinstitut für
Katholische Theologie/ Nikolaus Cusanus-
Lehrstuhl für Theologie der Religionen
felix.koerner@hu-berlin.de
ORCID: 0000-0003-1618-7968

Prof. Dr. Frank GRIFFEL

Yale University, Religious Studies/USA
frank.griffel@yale.edu
ORCID: 0000-0003-0905-4374

Prof. Dr. Kemal POLAT

Kyrgyz-Turkish Manas University/ Bişkek/ Kyrgyz
Republic, kemal.polat@manas.edu.kg
ORCID: 0000-0002-9259-8016

Prof. Dr. Ahmet YILDIRIM

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler
Fakültesi/ Ankara Yıldırım Beyazıt University
Faculty of Islamic Sciences Ankara/Türkiye
ayildirim2000@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-3448-4723.

Prof. Dr. Asım YAPICI

Ankara Sosyal Bilimler Ü./Social Sciences Univ. of
Ankara/ Türkiye, asim.yapici@asbu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-7041-9064

DANIŞMA KURULU/BOARD OF ADVISORY

Prof. Dr. Vejdi BİLGİN

Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/ Bursa
Uludağ Un. Faculty of Divinity/ Bursa/Türkiye
vbilgin@uludag.edu.tr
ORCID: 0000-0002-2161-4875

Prof. Dr. Ahmet ÜNSAL

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler
Fakültesi/ Ankara Yıldırım Beyazıt University
Faculty of Islamic Sciences Ankara/Türkiye
aunsal@ybu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3448-4723.

Prof. Dr. Metin ÖZDEMİR

Ankara Sosyal Bilimler Ü./Social Sciences Univ. of
Ankara/ Türkiye, ozdemirmetin@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-5678-8579

Prof. Dr. Yakup CİVELEK

Ankara Hacı Bayram Ü. İslami İlimler Fak/Ankara
Hacı B. Un. F. of Islamic Sciences Ankara/Türkiye
yakup.civelek@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3448-4723.

Prof. Dr. Zeki Salih ZENGİN

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler
Fakültesi/ Ankara Yıldırım Beyazıt University
Faculty of Islamic Sciences Ankara/Türkiye
zekisalih55@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2354-8899

Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler
Fakültesi/ Ankara Yıldırım Beyazıt University
Faculty of Islamic Sciences Ankara/Türkiye
mozkan@ybu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6006-3172

Prof. Dr. Ali Osman KURT

Ankara Sosyal Bilimler Ü./Social Sciences Univ. of
Ankara/ Türkiye, aliosman.kurt@asbu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1459-7832

Prof. Dr. Celaleddin ÇELİK

Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/ Erciyes
University Faculty of Divinity/ Kayseri/Türkiye
celikcela@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3279-5405

Prof. Dr. Hacı Yunus APAYDIN

Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/ Erciyes
University Faculty of Divinity/ Kayseri/Türkiye
yunusa@erciyes.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0741-6896

Prof. Dr. Halil İbrahim BULUT

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/ İstanbul
University Faculty of Divinity/ İstanbul/Türkiye
hibulut@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5528-9559

Prof. Dr. Heidi HADSELL

President of Hartford Seminary/USA

Prof. Dr. İshak ÖZGEL

Süleyman Demirel Üniversitesi/ Suleyman Demirel
University Faculty of Divinity/ Isparta/Türkiye
ishakozgel@sdu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3807-414X

Prof. Dr. Kımbat KARATIŞKANNOVA

Ahmet Yesevi Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi/ Akhmad Yassawi University Faculty of
Divinity/ Türkistan/Kazakistan

Prof. Dr. Labidi BOUABDALLAH

Mohammed bin Zayed University for
Humanities/United Arab Emirates
b_labidi@yahoo.fr
ORCID: 0000-0001-9056-486X

Journal of Analytic Divinity

Cilt/Vol: 6, Sayı/Issue: II, 2022.

E-ISSN: 2602-3792

ANKARA-TURKIYE.

Analytic Divinity Center
www.andcenter.org

IV

Prof. Dr. Marcel SİGRİST EBAF
École Biblique of Jerusalem/İsrail
venard@ebaf.edu

Prof. Dr. Mohamed M. EL-GAMMAL
Hamad bin Khalifa Uni./Doha/Qatar
malgammal@hbku.edu.qa
ORCID: 0000-0002-8389-3400

Prof. Dr. Murat DEMİRKOL
Ankara Yıldırım Beyazıt Üni./Ankara Yıldırım
Beyazıt Univ./Ankara/ Türkiye
murat60demirkol@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1770-4288

Prof. Dr. Sami KILIÇ
Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/ Fırat
University Faculty of Divinity/ Elazığ/Türkiye
skilic959@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9954-5312

Prof. Dr. Talip ÖZDEŞ
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi/
Sivas Cumhuriyet Uni. Faculty of Divinity/
Sivas/Türkiye, tozdes@cumhuriyet.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6989-1900

Prof. Dr. Yasin YILMAZ
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler
Fakültesi/ Ankara Yıldırım Beyazıt University
Faculty of Islamic Sciences Ankara/Türkiye
yyilmaz@ybu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6186-2400

Prof. Dr. Zekiye DEMİR
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler
Fakültesi/ Ankara Yıldırım Beyazıt University
Faculty of Islamic Sciences Ankara/Türkiye
zdemir@ybu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4009-7751

Doç. Dr. Fatima ZOHRA AOUATİ
Aouati University of Sharjah/United Arab Emirates
faouati@sharjah.ac.ae

Doç. Dr. Harun ŞAHİN
AYBU, İslami İlimler Fak./AYBU, Faculty of Islamic
Sciences Ankara/Türkiye
hsahin@ybu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2834-2339

Doç. Dr. Salih AYDEMİR
Ankara Hacı Bayram Üniversitesi İslami İlimler
Fakültesi/ Ankara Hacı Bayram University Faculty
of Islamic Sciences Ankara/Türkiye
salih.aydemir@hbv.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3236-8438

Doç. Dr. Jamal J. ELİAS
University of Pennsylvania /USA
jjelias@upenn.edu

Doç. Dr. Samagan MYRZAİBRAİMOV
Osh State University/ Osh/Krgzy

Dr. A. Ulrich PAFFRATH
Goethe Universität/Germany
praxis-dr.paffrath@gmx.de

Dr. Öğr. Üyesi M. Mücahit ASUTAY
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler
Fakültesi/ Ankara Yıldırım Beyazıt University
Faculty of Islamic Sciences Ankara/Türkiye
mukahitasutay@ybu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3200-4666

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa DEMİRCİ
İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/ İstanbul
University Faculty of Divinity/ İstanbul/Türkiye
mustafa.d.69@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9056-2389

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
6/2 (Aralık/December 2022), V-VI.

Kıymetli Okurlar;

Journal of Analytic Divinity Dergisi, yayınladığı makaleler, hakemleme süreçleri ve editöryal ekibin sistematik ve gayretli çalışmaları ile okuruna söz verdiği zaman aralığında yayın hayatına devam etmektedir. Akademik dergicilik, yazar ve okur kitlesi düşünüldüğünde hassasiyet gerektiren bir süreçtir. Ancak kıymetli araştırmacıların emeklerini okuyucu ile buluşturmanın manevi huzuru ve tatmini bu yoldaki yükü, mutluluğa dönüştürmektedir. Yayın dönemimiz geldiğinde sizlerle buluşturduğumuz her sayıda bu sevinci yeniden yaşadığımızı belirtmek isteriz.

2022 yılının kış dönemi sayısı olan dergimizin 6. cilt 2. sayısında 11 adet Türkçe, 1 adet Arapça araştırma makalesi ve 1 İngilizce kitap değerlendirmesi olmak üzere toplam 13 akademik çalışma yayınlanmaktadır.

Dergimizin bu sayısında *Türkiye’de Yapılmakta Olan Kur’an Araştırmalarında Bir Okuma* isimli Arapça makalesinde Prof. Dr. M. Halil Çiçek tarafından çeşitli Tefsir çalışmalarının değerlendirmeleri yapılmaktadır. Prof. Dr. Abdurrahman Kurt *Çağdaş Ailevi Sorunların Çözümünde İslami Aile Değerlerinin Katkısına Dair Sosyolojik Bir Analiz* makalesinde aileye ilişkin spesifik İslami değerlerin neler olduğunu tespit ederek bunların çağdaş ailevi sorunların çözümündeki işlevini analiz etmektedir. Dr. Öğrencisi Doktora (Aday) Musa Yılmaz ve Prof. Dr. Niyazi Akyüz’ün kaleme aldığı *Kent Olgusu ve Kent-Din İlişkisi Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme* adlı makalede kent sosyolojisi ve sosyolojik ekollerin kente yaklaşımları incelenmiştir *Ortaöğretim Öğrencilerinde Sosyal Değerler ve Dindarlık İlişkisi* adlı makalesinde Alan Uzmanı Betül Doğan Sarıkaya 14-18 yaş grubu ortaöğretim öğrencilerinde, sosyal değerler ve dindarlık ilişkisini konu etmiştir. Elementer yaratılış konusunu sunmak, Öğr. Gör. Dr. Yahya Arslan tarafından *Kur’an Âyetleri Bağlamında İnsanın Elementer Yaratılışının Değerlendirilmesi* isimli makalede ele alınmıştır. *İlahiyat Eğitiminin Dönüştürücü Etkileri: Uluslararası İlahiyat Öğrencileri Örneği* isimli makalesinde Prof. Dr. Zekiye Demir sosyal-psikoloji alanına giren tutum ve davranış değişikliği Uluslararası İlahiyat Öğrencileri özelinde ele almıştır. Dr. Öznur Hocoğlu’nun *Hz. Peygamberle İlişkisi Bakımından Benî Hanîfe Kabilesi Hakkında Bazı Mülâhazalar* çalışması, İslâm Tarihi genelinde ve Hz. Peygamber devri özelinde Benî Hanîfe’nin yerini ortaya koymaktadır. *Ağır Hastalarda Dini Başa Çıkma*

başlıklı çalışmasında Alan Uzmanı Rabia Coşgun ve Doç. Dr. Behlül Tokur, ağır hastalarda dinî başa çıkma sürecini anlamayı amaçlamaktadır. Prof. Dr. Nevin Turgut Gültekin ve Öğr. Gör. Ayşe Nur Canpolat, *Türkiye’de Kültürel Mirası Koruma Sürecinde Kutsal Mekân* çalışmasında uluslararası gelişmelere dayalı olarak Türkiye’de kültürel mirası koruma süreci kutsal mekânlar üzerinden irdelenmiştir. *Pakistan’daki Din Psikolojisi Çalışmalarına Genel Bir Bakış* başlıklı çalışmada Yüksek Lisans Öğrencisi Sadia Ashgar, Pakistan’da din psikolojisi alanında yazılmış çalışmaları incelemek, hangi konular üzerinde yoğunlaştıklarını tespit etmek, aynı zamanda ilgili çalışmaların farklı ülkelerde yapılan çalışmalarla benzerlik ve farklılıklarını irdelenmiştir. Alan Uzmanı Muhammed Şahbaz *Ergenlerde Adil Dünya İnancı ve Dindarlık İlişkisi: Gaziantep Lise Öğrencileri Örneği* adlı çalışması ergenlerde adil dünya inancı ile dindarlık arasındaki ilişkiyi tespit etmek amacı ile gerçekleştirilen deneysel bir araştırmadan oluşmaktadır. Son olarak Arş. Gör. Ayşe Aytekin tarafından değerlendirilen *Re-Appraisal of Juynboll Theories about Hadith* kitabıyla yeni sayımızın makale konuları sizlerin takdirine sunulmaktadır.

Dergimiz yayın süreçlerini geliştirmek adına profesyonel yazım desteği hizmeti almaya başlamıştır. Yeni süreçte dergimiz editöryal ekibine katkı sunan Doç. Dr. İ. Ethem ARIOĞLU, Dr. Öğr. Üyesi Abdussamet VARLI, Prof. Dr. Yakup CİVELEK, Dr. Tuğrul Niyazibeyoğlu, Arş. Gör. Humeyra Ahsen DOĞAN, Dr. İsmail KAYA, Yusuf YARALIOĞLU hocalarımıza teşekkürü bir borç biliriz. Dergimiz, ERİH PLUS, ATLA, DOAJ, İNDEX COPERNİCUS, EBSCO gibi uluslararası alan indekslerinde taranmakta ve araştırmacılarımızın makalelerini titiz bir değerlendirme süreci ile okuyucusuna sunmayı amaç edinmektedir. Kıymetli okuyucumuza dergimizin yeni sayısını ulaştırmaktan duyduğumuz menuniyeti ifade etmek isteriz.

Editör

Prof. Dr. Özcan GÜNGÖR

(AYBÜ, İİF/AYBU, Faculty of Islamic Sciences) Ankara/Türkiye

(ogungor@ybu.edu.tr) ORCID: 0000-0002-0775-023X

Journal of Analytic Divinity

Cilt/Vol: 6, Sayı/Issue: 2, 2022.

E-ISSN: 2602-3792

ANKARA-TURKIYE

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Editörden/From the Editor

Journal of Analytic Divinity 6/2

Özcan Güngör-----IV-V

Araştırma Makaleleri/Research Articles

Kent Olgusu ve Kent-Din İlişkisi Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme

A Sociological Evaluation on the Urban Case and the Relationship of Urban-Religion

Musa Yılmaz-Niyazi Akyüz-----9-34

Ortaöğretim Öğrencilerinde Sosyal Değerler ve Dindarlık İlişkisi

The Relationship of Social Values and Religiousness in Secondary Students

Betül Doğan Sarıkaya-----35-52

Kur'an Âyetleri Bağlamında İnsanın Elementer Yaratılışının Değerlendirilmesi

An Evaluation of Direct Creation of Man in the Context of the Qur'anic Verses

Yahya Arslan-----53-76

İlahiyat Eğitiminin Dönüştürücü Etkileri: Uluslararası İlahiyat Öğrencileri Örneği

The Transformative Effects of Theological Education: The Case of International Theology Students

Zekiye Demir-----77-103

Hz. Peygamberle İlişkisi Bakımından Benî Hanîfe Kabilesi Hakkında Bazı Mülâhazalar

Some Reviews on the Tribe of Banu Hanifah from the Perspective of its Relationship with the Prophet Muhammad

Öznur Hocaoğlu-----104-121

Ağır Hastalarda Dini Başa Çıkma

Religious Coping in Severely Ill Patients

Rabia Coşgun-Behlül Tokur-----122-144

Türkiye'de Kültürel Mirası Koruma Sürecinde Kutsal Mekân

Sacred Space in the Process of Conservation of Cultural Heritage in Turkey

Nevin Turgut Gültekin-Ayşe Nur Canbolat-----145-159

Pakistan'daki Din Psikolojisi Çalışmalarına Genel Bir Bakış

An Overview of the Psychology of Religion Studies in Pakistan

Sadia Asghar-----160-173

Ergenlerde Adil Dünya İnancı ve Dindarlık İlişkisi: Gaziantep Lise Öğrencileri Örneği

The Relationship between Belief in a Just World and Religiosity among Adolescents: The Case of Gaziantep High School Students

Muhammed Şahbaz-----174-197

قراءة في الدراسات القرآنية المعاصرة في تركيا

Türkiye'de Yapılmakta Olan Kur'an Araştırmalarında Bir Okuma

Mehmet Halil Çiçek-----198-218

Diyanet İşleri Başkanlığının Süreli Yayınlarından Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi Başyazılarında Hadisler

Hadiths in the Editorials/Main Articles of The Diyanet Gazetesi/ Newspaper and Diyanet Aylık Dergi/Monthly Magazine That Are of The Periodic Publications of The Presidency of Religious Affairs

Cenk Üçer-Büşra Zoba-----219-283

Çağdaş Ailevi Sorunların Çözümünde İslami Aile Değerlerinin Katkısına Dair Sosyolojik Bir Analiz

A Sociological Analysis about The Contribution of Islamic Family Values in Solving Contemporary Family Problems

Abdurrahman Kurt-----284-314

Kitap Değerlendirmesi/Book Review

Re-Appraisal of Juynboll Theories about Ḥadith, Author: Dr. Alam Khan, (Trabzon: Kalem Publication, 2019)

Juynboll'un Hadisle İlgili Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme-Eleştirel Bir Çalışma, Yazar: Dr. Alam Khan, (Trabzon: Kalem Yayınevi, 2019)

Ayşe Aytakin-----315-327

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
6/2 (Aralık/December 2022), 9-34.

Kent Olgusu ve Kent-Din İlişkisi Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme
A Sociological Evaluation on the Urban Case and the Relationship of Urban-Religion

Musa Yılmaz

Doktora (Aday), Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
PhD (Candidate), Ankara University, Faculty of Divinity, Department of Philosophy and
Religious Studies, Ankara/Türkiye
E-posta: musayilmaz114@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-9929-7814

Niyazi Akyüz

Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
Prof. Dr., Ankara University, Faculty of Divinity, Department of Philosophy and
Religious Studies, Ankara/Türkiye
E-posta: niyaziakyuz06@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8806-0849

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 18 Mayıs/May 2022
Kabul Tarihi / Date Accepted: 25 Ağustos/ August 2022
Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/15 December 2022
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış-Aralık/Winter-December
DOI: 10.46595/jad.1118445

Cite as / Atıf: Yılmaz, Musa-Akyüz, Niyazi, "Kent Olgusu ve Kent-Din İlişkisi Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme". *Journal of Analytic Divinity*, (Aralık/December 2022), 9-34.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Musa Yılmaz-Niyazi Akyüz)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Musa Yılmaz % 55, Niyazi Akyüz % 45

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Bu çalışma, medeni insanın doğal yaşam alanı olan kentlerin, toplumların karakteristiğini, yaşam biçimlerini ve radikal değişimlerini belirlemede oynadığı etkin rolü konu edinerek, kent olgusunu tarihsel düzlemde sosyologların farklı bakış açıları ve yaklaşımları üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada, ilk olarak kentin tarihsel ortaya çıkışında, gelişiminde ve farklılaşmasında doğal koşulların saptanması ve bu süreçte dinin işlevsel boyutu irdelenmeye çalışılmıştır. Ardından sosyolojik açıdan kent tanımlamasına değinildikten sonra, toplumsal değişimi merkeze alarak kenti analiz eden klasik sosyologların tipolojik kent yaklaşımları üzerinde durulmuştur. Kenti sosyolojik çalışma nesnesi ve laboratuvar olarak gören Chicago ekolü düşünürlerin, rekabet, istila ve hakimiyet gibi kavramlarla kentsel gelişmeye dair görüşleri ile kentsel mekânı kapitalist üretim süreçleri olarak ele alan çağdaş kent sosyologlarının, kendine özgü yaklaşımları ışığında, sosyolojik düzlemde kent olgusu değerlendirilmiştir. Ayrıca kentsel mekân ve din ilişkisinde dinin işlevsel boyutu irdelenmeye çalışılarak, bir yaşam biçimi olan dindarlığın kentsel görünümü belirlenmeye çalışılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, kentin inşasında toplumun dini ve sosyolojik karakteristiğinin etkisi olduğu gibi toplumsal yapının şekillenmesinde de kentin etkisi görülmekte olduğu söylenebilir. Böylece, sosyolojik açıdan kent olgusu, farklı yaklaşımlara göre kentsel gelişme ile kent din ilişkisi ve dindarlığın kentsel görünümü çerçevesinde incelenen bu çalışma, dokümantasyon tekniği ile ele alınıp, İşlevselcilik paradigmasından yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Kent Olgusu, Kentin Kökeni, Kentsel Gelişme, Kent Dindarlığı, Toplum.

Abstract

This study aims to examine the urban phenomenon through different perspectives and approaches of sociologists in the historical plane, by discussing the active role played by cities, which are the natural habitats of civilized people, in determining the characteristics, lifestyles and radical changes of societies. Firstly, it was determined the natural conditions in the historical emergence, development and differentiation of the city and to examine the functional dimension of religion in this process. After the sociological definition of the city was mentioned, the typological city approaches of classical sociologists who analyzed the city by focusing on social change were emphasized. In the light of the unique approaches of the Chicago school thinkers, who see the city as a sociological study object and laboratory, their views on urban development with concepts such as competition, invasion and domination, and the unique approaches of contemporary urban sociologists, who consider urban space as capitalist production processes, the phenomenon of the city has been evaluated in the sociological plane. In addition, it was examined the functional dimension of religion in the relationship between urban space and religion, the urban aspects of religiosity, which is a lifestyle also determined. According to the obtained results, we can deduce that the religious and sociological characteristics of the society have an effect on the construction of the city, as well as the effect of the city on the shaping of the social structure. Thus, this study was examined sociologically within the framework of the urban phenomenon, the relationship between urban development and city-religion and the urban aspects of religiousness,

according to different approaches, and prepared by using the documentation technique and the Functionalism paradigm.

Keywords: Religion Sociology, Urban Phenomenon, City Origin, Urban Development, Urban Religiosity, Society

Giriş

Tarih boyunca, sosyal bir varlık olarak insan (Çelik, 2013, 97), toplumlar halinde yaşamını sürdürmekte (Akyüz, 2007a, 47) ve toplumlar ise, biyolojik organizmalara benzer biçimde, basit yapılardan karmaşık yapılara doğru bir gelişme eğiliminde olduğu söylenebilir (Slattery, 2014, 4). Aynı şekilde, medeni insanın doğal yaşam alanı olan kentler de (Park, 2018, 39) biyolojik organizmalara benzetilebilir. Bu organizmanın tüm parçaları (aile, din, eğitim, ekonomi, kültür vb.), onun hayatıyetine fonksiyonel olarak katkı sağlamaktadır. Dolayısıyla, kentler de canlı varlıklar gibi doğmakta, kentleşme sürecinde gelişmekte ve yapıları değişerek günümüz modern sosyal sistemlere doğru gelişimini sürdürmektedir (Keleş, 1993, 296-297).

Bu değişim serüveninde, toplumların tarihsel gelişim ve dönüşümün kırılma noktası 19. yüzyılın sanayi devrimiyle gerçekleşmiştir. Dönemin sosyologları, içinde bulunduğu radikal değişimi anlamaya çalışarak, toplumsal yapıyı dikotomik tipeştirmelerle analiz etmiştir. Tönnies bu süreci, geleneksel-kırsal yaşam tarzı olan *gemeinschaft*tan (cemaatten), modern-kentsel hayat tarzı olan *gesellschaft*ta (cemiyete) geçiş olarak yorumlamıştır. Durkheim ise, *mekanik dayanışmalı toplum*dan, *organik dayanışmalı topluma* geçiş şeklinde tipeştirmiştir. Redfield, *folk toplumu* ve *şehir toplumu* kavramını kullanmıştır. Her iki kutupta bulunan toplum biçiminin sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel ve dini davranış örüntüleri ve yaşam biçimleri, sosyologların kendine özgü tipeştirmeleriyle analiz edilmiştir (Swingewood, 1998, 123-132; Kıray, 2000, 13).

Kent olgusu hem köken olarak hem de tarihsel olarak, zaman ve uzam sınırları içinde (Keleş, 1993, 74), yaşadığı tüm söz konusu gelişimsel süreci, dinin fonksiyonu altında tecrübe ettiği söylenebilir. Toplumlar, içinde bulunduğu zamanın ruhuyla kültür ve medeniyet inşa ederek, kendilerine özgü bir yaşam tarzı ve yerleşme biçimi olarak kentleri kurmuştur (Çelik, 2015, 38). Din fenomeni ise, kurulan hayata anlam verme ve gaye kazandırma bakımından, toplumun dünya kurma girişiminde stratejik bir fonksiyon icra etmiştir (Berger, 1993, 58). Bu bağlamda din, insanın yaşadığı tüm evreni, insan açısından manidar bir varlık olarak tasavvur etmenin cüretkâr bir girişimi olarak görülebilir (Berger, 2015, 88). Öyle ki, insanlık tarihi, aynı zamanda dinin kendine özgü bir gelişim tarihi olmuştur. Böylece din, toplumsal yaşamda kendine özgü konumunu, çeşitli isimlere bürünerek sürdürmeye devam etmiştir (Akyüz, 2007b, 20). Tarih kayıtları bize göstermektedir ki, dinsiz bir topluma rastlanılmamıştır (Malinowski, 1990, 7). İnsanlar, en iptidaî kültürlerde bile olsa, birtakım sosyal guruplara dahil olduğu gibi, bir din çatısı

altında da bulunmakta, aşkın bir varlığa inanmakta ve ölümden sonraki hayat için düşünmektedir. Hatta, geçmişten günümüze ilimsiz, sanatsız ve felsefeden uzak bir topluma rastlamak mümkündür. Ancak insanlığın kadim tarihine ve önceki devirlerine gidildiğinde bile, mutlaka bir din fenomeni ile karşılaşmaktadır (Freyer, 1964, 29-31; Bergson, 2004, 91-92). Dolayısıyla, kent, toplum ve din ilişkisi, toplumun varoluş temelleri bakımından bütünsellik göstermekte olduğu söylenebilir.

Bu çalışma, medeni insanın doğal yaşam alanı olan kentlerin, toplumların karakteristiğini, yaşam biçimlerini ve radikal değişimlerini belirlemede oynadığı etkin rolü konu edinerek, kent olgusunu tarihsel düzlemde sosyologların farklı bakış açıları ve yaklaşımları üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, kentin tarihsel kökeni ve dinin işlevselliği, sosyolojik açıdan kent olgusu, farklı yaklaşımlara göre kentsel gelişme ile kent din ilişkisi ve dindarlığın kentsel görünüşleri, dokümantasyon tekniği ile ele alınıp, İşlevselcilik paradigmasından yararlanılarak analiz edilmeye çalışılmıştır.

1. Kentin Tarihsel Kökeni ve İlk Ortaya Çıkışında Dinin Fonksiyonu

İnsanlık tarihi içerisinde, M.Ö. 4000 yıllarında doğu Akdeniz kıyıları ve civarı ile Hindistan'ın kıraç bölgelerinde çeşitli gruplar, yerel bölgeye özgü ve oluşturduğu yaşam habitatına ait bir çeşit ekonomik yapıları olan topluluklar yaşadığı düşünülmektedir. Bu topluluklar, avcılar, toplayıcılar, balıkçılar ve yerleşik hayata sahip çiftçiler ile diğer alanlara dağılmış kabileler olarak sıralanabilir. Söz konusu topluluklar, yaptıkları çeşitli buluşlarla hem kendilerine özgü ekonomik yapı oluşturmakta hem de insanlık uygarlığının gelişmesine ve kentleşmeye önemli katkı sağlamışlardır (Childe, 2006, 103). Özellikle, neolitik çağ döneminde toprağı işleyerek tarıma dayalı ürün elde edilmesi ile artı ürünün ortaya çıkması, kentleşmenin önemli bir boyutunu oluşturmuştur (Bookchin, 1999, 45). Bu bağlamda, kent yapısının birçok özelliği, söz konusu dönemin köy olgusunun içinde potansiyel olarak bulunuyordu. Ancak gelişmekte olan bir embriyodan ziyade, henüz döllememiş bir yumurta durumundaydı. Bu yumurtanın farklılaşması ve karmaşık kültürel gelişimini başlatabilmesi için, babadan gelecek olan tamamlayıcı kromozomlara ihtiyacı vardı. Her ne kadar günümüzde elde edilen bulgulara dayanarak, kentin fiziki yapısının oluşumu, tarihsel olarak neolitik çağ kültürünün son dönemine dayanıyor olsa da aslında, kentin ortaya çıkışı, paleolitik ve neolitik çağ kültürünün bir araya gelerek birleşmesi sonucu meydana geldiğini söylemek mümkündür. Adeta iki kültürün evliliği gibi düşünülebilir. Yani paleolitik çağ'dan kalan avcı grupların kültürü ile neolitik çağın yerleşik kültürünün aynı toprağı paylaşmaları ve birbirlerinin hayat tarzlarını içselleştirmeleri, yaptıkları alet ve buluşları paylaşarak ya da alışverişte bulunarak uzun bir süre aynı habitatta yaşamaları sonucu, kentsel ortam meydana gelmiştir denilebilir (Mumford, 2019, 33).

Tüm bu gelişmelerden sonra, arkeolojik bulgular ışığında denilebilir ki, tahıl tarımı, sabanın tarladaki fonksiyonu, çömlek tezgahı, tekne yapımı, el dokumaları, metal

kullanımı, soyut matematik bilgi, astronomik gözlem ve takvimin kullanılmasıyla beraber, daha da önemlisi yazının hayata geçirilmesi, M.Ö. 3500-3000 yılları arasında meydana geldiği düşünülmektedir (Mumford, 2019, 47). Söz konusu yıllardan sonra, arkeologların bulgularına göre, Mısır, Mezopotamya ve İndus vadisi o dönemde, artık basit çiftçilerden oluşan topluluklara ait yerleşim yerleri değil, aksine çeşitli mesleklere sahip ve farklı sınıfları bünyesinde toplayan devletlere ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Bu devlet sisteminde, rahipler ve prensler vardır, profesyonel askerler ve çeşitli işçiler yer almaktadır. Alanında uzman zanaatçılar, memurlar, yazıcılar ve daha birçok kurumsallaşma o dönemde kendini göstermiştir. Arkeologların, o döneme ait gün yüzüne çıkardıkları sadece tarım ve ev aletleri değil, bunun yanında tapınak eşyaları, silahlar, uzman zanaatçıların ürettikleri eşyalar ve mücevherler vardır. Bununla birlikte, o döneme ait yapılar sadece çiftlik evleri ve kulübeler değil, bunun yanında saraylar, tapınaklar, anıtsal mezarlar ve atölyeler bulunmuştur. Bu bulgulara göre, rahiplerden, askerlerden, tüccarlardan, zanaatçılardan ve memurlardan oluşan yeni sınıfların, bu dönemde yaşadığını söylemek mümkündür (Childe, 2006, 104). Dolayısıyla ilk kentler, uygun koşulların olduğu Fırat, Dicle ve Nil vadilerinin olduğu yerlerde, Mezopotamya ve Mısırdaki inşa edildiği söylenebilir. Mısırın Nil vadisi kentsel yerleşme bakımından oldukça fonksiyoneldir. Ayrıca, Hindistan'ın İndus vadisi ve Çin'de Sarı Nehir ekolojik açıdan ilk kentsel yerleşmelere zemin oluşturmuştur. Sonuç olarak ilk kente tarih vermek gerekirse, Mezopotamya bölgesinde M.Ö. 4000-3500 yılı civarında, Mısırdaki ise M.Ö. yaklaşık 3000 yılında, Çin ve Hindistan'da ise M.Ö. yaklaşık 2500 yıllarında ortaya çıktığı tahmin edilmektedir (Bal, 2018, 35).

Söz konusu yıllarda, kentlerin ortaya çıkışında ve gelişiminde dinin etkisi büyük olmuştur. Özellikle, kentin embriyo evresinde ve ilksel formunun oluşmasında, birçok faktörün fonksiyonel olduğu söylenebilir. Bu faktörlerden biri, aile ve kabile gruplarının hac yapmak amacıyla, dini amaçlı törensel toplanma organizasyonlarıdır. Ailelerin, belli dönemlerde belli yerlerde dinsel amaçlı bir araya gelerek toplanmaları, bir yaşam alanının ortaya çıkmasını mümkün kılmıştır (Mumford, 2019, 20). Dolayısıyla dini amaçlı toplanma organizasyonları insanların belirli bir mekânda birlikte yaşama eğilimlerini ortaya çıkardığı düşünülebilir. Kentlerin ortaya çıkışında kutsal yerler oldukça işlevseldir. Bu konuda Cooley, geliştirdiği ulaşım teorisinde, kentlerin coğrafi konumlarının önemine vurgu yapmıştır. Ona göre ilk kentler, dini ve kutsal bir mekâna ya da bir kaleye yakınlığına göre kurulmuştur (Weber, 2018, 18). Coulanges ise, kent toplumunun ilk formunu, aile ve ailelerin birleşmesi sonucu kabilenin oluşturduğunu düşünmektedir. Söz konusu birleşme ve bütünleşme, dinin fonksiyonu sayesinde meydana gelmektedir. Din burada, aşiret ve kabileyi birleştirme işlevi görmüştür. Kentin ortaya çıkmasında kritik nokta, dini birliğin oluşturulmasında yatmaktadır. Böylece kentsel mekân, ortak ibadet için yeni bir sığınak olmaktadır. Coulanges'e göre kadim kent, aynı zamanda dini bir topluluk özelliğini yansıtmaktadır (Weber, 2018, 51). Kentin ortaya çıkmasında diğer bir fonksiyon ise, neolitik

çağ kültürünün özelliklerine sahip, tarımla geçinen köyler ve kasabalardan önce, insanlar ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla, coğrafi açıdan kendilerine uygun yerler seçmeleridir. Yıl boyunca akan akarsular, su ürünleriyle dolu nehir ağızları, etrafı korunaklı tepeler ve buna benzer yerler, insanlara ortak bir habitat sunma konusunda oldukça fonksiyoneldir. Kentin ilk ortaya çıkış evresinde, her ne kadar söz konusu pratik ihtiyaçlar, yaşamsal gereksinimler ve hayatın idamesi, belli ölçüde belirleyici olmuş olsa da aslında bu faktörler kentin oluşmasında üçte birlik bir kısmına tekabül etmektedir. Oysa, kent parametresinin üç özgül yönünden ikisi, hayatı değerli ve anlamlı kılan din ve kutsallıktır. Kent, henüz sabit bir yerleşim mekânı olmadan önce bile, insanları belli dönemlerde, dini açıdan bir araya çeken mıknatıs vazifesi görmüştür. Bu bağlamda ilk yerleşim yerleri, ruhani ve dinsel inançları paylaşanları ya da dünyevi hayata kıyasla daha büyük kozmik anlam taşıyan güçleri, tek bir noktada topluyordu. Özellikle, Mekke, Roma, Kudüs, Peiping, Benares, Kyoto ve Lourdes, söz konusu fonksiyonlara sahip yerlerdir (Mumford, 2019, 19-20).

Kentin ilksel formu, İslam dini özelinde incelendiğinde, Mekke, Kur'an da şehirlerin anası (*ummu'l kura*) olarak nitelendirilmektedir. Hz. İbrahim'in, kendisine Allah'ın bildirildiği yer olan Mekke, aynı zamanda Hz. Muhammed'in (s.a.v) doğduğu, Kur'an-ı Kerim'in burada nazil olmaya başladığı bir yerleşim yeri olmaktadır. Ayrıca tüm Müslümanların Kabe'si, yani *Beytullah* söz konusu yerleşim mekânında, insanları bir araya toplamada oldukça fonksiyoneldir. Dolayısıyla, kentlerin ilk oluşumunda dini öz, aşkın bir güç ve buna bağlı dini faaliyetler, törenler ve kutlamalar olmasaydı, kentin etrafını saran surlar, kaleler, kent sakinlerinin hayatlarını anlamlı kılma ve onları bir araya toplama konusunda, yeterli işleve sahip olamayacağı (Çelik, 2013, 152-153) söylenebilir.

Sonuç olarak, dini inanç, dini törenler ve dinin gereğini yerine getirme fonksiyonları ile coğrafi bakımdan doğal uygun yaşam alanları ve ulaşım imkanları açısından en ideal yerler, kentin ilksel formunu oluşturmada oldukça fonksiyonel olmuştur.

2. Sosyolojik Düzlemde Kent Olgusu

İnsanlık medeniyetinin ve kültürünün aynası olan kent olgusunu (Çelik, 2013, 80-81) analiz etmeden önce kent kavramının etimolojik yönüne kısaca bakmakta fayda vardır. Kent kavramına etimolojik perspektiften bakıldığında, Arapçada kent, medeniyet manasını taşıyan *medine* kavramına karşılık gelmektedir (Kaya, 2014, 19). Osmanlıcada şehir, Türkçede kent anlamına gelmektedir. Türkler, daha önceki yerleşim yerlerini *balık* (*balıĝ*) olarak adlandırırken, 11. yüzyıldan sonra *kend* (*kent*) olarak adlandırmaya başlamıştır (Bal, 2018, 29). Latince kökenli dillerde ise uygarlık anlamına gelen *civilisation*, kent manasını taşıyan *civitas*'tan türemiştir. İngilizede *city*, Fransızcada *la cite-la ville* sözcükleri yönetsel ve politik anlamlar taşıdığı için, Latince *civitas*'ın ifade ettiği anlama karşılık gelmektedir. Fakat sosyolojik açıdan bakılırsa, kent sözcüğü İngilizede *urban*, Fransızcada *urbain* kavramlarına daha uygun düşmektedir (Keleş, 1993, 75). Tarihin akışı içerisinde daha önce kullanılan *cite*, *polis* ve *medine* sözcüğünün yerine, günümüzde *bourg*, *ville*, *city*, *urban* ve *kent*

sözcükleri daha yaygın kullanılmaktadır. Kent kavramı, tarihsel süreç içerisinde, her dönemde farklı anlamları içeren dinamik bir kavramdır. Literatürde ve yasal düzenlemelerde tüm zamanları ve ülkeleri kapsayan, hatta tüm meslek gruplarını içine alacak nitelikte bir kent tanımı yapmanın zorluğu (Topal, 2004, 277), kentin zaman ve mekân sınırları içerisinde dinamik ve karmaşık oluşundan kaynaklanmaktadır (Lefebvre, 2019, 157).

Sosyolojik açıdan kenti, belli bir yer işgal eden birtakım teknik alet, kurum ve idari mekanizmaya sahip insan grubunun, başlangıçta kültürel bir birim olarak, zamanla tarihin akışı içerisinde farklı kuşaklar boyunca edindiği âdetler, gelenekler ve hissiyatlar tarafından inşa edilen uygulama mekanları olarak (Wirth, 2018, 226), ya da toplumsal yönden türdeş olmayan insanların bir arada olduğu, farklı ırkların ve kültürlerin kaynaştığı, göreceli olarak geniş, nüfus bakımından yoğun, toplumsal yönden heterojen bireylerin sürekli yerleşim mekanları (Wirth, 2002, 80) olarak tanımlamak mümkündür. Kentler, tarım dışı üretimin yapıldığı, toplandığı, denetlendiği, dağıtımının koordine edildiği, sanayi ve hizmet faaliyetlerinin merkezi konumda olduğu yerlerdir. Özellikle, üst düzey teknolojik gelişmenin yaşandığı, gerekli nüfus büyüklüğü ve yoğunluğuna ulaşmış, heterojen, uzmanlaşma ve iş bölümünün yüksek seviyede olduğu, dinamik ve karmaşık mekanlardır (Kıray, 2007, 28). Kent, demografik ve ekonomik ölçütlere dayandırıldığında, nüfusu 10.000'i aşmış, belirli sınırlar içinde yoğunluk kazanmış, iş bölümü, uzmanlaşma ve türdeş olmayan özelliklerin bir arada olduğu mekanlardır (Keleş, 1993, 74-75). Sonuç olarak, sosyolojik açıdan kentin genel özellikleri ve toplum yapısı irdelendiğinde, kent, coğrafi olarak sınırları belirli bir mekânda, ırk, meslek, kültür, din ve ekonomik sınıfları barındıran, toplumsal açıdan heterojen, mekânın sınırlılığı nedeniyle nüfus yoğunluğu yaşanan, sakinlerin fiziki açıdan birbirlerine oldukça yakın olmalarına rağmen, sosyal mesafe bakımından birbirlerinden uzak ve yabancılaşmanın yaşandığı yerdir. Toplumsal açıdan, bireyselliğin ve özgürlüğün ön planda olduğu bu mekanlarda sosyal ilişkiler, geleneksel hayat tarzının hâkim olduğu yüz yüze ilişkilerle değil, resmi ve rasyonel yasalarla kurulu bir yapıya göre yaşanmaktadır. İş bölümü, uzmanlaşma ve ulaşım geliştiği için, sosyal unsurların ve grupların mekânsal hareketliliği ile sınıflar arası sosyal hareketlilik oldukça yüksektir. Kentler, teknolojinin ve ekonominin yanı sıra, eğitimin, sanatın, sağlığın ve bilimin geliştirildiği yerlerdir. Kentlerin olumsuz yönü ise, suç, alkol, uyuşturucu alışkanlıkları, kazalar, yoksulluk, anomi ve yabancılaşma gibi bazı problemlerdir (Bal, 2018, 34).

Kentlerin söz konusu özelliklerinin ortaya çıkması ve radikal biçimde değişime uğraması 18. yüzyılın ortalarından, 20. yüzyılın başlarına kadar, toplumsal olarak bir dizi büyük çaplı değişim ve dönüşüm sonucu gerçekleştiği söylenebilir. İlk olarak İngiltere'de başlayan sanayileşme süreci, Batı Avrupa'ya ve diğer ülkelere yayılarak devam etmiştir. Endüstriyel Devrim olarak adlandırılan bu süreç tek bir olay değil, birbiriyle ilişkili birçok

gelişmeyi bünyesinde barındırmaktadır. Geleneksel-kırsal yaşam tarzı olan tarım toplumundan, endüstri toplumuna, modern karmaşık bir kentsel hayata geçiş süreci olarak gerçekleşmiştir. Endüstrileşmenin etkisiyle insanlar, tarımsal uğraşlarını bırakarak, fabrikalaşmanın yaşandığı kentlere, kitleler halinde göç etmeye başlamış ve yaşanan göç sonucu, kentler hızla nüfus bakımından yoğunlaşmaya başlamıştır (Giddens, 2012, 944-986; Ritzer - Stepnisky, 2014, 24). Böylece, birçok toplumsal problemlerin de meydana gelmesi kaçınılmaz olmuştur.

Kırsal alanlardan kentlere göç eden insanlar, bir taraftan kentlerde, yüz yüze samimi birincil ilişkilerin kaybolduğu, geleneksel değerlerin ve akrabalık bağlarının çözüldüğü, onun yerine, resmi ikincil ilişkilerin ortaya çıktığı, kurumsal yapılarının rasyonelleştiği ve bürokratikleştiği bir zeminde kendilerini bulurken, diğer taraftan hem kötü koşullarda hem de düşük ücret karşılığında çalışmak zorunda kalmış ve kentsel ortamda suç ve kaos ortaya çıkmıştır. Tam bu sırada dönemin sosyologları, geleneksel toplumdan modern topluma dönüşümü kentsel mekân üzerinden anlamaya ve analiz etmeye çalışmıştır. Geleneksel toplum ile sanayi toplumunu, kır-kent karşıtlığı üzerinden yorumlamıştır. Marx, Durkheim, Weber, Tönnies ve Simmel gibi klasik sosyologlar, içinde bulunduğu dönemin toplumsal yapısını, değişimini ve dönüşümünü anlamaya çalışırken, derinlemesine saha çalışmasından ziyade, toplumu, kendilerine özgü kavramlar üzerinden çözümlenmeye çalışmıştır (Ritzer, 2011, 5-6; Koyuncu, 2015, 33).

19. yüzyılda, sanayileşmeye paralel olarak ortaya çıkan kentleşme, endüstri toplumuna yol açarken, sosyal düzenleme işlevi ailenin görevi olmaktan çıkmış ve yüz yüze samimi iletişimin sosyal hayatı belirlediği topluluktan, resmi zayıf sosyal bağlarla karakterize edilen toplum yapısına geçilmiştir. Dönemin sosyologları, içinde bulunduğu değişim ve dönüşümü anlamaya ve çözümlenmeye çalışmıştır. Bu değişimi, *Gemeinschaft* ve *Gesellschaft* (*Cemaat* ve *Cemiyet*) ideal tip kavramsalı üzerinden inceleyen Ferdinand Tönnies, insanları birbirine çeken, onları bir arada tutan ve topluca hareket etmeye sevk eden hislerin ve saiklerin olduğu bulgusunu, yaptığı sosyolojik araştırmalarla ortaya koymuştur (Tönnies, 2000, 185). Ona göre doğal istemin ve ussal istemin baskın olduğu iki tip toplumsal irade vardır. Bunlardan biri mizaç ve karaktere bağlı doğal irade, diğeri amaca ulaşmak için farklı araçları kullanabilme yetisi ve hedefe ulaşmak için en uygun aracı seçebilme yeteneğine bağlı yapay irade, yani rasyonel iradedir. Geleneksel topluluk biçimi olan *Gemeinschaft* doğal iradeye sahip bir topluluktur. Modern ve kentsel toplum tipine karşılık gelen *Gesellschaft* tipi toplum ise, yapay iradeye sahip, rasyonel bir toplumdur (Tönnies, 2000, 202-203). Sanayileşmeye paralel olarak gelişen kentleşmenin etkisiyle, cemaat tipi doğal iradeye bağlı topluluk, cemiyet tipi rasyonel iradeye bağlı topluma evrilmeye başlamıştır. *Gemeinschaft*'tan *Gesellschaft*'a geçen toplum, geçici, araçsal, rasyonel ilişkilere bağlı, bireyci, amaca yönelik ve bireyin çıkarını gözeten, hesaplı, kırılğan ve yüzeysel ilişkilere yerini bırakmıştır. Sözleşmeye dayalı bireysel irade ve bireysel

mülkiyet ön plana çıkmıştır. Yasama olarak yazılı normlar, ekonomik bakımdan endüstriyel üretim ve entelektüel açıdan bilim temel alınmıştır. Sosyal yaşamda moda ve geçici zevklerin önemi artmıştır. Tönnies'in söz konusu cemaat cemiyet kavramsallaştırmasına, kır-kent dikotomisi perspektifinden bakıldığında, cemaat kır tipi topluluğa, cemiyet ise kent tipi topluma karşılık geldiği (Tönnies, 2000, 185-217; Giddens, 2012, 946) söylenebilir. Bununla beraber, 19. Yüzyılda ortaya çıkan yoğun kentleşme sürecinde, özellikle metropol kentlere dönüşen mekanlarda, insanların zihinsel dünyaları da değişmeye başlamıştır. Bu değişimi bireylerin zihinleri üzerinden çözümlemeye çalışan Simmel, kır-kent tipolojisinden ziyade, kente özgü yaşam biçimine göre değişmeye başlayan bireyin zihinsel dünyası üzerinden saptamaya çalışmıştır. Ona göre, kente göç eden geleneksel davranış kalıplarına sahip insanlar, kent hayatındaki günlük yaşam ile izlenimler, imgeler, duyular ve etkinlikler bombardımanına tabi tutulmuştur (Giddens, 2012, 946; Turner, 2014, 332). Kente özgü yaşam biçimi içerisinde bireyin karakteristik yapısı, iç ve dış uyarıcıların hızlı ve sürekli değişime dayalı sinirsel uyarımın yoğunluğuna göre değişmeye başlamıştır (Simmel, 2000, 168). Kent ortamında her farklılığı kaydeden insan zihni, art arda gelen anlık izlenimler karşısında uyarılmaktadır. Bu aşırı uyarılma, hızlı ve devamlı değişmekte ve sürekli değişen imgelerin yoğunluğu ise, bireyin o anda zihinsel bir değerlendirme yapmasına zaman tanımamaktadır. Bu durumda birey, düşük düzeyde derinliğe sahip bir bilinçlilik göstererek, imgelerin ve izlenimlerin karşısında tepki gösterme karakteristiği zayıf düşmektedir (Simmel, 2019, 94). Bu nedenle insanlar, yapmacık tavır ve ani değişkenlik eğilimi gösterebilmektedir. Bu durum, bireyin içsel dünyası ile ilgili değil, sadece farklı olduğunu gösterme, diğer insanlar arasında sıvrılma, dikkat çekici bir şekilde imaj sergileme ile ilgilidir. Çünkü, kentsel yaşamda bireyler arası temaslar kısa ve seyrek olduğundan dikkat çekme, göze çarpma, kendini belli etme ihtiyacı ortaya çıkabilmektedir. Yani bireyler kendilerini hızlı ve özlü bir şekilde ifade etme zorunluluğu hissedebilmekte ve çarpıcı bir izlenim bırakma ihtiyacı duyabilmektedir (Simmel, 2000, 167-184).

Bununla beraber, kent hayatında dakiklik, hesaplana bilirlilik ve kesinlik, insanlar üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Kentin bu kesinlik ve netlik gerektiren özelliği, bireylere, ayrıca bir bıkkınlık hissini vermektedir. Bıkkınlığın en önemli nedeni, sınır uçlarına dokunan ve uyaran farklı unsurların hızlı ve yoğun değişmesi olarak düşünülebilir. Bıkkın bireylerin gözünde her şey, tekdüze, aynı renkte ve bir nesneyi diğerine tercih etme hissini körelendiği söylenebilir (Ritzer - Stepnisky, 2014, 175-176; Simmel, 2019, 93-100). Böylece, kent hayatının söz konusu karakteristik yapısı, kentte barınan bireylerin zihinsel dünyalarını etkisi altına almaktadır. Kısmen de olsa, benzer bir görüşü Durkheim'in kent toplumu çözümlemesinde görmek mümkündür. Durkheim'a göre toplumsal düzen ve dayanışmanın temeli, iş bölümü ve uzmanlaşmaya dayanmaktadır (Giddens, 2012, 48). Kentsel yaşamda iş bölümü, özdeksel yoğunluk ve zihinsel yoğunluk olmak üzere iki etmene bağlı gelişmektedir. Özdeksel yoğunluk, kent

nüfus yoğunluğu ile ilgili iken, zihinsel yoğunluk kent sakinlerinin aralarındaki etkileşimi ve sosyal ilişkilerini ifade etmektedir. Kentsel yaşamı belirleyen en önemli unsur zihinsel yoğunluktur ve kentleşme ile birlikte iş bölümü daha fazla artmaktadır (Keleş,1993, 92). Dolayısıyla kentsel yaşam, farklı işlevlere dayalı, iş bölümünün ve toplumsal farklılaşmanın yoğun olduğu *organik dayanışmalı toplum* yaşamını yansıtmaktadır. Kentlerde sanayi geliştiği için, yoğun nüfus yaşamaktadır. Geleneksel dayanışmanın yerine, farklılıkların ve toplumsal bağların güçlendirilmesiyle sağlanan dayanışma temel alınmıştır. Birey kolektif bilincin kısılcasına girmemiştir (Swingewood, 1998, 139-145; Giddens, 2012, 46-50). Kolektif bilinç ise, iş bölümünün az olduğu, ortak bilince sahip, aynı gelenek, görenek, duygu, düşünce ve değeri paylaşan, dini inanç etrafında toplanmış *mekanik dayanışmalı toplum* biçimine, yani kır toplumuna karşılık gelmektedir. Söz konusu değerler, toplumun üyeleri tarafından paylaşıldığı için, bireyler birbirlerine benzer niteliktedirler. Bu tip toplumsal yapıdaki bireysel eylem, kolektif kimliğe dönüşmekte ve bireylerin ortak inanç ve duygularına tekabül eden *kolektif bilinç* meydana gelmektedir (Durkheim, 2013, 180). Sonuç olarak Tönnies, Simmel ve Durkheim başta olmak üzere birçok klasik sosyolog, kenti, kentsel yaşam üzerinden çözümlenmeye çalışmıştır. Ancak, dönemin sosyologları arasında olan Weber'in kent çözümlemesi, diğerlerinden biraz farklılık göstermektedir. Kentleri, kale-garnizon, üretici-tüketici, politik-idari kentler olmak üzere belli tiplendirmeler üzerinden analiz eden Weber, tek bir kent tanımlaması yapmaktan ziyade, kentin özelliklerine yoğunlaşmıştır ve kent etrafındaki surlardan da ayrıca bahsetmiştir (Koyuncu, 2015, 34). Kenti tanımlamada, sur yapısını temel unsur olarak ele alması, Lewis Mumford tarafından dar görüşlülük olarak görülmüştür (Mumford, 2019, 80).

Weber, gerçek manada kentsel bir topluluğun ilk olarak Avrupa'da ortaya çıktığını fakat istisnaların da olduğunu (Suriye'de, Fenike'de ve Mezopotamya'da vb.) ifade etmektedir. Onlar da bazı zamanlarda ve ilkel biçimleriyle meydana gelmiştir (Weber, 2018, 61). Ona göre, tam bir kentsel topluluk için, kente ait bazı niteliklerin olması gerekmektedir. Bu nitelikler; kente ait bir kale, istihkam, pazar yeri, mahkeme, hukuk, birlik biçimi, kısmi bir özerklik, kendi kendini yönetebilen demokratik idari bir yönetim biçimidir (Weber, 2018, 61-62, 93). Bunun yanında, kent ortamında rasyonelleşme hakimdir. Rasyonelleşme, bürokrasi, hesaplanabilirlik ve disiplin, beraberinde yabancılaşmayı getirmiştir (Turner, 2014, 253-254).

Sosyolojik açıdan kentsel yaşamda yabancılaşma, insanlar arasında ya da iş ve sosyal yaşamda birey ile grup arasında düşük entegrasyon ve izolasyon derecesini yansıtmaktadır. Yani insanın topluma duyduğu aidiyet duygusunun azalmaya başladığı süreç olarak görülebilir. Bunu Marx'ın analizlerinde görmek mümkündür. Ancak Marx, kenti sadece yabancılaşma üzerinden değil, tarihsel bir süreç üzerinden çözümlenmiştir. Özellikle, kır-kent karşılaştırması temelinde iş bölümü, sanayi ve ticari emeğin, tarımsal

emekten ayrıldığı ve kırsal alan ile kentsel mekânın farklılaştığı sonucuna varmıştır. Kır ile kent arasında karşıtlık sonucu, bir çıkar çatışması yaşanmıştır. İş bölümü biraz daha gelişme gösterdiğinde sanayi emek, ticari emekten ayrılarak, her birinin kendi içindeki iş bölümü de farklılaşmaya başlamıştır. Böylece, çeşitli iş kollarında çalışan bireyler arasında, farklı görev paylaşımları ortaya çıkmıştır. Sanayide ve ticarete bireylerin aldığı konum ve pozisyon, yapılan işin örgütlenme biçimine göre belirlenmiştir (Marx - Engels, 2013, 14-75). Ancak, Marx'a göre, kentte görünen şeyin, aslında kent olmadığı, kapitalist üretim süreçleri ve ilişkileri olduğudur. Buna bağlı olarak, kentte görünen hastalıklar da aslında kapitalizmin hastalıklarıdır. Emegini ücret karşılığında satmak zorunda olan işçi sınıfının sömürülmesinin ve yoksulluğunun sorumlusu kent değil, aksine kapitalist üretim biçimidir. Sonuç olarak kent, üretim araçlarının, malların, ihtiyaçların, zevklerin, tüketimin ve yabancılaşmanın mekânıdır (Keleş, 1993, 91-92).

20. yüzyılın başlarına kadar, söz konusu klasik sosyologlar kent üzerine çeşitli araştırmalar yaparak, içinde bulunduğu değişimi çözümlemeye çalışmıştır. Her bir sosyolog, kendine özgü yaklaşımıyla kent olgusunu teorik bazda analiz etmiştir. Klasik sosyologların yaklaşımları, Chicago Okulu kuramcılarının kente dair görüşleri açıklanmaya kadar egemenliğini sürdürmüş ve bu ekolün çalışmalarına temel oluşturmuştur. Ancak, Chicago Okulu kuramcıları, kent üzerine çalışmalarını sadece teorik bazda değil, aynı zamanda derinlemesine saha çalışması yaparak, gözlem ve uygulamaya dayalı ampirik araştırmalar yaparak sürdürmüştür. Bu bağlamda kent hem bir laboratuvar hem de sosyolojik çalışma nesnesi olmuştur (Ritzer - Stepnisky, 2014, 7; Koyuncu, 2015, 35-36). Bu ekolün önde gelen temsilcileri, Robert Ezra Park, Ernest Burgess, Roderich McKenzie ve Louis Wirth olarak görülebilir.

İnsan ekolojisi yaklaşımı olarak da adlandırılan Chicago Okulu kent çalışmaları, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında hızlı ve yoğun göç alan Chicago kentinin kentleşme deneyimini konu edinerek, Chicago kentini çalışmalarının merkezine koymuştur. Kenti, sosyolojik çalışma nesnesi ve bir laboratuvar olarak gören Chicago ekolü temsilcilerinin önde gelen isimlerinden biri olan Robert Ezra Park, aynı zamanda Simmel'in öğrencisidir. Park, Simmel'den almış olduğu dersleri kendi düşünce süzgecinden geçirerek, çalışmalarında kullanmıştır. Park'ın, Burgess ile geliştirdiği *Human Ecology (İnsan Ekolojisi)* yaklaşımı, çoğunlukla kendi yazılarından ve Chicago'da verdiği derslerden oluşmaktadır (Marshall, 2005, 578).

Kentleşme sürecinde insan davranışları üzerine yoğunlaşan Park, kentsel ortamda ekonomik gelir, ırk ve aile gibi sosyolojik değişkenleri, ekolojik süreçlerle açıklamaya çalışmıştır. Park'a göre kent, sadece nüfus yoğunluğundan, binaların dizilişinden, sokaklardan, sokak lambalarından, metrolardan, tramvaylardan, telefonlardan ve diğer ulaşım ve iletişim araçlarından oluşan bir şey değil ya da okullardan, hastanelerden, mahkemelerden, güvenlik teşkilatı gibi kurumsal yapılardan ve memurlarından oluşan bir

şey de değildir. Kent, tüm bu karakterleri aşan bir olgudur. Çünkü kent, kendine özgü bir ruh haline, gelenek ve adetler örüntüsüne ve bu adetlere bağlı standartlaştırılmış davranışlara ve belli bir duyarlılığa tekabül etmektedir. Kent, sonradan inşa edilmiş bir yapı veya fiziki bir mekanizma değil, *doğanın ve özellikle insan doğasının bir ürünüdür* (Park, 2018, 37). Kent, bünyesinde barındırdığı nüfustan bireyleri seçen, sınıflandıran, ayırıp eleyen süzgeç işlevi gören bir mekanizmadır. Doğadaki bitki ve hayvan yaşamına ilişkin biyolojideki ekolojik süreçler nasıl işliyorsa, kentte de buna benzer süreç işlemektedir. Böylece kent, rekabetin, yarışmanın, istilanın, işgalin ve yerini alma süreçlerinin yaşandığı bir düzlem olarak, kendine özgü doğal alanlara bölünmüştür. Bu doğal süreç, kentin semt ve mahallelerinin farklı biçimde karakterize olmasını gerektirmiştir (Giddens, 2018, 93).

Chicago ekolü kuramcılarında Burgess ise, kentin büyümesini ve yayılma süreçlerini yayılma, ardıllık ve yoğunlaşma kavramları üzerinden incelemiştir. Kenti adeta mikroskobun altına koymuş gibi, uygulamalı, derinlemesine, kontrollü ve kesin bir şekilde analiz etmeyi amaçlamış ve buna dair ortak merkezli daireler modeli geliştirmiştir. Bu modelde, *düğüm* olarak gösterilen kent merkezinden ve kentin ana ticaret bölgesinden, çevre bölgelere doğru yayılma süreçleri hem ardıllık açısından hem de farklılaşan bölge karakterleri açısından gösterilmiştir. Ortak merkezli bölge modeli ile kentleşmenin temel sorunu çözülmeye çalışılmıştır. Bu modelde, her daire bir sonraki dairenin aleyhine büyümekte ve dış bölgeye doğru istila etmeye çalışmaktadır. İstila, yerini alma ve yeniden organizasyon gibi süreçler, kentin daireleri arasında yoğun olarak yaşanmaktadır. Yayılma süreci, bitki ekolojisindeki sürece benzetilmiştir. Kentin yayılma sürecinde bireyler, ikamet yeri ve mesleki statüye göre elenerek, kendine özgü yerini almakta, ona göre sıralanmakta ve yeniden konumlanmaktadır. Kentin doğal ekonomik ilişkisine dayalı ve kültürel gruplaşmalara dair farklılaşmalar, o kentin şeklini ve karakterini belirlemektedir (Burgess, 2018, 93-103). Benzer şekilde, bitki ve hayvan ekolojisi ile insan ekolojisi arasında ilişki kurmaya çalışan McKenzie, kentsel toplumu ekolojik süreçlere göre açıklamıştır (McKenzie, 2018, 107). Kentsel gelişmedeki süreçler yoğunlaşma, merkezileşme, ayırım, istila ve yerini alma gibi süreçlerden oluşmaktadır. Kentteki yerleşmeler, ekonomik rekabet, çarpışma ve hayatta kalma mücadelesine bağlı bir yerleşmedir. Bireyler, gruplar ve işletmeler, kentsel mekânda kendilerine ait yer edinebilmek için mücadele etmektedir. Rekabete bağlı işgal ve yerinden etme mücadelesinin sonucunda, üstün gelen, mücadeleyi kazanan, kentin istenilen en verimli yerlerine sahip olmakta, mücadeleyi kaybeden taraf ise, kentin istenmeyen yerlerine doğru kaymaya başlamaktadır (Kaya, 2014, 51). Sonuç olarak, kentsel gelişme olayı ekolojik süreçler üzerinden ele alınmıştır. Ancak sadece kentin büyümesi ve mekânsal değişimi değil, aynı zamanda kentin bir yaşam biçimi olarak kendine özgü nasıl bir davranış kalıbı ürettiği de Chicago ekolü tarafından sorgulanmıştır. Özellikle Wirth, bu konuda çalışmalar yaparak, kentin ürettiği yaşam biçimi üzerine odaklanmıştır. Wirth, kentlileşmeyi analiz ederken, nüfusun büyüklüğü, yoğunluğu ve heterojenliği gibi genel niteliğine yoğunlaşarak (Marshall, 2005, 400), kenti, ırkları, halkları,

birbirine zıt kültürleri eritme potası olarak görmektedir. Kültürel kaynaşmalar düzlemi olan kent, hem bireysel farklılıklara hoşgörü ile bakmakta hem de bireylerin gelişmesi için uygun bir ortam sunmaktadır. Bu bağlamda, nüfusun büyüklüğü, yoğunluğu ve heterojenliği, kentsel ortamın bir gereğidir. Kentin heterojen yapısı, kentte farklı kişilik tiplerinin karşılıklı etkileşim içinde bulunmasını, farklı kollara ayrılmasını ve sınıf yapısının karmaşıklaşmasını sağlamıştır (Wirth, 2002, 81-85).

Chicago ekolünün kente dair çalışmalarından sonra, kenti kapital birikim süreçlerine göre açıklayan yaklaşımlar ön plana çıkmıştır. Yeni gelişen kentsel sorunları açıklamakta yetersiz kalan klasik sosyologların yaklaşımlarını ve Chicago Okulu'nun kentsel gelişimdeki toplumsal eşitsizlik ve çelişkileri normal gören görüşlerini eleştiren yeni kent sosyologları, daha radikal yaklaşımlar geliştirmiştir. Özellikle, 1960'ların sonlarından itibaren, küresel çapta birçok kentlerde, şiddet olayları, yıkım, ayaklanma ve protesto gösterileri gibi büyük çaplı toplumsal hareketler yaşanmıştır. Böylece kentler, toplumsal huzursuzlukların ve siyasal protestoların yaşandığı bir savaş alanına dönüşmüştür (Slattery, 2014, 290-291). Kentlerin içinde bulunduğu bu durumu açıklamakta yetersiz kalan geleneksel yaklaşımlara ve Chicago ekolüne karşın, Neo-Marxist düşünceye sahip yeni kent sosyologları ortaya çıkarak daha radikal teoriler geliştirmiştir. Kenti, Marxist paradigma üzerinden analiz eden dönemin düşünürleri arasında, Henry Lefebvre, Manuel Castells ve David Harvey bulunmaktadır (Güllüpnar, 2012, 3).

Kent, Marxist yaklaşım üzerinden çözümlendiğinde, kapitalist sistemin adaletsizliği ve kapital sermayenin birikim krizleri görünür hale gelmektedir. Çünkü kapitalist kentleşme süreci, kapitalistlerin kârlarını maksimum seviyeye çıkarmak için yatırımlarını daha kârlı olan mekanlara yaptıkları yatırım sonucunda meydana gelen bir süreçtir. Kapitalistler, azalan kârlarını, tekrar yüksek seviyeye çıkarmak için, üretim sürecinin dışında kalan kentlere yönelerek, kentlerin çevrelerine yaptıkları yatırımlar ile kapitalist kentleşme devam etmektedir (Güllüpnar, 2012, 17). Bu durumda, kentlere yapılan kapitalist yatırımlar eşitsizliklere neden olmaktadır. Kapitalistler, kentin belli bölgelerine yoğunlaşarak, o bölgelerde gelir düzeyleri yüksek üst sınıfların oluşmasına neden olmaktadır. Alt gelir grupları ve yoksullar ise, kentin gelişmemiş en verimsiz yerlerine yerleşerek, hayatlarını idame ettirmek zorunda kalmaktadır (Uğurlar, 2019, 477-478). Böylece, kentin mahalleleri hem gelir düzeyine göre hem de etnik, ırksal ve sınıfsal olarak tabakalaşmaktadır. Dolayısıyla kentlerin bu adaletsiz gelişimini Harvey, sermaye birikim süreçleri, ekonomik krizler ve kapitalistlerin kârlarını artırmak amacıyla, kentsel yapıyı çevrelere yoğunlaşmaları olarak yorumlamıştır (Güneş, 2017, 46).

Marxist yaklaşımın başka bir boyutuna göre kent, tarımsal üretimi kendine çeken, tarımsal üretim üzerinde egemen olan bir sürecin sonucunda, sanayileşme ile beraber meydana gelmiştir (Lefebvre, 2019, 7-8). Bu konuda Lefebvre, kentsel mekânı toplumsal bir ürün ve kapitalist gelişmenin öznesi olarak çözümlenmiştir. Kentsel mekân, tam olarak

ideoloji ve siyasetten arındırılmış salt bir nesne değil, aksine, stratejik ve politik süreçlere bağlı bir yerdir (Turut - Özgür, 2018, 10). Sosyal faaliyetler, mekân ve etkileşim, birbiriyle ilişki içindedir. Çünkü sosyal etkileşim mekânda gerçekleşmekte ve bu etkileşime bağlı olarak da mekân yeniden üretilmektedir. Kentsel mekâna yerleşen kapitalizm, mekânı kendine göre biçimlendirmekte ve değişen koşullar karşısında, kendini muhafaza ederek devamlılığını sürdürmektedir. Mekâna farklı bir işlevsellik kazandıran sermaye, kapitalist gelişmeye bağlı olarak mekânı bir meta haline dönüştürmektedir. Böylece mekân, malların üretildiği yer değil, mekânın kaynak olarak üretildiği bir meta haline dönüşmektedir (Güllüpınar, 2012, 14). İleri düzey kapitalizmde artık mekân ve tüketim dönüşmüştür. Castells, kentsel mekânın örgütlenmesinde, üretim ve tüketimin etkisi gibi kapitalist çelişkilerin de etkisi olduğunu düşünmektedir. Kentsel ortamda, kolektif tüketimin örgütlenme aşamasındaki sorunları çözmek için, devlet kent planlaması yaparak çözüme dahil olmaktadır ancak, kentsel sorunların temelinde kapitalist ilişkilerin olduğu gerçeğini çarpıtarak, ideolojik bir yaklaşım sergilemektedir. Böylece, kentsel sorunlar kapitalizm ile iç içe geçmekte ve devletin, ortak malların üretimine dair politikası, kentleri etkilemektedir. Devletin söz konusu müdahalesi, basit bir düzenleme mekanizmasından ziyade, daha çok sınıf mücadelesi ve politik bir sürecin ürünüdür (Castells, 2017, 259-260).

3. Sosyolojik Düzlemde Kent ve Din İlişkisinin Fonksiyonel Boyutu

Kent toplumu, biyolojik organizmadaki sistem gibi çalışan bir yapıya benzetilebilir. Organizmanın parçalarını, organizmayı oluşturan canlı varlığın bütünü içine koymadan incelemek mümkün olmadığı gibi, toplumsal yapı ve kurumları da (din, siyaset, eğitim, kültür vb.) toplumun bütünü içine koymadan incelemek mümkün değildir. Bu bağlamda, Comte, biyolojideki anatomik çözümlenmeye benzer şekilde, sosyolojide de düzen ve uyum sağlayıcı ilişkiler ve sosyal yapıya temel olan *toplumsal statik* kavramını kullanmaktadır. Sosyal statik, toplumsal sistemin farklı parçalarının görece istikrarlı ilişkileridir (Swingewood, 1998, 65). Bu ilişkide dinin işlevselliği önemli bir yere sahiptir. Toplumsal dinamik ise, toplumsal değişim ve ilerleme temeline dayanmaktadır. Toplumların kat ettiği evreleri ve toplumu oluşturan unsurların tarih boyunca gelişimi olarak da ifade edilebilir. Esasen sosyal statik ve toplumsal dinamik için temel fonksiyon din fenomeni olduğu söylenebilir. Çünkü, din kurumunun olmadığı bir toplum düşünülemez. Toplumsal düzenin ahenkli işleyebilmesi için, aile, din ve devlet kurumlarının fonksiyonları arasındaki denge önem arz etmektedir (Koştaş, 1995, 69). Benzer şekilde, İbn Haldun'un *asabiyyet* kavramı da toplumu bütünleştirmede işlevseldir. İnsanlar arası hem doğal ve organik bağ hem de her türlü manevi ve dini bağ ihtiva eden asabiyyet, toplumun bütünleşmesinde, birlik ve güç oluşturmada en temel fonksiyondur. Böylece, dini bağla desteklenen asabiyyet, toplumun hem gücü olmakta hem de yöneticilerin ayakta kalmalarını desteklemektedir (Akyüz - Çapcıoğlu, 2016, 100-101).

Toplumsal bütünlük ve sosyal düzen oluşturmada işlevsel olan statik ve asabiyetin yanı sıra, *kolektif şuur* (*conscience collective*) anlayışı da önemli bir yere sahiptir. Kolektif şuur, bir toplumda ortaklaşa tasavvurlardan oluşan, ortak inanç ve duygulara tekabül etmektedir. Ortaklaşa tasavvurların temeli ise dini tasavvurlara dayanmaktadır. Önemli ölçüde dinsel karaktere sahip olan kolektif şuur, toplumsal yapının birçok unsurlarına sirayet etmektedir. Bu bağlamda, sosyolojik açıdan din, sosyal dayanışma, uzlaşma, uyum ve bütünlük sağlamada fonksiyoneldir (Taplamacıoğlu, 1963, 13; Swingewood, 1998, 139-144). Bununla beraber, dinin başka bir boyutu olan ayırt ediciliğinden de bahsedilebilir. Bu konuda Durkheim, basit ya da girift bütün bilinen dinler, ortak bir özellik gösterdiğini düşünmektedir. Ona göre din, toplumsal yaşamda *kutsal* (*sacred*) ve *dünyevi* (*profane*) olmak üzere iki tip varlık oluşturmaktadır. Varlıklar bu şekilde, kutsal olan ile din dışı olan biçiminde iki alana bölünmektedir. Dolayısıyla, dini hayatın ayırt edici özelliği burada yatmaktadır (Durkheim, 2005, 56).

Din, kentsel yaşamın sosyal sisteminde sadece toplumsal düzeni sağlamakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal değişmeye, toplumların ve uygarlıkların evrimine yön verme işlevine de sahiptir. Parsons'ın kent toplumu çözümlemesinde bu değişimi görmek mümkündür. Bu bağlamda din fenomeni, aile, eğitim, ekonomi, siyaset ve kültürel kurumlar gibi diğer toplumsal kurumların temelinde yatan değerleri de biçimlendirerek, toplumsal değişime neden olabilmektedir (Özyurt, 2016, 147). Ancak bu değişim, sosyal düzen ve bütünlüşmeyi dengede tutan bir değişim niteliğindedir. Toplumun varlığı ve idamesi, kolektif değerlerin varlığıyla, yani toplumun ahlâkî bir toplum olmasına bağlıdır. Buna göre dini inanç, toplumu bir arada tutan ahlaki ilkeleri sağlarken, dini ritüeller ise, dini ilkelere bağlılığı artırmaktadır. Ritüeller vasıtasıyla güçlü bir zemine oturan dinsel idealler de insan eylemine anlamlılık kazandırmaktadır. Din, böylece eylem sistemindeki motivasyonları oluşturmak için, gerekli semboller ve düşünceler üreterek, bir etik inşa etmektedir. Söz konusu etik yaygınlaşarak, kültürel bir fenomene dönüşmekte, toplumsal ahlâka ivme kazandırmakta ve toplumsal kurumlara rasyonel yönelim sağlamaktadır (Özyurt, 2016, 149-150).

Bunun yanında, toplumsal yaşamda dinin görünen işlevleri olduğu gibi görünmeyen fakat oldukça etkin işlevleri de söz konusudur. Bu konuda Merton'un açık işlevler ve kapalı işlevler yaklaşımı dikkat çekicidir. Açık işlevler, toplumsal bir etkinliğe katılanların bildikleri ve onlar tarafından yerine getirilmesi beklenen işlevlerdir. Kapalı işlevler ise, söz konusu etkinliğin, katılımcıların farkında olmadıkları neticelerdir. Merton, iki kavram arasındaki farkı açıklarken, yağmur duası örneğini kullanmaktadır. Yağmur duası, yağmurun getirileceğine inanan sosyal grubun, bir tören düzenleyip ona katılmaları, açık işlev iken, yapılan duanın sosyal grup tarafından hiç hesap etmediği birlik, dayanışma ve ahenk ile iç yapışkanlığını güçlendirme etkisini ortaya çıkarması kapalı işlevdir. Bu tarz durumlar ise, toplumsal yaşamda örtük yani kapalı fonksiyonlardır. Merton'a göre, kentsel

yaşamda bu işlevlerin sadece olumlu sonuçları olmayabilir. İdeolojilerin, geleneklerin, kültürün, düşünce ve inançların, her zaman sosyal sistemin istikrarı ve düzenine katkı sağlamayıp, düzensizliğe, kaosa ve istikrarsızlığa da neden olabileceği mümkündür. Özellikle dinler arası ya da mezhepler arası çatışmalar buna örnek olarak verilebilir (Giddens, 2012, 56).

Kent ve din ilişkisi ve dinin kentsel ortamdaki fonksiyonu, İslam dini özelinde incelendiğinde, kentteki dini yaşam, Hz. Muhammed'in (s.a.v) 622'de Mekke'den Medine'ye göç etmesi sonucu, geçen on yıllık bir süre içerisinde, Medine kentinin aldığı hüviyet ile başlamıştır. Medine, izleyen dönemlerde hem ilk İslam kentlerinin kurulmasında hem de mevcut kentlerin şekillenmesinde, uzun yıllar boyunca kent idarecilerine ilham vermekte ve model olmaktadır. Arabistan Yarımadası ve diğer yakın bölgelerde, zamanla gerçekleştirilen fetihler ve yeni kurulan kentler, Medine kenti model alınarak inşa edildiği söylenebilir. Kentleşmenin göstergesi olan ekonomik ve sosyo-kültürel faaliyetler ise, dinin vahdaniyet inancı altında serpilerek gelişim göstermiştir (Gül, 2001, 80-81).

İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte, İslam hakimiyetine giren bölgelerde hızlı bir kentleşme süreci başlamıştır. Müslümanların hızlı bir şekilde kentler inşa edip, yerleşik hayata geçmelerinde dini, askeri, ekonomik, siyasi ve kültürel birçok sebep bulunmaktadır. Fethedilen bölgenin güvenliğini sağlamak, hükmetmek ve elde tutmak, askeri ikmal noktaları oluşturmak, vergi ve ganimetleri toplamak ve daha da önemlisi İslam'ı tam yaşayabilmek için, fethedilen bölgelere kentler kurulmuştur. Din ise kentlerin inşasında önemli bir etmendir (Can, 1992, 111). Çünkü, kentleşme süreci İslami yayılmanın ilk dönemlerinde, sadece askeri ve siyasi bir konuma bağlı değil, aynı zamanda İslâm inancına da bağlı bir gelişim göstermiştir. Musevilik gibi, İslâmiyet de başlangıçtan beri kent merkezli bir sistemi eksen aldığı görülmektedir. Bu konuda Kur'an'ın umumi bakışı anti-kabilevi ve kentleşme yönünde olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamberin Mekkeliler gibi ticarete tanınmış olması ve Kur'an'ın genel bakışı göçebeliği değil de birliği ifade eden vahdaniyet anlayışını benimsemesi ve dini cemaat organizasyonuna dayalı kentsel ortamda dini yaşayışı temsil etmesi, bu konuyu destekler niteliktedir (Gül, 2001, 81-82). Bu bağlamda Kur'an ve Hadis-i şeriflerde kent hayatını teşvik eden birtakım vurgulamalara rastlamak mümkündür.

Bu teşvikler, Müslüman dünyasında, kentleşme hareketinin motoru olmuştur. Tevbe suresinin 97. ayeti: *Bedeviler küfür ve nifak bakımından daha şiddetlidir. Allah'ın Resulüne indirdiği sınırları bilmemeye de onlar daha yatkındır* ifadesi bize göstermektedir ki, Kur'an, göçebe kültürüne özgü kabileci, gelenekçi tutumlar ile çöl yaşamı ve köylülüğe karşı, kent hayatını ve medeniliği öne çıkarmıştır (Demirci, 2003, 132). Yine başka bir ayet olan Şura 7'de, Mekke'nin kentlerin anası olduğu açıklanmakta ve kentsel yaşamın önemi vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, başta Hac faaliyetleri olmak üzere, topluca namaz kılma,

oruç tutma ve kurban kesme gibi, İslam'daki birçok ibadetin teşvik edilmesi ve övülmesi, kentsel yaşamla ilgili olduğu açıktır ve söz konusu ibadetlerin kent ortamındaki toplumsal dayanışma fonksiyonu oldukça önemlidir (Uysal, 2020, 390; Güngör, 2020, 306).

Tüm bu yaklaşımlar ışığında diyebiliriz ki, İslam dini, kentsel ortamda sosyal yaşamın akışı içerisinde, değerler, normlar ve kurallar ikame ederek, bireylerarası ilişkilerin kurulmasında ve sürdürülmesinde, kente özgü toplumsal bir sistemi eksen almaktadır. Göçebe kültürüne özgü kabileci ve gelenekçi tutumları reddeden dini öğretisi, toplumsal yaşamda özgür iradeyi, seçim hakkını ve kente özgü dayanışma biçimlerini kutsamaktadır (Çelik, 2013, 160). Tüm bu yaklaşımlar ışığında denilebilir ki, İslam dini, kentsel ortamda sosyal yaşamın akışı içerisinde, değerler, normlar ve kurallar ikame ederek, insanlar arası sosyal ilişkilerin kurulmasında ve sürdürülmesinde, kente özgü toplumsal bir sistemi eksen almaktadır. Göçebe kültürüne özgü kabileci ve gelenekçi tutumları reddeden dini öğretisi, toplumsal yaşamda özgür iradeyi, seçim hakkını ve kente özgü dayanışma biçimlerini kutsamaktadır (Çelik, 2013, 160).

İslam toplumunda kentler, ontolojik bağlamda ve kent-çevre ilişkisi açısından ele alındığında, İslam'ın kent tasavvuru ile dünya ve evren anlayışı arasında bir uyumluluk söz konusudur. İslam kültüründe kent, tabiatla barışık olmayı, uyumluluğu, dengeyi ve düzeni temel alan bir inşayı gerektirmektedir. Çünkü Allah'ın her an tasarruf ve müdahalede bulunduğu evrendeki ahenk, düzen ve intizam, aynı zamanda kentsel mekânın inşasına da yansıtılması beklenmektedir. Bu bağlamda, geleneksel İslam kentlerinde, fiziki çevre, mimari yapı ve insani düzen, İslam'ın tabiata olan bakış açısından hareketle inşa edilmesi beklenmiştir (Armağan, 2010, 124-125). Bunun yanında, İslam kentindeki mimari yapılanma, daha çok estetik, güzellik, sükûnet ve derunilik gibi değerler üzerine kurularak, maddi manevi tüm yönleriyle bir bütünlük içinde olmayı gerekli kılmıştır. Bu anlamda kentteki camiler, buldukları mekanlarda tabiatla yaratılan birlik, düzen, uyum ve huzuru simgelemektedir. Hatta geleneksel İslam kentlerinin fiziki uzantısı, caminin doğal bir uzantısı olmakta ve kentsel mekân, camiye organik bir şekilde bağlanmaktadır (Çelik, 2013, 167). Cami, pazaryeri ve hamam olmak üzere üç temel öge üzerine oturan kentin dini yapıları, aynı zamanda dinsel, entelektüel ve siyasal yaşamın merkezi konumunu oluşturmaktadır (Keleş, 1993, 94).

Kent din ilişkisi ve dinin kentsel yaşamdaki fonksiyonu Türkiye özelinde incelendiğinde, Türkiye'nin içinde bulunduğu kentleşme sürecinde, toplumsal yapı ve kurumların değişme biçimi ve hızı ile ilgili olarak, denge sağlayıcı, bütünleştirme işlevi gören ve çözülmeyi engelleyen "tampon kurumlar" ve "tampon ilişki düzenleri" kavramları oldukça önemli bir yere sahiptir. Çünkü toplumlar gelenekselden moderne, kırsaldan kentsel yaşam tarzına doğru değişim içindedir. İster ilkel-feodal yapılar, ister modern sosyal yapılar olsun, ya da bu yapıların değişim sürecindeki çeşitliliğinden kaynaklı olsun, her sosyal yapı, kendini meydana getiren toplumsal kurumlardan, bireyler arası

ilişkilerden ve karşılıklı etkileşimlerinden meydana gelmektedir. Sosyal yapının değişimi, farklı zamanlarda farklı hızlarda gerçekleşerek fakat sürekli değişim içinde, birbirine bağımlı kurumların, ilişkilerin ve değerlerin denge halinde kaldığı bir değişimdir. Tampon kurumlar ise feodalden kapitale ya da geleneksel-kırsaldan, modern-kentsele geçişte, sosyal değişimin bunalımsız olmasını sağlamakta, toplumsal çözülmeyle engellemekte ve toplumsal yapının çeşitli yönlerini de birbirine bağlamaktadır. Ayrıca işlevsel açıdan, bütünün parçası durumunda olup, fakat bütünleşemeyen yapı ve fonksiyonlar kaybolduğunda, devreye tampon mekanizmalar girmekte ve sosyal yapının değişimini dengede tutmaktadır (Kıray, 2000, 12-20). Kıray'a göre, denge sağlayıcı bir rol oynayan tampon mekanizmalardan biri de din kurumudur. Kentel mekânda, resmi, örgütlü dini hayat ile tarikatlar, dini gruplar ve halk inançları, sosyal hayatta dayanışma ve bütünleştirme konusunda işlevseldir. Kentel ortamda, dinsel yaşantılar, esoterik inançlar, toplum üyelerini genellikle bir dünya görüşüne götürmektedir. Özellikle "tevekkül" kavramı oldukça fonksiyoneldir. Kıray'a göre tevekkül, her şeyin Allah'tan geldiğine, O'nun istediği gibi olduğuna, O'nun isteklerinin değiştirilemeyeceğine inanmak, bireyin hayatında bütün sebeplerin ve başlangıçların Allah ve O'nun takdirine kalmış olduğunu düşünmek demektir. Böyle bir davranışı esas alan birey, sosyal hayatta artık sevap-günah, iyilik-kötülük, yalancılık-doğruluk esasları üzerinden hareket etmekte, sosyal ahlak kuralları, dinsel inançlara göre belirlenmektedir. Dinin bu fonksiyonu, sosyal hayatta denetleme ve kontrol işlevi görmekte ve toplumun sürekliliğini sağlayıcı mekanizmaları oluşturmaktadır. Örneğin bireylerin hastalık, kaza ve ölüm fenomenine, "Takdiri İlahi" olarak bakması, toplumu hayata bağlayan, sosyal düzen sağlayan dini bir fonksiyondur (Kıray, 2000, 220). Sonuç olarak kentel yaşamda din, birlik sağlama, uyum, huzur, istikrar ve güven ortamı oluşturma noktasında fonksiyonel olduğu gibi, kentlerde mimari yapıya ve yerleşim biçimine de etkisi bulunmakta ve kentel mekân ona göre şekil almakta olduğu söylenebilir.

4. Bir Yaşam Biçimi Olarak Dini Yaşayışın Kentel Görünümleri

Din ve dindarlık tanımları, dinin özsel ve işlevsel boyutlarına, kapsadığı coğrafyaya, mensubu olunan dine ve dinin inşa ettiği geleneklere göre farklılık gösterebilmektedir. En genel ve yaygın tanımıyla *din, kutsal fikrine dayalı olan ve müminleri bir sosyo-dinsel topluluk içinde birleştiren bir inançlar, semboller ve pratikler kümesidir* (Marshall, 2005, 156) şeklinde genel bir din tanımı yapıldığında, din, sadece bireylerin içsel bir durumu ve sübjektif bir tecrübesi olarak kalmadığı, aynı zamanda somut bir şekil, tutum ve davranış ya da tavır haline dönüşerek objektif bir hal aldığı (Wach, 1990, 49) da görülmektedir. Tavır haline dönüşen din, bireylerin tercihlerini, yaşam biçimlerini, davranışlarını, ritüellerini, alışkanlıklarını ve sosyal ilişkilerini de şekillendirmektedir. Sosyo-kültürel farklılaşmalar sonucunda, bireylerin dini yaşayış algılarında ve yaşantılarında da farklılıklar meydana gelmesi mümkündür. Öyle ki, din ile dini davranışların tanımlanmasındaki çeşitlilik,

dindarlık kavramı için de söz konusudur. Görece bir kavram olan dindarlık (Subaşı, 2002, 19), sadece dinin özüne ve dini algılayan bireye göre değil, aynı zamanda dini yorumlayanın bakış açısına göre de farklılık gösterebilmektedir.

Kentsel ortamda dini yaşayış ya da dindarlık, bireysel anlamda dinin insan hayatına nüfuz etme derecesi ile ilişkilidir. Kent ortamında bir insanın dindar olması, onun dini emir, tavsiye ve yasaklara ne ölçüde uyduğu ve içselleştirdiği, gündelik hayatında ne ölçüde toplumsal bir denetleyici olarak kabul ettiği, hal ve davranışlarında ne düzeyde kendi yaşayışının bir göstergesi haline getirdiği ile ilgilidir. Yani dindar insan, her türlü davranışında dini eksen almaktadır ve din, onun dünya hayatının merkezi konumundadır (Kurt, 2009, 2). Dini yaşayış sosyolojik bağlamda incelendiğinde, din belli bir zaman ve şartlarda belli bir grup veya toplum tarafından yaşanması anlamına geldiği söylenebilir. Ancak dindarlık, çok farklı tanım, analiz ve açıklamalara imkân veren karmaşık ve problematik bir fenomendir. Buna rağmen temel olarak bakıldığında, dini yaşayışı dinin sosyal hayata aktarılması ve sosyal yaşamda dinin tezahürü olarak görmek mümkündür. Bazı sosyologlar, dindarlığı söz konusu anlamda analiz etmek için, anahtar bir kavram olarak *dini tecrübe* kavramını kullanmıştır. Dini tecrübeyi, toplumsal hayatta tezahür eden biçimlerini farklı açılardan ele alıp kategorize etmiştir (Çapcıoğlu, 2009, 150-151). Sosyologlar arasında en dikkat çekici olanı, Glock'un geliştirdiği dindarlık tipolojileridir. Glock, çeşitli dünya dinlerini kapsama ve çeşitli standartları dikkate alma gayretindedir (Subaşı, 2002, 25-26). Weber'in analizlerinde de bu tarz çeşitli dindarlık tipolojilerini görmek mümkündür. Birtakım mesleki gruplar, sınıflar ve toplumsal tabakalara göre değişen, köylü dindarlığı ile kentsel burjuva dindarlığı karakteristiği, buna örnek olarak verilebilir. Ona göre köylü dindarlığı, doğaya, organik süreçlere oldukça bağlı ve ekonomik olarak rasyonelleşmeye ise az meyillidir. Kentsel ortam ise, çok geniş sosyal tip çeşitliliğine sahip olduğundan, geniş çaplı bir dinsel eğilimler alanına sahiptir. Mevcut kültürel farklılaşmalar, dindarlığın kentsel görünümünü de farklılaştırmaktadır. Sonuç olarak kent dindarlığı, daha çok ekonomik rasyonalizm ile bağlantılı, ticari sınıfın ve tüccar aristokrasisinin kentsel mekâna özgü ilişkilerinde, dini tutum ve davranışlarının bir tezahürü olarak görülmektedir (Weber, 2016, 181, 194).

Türkiye özelinde dindarlığın kentsel görünümü irdelendiğinde, kent dindarlığı hem tarihsel süreç içinde değişen bir karakter göstermekte hem de kent içinde değişen farklı dindarlık biçimlerini yansıtabilmektedir (Çelik, 2013, 17). Bunun için, öncelikle Türkiye'nin tarihsel serüvenine bakmakta fayda vardır. Özellikle, Cumhuriyetle birlikte eşzamanlı olarak, modernleşme sürecinde önemli adımlar atan ve köklü değişimler yaşayan Türkiye, 1950'ler den itibaren kitlesel göç ve hızlı bir kentleşme deneyimi yaşayarak, toplumsal yapı ve kurumları etkileyen bir değişim sürecine girmiştir (Mardin, 1991a, 236). Yaşanan söz konusu değişim, Batı tarzı sanayileşme, fabrikalaşma ve kapitalizmin paralelinde gelişen bir olay değil, kendine özgü şartlarda gelişim gösteren bir

olaydır. Çünkü, kırsal alandan kentlere göç eden nüfus oranı, kentlerin sanayileşme ve örgütlenme hızından oldukça yüksek düzeyde seyretmiştir (Kıray, 2007, 20-21). Böylece, kentleşme süreci de farklı bir boyut kazanmıştır. Kırsaldan gelen nüfusun geleneksel ilişki biçimleri, dini tutum ve davranış örüntüleri, kentlerin periferisinden yani çevresinden merkeze doğru kenti kuşatma altına almıştır. Şerif Mardin, yaşanan bu süreci, geleneksel-kırsal dini yaşayışın, modern-kent kültürünü kuşatması ve dönüştürmesi olarak görmüştür. Mardin, bu bağlamda bir merkez-çevre modeli geliştirerek, kente gelen göçmenler, sahip olduğu dinsel gelenekleriyle ve kültürleriyle gelmekte olduğunu ve böylece kentsel kültürü kuşatması altına aldığını “periferinin merkezi fethetmesi” kavramsalı üzerinden ortaya koymuştur (Mardin, 1991b, 234). Bu köklü değişimle birlikte kente özgü kent dindarlığı değil, kentsel ortamda çoğullaşan dindarlık görünüşleri ya da dini yaşayış çeşitliliği ortaya çıktığı söylenebilir.

Özellikle 1970’li yıllardan sonra gelişen dini yeniden canlanma, cemaatleşme, gruplaşma ve dernekleşme, Türkiye’nin nispi sanayileşme, modernleşme ve kentleşme sürecindeki değişimine paralel olarak, zamana özgü yeni anlam ve biçimleriyle ortaya çıkmıştır. Kent toplumunun sosyal ve kültürel yapısını meydana getiren toplumsal kurum ve ilişkilerinde, geniş çaplı değişimlerin yaşandığı bu dönemde, toplumun eski geleneksel davranış kalıpları, dayanışma biçimleri ve sosyal ilişkileri de değişimden etkilenmiştir. Ancak dağılan geleneksel dayanışma biçimlerinin yerine, kente özgü dini ve toplumsal dayanışma ağları oluşturulamamış ve bu boşluğu dolduracak sistemler geliştirilememiştir. Yeni dini hareketlerin, cemaatlerin ve dini grupların söz konusu boşluğu doldurmadaki rolü etkili olmuştur. Kentte ortaya çıkan dini eğilimler ve yaşam biçimleri, sosyo-kültürel sistemin değişen yön ve durumuna göre refleks gösterebilmektedir. (Çelik, 2013, 40-45). Bu nedenle farklı dindarlık biçimlerinin ortaya çıkması da kaçınılmaz olmuştur. Bu nedenle, tüm kent toplumunu kapsayan, tanımlayan ve belirleyen ortak bir kent dindarlığı ve kültürünün olması oldukça zordur. Çünkü, kentlerin kendine özgü ilişkiler ve değerler düzenini gerekli kılan normatif, yeknesak bir karakteri olsa da kentler farklılıklar içeren tabakalı, heterojen bir yapıya sahiptir. Bu noktadan kentlerin, sosyo-kültürel ve dini hayat bakımından homojen olması mümkün görünmemektedir. Buna rağmen her ne kadar, dindarlığın kentsel görünüşleri farklılıklar içerse de Türkiye’de ortaya çıkan kent dindarlığı karakteristiği genel olarak kente özgü dini düşünce, davranış biçimi ve değerler dünyasıyla ilişkilidir. Kentsel mekân, düşünce ve değerler dünyası arasında kurulan bu ilişki, kentin kendine özgü yapısallığını, sistemini ve kültürel dünyasıyla ilişkisini gerekli kılmaktadır. Böylece kent dindarlığı estetik ve entelektüel özelliğini kentin mimarisinden, kültüründen ve sanatsal atmosferinden almaktadır. Bu yönüyle kent dindarlığı, bir bütünsellik içinde ahlaki, sosyo-kültürel, sanatsal, etik ve estetik boyutlarıyla kentsel bir deneyimi yansıtmaktadır (Çelik, 2013, 12). Bu nedenle kentler, geleneksel kalıplara göre değil, kentsel davranış kalıplarına göre şekillenen, kendine özgü kültürü ve estetiği ile uyumlu özgün bir dini yaşayışın ortaya çıktığı yerler olarak görülebilir. Kente özgü bu

dindarlık, eğitilmiş, seçkin, üst düzey toplumsal tabakanın ahlaki, estetik ve entelektüel niteliği öne çıkan bir dindarlık tarzını yansıtmaktadır. Bununla birlikte, kentlerde orta ve alt katmanlarda ortaya çıkan, geleneksel yönü ağır basan halk (folk) dindarlığından da söz etmek mümkündür. Halk dindarlığı ise, dinin biçimsel, pratik ve ritüel yönlerinin öne çıktığı bir karakteri yansıtmaktadır. Bireysel dindarlık eğilimlerinin de görüldüğü kentsel mekanlarda, tarikatlar, tasavvuf hareketleri, kültürler, yeni dini hareketler ve cemaatleşmeler, dindarlık biçimlerinin kentsel ortamdaki tezahürleri olarak görülebilir (Çelik, 2013, 141-142).

Sonuç

Sosyal bir karakteristiğe sahip olan insan, toplumlar halinde yaşamını sürdürmektedir. Toplumlar, biyolojik organizmalara benzer biçimde, basit yapılardan karmaşık yapılara doğru gelişim göstermektedir. Toplumların doğal yaşam alanı, medeniyet ve kültürünün aynası olan kentler de organizmalara benzer biçimde doğmakta, gelişip büyümekte ve yapıları sürekli değişmektedir. Din fenomeni ise, kentlerin söz konusu gelişiminde oldukça fonksiyoneldir. Öyle ki gerek kentlerin ortaya çıkışında gerekse gelişiminde etkin bir faktör din olgusu olduğu söylenebilir. Kentin ilk ortaya çıkışını, dinin insanları bir araya toplaması ve toplanılan yerde bir yaşam alanı oluşturmasıyla meydana geldiğini söylemek mümkündür. Kur'an'da Mekke'nin, kentlerin anası olduğu bilgisi buna örnek olarak gösterilebilir.

Tarih boyunca kentlerin gelişme ve büyüme süreci, dinden ayrı düşünülmemeyeceği anlaşılmaktadır. Çünkü, kent ortamında ve kentlerin gelişim sürecinde, toplumun hayatına anlam verme, gaye kazandırma ve dünya kurma girişiminde din, etkin rol oynadığı görülmektedir. Sosyal sistemin bir ögesi olan ve sosyal sistemin bütünselliğine işlevsel olarak katkı sağlayan din, toplumsal yaşamda ortak inanç ve duygulara tekabül eden kolektif şuur, konsensüs ve asabiyet oluşturma konusunda etkin görünmektedir. Bununla beraber, kentlerin mimari yapılanması, estetiği ve görünümü, bulunduğu yerin dini imgelerinden izler taşımaktadır. Kentsel mekân ve din ilişkisi düzleminde, kent sakinleri estetik ve entelektüel özelliğini, kentin mimarisinden, kültüründen ve sanatsal atmosferinden aldığı ve buna göre davranış kalıpları ürettiği görülmektedir. Kısaca, kentsel yaşamda din, birlik sağlama, uyum, huzur, istikrar ve güven ortamı oluşturma noktasında fonksiyonel olduğu gibi, kentlerde mimari yapıya ve yerleşim biçimine de etkisi bulunmakta ve kentsel mekân ona göre şekil almaktadır denilebilir. Bununla birlikte, Türkiye özelinde kent ve din ilişkisini ve dindarlığın kentsel görünümüleri irdelendiğinde, söz konusu ilişki Türkiye'nin kendine özgü şartlarında gelişim gösterdiği sonucuna varılmıştır.

Kent din ilişkisi hem tarihsel süreç içinde değişen bir karakter göstermekte hem de kent içinde değişen farklı dindarlık biçimlerini yansıtmakta ve çoğulcu dindarlık biçimlerinin ortaya çıktığı bir yapıyı yansıtmakta olduğu anlaşılmaktadır. Bunun temel

nedeni, özellikle Cumhuriyetle birlikte eşzamanlı olarak, modernleşme sürecinde önemli adımlar atan ve köklü değişimler yaşayan Türkiye, 1950'ler den itibaren kitlesel göç ve hızlı bir kentleşme deneyimi yaşamayı ve böylece toplumsal yapı ve kurumları etkileyen bir değişim sürecine girmesi olarak görülebilir. Çünkü söz konusu değişim, Batı tarzı sanayileşme, fabrikalaşma ve kapitalizmin paralelinde gelişen bir süreç değil, kendine özgü şartlarda gelişim göstermiştir. Kırsal alandan kentlere göç eden nüfus oranı, kentlerin sanayileşme ve örgütlenme hızından oldukça yüksek düzeyde seyrettiği için, kentleşme süreci de farklı bir boyut kazanmıştır.

Kentsel mekân, göçmen nüfusu sosyo-kültürel ve dini potasında eritip kentle bütünleştirmede yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Yani kırsaldan gelen nüfusun geleneksel ilişki biçimleri, dini tutum ve davranış örüntüleri, kentlerin periferisinden, çevresinden merkeze doğru kenti kuşatma altına alarak, kente özgü kent dindarlığı değil, kentsel ortamda çoğullaşan dindarlık görünümünü meydana getirmiş ve Türkiye'ye özgü dindarlığın kentsel görünümünün ortaya çıktığı bir süreç yaşanmıştır. Özellikle bu süreçte tarikatlar, tasavvuf hareketleri, kültürler, yeni dini hareketler, cemaatleşmeler ve buna benzer dini yapılanmalar, dindarlık biçimlerinin kentsel ortamdaki bazı farklı tezahürleri olarak karşımıza çıktığı sonucuna varılmıştır.

Kaynakça

- Akyüz, Niyazi. *Gecekonduarda Dini Hayat ve Kentleşme*. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2007a.
- Akyüz, Niyazi. *İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Din Anlayışı*. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2007b.
- Akyüz, Niyazi - Çapcıoğlu, İhsan. "Din Sosyolojisinin Doğuşu ve Gelişimi", *Din Sosyolojisi El Kitabı*. ed. Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu. 100-101. Ankara: Grafiker Yayınları, 4. Basım, 2016.
- Altan, Mehmet. *Kent Dindarlığı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 6. Basım, 2011.
- Armağan, Mustafa. "Batı'da ve İslam Medeniyeti'nde Şehirlerin Ontolojik Kökenleri ve Ayırt Edici Özellikleri". *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 6/23 (Mart 2010), 115-138.
- Bal, Hüseyin. *Kent Sosyolojisi*. Bursa: Sentez Yayıncılık, 8. Basım, 2018.
- Berger, Peter. *Dinin Sosyal Gerçekliği*. çev. Ali Coşkun. İstanbul: İnsan Yayınları, 1993.
- Berger, Peter. *Kutsal Şemsiye-Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları*. çev. Ali Coşkun. İstanbul: Rağbet Yayınları, 5. Basım, 2015.
- Burgest, Ernest Watson. "Şehrin Büyümesi: Araştırmaya Giriş". çev. Pınar Karababa Kayalığıl. *Şehir: Kent Ortamındaki İnsan Davranışlarının Araştırılması Üzerine Öneriler*.

- ed. Robert Ezra Park - Ernest Watson Burgess. 89-104. Ankara: Heretik Yayınları, 3. Basım, 2018.
- Bergson, Henri. *Ahlakın ve Dinin İki Kaynağı*. çev. Mehmet Mukadder Yakupoğlu. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 1. Basım, 2004.
- Bookchin, Murray. *Kentsiz Kentleşme: Yurttaşlığın Yükselişi ve Çöküşü*. çev. Burak Özyalçın. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1. Basım, 1999.
- Can, Yılmaz. "H.I-III./M.VII-IX.Y.Y. İslam Şehri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/6 (Temmuz 1992), 109-138.
- Castells, Manuel. *Kent Sınıf İktidar*. çev. Asuman Türkün. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2. Basım, 2017.
- Childe, Gordon. *Kendini Yaratan İnsan: İnsanın Çağlar Boyu Gelişimi*. çev. Filiz Ofluoğlu. İstanbul: Varlık Yayınları, 8. Basım, 2006.
- Çapcıoğlu, İhsan. "Sosyo-Politik Tutumlar ve Dindarlık: İlahiyat Fakülteleri Örneğinde Bir Alan Araştırması". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (Haziran 2009), 143-180.
- Çelik, Celaleddin. *Geleneksel Şehir Dindarlığından Modern Kent Dindarlığına*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Çelik, Celaleddin. "Modern Öncesinden Postmoderne Değişen Şehirde Geleneği Yeniden İnşa Etmek". *Sabah Ülkesi Kültür-Sanat ve Felsefe Dergisi* /43 (Nisan 2015), 38-41.
- Demirci, Mustafa. "İslam'da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri". *İstem Dergisi* /2 (Aralık 2003), 129 - 146.
- Durkheim, Emile. *Meslek Ahlakı*. çev. Mehmet Karasan. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 3. Basım, 1986.
- Durkheim, Emile. *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*. çev. Fuat Aydın. İstanbul: Ataç Yayınları, 2005.
- Durkheim, Emile. *Toplumbilimin Yöntem Kuralları*. çev. Özer Ozankaya. İstanbul: Cem Yayınevi, 1. Basım, 2013.
- Freyer, Hans. *Din Sosyolojisi*. çev. Turgut Kalpsüz. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1964.
- Gül, Muammer. "İslam Şehrinin Doğuşu". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/6 (Aralık 2001), 78-87.
- Güllüpınar, Fuat. "Kent Sosyolojisi Kuramları Üzerine Literatür Değerlendirmesi". *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi* 21/3 (2012), 1-29.
- Giddens, Anthony. *Sosyoloji*. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 1. Basım, 2012.

- Giddens, Anthony. *Sosyoloji Kısa Fakat Eleştirel Bir Giriş*. çev. Ülgen Yıldız Battal. Ankara: Siyasal Kitapevi, 7. Basım, 2018.
- Güneş, Fatime. "Kent Kuramları". *Kent Sosyolojisi*. ed. Fatime Güneş. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Güngör, Özcan. "Kent Ortamlarında Cemevlerinin İşlevleri". *Kent ve Maneviyat*. Ed. Seyfettin Erşahin-Zehra Erşahin. Ankara: İdeal Kent Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Kaya, Gazanfer. *Kentleşmenin Toplumsal Boyutları*. Ankara: Ütopya Yayınevi, 1. Basım, 2014.
- Keleş, Ruşen. *Kentleşme Politikası*. Ankara: İmge Yayınları, 2. Basım, 1993.
- Kıray, B. Mübeccel. *Kentleşme Yazıları*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 3. Basım, 2007.
- Kıray, B. Mübeccel. *Ereğli Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*. Mübeccel B. Kıray Toplu Eserleri 6. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 3. Basım, 2000.
- Koştaş, Münir. "Auguste Comte'un Din Sosyolojisi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34/1 (1995), 67-73.
- Koyuncu, Ahmet. "Sosyoloji Kuramlarında Kent". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi dergisi* 0/25 (Şubat 2015), 31-56.
- Kurt, Abdurrahman. "Dindarlığı Etkileyen Faktörler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (Haziran 2009), 1-26.
- Lefebvre, Henry. *Kentsel Devrim*. çev. Selim Sezer. İstanbul: Sel Yayıncılık, 6. Basım, 2019.
- Malinowski, Bronislaw. *Büyük, Bilim ve Din*. çev. Saadet Özkal. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1990.
- McKenzie, Roderick. "İnsan Topluluklarının Çalışılmasında Ekolojik Yaklaşım". çev. Pınar Karababa Kayalığıl. *Şehir: Kent Ortamındaki İnsan Davranışlarının Araştırılması Üzerine Öneriler*. ed. Robert Ezra Park - Ernest Watson Burgess. 105-122. Ankara: Heretik Yayınları, 3. Basım, 2018.
- Mardin, Şerif. *Türk modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 1. Basım, 1991a.
- Mardin, Şerif. *Türkiye'de din ve siyaset*. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 1. Basım, 1991b.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2005.
- Marx, Karl - Friedrich, Engels. *Alman İdeolojisi*. çev. Tonguç Ok - Olcay Geridönmez), İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2013.
- Mumford, Lewis. *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*. çev. Gürol Koca - Tamer Tosun. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 3. Basım, 2019.

- Özyurt, Cevat. "Talcott Parsons'ın Din Kuramı: Modernitenin Din ile Uzlaştırılması". *Çağdaş Sosyal Teoride Din*. ed. Cevat Özyurt - Ejder Okumuş. 125-172 Ankara: Hece Yayınları, 2016.
- Ritzer, George. *Sociological Theory*. McGraw Hill, 8. Edition, 2011.
- Ritzer, George - Stepnisky, Jeffrey. *Sosyoloji Kuramları*. çev. Himmet Kültür. Ankara: Deki Yayınları, 2014.
- Swingewood, Alan. *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi.*, çev. Osman Akınhay. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1. Basım, 1998.
- Park, Robert Ezra. "Şehir: Kent Ortamındaki İnsan Davranışlarının Araştırılması Üzerine Öneriler". çev. Pınar Karababa Kayalığıl. *Şehir: Kent Ortamındaki İnsan Davranışlarının Araştırılması Üzerine Öneriler*. ed. Robert Ezra Park - Ernest Watson Burgess. 37-85. Ankara: Heretik Yayınları, 3. Basım, 2018.
- Slattey, Martin. *Sosyolojide Temel Fikirler*. çev. Ümit Tatlıcan, Gülhan Demiriz. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 6. Basım, 2014.
- Simmel, Georg. "Metropol ve Zihinsel Yaşam". *Şehir ve Cemiyet*. çev. Ahmet Aydoğan. İstanbul: İz Yayıncılık, 2000.
- Simmel, Georg. *Modern Kültürde Çatışma*. çev. Tanıl Bora. vd. İstanbul: İletişim Yayınları, 12. Basım, 2019.
- Subaşı, Necdet. "Türk(iye) Dindarlığı: Yeni Tipolojiler". *İslamiyat Dergisi* 5/4 (2002), 17-40.
- Swingewood, Alan. *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*. çev. Osman Akınhay. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1. Basım, 1998.
- Taplamacıoğlu, Mehmet. *Din Sosyolojisi*. Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.
- Topal, A. Kadir. "Kavramsal Olarak Kent Nedir ve Türkiye'de Kent Neresidir?" *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/1 (2004), 276-294.
- Tönnies, Ferdinand. "Gemeinschaft ve Gesellschaft". *Şehir ve Cemiyet*. çev. Ahmet Aydoğan. İstanbul: İz Yayıncılık, 2000.
- Turner, S. Bryan. *Klasik Sosyoloji*. çev. İdil Çetin. İstanbul: İletişim Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Turut, Hatice - Özgür, Murat. "Klasik Kent Kuramlarından Eleştirel Kent Kuramlarına Geçiş Bağlamında Kentleri Yeniden Okumak". *Ege Coğrafya Dergisi* 27/1, (Haziran 2018), 1-19.
- Uğurlar, Aysu. "Van Kentsel Gelişimi ve Güncel Konut Piyasası İlişkisinin Değerlendirilmesi". *İdeal Kent Kent Araştırmaları Dergisi* 10/27 (Ağustos 2019), 447-488. <https://doi.org/10.31198/idealkent.632252>

- Uysal, Ülke Evrim. "İslam Kenti: Eleştirel Bir Değerlendirme". *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 11/1 (2020), 386-402.
<https://doi.org/10.36543/kauibfd.2020.Ek1.018>
- Wach, Joachim. *Din Sosyolojisi*. çev. Ünver Günay. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Basımevi, 1990.
- Weber, Max. *Din Sosyolojisi*. çev. Latif Boyacı. İstanbul: Yarın Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Weber, Max. *Şehir Modern Kentin Oluşumu*. çev. Musa Ceylan. İstanbul: Yarın Yayınları, 12. Basım, 2018.
- Wirth, Louis. "Bir Yaşam Biçimi Olarak Kentlileşme". çev. Ayten Alkan - Bülent Duru. 20. *Yüzyıl Kenti*. 77-106. Ankara: İmge Yayınevi. 2002.
- Wirth, Louis, "Kent Topluluğu Üzerine Kaynakça". çev. Pınar Karababa Kayalığıl. *Şehir: Kent Ortamındaki İnsan Davranışlarının Araştırılması Üzerine Öneriler*. ed. Robert Ezra Park, Ernest Watson Burgess. 217-295. Ankara: Heretik Yayınları, 3. Basım, 2018.

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
6/2 (Aralık/December 2022), 35-52.

Ortaöğretim Öğrencilerinde Sosyal Değerler ve Dindarlık İlişkisi
The Relationship of Social Values and Religiousness in Secondary Students

Betül Doğan Sarıkaya

Din Psikolojisi Bilim Uzmanı, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Expert of Psychology of Religion, Ankara Yıldırım Beyazıt University, Institute of Social
Sciences, Department of Philosophy and Religious Studies
E-posta: dgnbtl.0606@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0001-8557-6153.

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 16 Eylül/September 2022
Kabul Tarihi / Date Accepted: 27 Kasım/ November 2022
Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/15 December 2022
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış-Aralık/Winter-December
DOI: 10.46595/jad.1190175

Cite as / Atıf: Doğan Sarıkaya, Betül. "Ortaöğretim Öğrencilerinde Sosyal Değerler ve Dindarlık İlişkisi". *Journal of Analytic Divinity*, (Aralık/December 2022), 35-52.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Betül Doğan Sarıkaya)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Betül Doğan Sarıkaya % 100

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Ortaöğretim düzeyindeki öğrencilerin ergenlik çağında (14-18 yaş) olduğu kabul edilir. Ergenlik dönemi, kişilerin hayatlarında yaşadıkları kritik dönemlerden biridir. Bu dönemde biyolojik, fiziksel ve duygusal değişimler yaşayan ergen birey, benliğini inşa ederken bu değişimlerin etkisi altındadır. Bu inşa sürecinin önemli bir kısmını oluşturan benliğin sosyal inşasında ise çalışmanın değişkenlerinden biri olan sosyal değerlerin oldukça önemli bir etkiye sahip olduğu ifade edilebilir. Bu bağlamda çalışma, 14-18 yaş grubu ortaöğretim öğrencilerinde, sosyal değerler ve dindarlık ilişkisini incelemektedir. Böylece kritik bir eşiği tecrübe eden ve değişimler geçiren ergenlerin, aile, geleneksel, bilimsel, siyasi, çalışma-iş ve dini değerler olarak sınıflandırılan sosyal değerleri içselleştirme biçimleri anlaşılmaktadır. Ayrıca sahip oldukları sosyal değerleri ile iman, duygu, ibadet ve etki boyutları ile dindarlıkları arasındaki korelasyonun anlaşılması amaçlanmıştır. Örneklem grubu olarak Ankara Pursaklar ilçesinde bulunan Anadolu, Fen, Meslek ve İHL lise öğrencileri seçilmiştir. Seçilen örneklem grubuna uygulanan anket formu Bolat'ın "Çok Boyutlu Sosyal Değerler Ölçeği" ve Gülmez'in "Dindarlık Ölçeği" soruları ve demografik değişkenler sorularından oluşturulmuştur. Çalışmada elde edilen veriler SPSS programı vasıtasıyla analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre ergenlerde sosyal değerler ve dindarlık arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Aynı şekilde sosyal değerlerin varlığının dindarlığı pozitif yönde etkileyen bir etken olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Ortaöğretim, Sosyal Değer, Ergen, Dindarlık.

Abstract

Secondary school students are considered to be in adolescence (14-18 years). Adolescence is one of the critical periods in people's lives. The adolescent individual, who experiences, biological, physical and emotional changes during this period, is under the influence of these changes while constructing his/her self. It can be stated that social values, one of the variables of the study, have a very important effect on the social construction of the self, which constitutes an important part of this construction process. In this context, the study examines the relationship between social values and religiosity in secondary school students aged 14-18. Thus, it is understood that adolescents who experience a critical threshold and undergo changes internalize social values classified as family, traditional, scientific, political, work-work and religious values. In addition, it is aimed to understand the correlation between their social values and their dimensions of faith, emotion, worship and influence, and their religiosity. Anatolian, Science, Vocational and IHL high school students in Pursaklar district of Ankara were selected as the sample group. The questionnaire applied to the selected sample group was composed of Bolat's "Multidimensional Social Values Scale" and Gülmez's "Religiousness Scale" questions and demographic variables. The data obtained in the study were analyzed by the SPSS program. According to the results obtained, there is a significant relationship between social values and religiosity in adolescents. Likewise, it has been determined that the existence of social values is a factor that positively affects religiosity.

Keywords: Psychology Of Religion, Secondary Education, Social Values, Adolescent, Religiosity.

Giriş¹

Ortaöğretim öğrencilerinin 14-18 yaş grubunda bulunmaları nedeniyle ergenlik dönemlerini yaşadıkları kabul edilmektedir. Ergenlik döneminin karakteristik özelliklerinin topluma uyum sürecinin bir parçası olduğunu ifade etmek gerekir. Bu dönem, ergenin çevresiyle uyum ve çatışma denkleminde dengeli ilişkiler kurma çabası ile şekillenmektedir.²

İnsan hayatında kritik bir evre olarak ergenlik konumuz itibariyle dindarlık ile de yakından ilişkisi kurulan bir dönemdir.³ Dindarlık genel olarak psikolojik ve pratik boyutlarıyla dinin kişilik üzerindeki etkilerini anlatmak için kullanılmaktadır. Dindar tanımı, kendisini kutsala ait hisseden ve kutsal emirlere uyan kişi anlamlarında kullanılmaktadır⁴ Dindarlığın ölçülmesi ve kavramın tanımlanmasında sosyal bilimciler arasında farklı tiyolojiler geliştirildiği bilinmektedir. Bu farklılığın sebebinin tercih edilen değişik kavramsal çerçeveler, karşılaştırma yaparken ortaya çıkan geçerlilik sorunu, sınıflandırmanın gücülüğü, aşırı genelleme gibi zorluklardan kaynaklandığından bahsedilmektedir.⁵ Çalışmada tercih edilen dindarlık ölçeğine ait sınıflamanın ise Glock ve Stark'ın dindarlık tiyolojisinden⁶ etkilenerek hazırlandığı ifade edilmelidir.⁷

Dindarlığın insanın biyolojik ve psikolojik gelişimine paralel olarak değişime uğradığı özellikle 12 yaştan başlayarak ergenliği takip eden süreçte sorgulama ve soyut düşünme becerilerinin kazanımıyla kişiselleştirilmiş, özerk ve eleştirel bir dindarlık inşa edildiği ifade edilmiştir.⁸ Erikson, ergenlerde kişiselleştirilmiş tarih algısı ile toplumsal tarihin uzlaştırılmasında din ve diğer kurumların etkisinden bahsetmektedir. Psikososyal

¹ Bu makale, yazarı Betül Doğan Sarıkaya tarafından Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Psikolojisi Bilim Dalında savunması gerçekleştirilen "Ortaöğretim Öğrencilerinde Sosyal Değerler ve Dindarlık İlişkisi" isimli tezden üretilmiştir.

² Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü- Ciltli* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2017), 258; Richard M. Lerner vd., "Understanding Developmental Systems in Adolescence: Implications for Methodological Strategies, Data Analytic Approaches, and Training", *Journal of Adolescent Research* 16/1 (01 Ocak 2001), 11-12.

³ Ronald F. Duska - Mariellen Whelan, *Moral Development: A Guide to Piaget and Kohlberg* (New York: Paulist Press, 1975); Michael J. Donahue - Peter L. Benson, "Religion and the Well-Being of Adolescents", *Journal of Social Issues* 51/2 (1995), 145-160; C. A. Markstrom, "Religious Involvement and Adolescent Psychosocial Development", *Journal of Adolescence* 22/2 (Nisan 1999), 205-221; Michael R. Levenson vd., "Religious Development from Adolescence to Middle Adulthood", *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*, ed. Raymond F. Paloutzian - Crystal L. Park (Guilford Publications, 2005); Yoav Ganzach - Chemi Gotlibovski, "Individual Differences and the Effect of Education on Religiosity", *Learning and Individual Differences* 36 (01 Aralık 2014), 213-217.

⁴ Peregrine Murphy Kavros, "Religiosity", *Encyclopedia of Psychology and Religion*, ed. David A. Leeming vd. (Springer, 15 Mayıs 2020), 768-769.

⁵ Asım Yapıcı, "Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 2/2 (01 Haziran 2002), 75-78.

⁶ Rodney Stark- Charles Y. Glock, *American Piety: The Nature of Religious Commitment (Patterns of Religious Commitment)* (Berkeley: University of California Press, 1968).

⁷ Çiğdem Gülmez, *Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet, Ahlaki Çözülme Ve Dindarlık*, Doktora Tezi (Samsun: 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014).

⁸ Renzo Vianello, "Religious Beliefs and Personality Traits in Early Adolescence", *International Journal of Adolescence and Youth* 2/4 (01 Ocak 1991), 288; 295.

gelişim kuramı ergeni, sadakat duygusu ile betimleyerek din kurumuna bağlılığını bu pencereden değerlendirir.⁹

Dindarlık; duygu, tutum ve davranış şeklinde bilişsel ve toplumsal süreçlerde inancın yansıması olarak belirir. Bu nedenle dindarlığın kişinin sosyo psikolojik süreçler neticesinde inşa ettiği değerler ile yakından ilişkisi vardır. Literatürde ortaya konulan değer sınıflamaları yoluyla dindarlık ve değerler arasında ilişki daha sistematik bir biçimde incelenebilmektedir. Bu değer sınıflamalarından en bilineninin ise Schwartz'ın değer sınıflaması¹⁰ olduğu söylenebilir.¹¹ Çalışmada kullanılan çok boyutlu sosyal değer sınıflamasının ise toplumsal değerleri ön plana çıkararak bir tiplendirme gerçekleştirdiği ifade edilmelidir.¹²

Ergenlik döneminin kendine has özellikleri ile dindarlığa olan etkileri kişinin dini kimliğinde oldukça belirleyicidir. Fowler'ın İnanç Gelişim Teorisi inancın hayat boyu farklı basamaklar halinde geliştiğini aktarır. Buradan hareketle ergenlik döneminde bireysel düşünmeye dayalı inanç gelişiminin ön plana çıktığı söylenebilir.¹³ Ergenlikte dindarlık ile ilgili en temel gösterge kurumsal dindarlığa karşı oluşan itiraz ve bireysel dindarlık inşa etme çabalarındaki yoğunlaşmadır.¹⁴ Ergenliğin bir geçiş dönemi olması bilişsel gelişime bağlı olarak dini şüphe, dini itiraz ve sorgulamaların yoğunlaşmasını beraberinde getirmektedir. Bu dönemde ergen bireyler çevreleri ile dini kimlik ve dindarlık noktasında çatışmalı bir ilişki yaşarlar. Bu çatışmalı ilişkinin dini şüphe, soyut düşünme, anne-baba otoritesi merkezinde otoriteden bağımsızlaşma ve özgür olma talebi, yetersiz din eğitimi, baskı, suçluluk duygusu, cinsellik, din-bilim karşılaştırması gibi nedenlerle dini ve ahlaki konulardan uzak durma şeklinde gerçekleştiği ifade edilmektedir.¹⁵

Dindarlık, bireyin düşünce, duygu ve davranışlarıyla ilgili olduğu gibi değer kavramı da insanın fiilleri ile ilişkilidir. İnsanlar davranışlarını bazı idealler ve ilkeler etrafında şekillendirir. Bu ilke ve idealler davranışa giden yoldaki işaretler olarak da düşünülebilir. Aynı zamanda kişilerin kutsallık atfettikleri şeylerin değer olarak kavramsallaştırılması söz konusudur.¹⁶ Psikolojik açıdan değerın insan davranışlarında bir kriter olması ve kişinin

⁹ Erik H. Erikson, *The Life Cycle Completed* (New York: W. W. Norton & Company, 1998).

¹⁰ Shalom H. Schwartz- Lilach Sagiv, "Identifying Culture-Specifics in the Content and Structure of Values", *Journal of Cross-Cultural Psychology* 26/1 (Ocak 1995), 92-116.

¹¹ Bart Duriez vd., "Dindarlık Hayatımızı Hâlâ Etkiliyor mu? Çeşitli Dindarlık Tiplerine Göre Değer Yapılarının Farklılaşmasını Destekleyen Yeni Deliller", çev. Veysel Uysal, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (23 Ocak 2014), 28-29.

¹² Yavuz Bolat, "Bir Değer Ölçme Aracı: Çok Boyutlu Sosyal Değerler Ölçeği", *Turkish Journal of Education* 2/4 (31 Ekim 2013), 13-27.

¹³ Adem Aygün- Ali Ulvi Mehmedoğlu, "James W. Fowler ve İnanç Gelişim Teorisi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 6/1 (01 Mart 2006), 127-129.

¹⁴ Inger Furseth- Pål Repstad, "Bireysel Dindarlık", çev. Mustafa Ulu, *Bilimname* 2013/2 (01 Haziran 2013), 207.

¹⁵ Celal Çayır, "Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dini Tutumları Üzerine Bir Araştırma", *Bilimname* 1/2 (2014), 65-73.

¹⁶ Enver Uysal, "Değerler Üzerine Bazı Düşünceler ve Bir Erdem Tasnifi Denemesi: İnsanı Erdemler-İslâmî Erdemler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (01 Ocak 2003), 2.

inançlarıyla yakından ilgili olduğu kabul edilir.¹⁷ Din psikolojisi disiplini ise insan bilincinde Tanrı imajı oluşmasıyla birlikte insanın sahip olduğu değerlerine atıf olarak Tanrı ve din ile ilgili öğelere yer vereceğini ve böylece bireyin değerler sisteminin dini de referans alarak şekilleneceğini ortaya koyar.¹⁸ Kimsenin doğuştan dindar olduğu iddia edilmemektedir. Buradan hareketle dindarlığın bir inşa süreci olduğu ortaya çıkmaktadır. Zira dini gelişim aynı zamanda bir bilinç gelişimidir. Bu gelişim sürecinde sağlıklı bir kişilik oluşabileceği gibi, sağlıklı bir kişiliğin de bu süreçteki motivasyon unsuru olduğu varsayılır.¹⁹ Bu nedenle kritik bir gelişim evresi olan ergenlik dönemi, dini gelişimle yakından ilgilidir.²⁰

1. Konu, Amaç ve Hipotezler

1.1. Konu ve Amaç

Ergen bireyin hayatında dindarlık ve değerlerin konumu açıkça görülmektedir. Bu ilişkiyi ortaya çıkarmaya dönük çalışmaların alan yazınına da yansıdığı görülmektedir.²¹ Bu açıdan çalışmanın temel problemi ergenlerin hayatının şekillenmesinde önemli bir etkiye sahip olan dindarlıkla, sosyal değerler arasında nasıl bir ilişkinin var olduğudur.

Çalışmanın alt problemleri ise şu şekildedir;

- Dindarlığın alt boyutları olan duygu, inanç, bilgi ve davranış boyutlarının sosyal değerlerle ilişkisi nasıldır?
- Sosyal değerlerin alt boyutları olan, aile, bilimsel değerler, çalışma-iş değerleri, dini değerler, geleneksel değerler, siyasi değerler boyutlarının dindarlıkla ilişkisi nasıldır?

¹⁷ Erol Güngör, *Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar* (Amsterdam: Ötüken Yayınları, 1993), 9.

¹⁸ Faruk Karaca, *Din Psikolojisi* (Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2017), 35-36.

¹⁹ Behlül Tokur, *Klasik ve Güncel Konularıyla Din Psikolojisi* (Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2020), 98-99.

²⁰ Mustafa Koç, "Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Genel Özellikleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/17 (01 Aralık 2004), 236.

²¹ Özcan Calp, *Lise Son Sınıf Öğrencilerin Sosyal Değerlere Bakışı*, Yüksek Lisans Tezi (Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2006); Gökhan Kayır, *Ortaöğretim Öğrencilerinin Değer Algılarının İncelenmesi: Eskişehir İli Örneği*, Yüksek Lisans Tezi (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2011); Tolga Seki, *Ergenlerin Sosyal Görünüş Kaygısı ve Özel İyi Oluşlarının Sahip Oldukları Değerlik Açısından İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2014); Yusuf Kavun, *Ergenlerde Dindarlık ve İnsani Değerler*, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016); Yasemin İpek, *Fen Lisesi Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine İlişkin Tutumları ve Değer Algıları (Diyarbakır İli Örneği)*, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016); E. Helin Yaban, *Ergenler ve Beliren Yetişkinlerde Sosyal Değer Yöneliminin Gelişimsel, Sosyal-Bilişsel Ve Bağlamsal Bir Model Çerçevesinde İncelenmesi*, Doktora Tezi (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017); Betül Acat, *Ergenlerde Dindarlık, Değerler, İnternet Bağımlılığı ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi*, Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019); Kemal Coşkun, *İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinde Din Anlayışı ve Sosyal Değerler Algısı*, Doktora Tezi (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020); Çiğdem Asar, *Lise Öğrencilerinin Tanrı Tasavvuru ile Değer Yönelimleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma: Yalova Örneği*, Doktora Tezi (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020); Ali Gül, *Yurt Dışındaki Türk Okullarında Öğrenim Gören Lise Öğrencilerinin Dini Tutum ve Ahlaki Değer Düzeyleri*, Doktora Tezi (Samsun: 19 Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2021); Büşra Temur, *İmam Hatip Lisesi 1 ve 4. Sınıf Öğrencilerinin Değer Yönelimleri-Gaziantep İli, Araban İlçesi Örneği*, Yüksek Lisans Tezi (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022).

1.2. Hipotezler

Sosyal değerler ve dindarlık ilişkisinin yoklandığı çalışmanın hipotezleri şu şekildedir.

H1. Sosyal değerler ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H2. Dindarlığın sosyal değerler üzerine anlamlı bir etkisi vardır.

2. Yöntem

2.1. Araştırmanın Evreni ve Örnekleme

Araştırmanın genel evreni Ankara, araştırma evreni ise Ankara, Pursaklar İlçesinde öğrenim gören 14-18 yaş grubu ortaöğretim öğrencileridir. Örneklem grubunu ise Ankara ili Pursaklar ilçesinde 4 farklı ortaöğretim kurumunda eğitim gören öğrencilerden ve basit tesadüfi örneklem tekniği ile seçilmiştir. Örneklem büyüklüğü 0.5 hata payı ve %95 güvenilirlik düzeyi ile 370 öğrenci olarak hesaplanmış çalışmada 604 öğrenciye ulaşılmıştır. Örneklem grubundan elde edilen anket verilerinden 594 tanesi çalışma analizlerinde kullanılmıştır. Araştırmacı bu çalışmayı gerçekleştirirken çalışmanın veri toplama kısmı pandemi dönemine denk geldiği için anket formları online platformlar aracılığı ile örneklem grubuna ulaştırılmıştır. Ayrıca araştırma, verilerin elde edildiği Nisan 2021-Mayıs 2022 tarih aralığı ile sınırlanmıştır.

2.2. Ölçme Araçları

Çalışmada kullanılan *Çok Boyutlu Sosyal Değerler Ölçeği*, Erol Güngör'ün değer sınıflamasından faydalanılarak oluşturulmuştur. Çalışma ve İş Değerleri ile ilgili boyut ise Akbaş'ın (2004) gerçekleştirdiği doktora tezinden alınmıştır. Aile değerleri, bilimsel değerler, çalışma-iş değerleri, dini değerler, geleneksel değerler ve siyasi değerler boyutlarından oluşmaktadır. Ölçekte 5'li likert yapıda cevaplama sistemi kullanılmıştır. Ölçek farklı boyutları ölçen 42 maddeden oluşmaktadır.

Anket formunda dindarlık ile ilgili sorular için Glock ve Stark dindarlık modeli esas alınarak Gülmez (2014) tarafından hazırlanan *Dindarlık Ölçeği* kullanılmıştır. Bu ölçek toplamda 23 maddeden oluşmakta ve dindarlığın iman, duygu, etki ve ibadet boyutlarını ölçmektedir.

2.3. Verilerin Toplanması ve İstatistiksel Analizi

Verilerin elde edilmesinde ilgili dönemde eğitime ara verilen dönemlerin olması, öğrencilerin online olarak gerçekleştirilen faaliyetlere karşı duyarsızlaşması vb. zorluklarla karşılaşmıştır. Bu zorluğun aşılmasında eğitim kurumlarındaki öğretmenler ve idareciler yardımcı olmuşlardır. Sonuç olarak Mayıs 2022 itibarıyla veriler elde edilmiştir. Her araştırma belirli bir yöntem izleyerek gerçekleştirilmektedir. Bu sayede yapılan araştırmanın geçerliliği ve güvenilirliği sağlanmış olacaktır. Bu çalışma da bulgularını elde

ederken nicel araştırma yaklaşımını ve tarama metodunu kullanmıştır. Tarama araştırmalarının tarihi antik nüfus sayımlarına kadar uzanabilmektedir. Tarama araştırmaları araştırılan probleme dair istatistiksel veriler sunmayı sağlamaktadır. Tarama araştırmalarında katılımcılara tek seferde pek çok soru yöneltilmektedir.²² Araştırmada amaç ve hipotezler bölümünde verilmiş olan hipotezlerin sınanması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda uygulanan çok boyutlu sosyal değerler ölçeği ve dindarlık ölçeğinin, ölçek maddelerinden elde edilen veriler analizi SPSS programı yardımıyla yapılmıştır.

3. Bulgular ve Yorum

3.1. Ortaöğretim Öğrencilerinde Sosyal Değerlerin Dindarlık ile İlişkisi

Tablo 1. Aile Değerleri ile İman, Duygu, Etki ve İbadet Arasındaki İlişkiyi Belirlemek İçin Pearson Korelasyon Analizi Sonuçları.

		İman	Duygu	Etki	İbadet
Aile Değerleri	r	,366**	,442**	,445**	,324**
	p	,000	,000	,000	,000
	N	594	594	594	594

Aile değerleri ile iman, duygu, etki ve ibadet arasındaki ilişkiyi belirlemek için Pearson korelasyon analizi yapılmış ve sonuçlar yukarıdaki tabloda gösterilmiştir. Buna göre sosyal değerler içerisinde ilk olarak incelediğimiz aile değerleri ile iman, duygu, etki ve ibadet arasında pozitif yönlü, orta düzeyde ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Buradan hareketle aile değerlerinin dindarlığı destekleyen bir değişken olduğu ifade edilebilir. Aynı şekilde aile değerlerinin dindarlığın etki boyutu ile diğer boyutlardan daha anlamlı bir ilişkide olması, aile değerlerinin bireyin dini davranışa dönüştürebildiği kazanımları desteklediğini göstermektedir. Yaptığı araştırmada Doğan, dindarlık ve muhafazakar aile değerleri arasında bir korelasyonu tespit etmiş ve dini davranışların muhafazakar aile tutumlarında ikinci en önemli etken olduğunu açıklamıştır.²³ Aile, bireyin doğumundan itibaren değerleri içselleştirdiği ve uyguladığı ortamıdır²⁴. Aile ortamındaki değişkenler bireyin hayatını ve dolayısıyla inançlarını da derinden etkiler. Aynı zamanda çalışmada elde edilen sonucun örneklem grubunun henüz ailesi ile birlikte yaşıyor oluşu ve dolayısıyla aile içerisinde öğrenilen dini değerlerin bir yansıması olarak da okuyabiliriz. Bununla birlikte ailede yapılan ibadetler bireye birlikte hareket etme de motivasyon sağlamaktadır. Zira aileden ayrıldığında kişinin etrafında ibadet eden bireyler yoksa ibadet etmeye daha az ilgili duyacağı düşünülmektedir.

²² W. Lawrence Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri (2 Cilt Takım): Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*, çev. Özlem Akkaya, 2020, 395-396.

²³ Şahin Doğan, "Dindarlık-Muhafazakâr Aile Değerleri İlişkisi", (2016).

²⁴ Özcan Güngör, "Aile Değerleri" İçinde: Değerler ve Toplum, Ed. Özcan Güngör. (Ankara: Nobel Yayınları, 2022), s.211-232

Tablo 2. Bilimsel Değerler ile İman, Duygu, Etki ve İbadet Arasındaki İlişkiyi Belirlemek İçin Pearson Korelasyon Analizi Sonuçları.

		İman	Duygu	Etki	İbadet
Bilimsel Değerler	r	-,155**	-,140**	-,113**	-,162**
	p	,000	,001	,006	,000
	N	594	594	594	594

Bilimsel değerler ile iman, duygu, etki ve ibadet arasındaki ilişkiyi belirlemek için Pearson korelasyon analizi yapılmış ve sonuçlar yukarıdaki tabloda gösterilmiştir. Sosyal değerlerin alt boyutunu oluşturan bilimsel değerler ile iman, duygu, etki ve ibadet arasında negatif yönlü, düşük düzeyde ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bu çarpıcı sonuca göre ortaöğretim kurumlarında okuyan öğrencilerin bilimi, dinle ilişkilendirme noktasında olumsuz görüşlere sahip olduğu söylenebilir. Bunun yanında özellikle sosyal medyada yanlış dini temsiller ve irrasyonel din anlatısı ergenlerin bilim ve dindarlık arasında olumlu ilişki kurmasını engelleyebilmektedir. Bu araştırmanın pandemi döneminde gerçekleştirilmiş olması ve pandemi, aşı, hastaneler ve sağlık hizmetleri gibi konuların dini referanslarla tartışılması, bu tarz bir tepkiyi beraberinde getirmiş olduğu ifade edilebilir. Nitekim özellikle bilimsel değerleri dine önceleyen deist düşüncelerin de Allah'ın cezalandırıcı olduğu fikri üzerinde kurulu kötülük problemi etrafında şekillendiği bilinmektedir.²⁵ 2017-2018 yılları arasında, İHL'lerde okuyan 1150 öğrenciden oluşan bir örneklem grubu ile gerçekleşen Coşkun'un araştırmasında bilim-iş değerleri ile dindarlık arasında pozitif anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.²⁶ Coşkun'un çalışmasında bilimsel değerler ve dindarlık ilişkisinde İHL'de eğitim gören öğrenciler anlamlı bir ilişki oluştururken çalışmamızda gerçekleştirilen çoklu karşılaştırma testlerinde lise türleri arasında fark bulunamamıştır. Ancak Coşkun'un da tespit ettiği gibi ergen yaş grubunda dinin etki boyutu ile bilimsel değerler arasındaki negatiflik diğerlerine oranla azalmaktadır. Üç yıl ara ile yapılan bu çalışmalarda çıkan farklı sonucun ergenlerin bilim ile dini değerleri birbirinden daha fazla ayırttığını göstermektedir. S. Kuczkowski bu noktada dindarlık ve bilimsel bilgiyi eşleştirebilecek bilişsel ve duygusal zekayı dinsel olgunluk seviyesi ile ilişkilendirmektedir.²⁷

²⁵ Gülten Koç, "Lise Öğrencilerinin Deizm Algısı: İstanbul Başakşehir Örneği", *Edebiyat Dilbilim Eğitim ve Bilimsel Araştırmalar Dergisi* 1/1 (12 Haziran 2022), 82-83.

²⁶ Kemal Coşkun, "Dindarlık ve Toplumsal Değerler: İmam Hatip Lisesi Öğrencileri Üzerine Görgül Bir Çalışma (Ankara Örneği)", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 20/1 (30 Haziran 2020), 132.

²⁷ (S. Kuczkowski, 1993 akt. Michal Striženec, "Dindarlık ve Bilişsel Süreçler", çev. Abdulvahid Sezen, *Dinbilimleri Journal* 10/3 [Eylül 2010], 284.

Tablo 3. Çalışma-İş Değerleri ile İman, Duygu, Etki ve İbadet Arasındaki İlişkiyi Belirlemek İçin Pearson Korelasyon Analizi Sonuçları.

		İman	Duygu	Etki	İbadet
Çalışma-iş Değerleri	r	,130**	,160**	,150**	,098*
	p	,001	,000	,000	,017
	N	594	594	594	594

Çalışma-iş değerleri ile iman, duygu, etki ve ibadet arasındaki ilişkiyi belirlemek için Pearson korelasyon analizi yapılmış ve sonuçlar yukarıdaki tabloda gösterilmiştir. Çalışma-iş değerleri ile iman, duygu, etki ve ibadet arasında pozitif yönlü, düşük düzeyde ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Çalışmanın İslam dininde oldukça önemli görüldüğü hatta 'ibadet' olarak addedildiği bilinmektedir. Ergenlerde çalışma değerlerinin dindarlıkla düşük düzeyde ilişkilendirilmesi bu bağlamda bir bilgi eksikliğine delalet ediyor olabilir. Ancak ergenlik çağındaki katılımcılarımızın ibadet boyutuna kıyasla duygu boyutu ile düşük düzeyde de olsa dindarlık ve çalışma-iş değerlerini ilişkilendirdiği görülmektedir. Benzer sonuçların farklı örneklem gruplarında ortaya konulduğu²⁸ ancak içsel ve dışsal dindarlık ayrımı yapılan bir çalışmada içsel dindarlık ile çalışma değerleri arasında pozitif korelasyon tespit edilmiştir.²⁹ Buradan hareketle örneklem grubunun dışsal dindarlık motivasyonu ile çalışma-iş değerlerini yorumladığı anlaşılabilir. Günümüzde yetiştirilen çocukların; çalışmanın, helal kazanç sağlamanın, emeğin ve hakkıyla yapılan işin ibadet oluşu noktasında yeterli değerler eğitimine maruz kalmaması böyle bir sonucun ortaya çıkmasına neden olabilir. Aynı zamanda modern tüketim kültürünün kitle iletişim araçları yoluyla özellikle gençler üzerinde oluşturduğu etki üretme, çalışma, ortak hareket etme bilincinin zayıflamasına neden olabilir.

Tablo 4. Dini Değerler ile İman, Duygu, Etki ve İbadet Arasındaki İlişkiyi Belirlemek İçin Pearson Korelasyon Analizi Sonuçları.

		İman	Duygu	Etki	İbadet
Dini Değerler	r	,699**	,731**	,709**	,529**
	p	,000	,000	,000	,000
	N	594	594	594	594

²⁸ Ryan D. Duffy, "Spirituality, Religion, and Work Values", *Journal of Psychology and Theology* 38/1 (01 Mart 2010), 52-61.

²⁹ Roxana AI Cardoso- I. S. Mone, "Religiousness, Spirituality and Work Values: A Step Forward for Work-Balance", *Journal Of Evidence-Based Psychotherapies* 16/1 (2016), 67-77.

Dini değerler ile iman, duygu, etki ve ibadet arasındaki ilişkiyi belirlemek için Pearson korelasyon analizi yapılmış ve sonuçlar yukarıdaki tabloda gösterilmiştir. Dindarlık ile ilişkisinin, diğer sosyal değerlere nazaran kuvvetli çıkması muhtemel olan dini değerler ile iman, duygu, etki ve ibadet arasında pozitif yönlü, yüksek düzeyde ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Sonuçlar arasında dikkat çeken dindarlığın duygu boyutu ile dini değerlerin pozitif anlamlı en yüksek değere tekabül etmesidir. Ergenlik döneminde kimlik ve anlam arayışı, cinsel dürtülerle birlikte ortaya çıkan suçluluk duygusu, rekabet ve başarı gibi temel sorunlardan oluşan duygusal iniş-çıkışlar bu dönemde, dini değerlerin, duygu boyutu ile ilişkilendirilmesini destekler görünür.³⁰ Dindarlığın, dini değerlerle ilişkili olarak anlaşılması ergenlerin soyut düşünme becerilerinin gelişimiyle orantılı olarak değerlendirilebilir.

Tablo 5. Geleneksel Değerler ile İman, Duygu, Etki ve İbadet Arasındaki İlişkiyi Belirlemek İçin Pearson Korelasyon Analizi Sonuçları.

		İman	Duygu	Etki	İbadet
Geleneksel Değerler	r	,225**	,280**	,311**	,191**
	p	,000	,000	,000	,000
	N	594	594	594	594

Geleneksel değerler ile iman, duygu, etki ve ibadet arasındaki ilişkiyi belirlemek için Pearson korelasyon analizi yapılmış ve sonuçlar yukarıdaki tabloda gösterilmiştir. Toplumun yönlendirmesi ve toplumsal hafızanın daha ağır bastığı geleneksel değerler ile iman, duygu, etki ve ibadet arasında pozitif yönlü, düşük düzeyde ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Geleneksel değerlerin en çok ilişkili olduğu dindarlık etki boyutu, dinin kimliğe büründüğü toplumsallaşmayı içeren dinli hayatın bir göstergesi olması açısından oldukça anlamlıdır. Ancak toplumun genelinde olduğu üzere teknolojik değişimler, küreselleşme ve modernleşme ile daha yakından ilişkide olan 14-18 yaş grubunda geleneksel değerlerin zayıflaması, halk dindarlığı olarak tanımlanabilecek geleneksel değerlerle bağı da zayıflatmışa benzemektedir. Geleneksel dindarlık, geleneksel değerlerde olduğu gibi modernleşme ile birlikte alan kaybetmektedir. Değişim dönemlerinde geleneksel değerlerin, değişimin önünde bir engel olarak görülmesi söz konusudur.³¹

³⁰ Asude Coşkunsever, "Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Temel Problemleri", *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 5 (30 Haziran 2022), 63.

³¹ Halil İbrahim Uçar- Ramazan Akkuş, "Dindarlık Tipolojileri Bağlamında Türk Toplumunu", *Toplum Bilimleri Dergisi* 24/24 (2018), 124-125.

Tablo 6. Siyasi Değerler ile İman, Duygu, Etki ve İbadet Arasındaki İlişkiyi Belirlemek İçin Pearson Korelasyon Analizi Sonuçları.

		İman	Duygu	Etki	İbadet
Siyasi Değerler	r	,236**	,275**	,264**	,165**
	p	,000	,000	,000	,000
	N	594	594	594	594

Siyasi değerler ile iman, duygu, etki ve ibadet arasındaki ilişkiyi belirlemek için Pearson korelasyon analizi yapılmış ve sonuçlar yukarıdaki tabloda gösterilmiştir. Çalışmamızda, siyasi değerler ile iman, duygu, etki ve ibadet arasında pozitif yönlü, düşük düzeyde ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Genel olarak yaş ve siyasi ilgi arasında negatif yönlü ilişkinin varlığı kabul edilmektedir. Ergen yaş grubu örgütlü yapılara, normlara ve kurallara karşı ilgisiz olarak nitelendirilir.³² 2013 yılında Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı tarafından gerçekleştirilen ‘Türkiye Ergen Profili Araştırması’nda gençlerin edinmek istedikleri meslek sorusuna verilen cevaplarda ‘siyasetçi’ mesleği sondan ikinci sırada yer almıştır.³³ Dindarlık aynı zamanda tercihler üzerinde gerçekleşen bir kontrolü ima ettiği için dindarlığın siyasi değerlerde ortaya çıkacak seçimleri etkilemesi beklenmektedir. Siyasi değerlerle, dindarlığın ibadet boyutunun en düşük anlamlılık düzeyini teşkil etmesi ve en anlamlı ilişkinin etki boyutu ile çıkması, örneklem yaş grubunun dindarlık, siyaset ilişkisini davranışsal çıktılar yoluyla betimlediği şeklinde yorumlanabilir.

Sonuç olarak “*ergenlerde sosyal değerler ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişki vardır.*” H1 hipotezimiz bilimsel değerler dışında doğrulanmaktadır. Bu ilişkinin literatürdeki değerler ve dindarlık araştırmalarına nispetle daha az anlamlı çıkması, araştırmanın pandemi döneminde gençlerin sosyalleşmesinin sekteye uğradığı bir zamanda yapılması ile ilgili olduğu belirtilebilir. Değerler ve dindarlık ilişkisine dair literatür incelendiğinde İpek’in 2015-2016 eğitim-öğretim yılında Diyarbakır Fen Liselerinde okuyan öğrenciler ile gerçekleştirdiği 706 öğrencinin katıldığı araştırmada din ile ilgili hassasiyet, bilgi ve değerlerin öğrenildiği ilk kaynağın aile olduğu ortaya çıkarılmıştır. Öğrenciler toplumu öncelikle sosyal değerlerle ilintili olarak algulamaktadır.³⁴ Benzer şekilde 14-18 yaş arası 638 katılımcıdan alınan veriler neticesinde oluşan Kavun’un araştırmasında değerler ve dindarlık arasında pozitif anlamlı bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir.³⁵ Dünya çapında

³² Vefa Adıgüzel, *Gençlerin Siyasallaşması ve Siyasal Katılımında Kimlik ve Din Etkisi: Bingöl Örneği*, Doktora Tezi (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 116.

³³ Mustafa Turgut, *Türkiye Ergen Profili Araştırması 2*, Kamuoyu Araştırma Raporu (Ankara: T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2013) (T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü), 306.

³⁴ İpek, *Fen Lisesi Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine İlişkin Tutumları ve Değer Algıları (Diyarbakır İli Örneği)*, III-V.

³⁵ Yusuf Kavun, *Ergenlerde Dindarlık ve İnsani Değerler*, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 84;138.

farklı toplumların hangi değerleri önceliğine dair bilgiler sunan Dünya Değer Araştırması (World Values Survey) 2017-2020 verilerine göre de Türk toplumu, aile, din, arkadaşlık ve iş değerlerine oldukça yüksek düzeyde önem vermektedir.³⁶

3.2. Ortaöğretim Öğrencilerinde Dindarlığın Alt Boyutlarının Sosyal Değerler ile İlişkisi

Tablo 7. İman Boyutu ve Sosyal Değerler İlişkisini Açıklamak İçin Basit Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları.

Değişken	B	Standart hata	β	t	p
Sabit	3.009	.081	.378	36.96	.000
İman	.173	.017		9.94	.000

Basit doğrusal regresyon analizi sonucunda imanın sosyal değerler ile anlamlı bir ilişkiye sahip olduğu bulunmuştur ($R=.37$, $R^2=.14$, $p<.05$). Dindarlık boyutları ile sosyal değerler ilişkisine dair basit doğrusal regresyon analizi sonucunda imanın sosyal değerler ile anlamlı bir ilişkiye sahip olduğu bulunmuştur. Buna göre iman sosyal değerlerin %14'ünü açıklamaktadır. Standardize edilmiş (β) katsayısı ve t değerleri incelendiğinde imanın sosyal değerlerin anlamlı bir yordayıcısı olduğu söylenebilir. İman boyutunun siyasal değerlerle ilişkisinde diğer değerlere nazaran, en düşük anlamlılık seviyesine sahip olduğu görülür.

Tablo 8. Duygu Boyutu ve Sosyal Değerler İlişkisini Açıklamak İçin Basit Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları.

Değişken	B	Standart hata	β	t	p
Sabit	3.067	.065	.435	47.49	.000
Duygu	.173	.015		11.74	.000

Basit doğrusal regresyon analizi sonucunda duygunun sosyal değerler ile anlamlı bir ilişkiye sahip olduğu bulunmuştur ($R=.43$, $R^2=.19$, $p<.05$). Duygu boyutunun sosyal değerler ile anlamlı bir ilişkiye sahip olduğu bulunmuştur. Buna göre duygu sosyal değerlerin %19'unu açıklamaktadır.

³⁶ R. Inglehart vd., *World Values Survey: Round Seven- Country-Pooled Datafile Version*, Bilimsel Rapor (2020).

Tablo 9. Etki Boyutu ve Sosyal Değerler İlişkisini Açıklamak İçin Basit Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları.

Değişken	B	Standart hata	β	t	p
Sabit	3.168	.056	.438	56.86	.000
Etki	.157	.013		11.86	.000

Basit doğrusal regresyon analizi sonucunda etkinin sosyal değerler ile anlamlı bir ilişkiye sahip olduğu bulunmuştur ($R=.43$, $R^2=.19$, $p<.05$). Etki boyutu sosyal değerlerin %19'unu açıklamaktadır ve anlamlı bir ilişkiye sahiptir. Ergenlik döneminde bireylerin ilgili olduğu konuların biri de ahiret inancı ve ölümden sonraki yaşamın varlığına dair sorgulamalardır. Ergenlerde etki ve duygu boyutunun diğer boyutlara oranla daha açıklayıcı bir ortalamaya sahip olması ergenlerdeki bu sorgulamalarla ilişkilendirilebilir.

Tablo 10. İbadet Boyutu ve Sosyal Değerler İlişkisini Açıklamak İçin Basit Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları.

Değişken	B	Standart hata	β	t	p
Sabit	3.178	.073	.290	44.83	.000
İbadet	.172	.023		7.37	.000

Basit doğrusal regresyon analizi sonucunda ibadetin sosyal değerler ile anlamlı bir ilişkiye sahip olduğu bulunmuştur ($R=.29$, $R^2=.08$, $p<.05$). İbadet boyutu ise sosyal değerlerin %8'ini açıklamaktadır ve anlamlı bir ilişkiye sahiptir. Standardize edilmiş (β) katsayısı ve t değerleri incelendiğinde ibadetin sosyal değerlerin anlamlı bir yordayıcısı olduğu söylenebilir. Oranlara bakıldığında ibadetin sosyal değerler açısından en düşük anlamlı yordayıcı seviyesinde olduğu anlaşılmaktadır. Bireyler ergenlik döneminde merak duygularının yüksek olması nedeniyle din ve tanrıya dair konularla ilgilidirler. Dindarlığın diğer boyutlarına nazaran ibadet boyutunun daha düşük anlamlı yordayıcı olması ergenlerin dini pratikte daha zayıf olduklarını düşündürmektedir.

Örneklem grubunu 14-18 yaş grubu ergenlerin oluşturduğu çalışmada sırasıyla duygu, etki ve iman boyutlarının toplumsal yaşamda değerlerin icrasında daha ön planda olması din ile kurulan ilişkinin maneviyat boyutunun ağır bastığını düşündürmektedir. İbadet boyutunun en düşük yordayıcı düzeyine sahip olması, bu yaş grubunda ibadetlere olan ilginin düşüklüğü ile ilgili olabilir. Ergenlerin içinde buldukları dönemin bir özelliği de olan çabuk sıkılma, istikrar sağlayamama durumları ibadetlerde de kendini göstermiş ve oranın düşük çıkmasına neden olmuş gözükmektedir. Nitekim konuyla ilgili yapılan

çalışmalarda ergenlik döneminde ibadetlerin daha az yapıldığı görülmektedir.³⁷ Konuyla ilgili yurtdışında yapılan çalışmalarda da benzer sonuçlar elde edilmiştir.³⁸ Sonuç olarak H2 hipotezimiz “*ergenlerde dindarlığın sosyal değerler üzerine anlamlı bir etkisi vardır.*” doğrulanmıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Çalışma, ortaöğretim öğrencilerinde dindarlık ve sosyal değerler ilişkisini çok boyutlu sosyal değerler ve dindarlık ölçeklerinden oluşturulmuş anket formu yoluyla ve 604 katılımcıyla gerçekleştirilen alan araştırması neticesinde elde edilen veriler üzerinden açıklamaktadır. İstatistiki analiz sonucunda örneklem grubunu oluşturan ortaöğretim öğrencilerinde dindarlık ve alt boyutlarıyla sosyal değerler arasında anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Literatüre yansıyan çalışmalarda ortaöğretim öğrencisi olan ve 14-18 yaş grubu olmaları nedeniyle ergen olarak tanımlanabilecek öğrencilerde benzer sonuçlar dikkat çekmektedir. Araştırmacı açısından üzerinde durulması gereken sonuçların; aile değerleri, bilimsel değerler ve siyasi değerler boyutlarında görüldüğü ifade edilmelidir. Aile değerleri ile dindarlık arasındaki pozitif ilişkinin özellikle etki boyutunda yoğunlaşması, bu yaş grubunda ailenin dindarlık noktasındaki etki gücünü koruduğunu düşündürmektedir. Bilimsel değerler ve dindarlık arasındaki negatif ilişki ise örneklem grubunun bilim ve dini uzlaştırmada sorun yaşadığını göstermektedir. Siyasi değerler noktasında ise düşük düzeyde anlamlı ilişki tespit edilmesi ortaöğretim öğrencilerinin dindarlığı siyasetin belirleyicisi olarak görmedikleri şeklinde okunabilir.

Dindarlıktan bağımsız olarak sosyal değerlerin içselleştirilmesinin içerisinde yaşanan toplum ile barışık bir kişilik geliştirilmesinde önemli bir etken olduğu söylenebilir. Bu boyutuyla ergenlerin sosyal değerleri ne oranda benimsediği, hem ergenlik döneminin genel karakteristik özellikleri hem içinde yaşanan zamanın şartları hem de kabul edilen değer sisteminin etkinliği ile açıklanabilir. Dindarlığın duygu ve etki boyutunun sosyal değerleri en çok açıklayan iki boyut olması dikkat çekicidir. Ergenlik döneminin belirgin özellikleriyle uyumlu olarak duygusallığın ve ahlaki gelişimin dindarlığı inşa etmedeki etkisi ön plandadır. Ayrıca ibadet boyutunun sosyal değerlerle ilişkisinde en az açıklayıcı puanı alması bu dönemde istikrarlı ilişkiler ve davranışlara sahip olmamaya açıklanabilir.

Son olarak sosyal değerlerin dindarlığın bir yordayıcısı olması din psikolojisi disiplini açısından kayda değerdir. Ayrıca belirli bir yaş grubunda dindarlığın inşasında değerlerin

³⁷ M. Taplamacioğlu, “Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerinde Bir Anket Denemesi”, *AÜİFD X* (1962); Celaleddin Çelik, *Şehirleşme ve Din* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2003); Behlül Tokur, *Stres-Dindarlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, Doktora Tezi (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011).

³⁸ Jeffrey S. Levin- Robert Joseph Taylor, “Age Differences in Patterns and Correlates of the Frequency of Prayer”, *The Gerontologist* 37/1 (01 Şubat 1997), 80.

rolünün anlaşılması bu yaş grubuna yönelik manevi danışmanlıkta kılavuz niteliği taşıyabilir.

Kaynakça

- Acat, Betül. *Ergenlerde Dindarlık, Değerler, İnternet Bağımlılığı Ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Adıgüzel, Vefa. *Gençlerin Siyasallaşması ve Siyasal Katılımında Kimlik ve Din Etkisi: Bingöl Örneği*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Asar, Çiğdem. *Lise Öğrencilerinin Tanrı Tasavvuru ile Değer Yönelimleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma: Yalova Örneği*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Aygün, Adem- Mehmedoğlu, Ali Ulvi. "James W. Fowler ve İnanç Gelişim Teorisi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 6/1 (01 Mart 2006), 118-140.
- Bolat, Yavuz. "Bir Değer Ölçme Aracı: Çok Boyutlu Sosyal Değerler Ölçeği". *Turkish Journal of Education* 2/4 (31 Ekim 2013), 13-27. <https://doi.org/10.19128/turje.181067>
- Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü- Ciltli*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2017.
- Calp, Özcan. *Lise Son Sınıf Öğrencilerin Sosyal Değerlere Bakışı*. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Cardoş, Roxana AI- Mone, I. S. "Religiousness, Spirituality and Work Values: A Step Forward for Work-Life Balance". *Journal of Evidence-Based Psychotherapies* 16/1 (2016), 67-77.
- Coşkun, Kemal. "Dindarlık ve Toplumsal Değerler: İmam Hatip Lisesi Öğrencileri Üzerine Görgül Bir Çalışma (Ankara Örneği)". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 20/1 (30 Haziran 2020), 213-240. <https://doi.org/10.33420/marife.701335>
- Coşkun, Kemal. *İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinde Din Anlayışı Ve Sosyal Değerler Algısı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, A 2020.
- Coşkunsever, Asude. "Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Temel Problemleri". *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 5 (30 Haziran 2022), 47-80.
- Çayır, Celal. "Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dini Tutumları Üzerine Bir Araştırma". *Bilimname* 1/2 (2014), 59-88.
- Çelik, Celaleddin. *Şehirleşme ve Din*. Konya: Çizgi Kitabevi, 1. bs., 2003.
- Doğan, Şahin. "Dindarlık-Muhafazakâr Aile Değerleri İlişkisi". <http://acikerisim.nku.edu.tr/xmlui/handle/20.500.11776/1486>
- Donahue, Michael J.- Benson, Peter L. "Religion and the Well-Being of Adolescents".

- Journal of Social Issues* 51/2 (1995), 145-160. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1995.tb01328.x>
- Duffy, Ryan D. "Spirituality, Religion, and Work Values". *Journal of Psychology and Theology* 38/1 (01 Mart 2010), 52-61. <https://doi.org/10.1177/009164711003800105>
- Duriez, Bart vd. "Dindarlık Hayatımızı Hâlâ Etkiliyor mu? Çeşitli Dindarlık Tiplerine Göre Değer Yapılarının Farklılaşmasını Destekleyen Yeni Deliller". çev. Veysel Uysal. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (23 Ocak 2014). <https://doi.org/10.15370/muifd.64771>
- Duska, Ronald F.- Whelan, Mariellen. *Moral Development: A Guide to Piaget and Kohlberg*. New York: Paulist Press, 1st edition., 1975.
- Erikson, Erik H. *The Life Cycle Completed*. New York: W. W. Norton & Company, Extended Version edition., 1998.
- Furseth, Inger Repstad, Pål. "Bireysel Dindarlık". çev. Mustafa Ulu. *Bilimname* 2013/2 (01 Haziran 2013).
- Ganzach, Yoav- Gotlibovski, Chemi. "Individual Differences and the Effect of Education on Religiosity". *Learning and Individual Differences* 36 (01 Aralık 2014), 213-217. <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2014.10.007>
- Gül, Ali. *Yurt Dışındaki Türk Okullarında Öğrenim Gören Lise Öğrencilerinin Dini Tutum ve Ahlaki Değer Düzeyleri*. Samsun: 19 Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Gülmez, Çiğdem. *Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet, Ahlaki Çözülme ve Dindarlık*. Samsun: 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Güngör, Erol. *Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar*. Amsterdam: Ötüken Yayınları, 1. Basım., 1993.
- Güngör, Özcan. "Aile Değerleri", Değerler ve Toplum, Ed. Özcan Güngör, Ankara. Nobel Yayınları, 2022.
- İnglehart, R. vd. *World Values Survey: Round Seven- Country-Pooled Datafile Version*. Bilimsel Rapor (2020). <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSONline.jsp>
- İpek, Yasemin. *Fen Lisesi Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine İlişkin Tutumları ve Değer Alguları (Diyarbakır İli Örneği)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Karaca, Faruk. *Din Psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 3. Baskı., 2017.
- Kavros, Peregrine Murphy. "Religiosity". *Encyclopedia of Psychology and Religion* (3rd ed. 2020 edition). ed. David A. Leeming vd. Springer, 15 Mayıs 2020.

- Kavun, Yusuf. *Ergenlerde Dindarlık ve İnsani Değerler*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Kayır, Gökhan. *Ortaöğretim Öğrencilerinin Değer Algılarının İncelenmesi: Eskişehir İli Örneği*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Koç, Gülten. "Lise Öğrencilerinin Deizm Algısı: İstanbul Başakşehir Örneği". *Edebiyat Dilbilim Eğitim ve Bilimsel Araştırmalar Dergisi* 1/1 (12 Haziran 2022), 77-96.
- Koç, Mustafa. "Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Genel Özellikleri". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/17 (01 Aralık 2004), 231-238.
- Lerner, Richard M. vd. "Understanding Developmental Systems in Adolescence: Implications for Methodological Strategies, Data Analytic Approaches, and Training". *Journal of Adolescent Research* 16/1 (01 Ocak 2001), 9-27. <https://doi.org/10.1177/0743558401161003>
- Levenson, Michael R. vd. "Religious Development from Adolescence to Middle Adulthood". *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*. ed. Raymond F. Paloutzian - Crystal L. Park. Guilford Publications, 2005.
- Levin, Jeffrey S.- Taylor, Robert Joseph. "Age Differences in Patterns and Correlates of the Frequency of Prayer¹". *The Gerontologist* 37/1 (01 Şubat 1997), 75-88. <https://doi.org/10.1093/geront/37.1.75>
- Markstrom, C. A. "Religious Involvement and Adolescent Psychosocial Development". *Journal of Adolescence* 22/2 (Nisan 1999), 205-221. <https://doi.org/10.1006/jado.1999.0211>
- Neuman, W. Lawrence. *Toplumsal Araştırma Yöntemleri (2 Cilt Takım): Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*. çev. Özlem Akkaya, 2020.
- Schwartz, Shalom H.- Sagiv, Lilach. "Identifying Culture-Specifics in the Content and Structure of Values". *Journal of Cross-Cultural Psychology* 26/1 (Ocak 1995), 92-116. <https://doi.org/10.1177/0022022195261007>
- Seki, Tolga. *Ergenlerin Sosyal Görünüş Kaygısı ve Öznel İyi Oluşlarının Sahip Oldukları Değerler Açısından İncelenmesi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Stark, Rodney- Glock, Charles Y. *American Piety: The Nature of Religious Commitment (Patterns of Religious Commitment)*. Berkeley: University of California Press, 1968.
- Striženec, Michal. "Dindarlık ve Bilişsel Süreçler". çev. Abdulvahid Sezen. *Dinbilimleri Journal* 10/3 (Eylül 2010), 273-286.
- Taplamacıoğlu, M. "Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerinde Bir Anket

Denemesi". *AÜİFD X* (1962).

Temur, Büşra. *İmam hatip lisesi 1 ve 4. Sınıf Öğrencilerinin Değer Yönelimleri-Gaziantep İli, Araban İlçesi Örneği*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Tokur, Behlül. *Klasik ve Güncel Konularıyla Din Psikolojisi*. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2020.

Tokur, Behlül. *Stres-Dindarlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

Turgut, Mustafa. *Türkiye Ergen Profili Araştırması 2*. Kamuoyu Araştırma Raporu. Ankara: T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2013.

Uçar, Halil İbrahim- Akkuş, Ramazan. "Dindarlık Tipolojileri Bağlamında Türk Toplumunu". *Toplum Bilimleri Dergisi* 24/24 (2018), 115-140. <https://doi.org/10.29228/tbd.2007.24.659>

Uysal, Enver. "Değerler Üzerine Bazı Düşünceler ve Bir Erdem Tasnifi Denemesi: İnsani Erdemler-İslâmî Erdemler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (01 Ocak 2003).

Vianello, Renzo. "Religious Beliefs and Personality Traits in Early Adolescence". *International Journal of Adolescence and Youth* 2/4 (01 Ocak 1991), 287-296. <https://doi.org/10.1080/02673843.1991.9747686>

Yaban, E. Helin. *Ergenler ve Beliren Yetişkinlerde Sosyal Değer Yöneliminin Gelişimsel, Sosyal-Bilişsel ve Bağlamsal Bir Model Çerçevesinde İncelenmesi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Yapıcı, Asım. "Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 2/2 (01 Haziran 2002), 75.

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
6/2 (Aralık/December 2022), 53-76.

Kur'an Âyetleri Bağlamında İnsanın Elementer Yaratılışının Değerlendirilmesi

An Evaluation of Direct Creation of Man in the Context of the Qur'anic Verses

Yahya Arslan

Öğretim Görevlisi, Dr., Karatekin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü,

Lecturer, Ph.D. Cankırı Karatekin University/ Faculty of Islamic Sciences/Department of Basic Islamic Sciences, Cankiri, Türkiye

E-posta: yahyaarslan@karatekin.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-0774-1755

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 08 Ekim/October 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 04 Aralık/December 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/15 December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış-Aralık/Winter-December

DOI: 10.46595/jad.1186073

Cite as / Atıf: Arslan, Yahya. "Kur'an Ayetleri Bağlamında İnsanın Elementer Yaratılışının Değerlendirilmesi". *Journal of Analytic Divinity*, (Aralık/December 2022), 53-76.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Yahya Arslan)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Yahya Arslan % 100

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Allah Teâlâ her şeyi yarattıktan sonra insanı yaratmıştır. Yeryüzünde halife olarak görevlendirilen insan, orayı mamur etmek, orada Allah'ın emirlerini yaşanabilir kılmak için görevlendirilmiştir. Bu kadar değerli olan ve çok kıymetli vazifeleri icra etmek üzere yaratılan insanı tanımak ve incelemek için onu iyi araştırmak gerekmektedir. Bu çalışmada, elementer yaratılış olarak ifade edilen turâb, tîn-i lâzib, sülâle min tîn, hame-i mesnûn, salsâl ve tesviye safhalarını incelemek, Allah'ın bu safhalardaki yaratma kudretini, varlık ve birliğine işaret eden delilleri dikkatlere sunmak amaçlanmıştır. Yöntem olarak konuyla alakalı âyetler odak nokta seçilmiş, bu âyetlerin izahı bağlamında klasik ve modern tefsirler, yine bu âyetlerin yorumlanması hususunda yapılmış çalışmalar taranmıştır. Kapsam bakımından insanların yaratılmasında gördüğümüz dört farklı şekil olan Hz. Âdem, Hz. Havva, diğer insanlar ve Hz. İsa'nın yaratılışından bahsedilmiş, insanın elementer yaratılışı olarak ifade ettiğimiz altı safha değerlendirilmiştir. Neticede elementer yaratılışın önemi ortaya konulmuş, elementer yaratılışın nasıl anlaşılması gerektiğiyle ilgili sonuçlar değerlendirilmiş, insanın yaratılışı özelinde Allah Teâlâ'nın ilim ve kudretine, irade ve tedbirine dikkatler çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, İnsan, Elementer Yaratılış, Yaratılış Çeşitleri, Safha

Abstract

After creating everything, Allah created man. Having as a caliph on the earth, the human has been assigned to make world developed, to make the orders of Allah livable there. It is necessary to sophisticate "man" whose nature is valuable, who was created to perform very valuable duties. This study aims to comprehend consisting of the stages of turâb, tîn-i lâzib, sulâla min tîn, hame-i masnûn, salsâl, tesviye. The pointing to the power of Allah on the creation, existence, unity in these stages are revealed. The verses related subject are chosen, to interpret them, classical, modern tafsir sources, studies are scanned. Then the creation of Adam, Eve, of other human beings, of Jesus Christ demonstrating the four different forms of creation are mentioned. As a result, the importance of elementary creation is revealed, the results about how elementary creation should be understood are evaluated, and attention is drawn to Allah's knowledge and power, will and precaution in the creation of man.

Keywords: Qur'an, Man, "Direct" Creation, Types of Creation, Step

Giriş*

Her şeyin yaratıcısı Allah Teâlâ'dır. O, kâinatı yoktan var etmiş, diğer tüm varlıkları yaratmış, insan için ihtiyaç duyulan her şeyi kâinatta yerli yerine koymuştur. Kâinat, insan yaşamına uygun bir hale getirildikten sonra varlıkların gözdesi ve Yüce Allah'ın şaheseri olan insan hayat sahnesine gönderilmiştir. İnsanı, emrine amade kılacağı âleme gönderirken de o âlemi imar ve inşa edecek, orada yaratıcısını temsil edecek yetenek ve kabiliyetlerle donatmıştır.

Allah, kâinat ve insan ilişkisi büyük önem arz etmektedir. Zira kâinat, Allah Teâlâ'nın varlığı, birliği, irade ve kudretine dair deliller barındırmaktadır. Kur'an'ın en temel konularından olan tevhide¹ işaret eden bu delilleri ise okuyacak olan insandır. İnsan, bir taraftan Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak orayı mamur ederken diğer taraftan tevhide işaret eden bu delilleri de okuyup anlayacak kabiliyette yaratılmıştır. Dolayısıyla kâinat, insanı Allah'a götürecektir burhanlarla dolu bir kitaptır. Allah'a giden ve ulaştıran yolda insan kâinat için kâinat da insan için büyük önem arz etmektedir.

Kur'an-ı Kerim'in genişçe yer verdiği insan, ahsen-i takvîm üzere yaratılmıştır.² Yaratılışındaki bu güzellik hem madde hem de mana planındadır. İnsanın özünü oluşturan toprak ve çeşitleri geçirdikleri safhalardan sonra insan suretine dönüşerek onun madde planını temsil ederken, bu surete can vermek üzere üfürülen ruh ise onun mana planını temsil etmektedir. Hâlık-ı Mutlak, insana kıyasla çok değersiz bir madde olan topraktan yarattığı insanın, ruh üfürülmeden önce maddi şeklini mükemmel kıldığı gibi mana boyutunu temsil eden ruh ile kazandığı bütün özelliklerini de mükemmel kılmıştır. Mükerrer bir varlık olarak yaratılan insan, Cenab-ı Allah'ın kendisine lütfettiği madde ve mana bütünlüğü ile bu şerefin sahibi olmuştur.

Kur'an-ı Kerim'in tüm boyutları ile zikrettiği insan, muhatap olmakla şeref kazandığı vahye kulak verdiğinde, o vahiy insanı kendisini tefekküre yönlendirecektir. Çünkü vahyin anlaşılması, maddi ve manevi her bir özelliği ile Allah Teâlâ'nın varlık ve birliğine, irade ve kudretine işaret eden insanın anlaşılmasına bağlıdır. Bu nedenle insan okumaya, araştırmaya önce kendisinden başlamak ve kendisini tanımak durumundadır. Zira gerek kâinatta gerekse kendisinde keşfedilmeyi bekleyen nice âyetler vardır. Hak Teâlâ'nın göstermeyi vadettiği, ufuklarda ve insanda mevcut olan delillerin varlığından bahseden âyeti zikretmek uygundur olacaktır:

* Bu çalışma, Yahya Arslan'ın Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda 2022 yılında tamamlanan, "Kur'an'ı Kâinat ve İnsan Kitabı ile Anlama ve Yorumlamanın İmkânı" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Tevhid hakkında detaylı bilgi için bk. Nihat Demirkol - Hasan Yılmaz, "Kur'an'ın Anlaşılmasında Odak Konu ve Kavram: Tevhid", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2021), 661-689.

² et-Tîn 95/4.

“İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde âyetlerimizi göstereceğiz ki onun (Kur’an’ın) gerçek olduğu, onlara iyice belli olsun. Rabbinin her şeye şahit olması yetmez mi?”³

Çalışmamızda; âyetin de işaret ettiği alametleri, işaretleri görme ve hissetme babında insanın ilk yaratılışına gitmek, elementer yaratılış olarak ifade edilen ilk yaratılışta insan için öz olarak seçilen toprağın geçirdiği safhaları, Allah Teâlâ’nın bu safhalardaki yaratma kudretini, varlık ve birliğine işaret eden delilleri dikkatlere sunmak amaçlanmaktadır.

Bu çalışmada yöntem olarak konu ile alakalı âyetler mercek altına alınmakta, bu âyetlerin izahı bağlamında ortaya konulan yorumlar için hem klasik hem de modern tefsirlere müracaat edilmektedir. Diğer yandan yine bu hususta yazılmış kitap, makale gibi eserlerden de istifade edilmek sureti ile insanın elementer yaratılışı izah edilmeye çalışılmaktadır.

Cenab-ı Hakk’ın halifesi, varlıkların incisi ve vahyin muhatabı olan insanın elementer yaratılışının izah edileceği bu çalışma, birinci başlıkta insanların yaratılışının farklı şekilleri olan, genel manada Hz. Âdem’in, Hz. Havva’nın, diğer insanların ve Hz. İsa’nın yaratılışını kapsamaktadır. İkinci başlıkta ise toprak, tîn-i lâzib, sülâle min tîn, hame-i mesnûn, salsâl ve tesviye şeklinde isimlendirilen safhalardan oluşan elementer yaratılışı kapsamaktadır. Makalenin sonunda ise genel bir değerlendirme yapılmaktadır.

Bu araştırmamızı benzer araştırmalardan⁴ ayıran en önemli özellik ise insanın elementer yaratılışı şeklinde ifade ettiğimiz safhaların elementer yaratılış başlığı altında derli toplu bir şekilde bir arada zikredilmesi ve bu safhaların ayrıntılı bir şekilde izah edilmesidir. Bu özgünlüğü ile alana katkı sağlayacağını umduğumuz bu araştırmanın, sonraki araştırmalar için de bir ufuk açacağı kanaatinde olduğumuzu da ifade etmek isteriz.

1. İnsanın Yaratılış Şekilleri

Allah Teâlâ insanları genel manada dört farklı şekilde yaratmıştır. Bu dört farklı şekilden kastımız ise Hz. Âdem’in yoktan var edilmesi, Hz. Havva’nın Hz. Âdem’den yaratılması, Hz. İsa’nın babasız bir şekilde bir anneden meydana getirilmesi, diğer insanların bir anne ve babadan var edilmeleridir. Bu yaratılış şekillerine yoktan var edilen Hz. Âdem’in yaratılması ile başlayabiliriz.

1.1. Hz. Âdem’in Yaratılışı

Allah Teâlâ yoktan var ettiği kâinatı insan için hazır hale getirince insanı yaratmıştır. İlk var edilen bu insan ise topraktan yaratılan ve ebû'l-beşer olan Hz. Âdem’dir. Konunun

³ Fussilet 41/53.

⁴ M. Sait Kavşut, “Kur’an’da İnsanın Yaratılış Aşamaları -Te’vîlat Ekseninde Bir Değerlendirme-“, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 7 (2012), 289-301; Zeki Keskin, “Âyetler Işığında İnsanın Yaratılışı”, *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış* (Antalya: Akdeniz Kültür ve Eğitim Derneği, 2018), 33-44; İhsan Şenocak - Ahmet Yazıcı, “Kur’an’da İnsanın Yaratılış Devreleri”, *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış* (Antalya: Akdeniz Kültür ve Eğitim Derneği, 2018), 71-90; Musa Kazım Yılmaz, “Kur’an’a Göre İnsanın Yaratılış Mu’cizesi”, *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış* (Antalya: Akdeniz Kültür ve Eğitim Derneği, 2018), 91-105.

ayrıntılılarına girmeden önce ilk insana verilen bu ismin ne anlama geldiğinden bahsetmek uygun olacaktır. Âdem sözcüğünün ادم kelimesinden türediğini ifade edenler olduğu gibi ادم kelimesinden türediğini söyleyenler de vardır. Aynı şekilde Arapça asıllı ve iki hemzeli olan آدم kelimesinin dilbilgisi kuralları neticesinde ikinci hemzenin elife çevrilmesi ile آدم şeklini aldığını ifade edenler de olmuştur. Diğer yandan bu kelimenin Arapça asıllı olmadığı, Arapça'ya Ârâmîce veya Süryaniceden geçtiğini ifade edenler de vardır.⁵

İlk insan olan Hz. Âdem'in yaratılışı Kur'an-ı Kerim'de genişçe zikredilmiştir. Sadece Âdem ismi yirmi beş âyette yer almaktadır.⁶ Yüce Allah'ın yaratma kudretinin çok mükemmel bir şekilde tezahür ettiği Hz. Âdem'in yokluktan varlık sahnesine getirilme safhaları olan elementer yaratılışı, ikinci bölüme tehir ederek genel manada ilk insanın yaratılmasından bahsetmek iktiza etmektedir.

Hz. Âdem, hammaddesi olan topraktan Allah Teâlâ'nın ol emri ile meydana gelmiştir. Zira Hz. İsa'nın yaratılışını Hz. Âdem'in yaratılmasına benzeterek anlatan âyet bu hakikati bildirmektedir:

*"Şüphesiz Allah katında (yaratılışları bakımından) İsa'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir: Onu topraktan yarattı. Sonra ona "ol" dedi. O da hemen oluverdi."*⁷

Âyetin de ifadesi ile ol emri neticesinde var olan Hz. Âdem, yaratılış bakımından diğer insanlardan farklılık arz etmektedir. İlgili başlıkta bahsedeceğimiz Hz. İsa'nın babası olmaksızın sadece anneden yaratılmasının ilginçliği yanında, ana baba olmaksızın yoktan var edilen Hz. Âdem'in yaratılması daha ilginç ve dikkat çekicidir.⁸

İnsan toprak kökenli olduğu için toprakta mevcut olan ve insanın biyolojik ve psikolojik özelliklerine kaynaklık eden elementler insanda da mevcuttur.⁹ Bilimin ifade

⁵ Âdem kelimesinin kökeni hakkında daha detaylı bilgi için bk. Süleyman Hayri Bolay, "Âdem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/358; Ali Binol, "Beşer Kelimesinin Tahlili ve Kur'an'daki Bağlamı", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2018), 178.

⁶ el-Bakara 2/31, 33, 34, 35, 37; Âl-i İmrân 3/33, 59; el-Mâide 5/27; el-A'râf 7/11, 19, 26, 27, 31, 35, 172; el-İsrâ 17/61, 70; el-Kehf 18/50; Meryem 19/58; Tâhâ 20/115, 116, 117, 120, 121; Yâsîn 36/60.

⁷ Âl-i İmrân 3/59.

⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Muessesetü'r-Risale, 2000), 6, 467-472; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemaşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl* (Beirut: Daru'l Kitabi'l Arabi, 1986), 1, 367-368; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr* (Beirut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 2001), 1, 288; Ebü Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *Mefâtilu'l-gayb* (Beirut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1999), 8, 242-244; Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh Kurtubî, *el-Câmi 'li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1964), 4, 102-103; Nâsürüddîn Ebü Saîd (Ebü Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* (Beirut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1997), 2, 20; Ebü'l-Berekât Nesefî, *Medârikü't-tenzi'l-ve hakâiku't-te'vîl* (Beirut: Dar İbn Katheer, 2017), 1, 260; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm* (Daru Tayyibe, 1999), 2, 49; Muhammed b. Ali Şevkânî, *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr* (Dimeşk: Daru İbni Kesir, 1993), 1, 397; Muhammed Tâhir İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru Tunusiyye, 1984), 3, 263; Seyyid Kutub, *fi Zilâli'l-Kur'an*, çev. Salih Uçan vd. (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1991), 2, 95-96; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Yenda Yayın-Dağıtım, ts.), 2, 361-362.

⁹ Muhsin Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları* (İstanbul: İFAV, 2018), 81; Muhammed Koçak, *İslam Düşüncesinde Varlık ve Yaşam Değeri Açısından İnsan* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015), 117; Berrin Çelebi,

ettiği bu hakikati asırlar öncesinden bildiren aşağıdaki hadis Hz. Âdem'in topraktan yaratıldığını bildirmektedir:

"Allah Teâlâ, Âdem'i, yeryüzünün bütün (cüzler)inden almış olduğu bir avuç topraktan yarattı. Âdem'in oğulları da arzın kısımlarına göre vücuda geldi. Bir kısmı beyazdır, bir kısmı kıızıdır, bir kısmı siyahtır. Bunlar arasında orta (renkliler) de var. Ayrıca bir kısmı uysaldır, bir kısmı haşindir, bir kısmı habis (kötü kalpli), bir kısmı iyi kalplidir."¹⁰

İnsan henüz yaratılmadan önce Allah Teâlâ ile melekler arasında insanın yaratılışına dair geçen konuşmada, ilk insanın yaratılması hususu dile getirilmektedir:

"Hani, Rabbin meleklerle, "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım." demişti. Onlar, "Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamd ederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz." demişler, Allah da, "Ben sizin bilmediğinizi bilirim." demişti."¹¹

Kur'an ve sünnete göre ilk insan Hz. Âdem olup topraktan yaratılmıştır. Ancak ilk insanın Hz. Âdem olmadığını, ondan önce de insanların var olduğunu iddia edenler bulunmaktadır. Bunlar yukarıdaki âyete dayanarak âyette geçen halife kelimesini delil getirmişler ve Hz. Âdem'in, kendisinden önce yaşamış başka insanlara halife olduğunu iddia etmişlerdir. Diğer yandan meleklerin insanı kan dökmek ve bozgunculukla itham etmesinden yola çıkarak daha önce yaşamış ve bozgunculuk çıkarıp kan dökmüş insanlara kıyasla bu ithamda bulduklarını dolayısıyla Hz. Âdem'den önce başka insanların var olduğunu ifade etmişlerdir.¹² Ancak âyet ve hadisler ilk insanın Hz. Âdem olup topraktan ve yoktan var edildiğini, ondan önce başka insanların olmadığını, Allah Teâlâ'nın ol emri ile yaratıldığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Hz. Âdem'den önce de insanların olduğu yönündeki değerlendirmeler subjektif olup Kur'an-ı Kerim'e söylenmeye çalışılan temelsiz yorumlardır.¹³ Neticede Hz. Âdem ilk insan olup ebü'l-beşerdir. Yüce Allah onu bütün safhaları, bedeni, ruhu ve aklı ile mükemmel bir varlık olarak topraktan yaratmıştır.

1.2. Hz. Havva'nın Yaratılışı

Hz. Âdem'in yaratılmasından ayrıntılı bir şekilde bahseden Kur'an-ı Kerim ilk kadın, ilk eş ve ilk anne olan Hz. Havva'nın yaratılması hususunda bu kadar ayrıntıya girmemiştir. Sadece üç âyette isim de zikretmeksizin Hz. Havva'nın Hz. Âdem'den yaratıldığını ifade buyurmuştur. Bu âyetler şöyledir:

"Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten (kişiden) yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının. Kendisi adına

Kur'an-ı Kerim'in Kozmolojik Beyanlarının Allah'ın Varlığına Delalet Boyutu (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 86-87.

¹⁰ Ahmed b. Hanbel, Müsned: IV/400; Ebû Dâvûd, "Sünnet" 17.

¹¹ el-Bakara 2/30.

¹² Ali Şeriati, *İnsan*, çev. Şamil Öçal (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 16; Hz. Âdem'den önce insanların var olduğu ile ilgili görüşler ve bu görüşlerin değerlendirilmesi için bk. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 19, 137; Avnullah Enes Ateş, "Kur'an'da İnsanların Yaratılışı Meselesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/30 (2016), 358-369; Şadi Eren, *Tartışılan Âyetler (Günümüz Tefsir Problemleri ve Çözüm Önerileri)* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019), 93; Mustafa Erdem, *Hazreti Âdem İlk İnsan* (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 130-133.

¹³ Ateş, "Kur'an'da İnsanların Yaratılışı Meselesi", 367.

birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının. Şüphesiz Allah üzerinizde bir gözetleyicidir."¹⁴

Aşağıda değineceğimiz üzere Hz. Havva'nın yaratılması hususunda farklı görüşler zikredilse de genel manada ulema Hz. Havva'nın Hz. Âdem'den yaratıldığını ifade etmişlerdir. Bu âyetlerdeki odak kelime *واحدة* /nefs-i vâhide kelimesidir. Âyetlerin tefsirlerine bakıldığında bu kelime ile Hz. Âdem'in, *وخلق منها زوجها* / *ondan eşini yarattı* ifadesi ile de Hz. Havva'nın kastedildiği açıkça görülecektir.¹⁵ Çünkü âyetteki *واحدة* / *tek bir nefis* ifadesi esasında *tek bir şahıs* manasına gelmektedir. Hz. Havva'dan önce var edilen tek şahıs da Hz. Âdem olduğuna göre bu ifade ile işaret edilen Hz. Âdem olup Hz. Havva da ondan, onun bir parçasından yaratılmıştır.¹⁶ Hz. Havva'nın Hz. Âdem'in bir parçasından yaratıldığını ifade eden bir hadis de mevcut olup aşağıdaki gibidir:

*"Kadınlara hayırhah olun, zira kadın bir kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Kaburga kemiğinin en eğri yeri yukarı kismudur. Onu doğrultmaya kalkarsan kırarsın. Kendi hâline bırakırsan eğri halde kalır. Öyleyse kadınlara hayırhah olun."*¹⁷

Allah Teâlâ, Hz. Havva'yı bir eş olarak mükemmel bir şekilde yarattığı Hz. Âdem'den meydana getirmiştir. Hz. Âdem'in bir parçası olan Hz. Havva müstakil olarak Hz. Âdem'in yaratıldığı özden değil, bizzat Hz. Âdem'in kendisinden, kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Dolayısı ile kadın erkeğin canından bir parçadır.¹⁸

¹⁴ en-Nisâ 4/1. Bu hususu dile getiren diğer iki âyet için bk. el-A'râf 7/189; ez-Zümer 39/6.

¹⁵ Beşîr el-Ezdi el-Belhî Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman* (Beyrut: Daru İhyai't Türas, 2002), 1, 355; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 7, 512-516; Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1, 446; Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri Vâhidî, *el-Vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz* (Beyrut: Daru'l Kalem, 1994), 255; Ebü Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' Begavî, *Meâlimü't-tenzîl* (Beyrut: Daru İhyai't Türası'l-Arabi, 1999), 1, 561; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1, 461; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1, 366; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtilü'l-gayb*, 9, 477; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, 5, 2; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 2, 58; Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, 1, 326; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 2, 206; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tesîr bi'l-me'sûr* (Beyrut: Daru'l-Fikr, ts.), 2, 423; Muhammed Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsî'l-Arabi, ts.), 2, 138; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 1, 479; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 4, 215; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2, 485-487; Seyyid Kutub, *fi Zülâli'l-Kur'an*, 2, 341-342; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.), 2, 540; Muhammed Ali Sâbûnî, *Safoetü't-Tefâsîr* (Beyrut: Dâru'l-jil, 1979), 1, 233; M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 1, 468.

¹⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2, 485.

¹⁷ Buhârî, "Nikâh", 79, "Enbiya", 1; Müslim, "Radâ", 65; Tirmizî, "Talâk", 12; İbn Mâce, "Tahâret", 77. Hadisi şerifte ifade edilen olayın nasıl meydana geldiği hususu için bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 7, 515-516; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1, 366; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtilü'l-gayb*, 9, 477; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 2, 206; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 2, 423; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 2, 138.

¹⁸ Fethullah Han, *Kur'an ve Kâinat Âyetleri Allah, Kâinat ve İnsan*, çev. Safiye Gülen - Oya Morçay (İstanbul: İnkılâb Yayınları, 1998), 89; M. Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2017), 279; İlhan Kutluer, "İnsan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/322; Ömer Faruk Harman, "Havvâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/544; Veysel Güllüce, "Kur'an Işığında Evrimci Yaratılış Görüşününün Değerlendirilmesi", *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış* (Antalya: Akdeniz Kültür ve Eğitim Derneği, 2018), 21; Yılmaz, "Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılış Mu'cizesi", 100-101; Selahattin Çelik, "Kutsal Kitaplarda İnsanın Yaratılışı", *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış* (Antalya: Akdeniz Kültür ve Eğitim Derneği, 2018), 116-119; Mustafa Furkan, *Kur'an'da İnsanın Yaratılışının Çağdaş Tefsirler ve Modern Bilimler Açısından Karşılaştırılması* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt

Hz. Havva'nın Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden değil de Hz. Âdem'in yaratıldığı özden yaratıldığını, *واحدة* ile bu özün kastedildiğini ifade edenler de mevcuttur.¹⁹ Son zamanlarda dillendirilen bu görüşün sahipleri kadının erkeğin kaburga kemiğinden yaratıldığını kabul etmenin kadını aşağılamak veya ikinci plana atmak anlamına geleceğini söyleyerek bu görüşü kabul etmemişlerdir. Fakat ne âyetlerden ne de hadislerden kadının aşağılandığına dair bir anlam çıkmaktadır. Bu görüşler kadın haklarını savunmak amacı ile sübjektif fikirleri Kur'an'a söyletme gayretidir.²⁰ Hz. Havva'nın Hz. Âdem'in bir parçasından yaratılması akla ve mantığa uygun bir durumdur. Çünkü her an müşahade edilen bir gerçek vardır ki o da insanların her birinin diğerinin bir parçasından meydana gelmesidir. Her çocuk ebeveyninin bir parçasıdır. Bu durum insanları değersiz ve aşağılık kılmamaktadır. Hz. Havva Hz. Âdem'in bir parçası olduğu gibi tüm insanlar hem o ikisinin hem de ana babalarının bir parçasıdır.²¹

Aynı şekilde Hz. Âdem'in topraktan, insanoğlunun ise "*değersiz bir sudan*"²² yaratılması ne Hz. Âdem'in ne de neslinin değerini düşürmektedir. Dolayısıyla bu görüşlerin tutarlı bir tarafı yoktur. Zira hem topraktan yaratılan Hz. Âdem hem onun bir parçasından yaratılan Hz. Havva hem de değersiz bir sudan yaratılan insanlar değerli ve şerefli. Kadının, erkeğin kaburga kemiğinden yaratılması aynı zamanda birbirine muhtaç oldukları anlamına da gelmektedir. Bir ailede kadın elkızı değil erkekten bir parça olarak değerli bir bireydir.²³ Neticede nefsi vâhideden kasıt Hz. Âdem olup, Cenab-ı Hakk'ın takdiri ile Hz. Havva da ondan yaratılmıştır.

1.3. Diğer İnsanların Yaratılışı

Hz. Âdem yoktan, Hz. Havva ondan yaratılmış, diğer insanlar ise bu ikisinden yani bir anne ve babadan meydana gelmiş ve hala aynı şekilde meydana gelmeye devam etmektedir. Allah Teâlâ ilk insan olan Hz. Âdem'i yoktan yarattıktan sonra insanoğlunun dünya hayatı başlamıştır. Hz. Havva'yı da bir eş olarak ondan yaratan Yüce Allah insan neslinin devamını onların evlenmelerine bağlamıştır. İnsanlığın ilk ailesi olan Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın kurduğu yuvada dünyaya gelen evlatlar ile insanlık çoğalmaya başlamıştır.

Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 63; Ateş, "Kur'an'da İnsanların Yaratılışı Meselesi", 367; Çelebi, *Kur'an-ı Kerim'in Kozmolojik Beyanlarının Allah'ın Varlığına Delalet Boyutu*, 91-92; Erdem, *Hazreti Âdem*, 145-147.

¹⁹ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 2, 11; Şeriatî, *İnsan*, 19; Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları*, 89; Osman Nuri Demir, *Mâturîdî'de İnsan Tasavvuru* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 38-43; Mustafa Öztürk, "Klasik Tefsir Kaynaklarında Kadın İmgesi", (2011), 46-53; Hatice K. Arpaguş, "Kur'an Perspektifinden Yaratılış İtibariyle Kadına Bakış", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, (ts.), 591-592; Hüseyin Akgün, "Kadının Kaburga Kemiğinden Yaratılması Meselesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (2019), 323-338; Harman, "Havvâ", 16/544.

²⁰ Ateş, "Kur'an'da İnsanların Yaratılışı Meselesi", 367; Furkan, *Kur'an'da İnsanın Yaratılışının Çağdaş Tefsirler ve Modern Bilimler Açısından Karşılaştırılması*, 63.

²¹ Konyalı Mehmed Vehbî, *Hulâsat'ül beyân fi tefsîr'il Kur'an* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966), 2, 824-828.

²² es-Secde 32/8.

²³ Ahmet Öz, *Kur'an'ın Ana Konuları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 30-31; Hüseyin Yaşar, "Kur'an-ı Kerim'de Aile", *Ana Konularıyla Kur'an*, ed. Mehmet Çiçek (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2013), 240.

Kur'an-ı Kerim, insanların bir anne ve babadan yaratılmaları hakikatinden şu şekilde bahsetmektedir:

*"Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten (kişiden) yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının. Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının. Şüphesiz Allah üzerinizde bir gözetleyicidir."*²⁴

İnsanların yaratılmalarının bir erkek ve kadından yani onların evlenmelerinden meydana geldiğini bildiren aşağıdaki âyet de bu durumu ifade etmektedir:

*"Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız, O'ndan en çok korkanınızdır. Şüphesiz Allah bilendir, her şeyden haberdardır."*²⁵

Hz. Âdem, ilk insan ve ilk peygamber olarak yaratılmış ve onun nesli de insan olarak evlenip çoğalmaktadır.²⁶ İnsan ilk etapta bağımsız bir şekilde yani yoktan yaratılmıştır. İnsanın yaratılması hadisesi ise Hz. Âdem'den sonra bir anne ve babadan devam etmiş ve bu şekilde günümüze kadar gelmiştir.²⁷ Neticede Hz. Âdem ve Hz. Havva'dan sonra insanlar bir anne ve babadan yaratılmak sureti ile dünyaya gönderilmiş ve gönderilmeye de devam etmektedir.

1.4. Hz. İsa'nın Yaratılışı

Allah (c.c.) Hz. Âdem'i yoktan, Hz. Havva'yı ondan, insanları bu ikisinden yani bir anne ve babadan yaratmış, bu yaratılış şekillerinden farklı olarak Hz. İsa'yı ise babasız olarak sadece anneden yaratmıştır.

Aşağıdaki âyet yaratılış babasız yaratılma yönü ile Hz. Âdem'e benzetilen Hz. İsa'nın yaratılmasındaki ilginçliğe dikkatleri çekmiştir:

*"Şüphesiz Allah katında (yaratılışları bakımından) İsa'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir: Onu topraktan yarattı. Sonra ona "ol" dedi. O da hemen oluverdi."*²⁸

Hz. İsa'nın yaratılması hayret verici bir hadisedir. Hz. Âdem'in yoktan var edilmesi nasıl ilginç ve hayret verici ise yaratılması diğer insanların yaratılmalarından farklılık arz eden Hz. İsa'nın durumu da hayret vericidir. Dilediğini dilediği şekilde var etme irade ve kudretine sahip olan Allah (c.c.) ilminin genişliğine ve kudretinin kemaline delil olarak Hz. Âdem'i yoktan, Hz. İsa'yı ise babasız bir şekilde sadece bir anneden meydana getirmiştir.²⁹

²⁴ en-Nisâ 4/1.

²⁵ el-Hucurât 49/13.

²⁶ Şenocak - Yazıcı, "Kur'an'da İnsanın Yaratılış Devreleri", 72.

²⁷ Yılmaz, "Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılış Mu'cizesi", 92.

²⁸ Âl-i İmrân 3/59.

²⁹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1, 288; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtilu'l-gayb*, 8, 242-244; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 4, 102-103; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 2, 20; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 1, 260; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 2, 49; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2, 361-370; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 1, 586-589; Yılmaz, "Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılış Mu'cizesi", 103-104; Mehmet Tözlüyurt, *Allah İnsan İlişkisinin Aşamaları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014), 136-140; Ömer Faruk Harman, "İsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/469.

Kur'an-ı Kerim, Hz. İsa'nın yaratılması hadisesini ve şeklini ayrıntılı bir şekilde izah etmektedir. Konunun daha iyi anlaşılması için bu âyetleri zikretmek iktiza etmektedir:

"(Ey Muhammed!) Kitapta (Kur'an'da) Meryem'i de an. Hani ailesinden ayrılarak doğu tarafında bir yere çekilmiş ve (kendini onlardan uzak tutmak için) onlarla arasında bir perde germişti. Biz, ona Cebrail'i göndermiştik de ona tam bir insan şeklinde görünmüştü."

"Meryem, "Senden, Rahmân'a sığınırım. Eğer Allah'tan çekinen biri isen (bana kötülük etme.)" dedi."

"Cebrail, "Ben ancak Rabbinin elçisiyim. Sana tertemiz bir çocuk bağışlamak için gönderildim." dedi."

"Meryem, "Bana hiçbir insan dokunmadığı ve iffetsiz bir kadın olmadığım halde, benim nasıl çocuğum olabilir?" dedi."

"Cebrail, "Evet, öyle. Rabbin diyor ki: O benim için çok kolaydır. Onu insanlara bir mucize, katımızdan bir rahmet kılmak için böyle takdir ettik. Bu zaten (ezelde) hükme bağlanmış bir iştir." dedi."

"Böylece Meryem çocuğa gebe kaldı ve onunla uzak bir yere çekildi."

"Doğum sancısı onu bir hurma ağacına yöneltti. "Keşke bundan önce ölseydim de unutulup gitmiş olsaydım!" dedi."

"Bunun üzerine (Cebrail) ağacın altından ona şöyle seslendi: "Üzülme, Rabbin senin alt tarafında bir dere akıttı."

"Hurma ağacını kendine doğru silkele ki sana taze hurma dökülsün."

"Ye, iç, gözün aydın olsun. İnsanlardan birini göreceksin, "Şüphesiz ben Rahmân'a susmayı adadım. Bugün hiçbir insan ile konuşmayacağım." de."³⁰

Allah Teâlâ, insanlar için bir mucize ve delil kıldığı Hz. İsa'yı babasız olarak yaratmıştır. Annesi iffet timsali olan Hz. Meryem olup bir erkekle beraber olmaksızın Hz. İsa'yı babasız bir şekilde dünyaya getirmiştir. Diğer yandan yaratılış yönü ile Hz. Âdem'e benzetilerek kendisine ilahlık atfedene karşı, yoktan var edilen Hz. Âdem ilah olmadığına göre, babasız yaratılmış da olsa, Hz. İsa hiçbir şekilde ilah olamaz şeklinde bir reddiye de vardır. Neticede Hz. Âdem yoktan, Hz. Havva ondan, diğer insanlar bir anne ve babadan, yaratılış şekli bakımından tek örnek olan Hz. İsa ise babasız bir şekilde sadece anneden yaratılmıştır.

2. İnsanın Elementer Yaratılışı

İnsanın elementer yaratılışı ile kastımız ilk insanın topraktan yaratılması hadisesidir. İlk insanın topraktan yaratıldığını belirten birçok âyet vardır. Bu âyetlerden birisi olan:

³⁰ Meryem 19/16-26.

"Allah, sizi (babanız Âdem'i) yerden (bitki bitirir gibi) bitirdi (yarattı.)"³¹ âyeti hem ilk insanın kökeninin toprak olduğunu hem de diğer insanların toprak kaynaklı gıdalar ile beslenmesine işaretten topraktan yaratıldıklarını dikkatlere sunmaktadır.³²

Bu bölümün alt başlıklarında zikredeceğimiz âyetlerde dikkatleri celbeden bir husus da ilk insanın hammaddesi olan toprağın farklı isimler ile ifade edilmesidir. İsimlerin farklı olması insanın asıl unsurunun farklı olduğu anlamında değil, insanın topraktan yaratılış sürecinde toprağın farklı safhalarının isimlendirilmesi anlamındadır.

"Halbuki o sizi evrelerden geçirerek yaratmıştır."³³ âyeti, hem insanların biyolojik yaratılış³⁴ olarak tarif edilen ve anne karnında geçirdikleri safhaları işaret etmekte hem de elementer yaratılış olarak izah edeceğimiz, Hz. Adem'in topraktan başlayarak ruhun üfürülmesi ile mükemmel bir varlık oluncaya kadar geçirdiği safhaları ifade etmektedir. Cenab-ı Allah'ın kuvvet ve kudretine delalet eden birçok delili barındıran bu elementer yaratılışın safhaları turâb, tîn-i lâzib, sülâle min tîn, hame-i mesnûn, salsâl ve tesviyedir. Toprağın su ile karıştırılması neticesinde çeşitli işlemlerden geçerek meydana gelen bu safhalar insanın insan şekline geldiği safhalardır.³⁵ Şimdi insanlığın atası olan Hz. Âdem'in elementer yaratılışını ifade eden bu safhaların izah edilmesi uygun olacaktır.

2.1. Turâb

Toprak ebü'l-beşer olan Hz. Âdem'in yaratıldığı ilk unsur olan özdür. Kur'an-ı Kerim'de zikredilen ریح تراب / *Rihun teribetün*, toprak getiren rüzgâr ve بارح ترب / *Bârihun teribün*, içinde toprak bulunan rüzgâr deyimlerinde de görüldüğü üzere malum olan toprak anlamında kullanılmıştır.³⁶

Kur'an-ı Kerim'de insanın kökeninin toprak olduğuna dair gerek ریح تراب kelimesi gerekse bu kelimenin yerine kullanılan zamirlerle ifade edilen birçok âyet vardır. Aynı şekilde toprağın çeşitlerinden bahseden âyetler de vardır. Ancak bu âyetler sonraki başlıklarda izah edileceklerdir. Konunun daha net görülebilmesi için bu âyetlerden bazılarını zikretmekte fayda hâsıl olacaktır:

³¹ Nûh 71/17.

³² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23, 637; Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 6, 102; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4, 343; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 30, 654; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 28, 305; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8, 270; Seyyid Kutub, *fi Zilâli'l-Kur'an*, 10, 203; Bilmen, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, 8, 3851; Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 2002), 1192-1193; Sâbûnî, *Safoetü't-Tefâsîr*, 3, 433; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5, 466-467; Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, 5, 314.

³³ Nûh 71/14.

³⁴ İnsanın biyolojik yaratılış hakkında daha detaylı bilgi için bk. Yahya Arslan - Hasan Yılmaz, "İnsanın Biyolojik Yaratılışıyla İlgili Kur'an Ayetlerinin Yorumu", *Mütefekkir* 9/17 (2022), 199-220.

³⁵ Ziya Şen, "Kur'an-ı Kerim'de Varlıklar", *Ana Konularıyla Kur'an*, ed. Mehmet Çiçek (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2013), 39.

³⁶ Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân* (Dimeşk: Daru'l Kalem, 1991), 165.

"Arkadaşı ona cevap vererek dedi ki: "Seni topraktan, sonra bir damla döl suyundan yaratan, sonra da seni (eksiksiz) bir insan şeklinde düzenleyen Allah'ı inkâr mı ediyorsun?"³⁷

"(Ey insanlar!) Sizi topraktan yarattık, (ölümünüzle) sizi oraya döndüreceğiz ve sizi bir kere daha oradan çıkaracağız."³⁸

Âyetler çok açık bir şekilde ilk insanın topraktan yaratıldığını ifade etmektedir. Aynı şekilde diğer insanların da topraktan yaratıldığına dikkatler çekilmiştir. Diğer insanlar her ne kadar ilk insan gibi direkt topraktan yaratılmasalar da besin kaynakları topraktan meydana geldiği için toprakla sürekli ilişki halindedirler. Bu durum onların da topraktan yaratıldığı anlamına gelmektedir.³⁹

Cansız, hareketsiz ve durgun bir toprağın canlı, hareketli ve mükemmel bir varlık haline gelmesi Allah Teâlâ'nın varlığının ve kudretinin en büyük delillerindedir.⁴⁰ Zira maddeler içerisinde canlılığa en uzak olan madde topraktır. Toprak soğuk, kuru, bulanık, mat ve hareketsiz; insan ise sıcak, nemli, parlak, net ve hareketli bir varlıktır. İnsana tamamen zıt olan toprağın insan gibi bir varlık olması Allah Teâlâ'nın takdirindedir ve O'nun varlık ve birliğinin, irade ve kudretinin delilidir.⁴¹

Görüldüğü üzere ilk insan topraktan özgün bir şekilde insan olarak yaratılmıştır. Âyetleri çarpıtarak ya da zoraki tevillerle insanın kökeninin insan dışında başka varlıklara dayandırılması akla ziyan bir durum olup hem dine hem de bilime aykırıdır. Canlıların ortak bir atadan evrimleşerek meydana geldiğini iddia etmek hakikatleri çarpıtmaktır.⁴² Aynı zamanda hem Kur'an-ı Kerim'i hem de vahyin sahibi olan Yüce Allah'ı inkâr etmektir.

Dolayısıyla ilk insan, insanlığın babası olan Hz. Âdem olup topraktan yaratılmış, eşyanın isimlerinin kendisine öğretildiği, akıl ve irade sahibi şerefli bir varlık, tam bir insan ve peygamberdir.⁴³ İnsan için kaynak olarak seçilen bu toprak insanın özü, aslı ve cevheridir.⁴⁴ Bu asla istinaden insan da yeryüzünün sahip olduğu elementlere sahiptir.⁴⁵

Dilediğini dilediği şekilde yaratmaya kadir olan Cenab-ı Hakk ilk insanı/Hz. Âdem'i topraktan yaratmış, bu toprak kendisine ruh üfürülünceye kadar geçirilen safhaların ilk ve genel adı olmuştur. Yine bu toprak insanın gerek biyolojik gerek psikolojik gerekse

³⁷ el-Kehf 18/37.

³⁸ Tâhâ 20/55. İnsanın topraktan yaratıldığı hususunu dile getiren diğer âyetler için bk. el-Hac 22/5; er-Rûm 30/20; Fâtır 35/11; el-Mü'min 40/67.

³⁹ Güllüce, "Kur'an Işığında Evrimci Yaratılış Görüşünün Değerlendirilmesi", 19-20.

⁴⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6, 264; Seyyid Kutub, *fi Zülâli'l-Kur'an*, 8, 194.

⁴¹ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtilu'l-gayb*, 25, 89.

⁴² Evrim Teorisi ve bu teorinin tutarsızlığına dair daha geniş bir değerlendirme için bk. Abdulmecit Okcu, "Kur'an ve Evrim Açısından Canlıların Oluşumu", *EKEV Akademi Dergisi* 56 (2013), 151-177; Güllüce, "Kur'an Işığında Evrimci Yaratılış Görüşünün Değerlendirilmesi", 9-32.

⁴³ Keskin, "Âyetler Işığında İnsanın Yaratılışı", 112.

⁴⁴ Muammer İpek, "Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılış Hikmeti ve Sorumluluğu", *EKEV Akademi Dergisi* 57 (2013), 437.

⁴⁵ Faima Israfilova, "Kur'an'ı Kerim ve Fen Bilimleri Bağlamında İnsan" 12 (2019), 409.

sosyolojik özelliklerini şekillendiren, karakterinin oluşmasına etki eden asıl unsurdur. Elementer yaratılışın ilk safhası olan topraktan sonra ikinci safha olan *tîn-i lâzib* gelmektedir.

2.2. Tîn-i Lâzib

İnsanın elementer yaratılışının ikinci safhasını yapışkan çamur anlamına gelen *tîn-i lâzib* oluşturmaktadır. Kur'an-ı Kerim'e baktığımızda طين/tîn lafzı altı âyette,⁴⁶ طين لاذب/tîn-i lâzib ise bir âyette⁴⁷ zikredilmektedir. طين/Tîn ve طين لاذب/tîn-i lâzib sözcüklerinin anlamlarına göz attığımızda طين/tîn çamur anlamında olup toprak ile suyun karıştırılması ile elde edilen maddedir.⁴⁸ Aşağıdaki âyetlerde de görüleceği üzere tîn çamur anlamında kullanılmıştır:

*"O öyle bir Rabb'dır ki, sizi çamurdan yaratmış, sonra (her birinize) bir ecel tayin etmiştir. (Kıyametin kopması için) belirlenmiş bir ecel de O'nun katındadır. Siz ise hâlâ şüphe ediyorsunuz."*⁴⁹

*"Allah, "Sana emrettiğim zaman seni saygı ile eğilmekten ne alıkoydu?" dedi. (O da) "Benden hayırlıyım. Çünkü beni ateşten yarattın. Onu ise çamurdan yarattın" dedi."*⁵⁰

*"O ki, yarattığı her şeyi güzel yaptı. İnsanı yaratmaya da çamurdan başladı."*⁵¹

*"Hani, Rabbin meleklerle şöyle demişti: "Muhakkak ben çamurdan bir insan yaratacağım."*⁵²

لاذبise iyice yerleşmiş, sabitleşmiş şey anlamlarına gelmekte olup لاذب kökünden türemiştir. Aynı şekilde ضربت لاذب/darbetü lâzibin ifadesinde olduğu gibi insanın yapmak zorunda olduğu vazife anlamında da kullanılmaktadır.⁵³ Tîn ve lâzib kelimelerinin terkibinden oluşan *tîn-i lâzib* ise toprağın su ile karıştırılmış hali olup aşağıdaki âyette zikredilmektedir:

*"(Ey Muhammed!) Şimdi sen onlara sor: "Kendilerini yaratmak mı daha zor, yoksa yarattığımız diğer şeyleri yaratmak mı? Şüphesiz biz onları yapışkan bir çamurdan yarattık."*⁵⁴

Bu âyetteki لاذب kelimesi yapışkan, yapışıcı, yapışık, yapıştırıcı manalarına gelen لاصق anlamındadır. İnsanın ana maddesi olan toprağın bu manalar ile ifade edilmesi ise o toprağın su ile karışması neticesinde çamur şeklini aldığını göstermektedir. Yine bazen لاذب

⁴⁶ el-En'âm 6/2; el-A'râf 7/12; el-İsrâ 17/61; es-Secde 32/7; Sâd 38/71, 76.

⁴⁷ es-Sâffât 37/11.

⁴⁸ İsfahâni, *el-Müfredât*, 533.

⁴⁹ el-En'âm 6/2.

⁵⁰ el-A'râf 7/12.

⁵¹ es-Secde 32/7.

⁵² Sâd 38/71.

⁵³ İsfahâni, *el-Müfredât*, 739.

⁵⁴ es-Sâffât 37/11.

kelimesi yerine kullanılan لازم ve لاتب kelimeleri de yapışık, yapıştırıcı, yapışkan manalarına gelmektedir. Tüm bu manalar ise ancak toprağın çamura dönüşmesi ile elde edilmektedir.⁵⁵

İbni Abbas (r.a.) tîn-i lâzib ifadesini izah ederken kaliteli, faydalı, sıcak, yapışkan çamur manasında هو الطين الحر الجيد اللزج cümlesini kullanmıştır.⁵⁶ Bu ifade ile insanın yaratılma safhaları için seçilen bu çamurun faydalı, temiz ve kaliteli bir madde olduğu da ortaya çıkmaktadır. Zira insanın aslının toprak olmasına bakarak onu değersiz görmek bir yanılığdan ibarettir. Bu hususta ilk yanılan ise şeytandır. Yaratıldığı ateş ile çamuru kıyaslaması neticesinde kendisini üstün, insanı ise küçük ve hakir görmüştür. Aşağıdaki âyet bu hususu dile getirmektedir:

"Allah, "Sana emrettiğim zaman seni saygı ile eğilmekten ne alıkoydu?" dedi. (O da) "Ben ondan hayırlıyım. Çünkü beni ateşten yarattın. Onu ise çamurdan yarattın." dedi."⁵⁷

Ahsen-i takvîm üzere yaratılan,⁵⁸ yeryüzünün mimarı ve kâinatın gözbebeği olan insan değerli, önemli ve dayanıklı bir varlıktır. Allah Teâlâ, mükerrem kıldığı bu varlık için hammadde olarak toprağı seçmiş, bu toprağın birbirini tutması için su ile karıştırılması neticesinde onu yapışkan çamur haline getirmiştir. Her bir safhası ile Yüce Allah'ın kudretinin tezahür ettiği insanın yaratılması bu safhadan sonra *sülâle min tîn* lafızları ile ifade edilen safhada devam etmektedir.

2.3. Sülâle min Tîn

Kur'an-ı Kerim insanın elementer yaratılışının üçüncü safhası olarak سلاله من طين / *sülâle min tîn* ifadesini kullanmıştır. Allah Teâlâ toprağı çamura, çamuru da süzölmüş bir öze çevirmek suretiyle insanın mayası konumundaki çok özel bir öz kıvamına getirmiştir. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere tîn çamur anlamına gelmektedir. Sülâle ise "سل الشيء من الشيء / bir şeyi bir şeyden çekip çıkarmak" manasına gelmektedir. "سل السيف من الغمد / Kılıcı kınından çekmek, سل الشيء من البيت / bir şeyi evden çalmak, سل الولد من الاب / çocuğun babanın sulbünden süzölüp gelmesi" deyimleri de aynı anlamda kullanılmaktadır. Bu izaha göre çocuğa da سليل denmektedir. سلاله من طين ise topraktan süzölen öz demektir. Aynı zamanda سلاله kelimesi meniden kinaye olup, bununla nutfeden meydana gelen öz de kast edilmiş olabilir.⁵⁹

⁵⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 21, 20-22; Mâverdi, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, 5, 40,41; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4, 37; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 3, 537; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 26, 322-323; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 15, 68-69; Neseî, *Medârikü't-tenzi'l*, 3, 118-119; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 7, 7-8; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 4, 445-446; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 23, 95; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 7, 186; Sâbûnî, *Safvetü't-Tefsîr*, 3, 27; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4, 524.

⁵⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 21, 20-22; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 3, 537.

⁵⁷ el-A'râf 7/12.

⁵⁸ et-Tîn 95/4.

⁵⁹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 418; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5, 539.

İnsanın elementer yaratılışının üçüncü safhası olan *sülâle min tîn* ifadesinin geçtiği âyet şöyledir:

“Andolsun, biz insanı, çamurdan (süzülmüş) bir özden yarattık.”⁶⁰

Âyetteki *سَلَالَة* kelimesini meniden kinaye aldığımızda nutfenin meydana geldiği gıdalara işaret edilmiş olacaktır ki bu durumda Hz. Âdem'in de içerisinde bulunduğu bütün insanların yaratılışındaki nutfeden oluşan öz anlaşılacaktır. Ancak Hz. Âdem topraktan yaratılmıştır. Dolayısıyla onun yaratılmasında nutfeden oluşan bir öz söz konusu değildir. Bu durumda *sülâle min tîn/çamurdan süzülen öz* ifadesi ile ilk insan olan Hz. Âdem'in yaratılma safhalarının kast edilmiş olması daha makuldür.⁶¹ Diğer yandan aşağıdaki âyet, bu izahı destekler mahiyette, ilk insanın özü ile diğer insanların özünün farklı olduğunu şu şekilde ifade buyurmaktadır:

“O ki, yarattığı her şeyi güzel yaptı. İnsanı yaratmaya da çamurdan başladı. Sonra onun neslini bir öz sudan, değersiz bir sudan yarattı.”⁶²

Âyetin de ifadesiyle insanların özü nutfeye iken ilk insanın özü topraktır. Yani ilk insan topraktan, diğer insanlar ise nutfeden meydana getirilmişlerdir.⁶³ Gerek toprak gerekse nutfeye gibi basit bir maddeden şerefli bir varlık olan insanın yaratılması Allah Teâlâ'nın irade ve kudretinin, varlık ve birliğinin delilidir. Basit bir toprağın çamura dönüştürülmesi, çamurdan da bir öz elde edilmesi, bu özün sıradan bir öz olmadığı, özel bir öz olduğu anlamına da gelmektedir. Çünkü Allah Teâlâ'nın özel varlığı olan insan için cevher olacaktır. Bu sebeple şerefli varlığa öz olması için toprağın hülasesi elde edilmiş, insanın yararına olacak bütün maddeleri barındırır bir kıvama getirilmiştir.⁶⁴ Varlıklar içerisinde Cenab-ı Hakk'ın gözdesi olan ve en büyük delillerini barındıran insan,⁶⁵ her bir safhası ayrı ayrı incelenmesi, okunması ve araştırılması gereken muhteşem bir varlıktır.

Neticede insanın yaratılışı Allah Teâlâ'nın planı ve programı çerçevesinde toprak, yapışkan çamur ve süzülmüş bir öz safhalarından geçerek *hame-i mesnûn/şekillendirilmiş kara balçık* şeklinde ifade edilen safhaya ulaşmıştır.

⁶⁰ Mü'minûn: 23/12.

⁶¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5, 539-540; Konyalı Mehmed Vehbî, *Hulâsat'ül beyân*, 9, 3605.

⁶² es-Secde 32/7-8.

⁶³ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 3, 178; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 3, 564.

⁶⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 19, 14; Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 3, 178; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 12, 109; Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân Endelûsî, *el-Bahrü'l-muhît* (Beyrut: Daru'l Fikr, 1999), 7, 550; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 7, 454; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 6, 91; Celâleddin Mahallî - Celâleddin Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn* (Diyarbakır: Seyda Yayınları, 2016), 342; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 3, 564; Sâbü'nî, *Safoetü't-Tefâsîr*, 2, 286; Demir, *Mâturîdî'de İnsan Tasavvuru*, 32, 35.

⁶⁵ Şerafeddin Gölcük, *İslâm Akâidi* (Konya: Esra Yayınları, 1997), 76.

2.4. Hame-i Mesnûn

İnsanın elementer yaratılışının dördüncü safhası Kur'an-ı Kerim'de *حما مسنون/hame-i mesnûn/şekillendirilmiş kara balçık* şeklinde isimlendirilmiştir.

الحما kelimesi değişken, değişmiş, değişime uğramış siyah çamur anlamına gelirken, *مسنون* değişmiş, değişime uğramış, bozulmuş, çürümüş, kokmuş; bir şeyin diğer bir şeyi aşındırması, bir şeyin bir başka şeye sürtünmesi; dikilmiş, dik duran, ayakta duran; dökülmüş, dökme, dökülen; ilgili, bağlantılı, mensup; yaş, ıslak, rutubetli, nemli; kurtarıcı gibi birçok manaya gelmektedir.⁶⁶

Hame-i mesnûn/şekillendirilmiş kara balçık ifadesinin geçtiği âyetler aşağıdaki şekildedir:

*"Andolsun, biz insanı kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş kara balçıktan yarattık."*⁶⁷

*"Hani Rabbin meleklere: "Ben kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş kara balçıktan bir insan yaratacağım." demişti."*⁶⁸

*"İblis dedi ki: "Ben, kuru bir çamurdan, şekillenmiş kara balçıktan yarattığın insan için saygı ile eğilemem."*⁶⁹

Cenab-ı Hakk, ince bir plan ve muazzam bir ölçü ile yaratılan insanın hedeflenen şekli alması için bu safhayı da diğer safhalar gibi takdir etmiştir.⁷⁰ Toprak ve toprağın çeşitlerinden şerefli bir varlığın meydana gelmesi ve bu şerefli varlık üzerinde tefekkür edildiğinde Yüce Allah'ın yaratma kudretindeki azamet çok açık bir şekilde görülmektedir. Aynı zamanda insanın yaratılış hadisesinin kendiliğinden bir tesadüf sonucu olamayacağı, ancak yüce bir kudretin eli ile meydana gelebileceği gerçeği de insanların idrakine sunulmaktadır.⁷¹ Zira kokuşmuş, kara bir balçıktan mükemmel bir varlık yaratan Allah Teâlâ'nın şanı yücedir.

İnsanın hammaddesi hususunda farklı isimlerin kullanılması bir tenakuz değildir. Farklı isimler kullanılsa da hepsinin aslı topraktır. Dolayısıyla ilk insan topraktan yaratılmıştır.⁷² Neticede toprak su ile karıştırılarak çamur haline getirilmiş, bu çamurdan

⁶⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17, 95-99; Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 3, 157-158; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2, 576; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 2, 532-533; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 19, 137-138; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 10, 21-23; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 3, 209-210; Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, 2, 188; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 4, 533; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 5, 76; İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 14, 41-42; Ebüssüüd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 5, 73-74.

⁶⁷ el-Hicr 15/26.

⁶⁸ Hicr: 15/28.

⁶⁹ el-Hicr 15/33.

⁷⁰ Yılmaz, "Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılış Mu'cizesi", 99.

⁷¹ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 3, 349.

⁷² Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, 2, 188; Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, 3, 121-122.

bir öz elde edilmiş, bu öz bekletilmek suretiyle kara balçık kıvamına sokulmuştur. Bu safhadan sonra ise salsâl/kuru çamur şeklinde ifade edilen safhaya geçilmiştir.

2.5. Salsâl

İnsanın elementer yaratılışının beşinci safhası *صلصال/salsâl/kuru çamur* şeklinde ifade edilen safhadır. Bu merhalenin adı olan *صلصال/salsâl* ateş dokunmamış, ateşte pişmemiş toprak, kum ile karışık toprak ve çürümüş, bozulmuş, kokuşmuş toprak anlamlarına gelmektedir.⁷³

İnsanın elementer yaratılışının bu safhasından bahseden dört âyet vardır ki onlar da şu şekildedir:

*"Andolsun, biz insanı kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş kara balçıktan yarattık."*⁷⁴

*"Hani Rabbin meleklerle: "Ben kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş kara balçıktan bir insan yaratacağım." demişti."*⁷⁵

*"İblis dedi ki: "Ben, kuru bir çamurdan, şekillenmiş kara balçıktan yarattığın insan için saygı ile eğilemem."*⁷⁶

*"O, insanı ateşte pişirilmiş toprak kaplar gibi kurutulmuş çamurdan yarattı."*⁷⁷

Yukarıdaki âyetlere bakıldığında Rahmân Suresi 14. âyette diğer âyetlerden farklı olarak *فَخَّارَ /fahhâr* kelimesi zikredilmiştir. Toprağın ateşte pişirilmiş şekli olan fahhâr, toprağın ateşte pişirildikten sonra kuruyup seramik ya da kap haline gelmesidir.⁷⁸ Fahhâr kelimesi âyete iki farklı anlam katmaktadır. Sıfat olarak alındığında: *"O, insanı ateşte pişirilmiş toprak kaplar gibi kurutulmuş çamurdan yarattı."* manasına gelirken; hal olarak alındığında: *"Allah Teâlâ insanı salsâldan, kuru bir çamurdan yarattı. Sonra insan şekil, özellik, nitelik, katılık ve dayanıklılık bakımından fahhâr yani pişirilmiş kap gibi oldu. Salsâl/kuru çamurdan sonra fahhâr/pişirilmiş kap gibi bir halde iken insan yaratıldı."*⁷⁹ manasına gelmektedir. Bu minvalde bakıldığında ilk insanın özü ve hammaddesi olan toprağın ateş değmemiş kuru çamur haline getirildikten sonra bir miktar bekletilip fahhâr/ateşte pişmiş kap halini aldığı anlaşılmaktadır.

⁷³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17, 95-99; Mâverî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 3, 157-158; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2, 576; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 2, 532-533; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 19, 137-138; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 10, 21,23; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 3, 209-210; Neseî, *Medârikü't-tenzi'l*, 2, 188; Bilmen, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, 4, 1725.

⁷⁴ el-Hicr 15/26.

⁷⁵ el-Hicr 15/28.

⁷⁶ el-Hicr 15/33.

⁷⁷ er-Rahmân 55/14.

⁷⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 12, 23-25; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4, 445; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4, 207-208; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 29, 349; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 5, 171; Neseî, *Medârikü't-tenzi'l*, 3, 411; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 5, 161; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 27, 245; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7, 334; Bilmen, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, 7, 3569; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5, 203.

⁷⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 27, 245.

Bazı müfessirler insanın topraktan yaratılma safhaları hususunda şöyle bir hadise anlatmaktadırlar: “Cenab-ı Hakk, Hz. Âdem’i topraktan, yapışkan bir çamurdan yaratınca bu hali ile kırk yıl bekletmiştir. Sonra ona bir biçim, suret ve şekil vermiştir. Bu şekli verdikten sonra onu kırk yıl daha güneşte bekletmiş, bu bekleyişin ardından toprak kap veya seramik gibi kurumuş bir hal almıştır. Öyle ki, rüzgâr estiğinde çın çın ses çıkarır ve şingirdardı. Bu yüzden Cenab-ı Hakk onu salsâl diye isimlendirmiştir. Toprak, kap ya da seramik şeklini aldıktan sonra kendisine ruh üfürülmeksizin kırk yıl daha ceset halinde bekletilmiştir. Böylece toplamda yüz yirmi yıl geçmiştir. Hatta melekler Hz. Âdem bu halde iken yanına her uğradıklarında: “Seni yaratan Allah Teâlâ’yı noksan sıfatlardan tenzih ederiz. Acaba seni hangi iş için, ne maksatla yarattı.” diye meraklarını dile getirmişlerdir.”⁸⁰

Yukarıdaki âyetler insanın yaratılmasında toprak kaynaklı safhaları zikrederken diğer yandan insan için öz olarak seçilen maddenin basitliğine dikkatleri çekmekte ve bu basit maddeden bir şaheser meydana getiren Allah Teâlâ’nın kudretini de izhar etmektedir. Zira topraktan bir insan şekli meydana getirmek, bu insana can vermek, onu akıl ve bu akılı kullanabileceği kabiliyetler ile donatarak mükellef kılmak ancak O’nun iradesi ile gerçekleşecek mucizevî hadiselerdir.⁸¹ İnsanın elementer yaratılışı bu safhadan sonra son safhaya geçmektedir.

2.6. Tesviye

İnsanın elementer yaratılışının altıncı ve son safhasını *تسوية/tesviye* oluşturmaktadır. Bu safha topraktan yaratılan insanın insan şeklini aldığı son safha olup ruh üfürülmeden önceki halidir. Bir ismi de Müsavvir⁸² olan Allah Teâlâ genelde kâinata özelde ise insana şeklini veren olup bu hakikati şu âyette ifade buyurmuştur:

*“O, yaratan, yoktan var eden, şekil veren Allah'tır. Güzel isimler O'nundur. Göklerdeki ve yerdeki her şey O'nu tesbih eder. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”*⁸³

İnsanın topraktan yaratılışının son safhasında ilahi bir dokunuş ile gerek ruhen gerekse fiziken tesviye edilmişinden bahseden âyetleri zikretmek uygun olacaktır:

*“Hani Rabbin meleklere, "Ben kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş balçıktan bir insan yaratacağım. Onu düzenleyip içine ruhumdan üflediğim zaman, onun için hemen saygı ile eğilin." demişti.”*⁸⁴

⁸⁰ Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 5, 428; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtilu'l-gayb*, 19, 138.

⁸¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7, 334; Bilmen, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, 7, 3569; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5, 203.

⁸² Musavvir hakkında daha detaylı bilgi için bk. Bekir Topaloğlu, “Musavvir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/241; Metin Yurdağür, *Âyet ve Hadislerde Esmâ-i Hüsnâ Allah'ın İsimleri* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2006), 96-97.

⁸³ el-Haşr 59/24.

⁸⁴ el-Hicr 15/28-29.

"Arkadaşı ona cevap vererek dedi ki: "Seni topraktan, sonra bir damla döl suyundan yaratan, sonra da seni (eksiksiz) bir insan şeklinde düzenleyen Allah'ı inkâr mı ediyorsun?"⁸⁵

"Sonra onu şekillendirip ona ruhundan üfledi. Sizin için işitme, görme ve idrak duygularını yarattı. Ne kadar az şükrediyorsunuz!"⁸⁶

"Onu şekillendirip içine ruhumdan üflediğim zaman onun için saygı ile eğilin."⁸⁷

"O rabbin ki seni yarattı, seni insan olarak şekillendirdi ve seni dengeledi."⁸⁸

"Yaratıp uygun **şekil** veren..."⁸⁹

Tesviye; düzeltmek, düzenlemek, bir şeyin aslında değişiklik yapmak manalarına gelmektedir. Bir önceki safhada kuru bir çamur halinde bulunan insan şeklinin ateşte pişmiş bir kap kıvamına gelince topraktan yaratılışı tamamlanarak unsurlarının uygun ve uyumlu bir hale getirilmesi neticesinde kendisine üfürülecek ruhu kabul edebilecek bir hal almasıdır.⁹⁰

Tesviye çamurun tam bir insan şekline getirilmesi ve beden yaratılıştaki tabiatı ile uyumlu bir hale sokulmasıdır.⁹¹ Tesviye insanın hem şeklinin hem de yaratılışının bir düzene konulması,⁹² beden tüm organlarının birbiri ile uyumlu bir hale getirilmesidir.⁹³

İnsan bu safhada iki açıdan tesviye edilmiştir. İç ve dış organlarının tesviyesi neticesinde maddi yönden, insan olmanın bir gereği olarak ihtiyaç duyulan kabiliyetlerle tesviye edilerek manevi yönden bu tesviye işlemi gerçekleştirilmiştir. İnsanın organları arasındaki intizam ve içi ile dışı arasındaki uyum yine tesviyenin bir neticesidir.⁹⁴ İnsanın organlarının sağlam, eşit ve beden ihtiyacı sayısınca ve oranında yaratılması da tesviyenin bir sonucudur.⁹⁵

Diğer yandan tesviye insanın potansiyelinin ve sahip olduğu güçlerinin dengelenmesi,⁹⁶ zihinsel ve bedensel yönlerden donatılması, özenle ve özel bir varlık olarak yaratılıp dünya sahnesine gönderilmesidir.⁹⁷

⁸⁵ el-Kehf 18/37.

⁸⁶ es-Secde 32/9.

⁸⁷ Sâd 38/72.

⁸⁸ el-İnfîtâr 82/7.

⁸⁹ el-A'lâ 87/2. İnsanın tesviyesinden bahseden ve *صَوَّرَ* fiilinin kullanıldığı diğer âyetler için bk. el-A'râf 7/11; el-Mü'min 40/64; et-Tegâbün 64/3.

⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2, 577; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 3, 210; Neseî, *Medârikü't-tenzî'l*, 2, 188; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 14, 44.

⁹¹ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 19, 139; Ebüssüüd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 5, 74; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5, 234.

⁹² Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 10, 24.

⁹³ Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 4, 288; Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 2, 103.

⁹⁴ Demir, *Mâturîdî'de İnsan Tasavvuru*, 36.

⁹⁵ Ebüssüüd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 9, 121.

⁹⁶ Koçak, *İslam Düşüncesinde Varlık ve Yaşam Değeri Açısından İnsan*, 129.

⁹⁷ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5, 570.

eticede elementer yaratılışın son safhası olan tesviye safhasında insan tüm yönleri ile bir düzenlemeye tabi tutulmuş, cansız bedenine can olacak ruhun üfürülmesi için uygun ve hazır bir hale getirilmiştir. Artık bu safhadan sonra topraktan başlamak sureti ile tesviye safhasına gelen insan bedeni ruh ile canlanacak ve ruh-beden dualitesine sahip bir varlık olacaktır.

Sonuç

Kur'an-ı Kerim'in genişçe yer verdiği insan ahsen-i takvîm üzere yaratılmıştır. Yaratılışındaki bu güzellik hem madde hem de mana planındadır. İnsanın özünü oluşturan toprak ve çeşitleri, geçirdikleri safhalardan sonra insan suretine dönüşerek onun madde planını temsil ederken, bu surete can vermek üzere üfürülen ruh ise mana planını temsil etmektedir.

Hâlık-ı Mutlak, insana kıyasla çok değersiz bir madde olan topraktan yarattığı insanın, ruh üfürülmeden önce maddi şeklini mükemmel kıldığı gibi mana boyutunu temsil eden ruh ile kazandığı bütün özelliklerini de mükemmel kılmıştır. Mükerrer bir varlık olarak yaratılan insan, Cenab-ı Allah'ın kendisine lütfettiği madde ve mana bütünlüğü ile bu şerefin sahibi olmuştur.

Kur'an-ı Kerim'in tüm boyutları ile zikrettiği insan, muhatap olmakla şeref kazandığı vahye kulak verdiğinde, o vahiy insanı, kendisini tefekküre yönlendirecektir. Çünkü vahyin anlaşılması, maddi ve manevi her bir özelliği ile Allah Teâlâ'nın varlık ve birliğine, irade ve kudretine işaret eden insanın anlaşılmasına bağlıdır. Bu nedenle insan okumaya, araştırmaya önce kendisinden başlamak ve kendisini tanımak durumundadır. Zira gerek kâinatta gerekse kendisinde keşfedilmeyi bekleyen nice âyetler vardır.

Allah Teâlâ insanları genel manada dört farklı şekilde yaratmıştır. Bu dört farklı şekilden kastımız ise yoktan var ediliş yönü ile Hz. Âdem'in, nefs-i vâhîde yani Hz. Âdem'den yaratılma yönü ile Hz. Havva'nın, bir anne ve babadan meydana gelme yönü ile diğer insanların ve babasız dünyaya gelme yönü ile Hz. İsa'nın yaratılmasıdır.

Bu yaratılma çeşitlerine göre Hz. Âdem topraktan ve yoktan yaratılmıştır. O, elementer yaratılış olarak izah ettiğimiz safhalardan geçirilerek var olmuştur. Bu safhalar turâb/toprak, sonra sırasıyla tîn-i lâzib/yapışkan çamur, sülâle min tîn/çamurdan süzülen öz, hame-i mesnûn/şekillendirilmiş kara balçık, salsâl/kuru çamur ve tesviye safhalarıdır. İnsan yaratılış seyrinde son safha olan tesviye safhasına gelince Allah Teâlâ onu ruhu taşımaya ve kabule hazır bir hale getirmiş, hem fiziken hem de ruhen tesviye etmiş, düzenlemiştir.

Toprak ve toprağın çeşitlerinden şerefli bir varlığın meydana gelmesi ve bu şerefli varlık üzerinde tefekkür edildiğinde Yüce Allah'ın yaratma kudretindeki azamet çok açık bir şekilde görülmektedir. Aynı zamanda insanın yaratılış hadisesinin kendiliğinden bir tesadüf sonucu olamayacağı, ancak yüce bir kudretin eli ile meydana gelebileceği gerçeği

de insanların idrakine sunulmaktadır. Zira kokuşmuş, kara bir balçıktan mükemmel bir varlık yaratan Allah Teâlâ'nın şanı yücedir.

Kaynakça

- Akgün, Hüseyin. "Kadının Kaburga Kemiğinden Yaratılması Meselesi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (2019), 323-338.
- Arpaguş, Hatice K. "Kur'an Perspektifinden Yaratılış İtibariyle Kadına Bakış". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 587-606.
- Arslan, Yahya - Yılmaz, Hasan. "İnsanın Biyolojik Yaratılışıyla İlgili Kur'an Âyetlerinin Yorumu". *Mütefekkir* 9/17 (2022), 199-220.
- Ateş, Avnullah Enes. "Kur'an'da İnsanların Yaratılışı Meselesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/30 (2016), 353-369.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Meâlimü't-tenzîl*. 5 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't Türesi'l-Arabî, 1999.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. 5 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't Türesi'l-Arabî, 1997.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.
- Binol, Ali. "Beşer Kelimesinin Tahlili ve Kur'an'daki Bağlamı". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2018), 159-183.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Âdem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/358-363. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Çelebi, Berrin. *Kur'an-ı Kerim'in Kozmolojik Beyanlarının Allah'ın Varlığına Delalet Boyutu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Çelik, Selahattin. "Kutsal Kitaplarda İnsanın Yaratılışı". *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış*. 106-126. Antalya: Akdeniz Kültür ve Eğitim Derneği, 2018.
- Demir, Osman Nuri. *Mâturîdî'de İnsan Tasavvuru*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Demirci, Muhsin. *Kur'an'ın Ana Konuları*. İstanbul: İFAV, 17. Basım, 2018.
- Demirkol, Nihat - Yılmaz, Hasan. "Kur'an'ın Anlaşılmasında Odak Konu ve Kavram: Tevhid". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2021), 661-689.
- Ebüs-suûd Efendi, Muhammed. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, ts.
- Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *el-Bahrü'l-muhît*. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l Fikr, 1999.

- Erdem, Mustafa. *Hazreti Âdem İlk İnsan*. Ankara: TDV Yayınları, 9. Basım, 2017.
- Eren, Şadi. *Tartışılan Ayetler (Günümüz Tefsir Problemleri ve Çözüm Önerileri)*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı*. çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 5. Basım, 2002.
- Fahredden er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 3. Basım, 1999.
- Furkan, Mustafa. *Kur'an'da İnsanın Yaratılışının Çağdaş Tefsirler ve Modern Bilimler Açısından Karşılaştırılması*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Gölcük, Şerafeddin. *İslâm Akâidi*. Konya: Esra Yayınları, 5. Basım, 1997.
- Güllüce, Veysel. "Kur'an Işığında Evrimci Yaratılış Görüşünün Değerlendirilmesi". *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış*. 9-32. Antalya: Akdeniz Kültür ve Eğitim Derneği, 2018.
- Han, Fethullah. *Kur'an ve Kâinat Ayetleri Allah, Kâinat ve İnsan*. çev. Safiye Gülen - Oya Morçay. İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2. Basım, 1998.
- Harman, Ömer Faruk. "Havvâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/542-545. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Harman, Ömer Faruk. "İsâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/465-472. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Israfilova, Faima. "Kur'an'ı Kerim ve Fen Bilimleri Bağlamında İnsan" 12 (2019), 404-425.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru Tunusiyye, 1984.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*. 8 Cilt. Daru Tayyibe, 2. Basım, 1999.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 2001.
- İpek, Muammer. "Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılış Hikmeti ve Sorumluluğu". *EKEV Akademi Dergisi* 57 (2013), 435-448.
- İsfahânî, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Dımeşk: Daru'l Kalem, 1991.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2007.

- Kavşut, M. Sait. "Kur'ân'da İnsanın Yaratılış Aşamaları- Te'vîlat Ekseninde Bir Değerlendirme-". *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 7 (2012), 289-301.
- Keskin, Zeki. "Ayetler Işığında İnsanın Yaratılışı". *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış*. 33-44. Antalya: Akdeniz Kültür ve Eğitim Derneği, 2018.
- Koçak, Muhammet. *İslam Düşüncesinde Varlık ve Yaşam Değeri Açısından İnsan*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015.
- Konyalı Mehmed Vehbî. *Hulâsat'ül beyân fi tefsîr'il Kur'an*. 16 Cilt. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi 'li-ahkâmi'l-Kurân*. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.
- Kutluer, İlhan. "İnsan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/320-323. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Mahallî, Celâleddin - Süyûtî, Celâleddin. *Tefsîr'ül-Celâleyn*. Diyarbakır: Seyda Yayınları, 2016.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü'l-Kurân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüket ve'l-uyûn*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Mukâtil b. Süleymân, Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. 5 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't Tûras, 2002.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât. *Medârikü't-tenzi'l-ve hakâiku't-te'vil*. 3 Cilt. Beyrut: Dar İbn Katheer, 7. Basım, 2017.
- Okcu, Abdulmecit. "Kur'ân ve Evrim Açısından Canlıların Oluşumu". *EKEV Akademi Dergisi* 56 (2013), 151-177.
- Öz, Ahmet. *Kur'ân'ın Ana Konuları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021.
- Öztürk, Mustafa. "Klasik Tefsir Kaynaklarında Kadın İmgesi", 45-91.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-Tefâsîr*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-jil, 2. Basım, 1979.
- Seyyid Kutub. *fi Zilâli'l-Kur'an*. çev. Salih Uçan vd. 10 Cilt. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1991.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsir bi'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, ts.
- Şen, Ziya. "Kur'ân-ı Kerim'de Varlıklar". *Ana Konularıyla Kur'an*. ed. Mehmet Çiçek. 35-62. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2013.

- Şenocak, İhsan - Yazıcı, Ahmet. "Kur'an'da İnsanın Yaratılış Devreleri". *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış*. 71-90. Antalya: Akdeniz Kültür ve Eğitim Derneği, 2018.
- Şeriatî, Ali. *İnsan*. çev. Şamil Öçal. Ankara: Fecr Yayınları, 10. Basım, 2020.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*. 6 Cilt. Dımeşk: Daru İbni Kesir, 1993.
- Şimşek, M. Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 14. Basım, 2017.
- Şimşek, M. Sait. *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*. 5 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Muessesetü'r-Risale, 2000.
- Topaloğlu, Bekir. "Musavvir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/241. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Tözluyurt, Mehmet. *Allah İnsan İlişkisinin Aşamaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri. *el-Vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. Beyrut: Daru'l Kalem, 1994.
- Yaşar, Hüseyin. "Kur'an-ı Kerim'de Aile". *Ana Konularıyla Kur'an*. ed. Mehmet Çiçek. 233-255. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2013.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Yenda Yayın-Dağıtım, ts.
- Yılmaz, Musa Kazım. "Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılış Mu'cizesi". *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış*. 91-105. Antalya: Akdeniz Kültür ve Eğitim Derneği, 2018.
- Yurdağür, Metin. *Âyet ve Hadislerde Esmâ-i Hüsnâ Allah'ın İsimleri*. İstanbul: Marifet Yayınları, 4. Basım, 2006.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-tevîl*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l Kitabi'l Arabi, 3. Basım, 1986.

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
6/2 (Aralık/December 2022), 77-103.

İlahiyat Eğitiminin Dönüştürücü Etkileri: Uluslararası İlahiyat Öğrencileri Örneği

The Transformative Effects of Theological Education: The Case of International Theology Students

Zekiye Demir

Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi/İslami İlimler Fakültesi/Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

Prof. Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Philosophy and Religious Studies, Ankara, Türkiye.

E-Posta: zekiyedemir@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-4009-7751

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 19 Temmuz/July 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 16 Kasım/November 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/15 December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış-Aralık/Winter-December

DOI: 10.46595/jad.1145797

Cite as / Atıf: Demir, Zekiye. "İlahiyat Eğitiminin Dönüştürücü Etkileri: Uluslararası İlahiyat Öğrencileri Örneği". *Journal of Analytic Divinity*, (Aralık/December 2022), 77-103.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Zekiye Demir)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Zekiye Demir % 100

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Sürekli değişimin yaşandığı bir dünyada tutum ve davranışların aynı kalması beklenemez. Yaşadığımız sosyal çevre, aldığımız eğitim, kişilik yapımız, sosyo ekonomik ve sağlık durumumuz ve daha bir çokşey tutum ve davranış değişikliğimize az yada çok neden olur. Bunun için tutum davranış değişiklikleri ekonomiden psikolojiye, sağlık bilimlerinden sosyolojiye bir çok alanın çalışma konuları arasında yerini alır. Bu çalışmada sosyal-psikoloji alanına giren tutum ve davranış değişikliği Uluslararası İlahiyat Öğrencileri özelinde ele alınmıştır. Öğrencilik hayatlarının son sınıfında ve son döneminde olan Uluslararası İlahiyat Öğrencilerinin aldıkları beş yıllık eğitim sonucunda ne gibi bir tutum ve davranış değişikliği sahip olduklarını tespit etmeyi amaçlayan çalışma, nitel araştırma yöntemi mülakat tekniği ile yapılmıştır. Yapılan mülakatlar sonucunda öğrencilerde yaşanan sosyal çevre ve edinilen bilgi aracılığı ile pozitif yönde radikalliğin sönümlenmesi, toleransın artması, eleştirel ve anlayıcı bakışın kazanılması, dindarlığın farklı boyutlarının oluşması gibi birden çok tutum ve davranış değişikliği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, İlahiyat, Uluslararası İlahiyat Öğrencisi, Tutum, Değişme.

Abstract

In a world of constant change, attitudes and behaviors cannot be expected to remain the same. The social environment we live in, the education we receive, our personality structure, our socio-economic and health status and many other things cause our attitude and behavior change more or less. For this, attitude and behavior changes take place among the study subjects of many fields from economy to psychology, from health sciences to sociology. In this study, attitude and behavior change in the field of social-psychology has been handled specifically for International Theology Students. The study, which aims to determine what kind of attitude and behavior change the International Theology Students, who are in the last year and last period of their student life, have as a result of the five-year education they receive, was carried out with the qualitative research method interview technique. As a result of the interviews, multiple changes in attitudes and behaviors such as the extinction of radicalism in the positive direction, the increase of tolerance, the acquisition of a critical and understanding perspective, and the formation of different dimensions of religiosity have been identified through the social environment and knowledge acquired by the students.

Keywords: Sociology of Religion, Theology, International Theology Student, Attitude, Change

Giriş

Yer yüzündeki her canlı gibi insan da yaşadığı süre içerisinde değişim geçirir. Bu değişim fiziksel görünüm, duygu, düşünce, değer ve davranış biçiminde ortaya çıkabilir. Eğer değişim olumlu yönde olursa bu, 'gelişim' olarak nitelenir. Tersine değişim olumsuz yönde olursa buna da 'bozulma' veya 'gerileme' denir. İnsanın değişimi çeşitli bilim dallarının inceleme konusu olmuştur. Biyoloji, tıp, psikoloji, ekonomi, sosyoloji, siyaset bilimi gibi bir çok bilim dalında değişim farklı boyutları ile ele alınır. Davranış ve tutum değişikliği ile ilgili literatüre baktığımızda bu skalanın genişliği hemen farkedilebilir: Hastanede yatmadan (Vernon vd., 1966), parayla olan ilişkiye (Vohs vd., 2008), doğal afetlerden (Burke vd., 1982), kitle iletişim araçlarına (Abroms-Maibach, 2008), tecavüzü önleme eğitiminden (Foubert vd., 2010) eğitimle engelli bireylere karşı olan tutum değişimine (Tasa-Mamatoğlu, 2018) ve din eğitimine (Taştan vd., 2001) kadar bir çok faktörün tutum ve davranışları etkilediği çalışılmıştır. İnsan ve değişim sözkonusu olduğunda, etkili faktörler ve etkinin yönü konusunda hem teorik çerçeve hem de sonuçlar bakımından büyük bir çeşitlilik sözkonusudur.

Duygu, düşünce ve davranış değişikliği özellikle sosyal-psikolojinin ilgi alanına girmektedir. İnsanın toplumsal ve bireysel ilişkileri, eğitimi, yaşadığı sosyal çevre ve fiziki şartlar, kişiliği vb. bir çok unsur değişimini tetikler veya köreltir. Bu çalışmada hepsi yurt dışından gelen, ancak köken itibarıyla Türkiyeli olan ilahiyat öğrencilerinin, eğitim süreci sonunda kendilerinde gördükleri en belirgin değişim alanları ele alınmaktadır.

1. Uluslararası İlahiyat Programı.

Konumuzun yurtdışından ilahiyat eğitimi almak üzere Türkiye'ye gelen Uluslararası İlahiyat öğrencilerindeki tutum ve davranış değişimi olmasından dolayı bu programla ve bu programın vücut bulmasına alt yapı hazırlayan nedenlerle ilgili bir kısa açıklama yapmak yerinde olacaktır.

Özellikle Batı Avrupa'da İkinci Dünya savaşında yetişkin erkek kaybı ve savaş sonrasında hızlı ekonomik kalkınma sürecinin başlaması işgücü ihtiyacının doğmasına sebep olmuştur. En büyük ihtiyaç da en çok tahrip gören ve en hızlı büyüyen Almanya'da duyuldu. İhtiyaç duyulan işgücü gelişmekte olan, genç nüfusa sahip ülkelerden giderilmeye çalışıldı. Bu kapsamda Türkiye'den Almanya'ya ilk işçi göçü 1957 yılında gerçekleşti. 1961 yılında ise Türk-Alman İşçi Mübadelesi Anlaşması imzalanarak bu işin yasal temeli oluşturuldu. Bunu Hollanda, Fransa, Belçika gibi Avrupa ülkeleri izledi. Türkiye'den Batı Avrupa'daki vatandaşlarına din hizmetleri verilmesi de ilk kez en çok Türk işçinin bulunduğu Almanya'ya oldu. 1976 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı (Diyanet, DİB) Almanya'ya din görevlisi gönderdi (Demir, 2010, 32). Yine bunu diğer Batı Avrupa ülkeleri takip etti. O tarihlerden itibaren Diyanet'in yurtdışı hizmetleride görevlilerin sayısı ve hizmetlerin çeşitliliği artarak devam etti.

2000'li yıllardan itibaren Avrupa ülkelerinde Türkiye'den din görevlisi gitmesine yönelik bir isteksizlik başladı. 11 Eylül 2001'de Amerika'daki ikiz kule saldırısının faillerinin Müslüman oluşu, genel olarak tüm dünyada müslümalara karşı önyargılı bir tavrın oluşmasına/çoğalmasına sebep oldu ve bu durum özellikle Avrupa'da yaşayan Müslümanların hayatını olumsuz etkiledi. Mesela Fransada 2015'in ilk altı ayında Müslümanları hedef alan fiziksel saldırıların bir önceki yılın aynı dönemine göre yüzde 500, sözlü saldırıların ise yüzde 100, camileri hedef alan şiddet eylemlerinin de yüzde 400 oranında arttığı tespit edilmiştir (Ece, 2019: 84). Ayrıca Müslümanlara karşı olumsuz yaklaşımın bir yansıması olarak başta Fransa, Avusturya olmak üzere Türkiye'den giden din görevlilerini istemediklerine yönelik sesler yükselmeye başladı. O yıllarda bu ses en fazla Fransa'da çıkmaya ve Türk din görevlilerinin ülkeye kabul edilmeyeceğine dair söylemler dile getirildi. Ancak Avrupa'da bulunan Türkiye kökenlilerin hemen hepsi Müslümandı ve din hizmetlerine ihtiyaç duyuyorlardı. Bu hizmetlerin Türkiye'den karşılanamaması durumunda nasıl karşılanacağına dair bir fikir üretilmeliydi. Uluslararası İlahiyat Projesi/Programı (UIP) bu soruya cevap kapsamında formüle edildi. Avrupa da yaşayan Müslüman Türklerin din hizmetleri ihtiyacı, Türkiye de yetişen din görevlileri ile değil; bizzat o ülkede yetişen ve o ülkenin şartlarını bilen hatta o ülke vatandaşı olan kişilerle sağlanması planlandı.

Tüm bu gelişmelerin ardından, 2006 yılının ilk ayında Diyanet İşleri Başkanlığı Yüksek Öğretim Kuruluna (YÖK) Avrupa'da yaşayan Türkiye kökenliler arasından ilahiyat fakültelerine özel bir programla öğrenci getirme talebinde bulundu.¹ Uygun bulunan talep sonrasında, iki kurum bu proje kapsamında yapılacaklarla ilgili bir protokol imzaladılar ve 2006 yılı güz döneminde ilk UIP öğrencileri eğitimlerine başladı.² İlk yıl Almanya'dan 6, Fransa'dan 3, Belçika'dan 5, Hollanda'dan 3 olmak üzere dört farklı ülkeden, toplam 17 öğrenci Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde açılan bu programa kaydoldu. Sonraki yıllarda bu sayı ve ülke çeşitliliği arttı. Başlangıcından bugüne kadar 935 öğrenci programdan mezun olmuştur. 2021 itibarıyla Avrupa başta olmak üzere dünyanın çeşitli ülkelerinden gelen ve Uluslararası İlahiyat Programı kapsamında burs desteği sağlanan 449 öğrenci bulunmaktadır. (UIP, 2022, 6). Günümüzde 4 farklı şehirde (Ankara, İstanbul, Bursa, Konya) 6 farklı üniversitede (Ankara, Marmara, İstanbul, 29 Mayıs,

¹ Talepteki gerekçe: "Yurtdışında yaşayan Türk toplumuna dini, sosyal ve kültürel hizmetler sunmak üzere, Başkanlığımızca, bu ülkelere uzunca bir zamandan beri din görevlileri gönderilmektedir. Ancak, son yıllarda Belçika, Hollanda, Fransa ve Almanya gibi ülkelerin hükümet yetkilileri ve bazı ilgili kurumları tarafından, ülkelerdeki insanların dini ihtiyaçlarının da kendilerince ve mahallinden karşılanmasının daha uygun olacağı yönünde açıklamalarda bulunmakta, başka ülkelerden din görevlilerinin kabul edilmesi uygulamalarına son verileceği ifade edilmektedir. Buna gerekçe olarak da çoğu zaman bu tarz uygulamaların entegrasyonu engelleyici olduğu ve dine dayalı izolasyonların gerçekleştiği öne sürülmektedir. Bütün bu gelişmelere bağlı olarak, önemli kısmını vatandaş veya soydaşlarımızın teşkil ettiği Müslümanların yaşamakta olduğu Avrupa ülkelerine Başkanlığımızın, ülkemizden din görevlisi gönderme uygulaması her geçen gün yeni zorluklarla karşılaşmakta..." (DİB, 2006).

² Bu çalışmanın yazarı Diyanetin ilgili biriminde çalışmış ve Almanya, Fransa, Belçika gibi ülkelerde UIP öğrencilerinin seçildiği sınavlarda görev yapmıştır.

Uludağ ve Necmettin Erbakan Üniversiteleri) UİP öğrencileri eğitim görmektedir (UİP, 2022, 13).

Türkiye’de genelde öğrenciler özelde ilahiyat öğrencileri ile ilgili çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Ancak UİP’i özel olarak ele alan çalışma sayısı çok azdır. İlk çalışma UİP’i tanıtan, programın ortaya çıkış sebeplerini, niçin bu programa ihtiyaç duyulduğunu, program işleyiş şeklini ve Diyanet İşleri Başkanlığının bu programdaki rolünü ele alan Erşahin’in makalesidir (2015). Bu çalışmadan 6 ay sonra Gemici’nin (2015) bu programın uygulamasında karşılaşılabilecek olası zorluklar ve çözüm önerilerini ele alan bir makalesi yayınlanmıştır. Bunlara ilaveten yurtdışında da UİP ile ilgili iki çalışma bulunmaktadır. Bunların ilki kendisi bir UİP öğrencisi olan Özburun’a aittir. Özburun (2017) yüksek lisans tezinde Türkiye ile Hollanda arasındaki diaspora ilişkileri bağlamında Diyanet’in Uluslararası İlahiyat Programı’na yönelik bir çalışma yapmıştır. Diğer çalışmada Bruce (2019) Türk devletinin diaspora politikası kapsamında bu programın güttüğü olası siyasi amaçları konu edinmiştir.

2. Tutum ve Davranış Değişmesi

İnsan yaşadığı çevrede bulunan nesnelere, şeylere karşı duyarsız kalamaz bir duruş, davranış ve kısaca tutum sergiler. Davranışlar, tutumlar bunların oluşması, yerleşmesi, pekişmesi ve değişiklikleri, uzun süredir çalışılan çağdaş sosyal psikolojinin en önemli ana konularından ve en aktif araştırma alanlarından biridir (Allport 1935; Krech vd., 1983; Bohner-Dickel, 2011).

İnsanlar, toplumlar ve hemen her şey yavaş ya da hızlı değişime uğrar. İnsanın sadece fiziki yapısı değil düşünceleri ve davranışları, tutumları değişir. Ayrıca insanın istediği kişi haline gelmesi ve “şimdi oldum” demesi, ömür boyu öyle kalması sözkonusu olmaz.

Tutum ve davranış, ilişkili ancak farklı ve iç içe geçmiş iki kavramdır. Tutum; duygulara, inançlara ve diğer kişi, grup, fikir veya nesnelere karşı eğilimleri ifade eder. Davranış ise, yüz mimiği, el-ayak ve vücut hareketi ile gösterilen bedensel tepkiler ile sözlü ifadeler ve öznel deneyimlerdir (Demir-Acar, 2020, 62). Davranışlar bireyin sorumluluğu veya tepkisidir. Tutumla, davranış arasında sıkı bir ilişkisi olduğundan bir kişiye, bir objeye veya bir fikre karşı nasıl davranacağımıza etki eder (Schafer-Tait, 1986, 3).

Tutumlar bir düşünce nesnesinin değerlendirilmesi, tutum değişikliği ise bir düşünce nesnesinin değerlendirmesindeki değişiklik olarak tanımlanabilir. Tutum nesnelere; şeyler, insanlar, gruplar, yerler, fikirler, sorunlar yani somuttan soyuta herşeyi içerir. Kişi tutum nesnesine karşı olumlu veya olumsuz bir tepkide bulunur. Bu tepki iyi veya kötü, doğru veya yanlış, uygun veya uygunsuz olabilir ya da öyle değerlendirilebilir. Düşünce nesnesine karşı değerlendirme sabit kalmayabilir, düşünce nesnesinin değerlendirilmesindeki değişiklik tutum değişikliğine yol açar. Tutumunun sonucunun

sorumluluğu kişiye aittir (Bohner-Dickel, 2011, 392; Demir-Acar, 2020, 296; Underwood, 2009, 107).

Kişinin mevcut olan her düşünce nesnesine, herşeye karşı bir tutumu olabilir. Bu durumda tutumdan bahsedebilmek için önce 'bir şey' olmalıdır. Sonrada o şeye karşı olumlu ya da olumsuz tutum oluşturmak için o şeye karşı hangi kanalla olduğu farketmeksizin bilgi olmalıdır. O bilgi sayesinde şeye karşı bir kıymetlendirme yapılabilir ve bir tutum sergilenir (Krech vd., 1983, 232)

Tutumların oluşmasında ve gelişmesinde yaşanmışlık ve duygular önemlidir. İnsanın bir nesneye karşı sebepli veya sebepsiz sempati veya antipati duyguları oluşabilir. Bu duygular o nesneye karşı tutumu etkiler. Yine bir nesne ile ilgili edindiğimiz bilgi o nesneye karşı olumlu veya olumsuz tutum oluşturabilir. Sonuçta oluşan duygu, edinilen bilgi o nesneye karşı davranışımızda ortaya çıkar. Dolayısı ile davranışın genelde bilgi ve duygu ile aynı yönde olması umulur. Bu nedenle tutumlardan hareketle davranışlar tahmin edilebilir. Tutumların neden oluştuğunu ve geliştiğini bilmek; hem karşımızdakini anlamada hem de kendimizin pozitif tutumlar oluşturmasında etkilidir (Arslan, 2009, 77, 90).

Tutumun derece ve şiddeti de bulunur; şeye/düşünce nesnesine karşı kuvvetli veya zayıf bir tutum sergilenebilir. Tutumda pozitif veya negatif yön bulunabilir. Hatta tarafsız bir tutum da sergilenebilir. Tutumun boyutları da - tek boyutlu, çok boyutlu- olabilir. Mesela birisi savaştan kaçıp ülkesine gelen göçmenlere karşı sadece parasal yardım yapabilir ya da bu yardımla beraber yardımlaşma kuruluşu kurabilir, kurulana üye olabilir, insanların ilgisini bu konuya çekmek için eylemler yapabilir.

İnsanlar doğduğu andan itibaren etrafında bulunan herşeyin, karşılaştığı her olayın, içinde yaşadığı toplumda var olan gelenek ve göreneklerin, kültürün, ekonominin, siyasi atmosferin ve daha pek çok şeyin etkisi altındadır (Doğan, 2010,110). Bütün bunlar tutumlarını oluşturur ve doğal olarak tutumlar önce ailede başlar sonra eğitimle ve sosyal çevre ile şekillenir ve yine bu süreçte değişime de uğrar. Tutumların oluşmasında birçok faktör, birçok çevre etkilidir ancak inanç ve tutumların oluşmasında kültürel çevre bunlar içinde başat öneme sahiptir. Bu nedenle inanç ve tutumların oluşmasını açıklamak için çevrenin kültürel yönüne ayrı bir önem verilir.

Tutumların oluşumunda önce nesneye/şeye karşı zihinde bir oluş, bu oluşun yol açtığı olumlu ya da olumsuz his ve bu hissin sonucu harekete geçen bir davranış unsunu bulunur. Tutumların oluşmasına etki ettiği gibi tutumların değişmesinde de etkili olan özellikle 4 çevreden bahsedilebilir. Bunlar; 1. Okul, işyeri, yaşanılan muhit gibi sosyo-kültürel çevre, 2. Alım gücü, mağazalar, tesisler hatta teknolojiye erişim gücü gibi maddi durum ile alakalı ekonomik çevre, 3. Siyasi kurum ve kişilerle ilişki, ülkenin siyasi yapısı gibi içinde bulunulan siyasi çevre ve 4. Bilişsel kapasite ile bireysel bilişsel süreçlerin ve

kişisel özelliklerin etkili olduğu bilişsel çevredir. Bu çevrelerle meydana gelen değişme, tutumlarda yön veya yoğunluk değişikliğine yol açması beklenir. Bu durumda tutumlar negatiften pozitif, pozitiften negatife ya da pozitiften çok daha pozitif, negatiften çok daha negatife değişebilir (Krech vd., 1983, 228-355).

Tutum değişimi ile ilgili dikkati çeken bir husus; değişimin en çok genç yaşlarda görülmesidir. Sosyal psikolojide tutumların değişimde yaşın önemli olduğu vurgulanmıştır. Genç yaşlar tutumların değişmesine en açık olunan yaşlardır. Tutumlar ve inançlardaki değişimde aynı yaş grubu-kuşak etkilerinin önemli olduğu görülmüştür. Dini inanç ve tutum değiştirme her yaşta olabilecek bir durumken orta yaşlar ve ileri yaşlar değişime çok daha az eğilimli iken ergenlik ve gençlik dönemi daha eğilimlidir (Hamberg, 1991, 77-79; Tyler-Schuller, 1991, 691). Tutumlar ve değişmesi karmaşık ilişkiler içerir.

3. Çalışmanın Yöntemi ve Verisi

Nitel araştırma yöntemi mülakat tekniği ile veri elde edilen bu çalışmada, UİP öğrencilerinin 5 yıllık eğitimin sonunda edindikleri tutum değişiklikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Mülakatlar 2020 yılı bahar döneminde, o yıl mezun olacak 25 öğrenci ile yapılmıştır.

Verilerin kaynağı; Almanya, Fransa, Kanada, Belçika, İtalya, Hollanda, Danimarka, İsviçre ve Avusturya olmak üzere toplam 9 farklı ülkeden Türkiye'ye Uluslararası İlahiyat Programı kapsamında eğitim almak üzere gelmiş olan 13 kadın, 12 erkek olmak üzere toplam 25 öğrenci ile yapılan mülakattan elde edilen bilgilerdir. Çalışma kapsamında 4 farklı şehirde (Ankara, İstanbul, Bursa, Konya) 6 Farklı üniversitede (Ankara, Marmara, İstanbul, 29 Mayıs, Uludağ ve Necmettin Erbakan Üniversiteleri) eğitim gören öğrencilerle buluşmuş ve veriyi teşkil eden öğrencilerle teke tek bir ortamda görüşülmüştür (Ek. Mülakat Çizelgesi).

Mülakatlar 2020 Ocak ayında yapılmıştır ve öğrencilere tek bir soru yöneltilmiştir: "Yurtdışından geldiniz, 5 yıldır zamanınızın büyük kısmı Türkiye'de geçiyor, 5 yıldır ilahiyat eğitimi alıyorsunuz. 5 yıl önceki halinizle şimdiki halinizi kıyasladığınızda *dini, sosyal veya başka* açılarından olmak üzere nasıl bir değişime uğradınız, tutum ve davranış olarak sizde ne veya neler değişti, kısaca 5 yıl önceki siz ile şimdiki siz arasında en bariz gördüğün değişiklikler nelerdir?". Öğrencilerin bu soruya verdiği cevaplar kayıt altına alınmış, daha sonra bu kayıtlar deşifre edilmiştir. Deşifreden sonra tespit edilen her bir tutum ve davranış değişikliği manuel olarak bir başlık olarak kaydedilmiştir. Devam eden metin irdelemelerinde benzer olan tutum ve davranış değişikliği daha önce kaydedilmişlerin altına eklenmiş, yenilerine yeni başlıklar açılmıştır. Betimsel bir uygulama şeklinde yapılan çalışmanın bu bölümünde öğrencilerin kendilerini değerlendirmeleri ve kendilerinde gördükleri, en belirgin değişlerin neler olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Mülakat yapılan öğrenciler Mülakat Çizelgesinde görüldüğü üzere Kadın olanlar K1, K2..., Erkek olanlar ise E1, E2... olarak kodlanmıştır. Çizelgede öğrencilerin cinsiyeti ile birlikte geldiği ülke, kaldığı şehir, okuduğu üniversite bilgileri bulunmaktadır.

Mülakat yapılan öğrencilerin en küçüğü 23 en büyüğü 30 yaş aralığındadır. Bu yaş aralığı birçok değişim uyarıcıları ile karşı karşıya kalınan yaşlardır.

4. Bulgular

Öğrenciler 5 yıl boyunca kaldıkları yurtlar, aldıkları eğitim ve karşılaştıkları yeni bilgiler, buldukları şehirler, bursların yarattığı görece özgürlük aracılığı ile yepyeni bir deneyim yaşamışlardır. Bütün bunlar onlarda bir dizi tutum ve davranış değişikliği yaratmıştır. Yapılan mülakatta öğrencilerde çok yönlü bir tutum değişikliği tespit edilmiştir. Bu tespitler aşağıda sunulmuştur:

4.1 Radikalleşmenin Sönümlenmesi

Radikalleşme; içinde duygu, davranış, tutum bulunan ve aşırılık içeren bir haldir. Bu hale iten etnik, ideolojik, dini, belli bir konu hakkında hassasiyet oluşması gibi sebepler vardır. Yaşa bireylerde radikalleşmeye yol açan durumları; kişisel mağduriyet, dışlanma, toplumsal bütünleşme başarısızlığı, topluma ait hissetmeme, meşru çerçevede fikirlerini ifade edememe, siyasal mekanizmaya olan inançsızlık, devlet ve kurumlarından görülen ayrımcılık olarak sıralar (2021, 819).

Kişisel radikalleşmede en büyük etkenlerden birisi kişisel mağduriyettir. Bunun nedenlerinden birisi toplumsal dışlanmadır. Toplumdan dışlanan veya öyle hissedenen kişinin, dışlandığını hissettiği topluma ve bireylerine karşı tutumu değişir: Radikal gruplara katılır, kimlik arayışına girer, uç davranışla, fikirle, giyim-kuşamla varlığını hissetmek/hissettirmek ister. Bu durumla karşı karşıya kalmayan yani dışlanmayan bireyde radikalleşme eğilimi düşüktür. Bu durum öğrencilerin ifallerinden anlaşılabilir:

"Gelmeden önce Hristiyan okulda okudum, arkadaşlarım vardı ve geneli ateistti. Hala da onlarla arkadaşlığım devam ediyor. O okulda Müslüman, Türk olduğum için hiç dışlanmadım. Bu beni onlara önyargısız yaptı, hala da öyleyim. Bulduğum çevre de seni radikalleştiriyor, eğer seni horgören bir okul veya diğer çevren varsa sen de daha katı oluyorsun, ben o anlamda şanslıydım ve bu durum beni radikal görüşlerden ve davranışlardan uzak tuttu" (K10).

"Arkadaşlarım yabancıydı ve hiçbir azınlık hissi yaşamadım. Güzel kaynaşmıştık ama öğretmenlerimden bu hissi yaşadıklarım hatta düşük not aldığım oldu. Arkadaş çevrem çok iyi oluşu bende onlara karşı hoşgörü oluşturdu" (K11).

"Okul arkadaşlarımdan hiç negatif tavır görmedim, niye oruç tutuyorsun diye soruyorlardı ben de açıklamaya çalışıyordum. Zaten sınıfımızda 2-3 kişi ancak Müslüman oluyordu,

onlarda silik davrandığı için Müslüman olarak sorulara ben muhatap oluyordum. Arkadaşlarım iyi idi ve hiç onlara karşı bir negatif duygum olmadı. Gelmeden öncede şimdi de bir negatif ve radikal duygulara sahip değilim” (K13).

Bir toplumda azınlık durumunda olmanın ve dışlanmanın radikalleşmede etkisi sözkonusudur:

“Türk ve Müslüman olarak Fransa’da azınlık konumundaydık ve dışlanıyorduk. İstanbul’da çoğunluk durumundayız. Bu bana müthiş bir özgüven sağladı. Fransa’da daha radikal görüşlerim vardı onlar kalmadı çünkü hem burada yabancı değilim hem de İlahiyat eğitiminde, din eğitiminde dini yorumun tek nüvesi olmadığını çeşitliliği gördük. Kuş bakışı bakma yeteneği kazandırıyor ilahiyat eğitimi” (E7).

Bu ifadede azınlık olmanın yanında İlahiyat eğitimin dönüştürücü ve değiştirici etkisi de açıkça görülmektedir.

Radikalliğin sönümlendiğinin gözlemlenebilen alanları aşağıdaki gibi sıralanmaktadır:

4.1.1. Bilgide. Azınlık durumunda olma veya dışlanma radikalleşmeye yol açtığı gibi bir konuda yeterli ve kapsamlı bilgi sahibi olmak radikalleşme önünde önemli bir set oluşturabilmektedir. Taştan ve arkaşalarının (2001: 189) çalışmasında da ilahiyat eğitiminin benzer etkisini tespit etmiştir. Bu çalışmada da tek yönlü detaylı bilgi sahibi olmanın değil, aynı konuda farklı düşünenleri görmenin bir çeşit eleştirel düşünce yeteneği kazanmanın radikalliğin önüne geçtiği anlaşılmaktadır:

“5 yıl sonunda yeni fikirlere daha objektif yaklaşmayı öğrendim, baştan reddetmiyorum artık, önce dinliyorum. Başta öyle değildim yeni fikirler karşısında daha rijictim, katıydım. Ankara başkent, Diyanet var. Farklı hocalar var. Hocaların hepsi aynı görüşte değil, bu büyük bir zenginlik, farklı pencereden bakmamızı sağlıyor. Bu bana bir olaya önyargı ile yaklaşmamı, böyle yaparsam büyük bir yanılğı ve saygısızlık olacağını öğretti. Birisinin beni dinlemesini istiyorsam, ben de başkasını dinlemeyi bilmeliyim. Kesin ve katı bir tepki göstermeden önce anlamayı, empati yapabilmeyi öğrendim” (E1).

“Eskiden bu doğru başka doğru yok diye bakardım şimdi doğru birden fazla olabilir diye bakıyorum” (E3).

“Hiç bilmeyen bir kişi ‘bunu hoca diyor, hoca ne derse doğru der’ diye peşine gider. Ancak bizim en büyük değişimlerimizden birisi ‘bu hoca kim, dediği doğru mu?’ diye tartabiliyoruz. Fransa’da gençler bunu yapamadığından DAİŞ gibi örgütlerin kandırmasına kolay geliyor, kolay inanıyorlar. Adamlar ayet hadis okuyor. Bunlar da ayet bunu diyor, hadis bunu diyor diye hocanın yap değiştiğini yapıyorlar, peşine gidiyorlar. DAİŞ’e katılanların birçoğu dışlandığından ve Müslümanlığı, İslam’ı iyi bilmediğinden yani bilgisizlikten katılıyorlar. Oysa biz şimdi bu ayetten kasıt ne, bu hadis doğru mu, yalan hadis mi diye araştırıyoruz. Körü körüne her söylenene inanmıyoruz. Dini bilgi derinliği radikalleşmeyi önüyor” (E3).

“Gelmeden önce daha katı sınırlarım vardı. Tek doğru tek yanlış gibi ama şimdi farklı düşünmenin, dine zarar getirmeyeceğini, Müslümanlarda görüş farklılığının olabileceğini öğrendim” (K6).

Aşağıda öğrencilerde sönümlenen radikal tutum ve davranışlarının örnekleri bulunmaktadır:

4.1.2. Siyasi Konularda

Avrupa’da selefi akımların gençlerin siyasete bakışını şekillendirmede etkili olduğu, bu etkinin de genelde radikal tutumlar oluşturduğu bu çalışmada görülmüştür. Ancak bu radikal etkinin ilahiyat eğitimi ile sönümlendiği tespit edilmiştir: *“Gelmeden önce Selefi arkadaşlar vardı onlardan etkilenmişim; demokrasi küfür, oy vermemek gerektiğini söylüyordum. Bu konu çok gündemimdeydi, bunu anlatmaya ikna etmeye çalışıyordum, şimdi düştü gündemimden ve artık böyle düşünmüyorum” (E12).*

4.1.3. Kadına Karşı Yaklaşımında

Başta eğitim ve çalışma olmak üzere kadının toplumsal hayattaki yeri konusunda Müslüman çevrelerde tam bir uzlaşma görülmemektedir. Bazıları dindarlık adına kadınların yerlerinin evleri olduğu, eğitim ve çalışma yoluyla toplumsal hayata çok karışmaması gerektiğini savunurken bazıları da bunun kültürel alışkanlıklarla ilgili olduğu ve dindarlıkla çok fazla alakasının olmadığı kanaatinde dirler (Demir, 2020, 103, Demir, 2019, 328). Görüşme yapılan öğrenciler arasında da bu farklılık açıkça gözlenmektedir. Özellikle bazı erkek öğrencilerin ilahiyat eğitimi öncesinde, dindar kadının eğitim alması ve bunun şekli konusundaki görüşlerinde ciddi bir tutum değişimi olduğu görülmektedir:

“Bu beş yıllık süreçte radikalliklerin hem bende hem de diğer arkadaşlarda azaldığını gördüm. Mesela kızlara yönelik bakış açımız değişti. Geldiğimizde onların burada ne işi var, hadi varlar niye aynı sınıfta okuyorlar. İslami eğitim olunca sanki olmamaları ya da ayrı olmaları gerekiyormuş gibi düşünüyorduk başta. Ama süreç içinde bu bakışın yanlış olduğu, bizim ne kadar eğitim hakkımız varsa onların da o kadar olduğu anlayışı oluştu. Kadınların böyle ortamda okuması caiz değil düşüncesi kırıldı. Kadın okuması, çalışması gibi konularda var olan radikal bakışlar bu eğitim esnasında normaleşti” (E11).

“İlk geldiğimde kadınlarla niye karışık dini eğitim alıyoruz diye kızılıyordum. Oysa Hollanda’da lisede gayri ahlaki davranış içinde, güdültücü kızlarla aynı sınıfta okuyorduk ama niye okuyoruz demiyorduk. Üstelik ilahiyattaki kız arkadaşlar tabir caizse yok gibiler, sessiz ve ahlaklılar. Sonra kendi kendime onlar o edepsizliği ile okuyorlar da bunlar bu halleriyle niye okumasın diye süreç içinde baştaki fikirlerimi aştığımı gördüm. Toplumu ayırmakla erdemlilik olmaz, birlikte yaşarken tavırlarını kontrol edersen erdemli olursun, bunu anlayışı kazandım kadın konusunda” (E12).

4.1.4. Giyim-kuşamda

Giyim kuşam kültürün, inancın, sosyal statünün izlerini taşır. Bir çeşit kimlik bilgisidir. Dinlerin özellikle İslam dinin müntesipleri üzerinde ister kadın olsun ister erkek bazı sınırlamaları vardır. Giyim-kuşamda bazı temel ölçüler ve sınırlar getirilmiştir. Bu sınırlara bağlı kalmak kaydıyla insanların kendi zevk, imkan ve kültürüne göre giyinmeleri serbesttir (Gümüş Böke, 2017, 20). Bu durum Hac ibadetinde müşahade edilebilir. Hac, hepsi aynı inanca ve aynı sınırlamaya tabi ama birbirinden bir o kadar farklı toplumların giyim-kuşam çeşnisini sunmaktadır. O kadar ki giyip kuşamına bakarak hac ibadeti yapmaya gelenlerin hangi milletten olduğunu bilebilirsiniz.

Giyim kuşam aracılığı ile dini kimliğe yönelik tutum sergilenebilir ve bu tutumda değişme olabilir. Mülakat yapılan öğrenciler arasında giyim-kuşama yönelik tutum değişikliği de tespit edilmiştir. Bazıları dini eğitimle birlikte tesettüre daha uygun giyinir olmuştur. Bazıları da tesettür sınırları içinde kalarak giyim tarzlarında önceden varsaydıkları bazı kısıtlarını genişletmişlerdir. Kızlardaki beş yıl sonunda kılık kıyafet değişiminin hem önceye göre daha tesettürlü giyinmeye yönelik hem de tesettüre riayet etmek kaydıyla tek düze giyinme yerine seçenekli giyinmeye dönüştüğü görülmektedir:

“Değişim yaşadığım konulardan birisi giyim kuşamımdadır. Gelmeden önce sadece ferace giyiniyordum, şimdi ise yine hatlarımı belli etmiyor ama daha rahat giyiniyorum. Kendimi tek tip kıyafet ile sınırlamıyorum” (K9).

Erkeklerde de kılık kıyafette örtünme şartları içinde kalmak kaydıyla, öncekinin aksine takke, cübbe, sarık gibi kıyafetleri zorunlu giysi olarak görmeme, kot giymeme, sakal bırakma gibi konularda bazı tutum değişiklikleri yaşandığı görülmektedir:

“İlk geldiğimde takke ve cübbeliydim, şalvarlıyım. Dindarlığı bundan ibaret sayıyordum. Buraya geldik, neden şalvar, neden kot, neden keten pantolon bunları araştırdık, artık takke ve cübbe kullanmıyorum gündelik hayatımda, şalvar yerine geniş bir kumaş pantolon giyiyorum. Kot giymiyorum ama kot giyeni de artık hor görmüyorum onu İslam dışı görmüyorum. Bu konularda önce daha katıydım. Aldığım eğitimler beni bu konuda daha anlayışlı, daha esnek, hoşgörülü yaptı. Bakış açım genişledi” (E3).

“Kendim ile ilgili gördüm değişimlerden birisi dış görünümümle ilgili. Gelmeden önce uzun sakalım vardı. Sakallı olunmazsa Müslüman olunmaz zannedirdim. Ama öyle olmadığını öğrendim. Şimdi öyle sakallı değilim. Sürekli din konuşurdum hem sakallı hem din konuşunca o zaman İŞİD-DEAŞ vardı beni öyle değerlendiriyorlardı. Ben kendimi değerli hissetmezdim. Ama burada değerli gördüm, özgüvenim arttı, buna bağlı olarak hitabetim, insani ilişkilerim gelişti” (E10).

Yukarıdakilerden farklı olarak radikal eğilimin sönümlenmesi sonucunda olmadan da kılık-kıyafete dair değişim yaşayan öğrenciler bulunmaktadır: *“Yurtdışında tesettüre çok dikkat etmeden, biraz rahat giyiniyordum, şimdi tesettüre daha uygun giyiniyorum” (K2).*

4.2. Dini Bilgiye Yaklaşımında Perspektif Genişlemesi

Doğru ve tam bilginin insanların tutum ve davranış edinmelerinde önemi büyüktür. Yarım, eksik, yanlış bilgi, yanlış tutum ve davranışlara sevk eder. Günümüzde din adına birçok eksik ve yanlış bilgi pazarı bulunmaktadır. Bu pazardan bilgi alan yeterince eleştirel düşünceye sahip olmayınca ve kaynağından bilgi edinme yolları bul(a)mayınca pazardaki sunulan bilgiyi tek doğru, tam doğru kabul edip buna göre konumlanmaktadırlar. Oysa ilahiyat eğitimi gören gençler doğru bilgi edinme imkanına sahiptir. Bu imkan çerçevesinde islami bilgiye yaklaşımları da değişebilmektedir. Yapılan bir araştırmada ilahiyat eğitimi gören gençlerin çoğunluğunun islami bilgi açısından çağdaş islami düşünce yaklaşımına sahip olduğu tespit edilmiştir (Uğurlu, Çalal, 2019: 328). Uluslararası ilahiyat öğrencileri de Türkiye’de edindikleri deneyim ve aldıkları ilahiyat eğitimini ile dini bilgi açısından benzer bir yaklaşım sergileyerek dini bilgiye karşı değişim ve dönüşüme uğramışlardır. Dini bilgiye yaklaşımlarında öne çıkan konular şunlardır: Esnek bakış açısı kazanma, dini ilkelerin yorumları arasında bazı farklılık olabileceği, farklı yorumlar arasından kendisine bir tercih alanı açma, farklı düşünenlere karşı daha toleranslı olma, kişilerin görüşlerini kaynaklara başvurarak değerlendirme, eleştirel dinleme ve okuma, yazılı metinlere daha çok önem ve öncelik atfetme.

“Daha önce bize dikte edilen dinde sadece doğrular ve yanlışlar yani beyazlar ve siyahlar vardı. Birisi ‘din budur, doğru bu, yanlış bu’ diye kendi kanaatini söylese biz de öyle sanıyorduk. Ama şimdi dini bir konu hakkında birden fazla görüş olduğunu bazen doğru ile yanlışın, siyah ile beyazın kesin çizgilerle ayırlamayacağını, istisnai durumların olduğunu öğrendik. Dinimizin ne kadar geniş ve kapsayıcı olduğunu öğrendim. Bu da bize içinde hareket etmemiz gereken gri alanları gösterdi. İmam Azamın kendi ilim halkasına kendi ile zıt görüşlülere alması şimdi modern Batının uyguladığı bir durum ama biz kendi tarihimizden âlimimizden örnek almıyoruz. Farklıları, muhalifleri dışlıyoruz. Siyah beyaz derken bunu da kastediyorum. Biz ve ötekiler var. Oysa ötekilerden de ders alacağımız şeyler var. Tabi her şey muhalif olmak için değil dayanakla muhalif olmak” (K4).

“Burada farklı fikirleri işitince biraz sallandım. Bu beni araştırmaya itti. Kendi görüşlerimi sağlam zemine oturttum, farklı görüşlere, davranışlara karşı daha toleranslı olmamı sağladı, Ankara ilahiyat. Dini konularda daha katı diyebileceğim bir görüşe sahiptim. Şimdi farklı fikirleri duyunca hemen reddetmiyorum, acaba diyorum, araştırıyorum. Orada daha dar bir alanda olduğumuz için daha dar görüşle yetişiyoruz. Burada dini açıdan farklı görüşlere nasıl iletişim kurabilirim, hangi seviyede durmam gerek bunları öğrendim” (E2).

“Hocaların düşüncesinin şimdiye kadar bizim düşündüğümüzün öğrendiğimizin tersine olduğunu görünce bu bize başta moral bozukluğu oluşturdu. Sonra bu bize alternatifli düşünmeyi, önyargılı hareket etmemeyi, toptancı düşünceden uzaklaşmayı öğrendim ve doğru bilgiye ulaşmak için kaynağını araştırma öğrenme ve aktarma gibi bir tutumum oluştu” (E8).

“Önceleri hadis deyince hepsi doğru zannediyordum. Uydurma hadisi ilk kez burada duydum. Hatta alim görüşününün hadis gibi algılandığını öğrendim, o öyle söylemiş ama başka alimde başka söylemiş diye bilmiyordum. Alim sözü de hadis gibi alınır zannediyordum. Din adına her söylenin doğru olmadığını öğrendim” (K7).

“Daha önce birisi gelip Hanefilere göre sakal vacip dese dayatsa bunu kabullenmek lazım diye düşünürdüm, ama şimdi farz olmayan şeyde dayatmanın yanlış bir yöntem olduğunu düşünüyorum” (E11).

“İtalya’da bilgi açısından sıfırdım. Müslümanım elhamdulillah o kadar. Ancak burada Müslüman ne demek, neye inanır, ne yapar, ne yapmaz, onu öğrendim” (E5).

“Bilgi açısından büyük farklılaşma oldu. Eğitimi Ankara’da alıyoruz, büyük şehirde ve ilahiyat fakültesinde dolayısı ile geldiğimle şimdi arasında bilgi açısından büyük bir değişim var. Literatür bilgim de derinleşme oldu” (E2).

“En büyük değişimim bilgi açısından oldu. Ufkumu açan çok iyi hocalarım oldu. Daha önce toyluktan kaynaklanan ne duyarsam inanırdım. Hadislere farklı yorum getirilebileceğini gördüm. Her şeyin dışardan görüldüğü gibi olmayacağını öğrendim” (K1).

“Yurtdışında farklı görüşlere inanmam daha kolaydı şimdi bana söylenen her bilgiye inanmıyorum, araştırıyorum. Bilgim arttığandan dini konuda kendimi daha güzel ifade ediyorum. Neye niçin inandığımı daha iyi anlatabiliyorum” (K2).

“Hristiyan okulunda okudum. Aileden de yeterli dini eğitim alamamıştım. Kendi çabamla dini yaşamaya çalışıyordum, bu bana büyük bir zevk veriyordu ve kendimi Allah’a yakın hissediyordum. Dinin tasavvufi boyutundaydım. Burada en önemli değişimi ilmi yönde yaşadım. Bugün artık dini tasavvufi olarak yaşayandan ziyade niçin ve nedenlere odaklanan, bilgi boyutu derinleşmiş ve daha rasyonel bir dindarlığa sahip biriyim. Ama ilimsiz din olmaz bunu biliyorum, şükrediyorum dini öğrendiğime, yaptığım ibadetin ya da dini bir uygulamanın mantığını, felsefesini öğrendiğime. Sadece zaman zaman o saf bağlılığı özleyorum. Ayrıca şunu biliyorum, ruh olmadan ibadet olmaz, bilgi olmadan da ibadet olmaz. Artık ikisini birleştirmeye çalışıyorum. Çünkü bunlar bir kuşun iki kanadı gibi. Kuş ancak iki kanatlı uçabilir” (K10).

“İslami İlimin ne demek olduğunu öğrendim. Temel dini bilimleri, hadis, akait, İslam’ın şartlarını öğrenince ilim yapıyoruz sanıyorduk. İlim ile bilginin ayrı şeyler olduğunu öğrendim. İlim yapmak için usul bilmek, metot bilmek gerekiyormuş. Bilim yapmanın usulü varmış. Metodoloji ve yöntem önemliymiş. Hadis deyip geçilmiyor, neden hadis sayılır, sayılmaz metodunu öğrendik. Önce bir hoca bir şey söylediğinde ‘o hocadır biliyordur’ der söylediğini doğru kabul ederdim. Ama şimdi bu hocanın yorumudur diyebiliyorum. Siz hadisin zahiri ile hüküm veriyorsunuz diyebiliyorum” (K13).

Bilgi edinme yöntemi ve sahih dini bilginin kaynağı konularında E3’de K13 ile benzer ifadelerle dini bilgiye yaklaşım değişimi yaşadığını ifade etmiştir. İlahiyat eğitimi ve ders

veren hocaların çoğulcu yapısının bu değişimde önemli etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce bilgi otoritesi olarak görülen kişinin söylediklerini sorgulamadan dini bilgi olarak gören öğrenciler ilahiyat eğitiminden sonra sorgulamayı, farklı yorumlar arasından tercihte bulunmayı öğrenerek daha esnek bir yaklaşım tarzı edinmişlerdir.

4.3. İlahiyat Eğitimin Müfredat Zenginliğini Keşfediş

Uluslararası İlahiyat öğrencilerinin bir kısmının ilahiyat eğitimine başlamadan önceki yanlışlardan birisi Türkiye’de İlahiyat Fakültelerinin sadece Kuran, Hadis ve Tefsir gibi derslerin verdiği yönündeki kanısıdır. Hatta bu programdaki öğrencilerden bir kaç ilahiyat eğitiminde medrese usulü ders göreceklere beklentisi ile gelip modern eğitim sistemi ile karşılaşınca eğitimi bırakmışlardır. İlahiyat fakülteleri sosyal bilimlerin eğitimine uygun fiziki şartlarda ve dini eğitimin yanında Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi, Din Felsefesi zorunlu dersleri altında sosyal bilimlersosyoloji, psikoloji, felsefe eğitimleri de verilmektedir. Öğrenciler, bu konudaki farkındalıklarının artmasında bu farklı derslerin etkili olduğunu açıkça dile getirmişlerdir. İlahiyat eğitimi içinde verilen felsefe, sosyoloji ve psikoloji gibi derslerin, daha önce hiç ummadıkları biçimde ufuklarını açtığını, ilahiyat disiplininin çok geniş bir alanı kapsadığını göstermiştir:

“Bir arının farklı çiçeklerden bal alması gibi her bir hoca, her bir ders birer çiçek ve ben onlardan bal alıyorum. Daha önce İlahiyat eğitimini Kuran ve Hadis zannediyordum ve onlarla ilgileniyordum. Şimdi her bölüm ilgilimi çekiyor, çeşitleniyor zenginleşiyorum. Psikolojik, sosyolojik alanda da çok şey öğrendim. İlahiyat eğitiminde Aristoteles, Sokrates öğreneceğimi, felsefe ile ufkumun açılacağını tahmin edemezdim. Batının Doğunun felsefeni öğrendim. İlahiyatın dar bir alanda olduğunu zannediyordum oysa ilahiyat hayatın her alanını kuşatıyormuş bunu anladım. Hayatın her alanına aldığım eğitimin dokunduğunu gördüm bu da bana İslamiyet’in evrenselliğini gösterdi” (K3).

“İlahiyat eğitimine ne kadar farklı yaklaştığımı fark ettim. Daha önce dinin ilimin sınırlarının belli ve çabucak o sınırlara hakim olacağımı zannederdim. Şimdi İslami ilimlerin, ilahiyat eğitiminin bir derya olduğunu, içinde birçok ilmi barındırdığını öğrendim. Bu kapsamda sosyoloji, psikoloji öğrendim. Müslüman olan kişinin sadece dini bilmesi yetmiyor anladım, tarih, felsefe, sosyoloji, siyaset diğer sosyal bilimleri de bilmeliydi, bu konuda kendimi yetiştirme çabasına girdim. Yani cahilin ne kolay kendini alim zannedebileceğini öğrendim” (K7).

“Kemiyetten ziyade keyfiyetin önemi olduğunu öğrendim. Bildikçe, öğrendikçe din adına ne az şey bildiğimizi fark ettim. ‘Cahil her şeyi bilir, alim az şeyi bilirmiş’ bu sözle ne kast edildiğini farkettim. Ufuk açıcı derslerimiz oldu Din Sosyolojisi gibi. Dünya nasıl bir yermiş, nereden geldik nereye gidiyoruz, globalleşme neymiş, toplumsal hareketler dünyayı nasıl değiştirmiş demeye başladım, bu dersten sonra” (E8).

“İlahiyatla dolayısı ile din ile ilgisinin olmadığını düşündüğümüz şeylerin dinin tam içinde olduğunu öğrendik. Sosyoloji, felsefe, psikoloji olmadan din anlaşılmazmış onu öğrendik. Dinde aşırıya gitmenin, ölçünün dışına çıkmanın aşırıya gitmek olduğu, fazla yapmanın da yapmamanın da aşırıya gitmek olduğunu derslerle öğrendim” (E10).

“İlahiyat eğitiminin içeriğini gördükçe şaşırđım. Çünkü ilahiyat hiçte benim düşündüğüm gibi sadece İslami ilimler verip bizi uğurlamıyormuş. İlahiyatın bu kadar geniş bir alana hitap etmesi, sosyolojiden pedagojiye, dünya tarihinden Batı dünyasındaki Müslümanlara kadar açılan geniş bir yelpazesinin olması müthiş bir fırsattı benim için. Viyana'dayken ilahiyat mezunu eşittir camide hocalıktı. Ama şimdi görüyorum ki aslında çok dar bakıyormuşum. İlahiyat hayatın her alanına dokunuyormuş meğer. Okulumdan da buradaki eğitimden de çok memnunum” (K12).

Öğrenciler ilahiyat eğitimi ile sosyal bilimlerin farklı alanları ile tanışmışlar ve bu tanışma onların üzerinde olumlu etki yaptığını ifade etmişlerdir.

4.4. Kişisel Farkındalığa Varma ve Toleransı Öğrenme

Diyanet eğitim verilmek üzere Türkiye'ye getirdiği öğrencileri yurtlarda konaklatmaktadır. Aile konforundan çıkan öğrenciler farklı kişiliğe sahip, farklı ülke ve farklı çevrede yetişmiş kişilerle aynı ortamı paylaşma durumunda kalmıştır. Bu ortak yaşamın güçlükleri yanında kazanımları da bulunmaktadır. Hatta bu kazanımlar o güçlüklerin sonucuda oluşmuş değişim ve gelişimlerdir. Öğrenciler yurt ortamlarında yaşamının kendilerine çok şeyler kazandırdığını, kişiliklerinin gelişimine olumlu katkıları olduğunu, özellikle öz-denetim, başkalarıyla sağlıklı ilişki ve iletişim kurma becerilerinin geliştiğini, ailelerinden uzak kültürel olarak kısmen farklı kişilerle tanışmanın onları olgunlaştırdığını düşünmektedirler:

“Şahsiyetim açısından büyük bir değişim yaşadığımı görüyorum. 5 yıldır yurt hayatı yaşıyorum. Çok fazla insanla tanışıyor ve birlikte yaşama tecrübesi kazanıyorsun. ... Kendi sınırlarımı, hassasiyetimi, neye tahammül ederim, neye edemem onu öğrendim. İnsanlardan ne gibi hayat kırıklığı yaşarsın? Ne gibi olumlu özellikler tecrübe edersin? onu gördüm, bu tecrübeler beni güçlendirdi. Sonunda yeni bir beni oluşturdu. Özellikle yurt hayatı bunu bana öğretti. Yani bu beş yılda en dikkate değer değişikliğim şahsiyetimle ilgili oldu” (K4).

“En büyük değişikliği insan ilişkilerimde gördüm. Yurtta kalıyorum, Türkiye'de sistem değişik, daha doğrusu biraz sistemsizlik var. Daha önce sinirli yapıda birisiydim, bu tecrübeler sakin kalmayı, alttan almayı, dinlemeyi öğretti. Bu açıdan büyük bir değişim yaşadım” (K1).

“İnsani ilişkisi açısından geliştirdim. Daha çok insanlarla tanışmaya açığım artık. Yurtdışında kolay güveniyordum. Şimdi daha temkinliyim. Yurt hayatından dolayı daha müsamahakâr oldum. Hemen tepki vermiyorum, davranışları gözümde büyütmiyorum” (K2).

“Yurtta yaşamak, kişisel gelişimime büyük katkısı oldu, kendi başıma sorunlarımı çözmeyi, ayaklarımın üstüne durmayı öğretti. Orada nazını çekecek anne-baban yok. En yakın

arkadaşın bile senin kahrını yeri geliyor çekemiyor. Daha önceden toleransım çok zayıftı, burada çok farklı kişilik özelliklerine sahip, çok farklı yapıya sahip kişilerle bir arada yaşamak zorunda kalınca daha toleranslı olmayı öğreniyorsun” (K9).

“İnatçı biriydim. Dediğimde ısrar ederdim. Yurt yaşamı da benim inatlarımı kırdı. Birlikte yaşıyorsan hep senin dediğin olmuyor. 4 kişi bir odada kalıyorsun. Yeri geldiğinde susman, yeri geldiğinde alttan alman gerekiyor. Hayat bunu sana öğretiyor” (K11).

“Yurt benim ufkumu genişletti. Daha geniş bakabilmeyi ve toleranslı olmayı öğretti. Ülkenin her yerinden insanlar var. Ben sadece Avusturya’nın bir yerinden bakıyordum. Şimdi daha geniş ve üstten bakabiliyorum” (E10).

“Yurtta kalmak kendimi tanımama vesile oldu. Mesela çok müdahaleciymişim, ortada birinin bir şeyini görsem topluyorum, her şeye açıklama getiriyorum, herkesi memnun etmeye çalışıyorum, bunu fark ettim. Bir şey yaparken karşı ne düşünürü çok fazla düşünen biriymişim. Biraz bu açıdan törpülendim” (K13).

K3, K5, K7, K8 gibi katılımcılar da yukarıdakilere benzer ifadeler kullanarak yurt yaşamının kendilerini frenlemeyi, kontrol etmeyi ve daha toleranslı olmayı öğrettiğini insan ilişkilerini geliştirdiğini, kendilerini ifade etme becerisi kazandırdığını söylemişlerdir.

Toplu yaşam tecrübesi öğrencilerin kendileri açısından öz benliklerinin gelişim ve değişimine katkıda bulunurken dışarıya karşıda toleranslı davranma yönünde bir değişim sağlamıştır. Bu değişim ve etki özellikle kız öğrencilerde bariz bir şekilde görülmektedir.

4.5. Dindarlık Algısının Çoklu Boyutlanması

Dindarlık hem tanımlanması hem de ölçülmesi zor bir niteliktir. Dindar dediğimizde içinde inanma düzeyi, ibadet durumu, inancın hayata etki boyutu başta olmak üzere birden çok boyut bulunmaktadır. Öğrenciler 5 yıllık ilahiyat eğitimi ve bu eğitim esnasında edindikleri çevre sonucu dindarlık düzeyi ve algılarında değişme olduğunu ifade etmişlerdir. Bu değişimin iki önemli yönü bulunmaktadır. İlki, genelde ibadetlerin yapılma sıklık veya yoğunluğunda azalma şeklinde olduğu, günlük faaliyetler arasında ibadete ayrılan zamanın azaldığı örneğin; Kuran okuma veya tesbih çekme gibi ibadetlere ayrılan sürede azalma olduğu ifade edilmektedir:

“İbadetler konusunda sünnetleri ihmal etmeyi başladım. Daha çok tesbih çeker, daha çok cemaatle namaz kılardık. Hala da sünnete riayet etmeye çalışıyorum ve cemaatle namaz kılıyorum ancak şimdi bunları eski sıklıkla yapamıyorum. Ama farz ibadetlerimi aksatmadan yapıyorum. Şu an hakikat arayışındayız. Ne önemli ne doğru, doğruyu insanlara nasıl ulaştırırız bunun peşindeyiz. Ameli boyutumuz azaldı ama bilgi boyutu, bilinç boyutu arttı” (E1).

“Almanya’da nafile ibadetlere çok vakit ayırabiliyordum çünkü meşgalem azdı. Şimdi o zamanki kadar yapamıyorum ama ilim de ibadettir ve öğrenerek de ibadet yaptığımı düşünüyorum” (K4).

“Burada dini çok daha kolay yaşıyoruz. Tuvaletteki taharet musluklarından, abdest alma ve namaz kılma yerlerine kadar. Mescitler var kible ayarlamak zorunda kalmıyorsun, ezanı duyuyorsun vakit geldiğini anlıyorsun. Fransa’da bu rahatlıklar yok. Ama bunun şöyle bir sakıncası oluyor dinini kolay yaşarken gevşiyorsun da. Bir de ibadet yoğunluğu biraz azaldı ama bilgi yoğunluğu güçlendi” (E3).

İbadetlere bakışın değişmesindeki ikinci etki ibadetlerin ne anlama geldiğini düşünme, yaptığı ibadeti daha bilinçli yapma, örneğin okuduğu Kur’anı anlama konusuna daha fazla zaman ayırma, ibadete daha özen gösterme biçimine evrilmiştir:

“İbadete ayırdığımız zaman azaldı ama ilim ile uğraştığımız zaman arttı. Şöyle bir örnek verebilirim; Kur’anı Kerim okumam azaldı, daha önce daha çok sayfa Kuran okuyordum çünkü anlamıyordum, şimdi okurken anlamaya çalışıyor, burada ne kastetmiş başka kitaplara bakıyorum, okuduklarımı düşünüyorum” (E4).

“Geldiğimde yani eğitimden önce daha çok ibadet eden, duyduğu her hadise sarılmak ve onu hayatında uygulamaya almak gerektiğine inanan biriydim. Hatta sünnetin farz gibi yapılması gerektiğini zannedirdim. Şimdi sünnetin bazen yapılıp bazen yapılmayacağını, terk edince dinden çıkmayacağını, hatta her sünnet denilen şeyin sünnette olmayabileceğini öğrendim. Bu benim dindarlığımı azaltmadı belki ama ibadete bakışımı değiştirdi” (K7).

“Gelmeden önce namazı arada kılar bazen de uykuyu tercih ederdim, şimdi namazı geçirmeden kılmaya çalışıyorum. Yani namaz ibadeti en önemli değişimlerimden oldu benim için” (K8).

Dindarlığın şekli unsurlardan ziyade bilinçle ilgili olduğu vurgusunun öne çıkması, ahlaklı olmanın, bunun için çaba göstermenin de dindarlığın bir göstergesi olarak görülmesi yönünde bir değişim sözkonusudur:

“Kendimde gördüğüm en büyük değişiklik dini hayat ve dini bilinç arasında bir fark olduğunu öğrenmiş olmam. Dini bilinç olmazsa dini hayat yavan kalıyor. Bilincin öncelikli olması gerektiğini öğrendim. Dini bilinç olmazsa namaz kılar faiz yiyebilir insan. İslam’ın bize öğretilen namaz, abdest gibi 5 şartının dışında, çok şey olduğunu aksi takdirde çok şekilci bir Müslüman olunacağını öğrendim” (E7).

“Almanya’da iken sadece örtünmenin, namaz ve orucun ibadet olduğunu sanıyorduk. Burada ibadetin sınırlarının çok geniş olduğunu, güzel ahlakın iyi insan olmanın da ibadet olduğunu öğrendik. Tebessümün bile sadaka yani ibadet olduğunu öğrendik. Çevrene de bu ikisini birleştirdiğinde dokunabildiğini öğrendim. Birisi sen namaz kılyorsun diye seni örnek almayabilir ama hem namaz kılan hem de iyi, dürüst bir insan olursan o zaman çevren üzerinde etkin daha kuvvetli ve kalıcı oluyor” (K11).

İlahiyat eğitimi alan öğrencilerin gözünde günümüz dindarlığının tarihsel dindarlık tezahürlerinden farklılaşabileceği bu bağlamda Hz. Muhammet'in o döneme özgü koşullarda ortaya çıkan yaşantısının bugün aynen tekrarlanamayacağı yönünde bir düşünce değişimini de gözlemlenmiştir:

"Eğitime başlamadan önce Belçika'da Selefililer/Araplar bize bidatçı gibi bakıyordu, hala da öyle bakıyorlar. 'Peygamberimiz kandil yapmamış siz kandil kutluyorsunuz, Peygamberimizin yapmadığı şeyi yapmamalıyız diyorlardı', benim kafam bulanıyordu. Yine 'Peygamberimiz hastaya çiçek götürmedi, dolayısı ile çiçek götürmek haramdır' diyen oluyordu. Bu yaklaşımın yanlış olduğunu fark ettim buradaki eğitimle. Yaşadığımız çağ farklı O'nun her yaptığını yapamayız, O'nun yapmadığı birçok şeyi de şimdi yapmamız gerekiyor. Şimdi biz işin felsefesi, dindarlığın şekilden ibaret olmadığını öğrendik" (K13).

Öğrencilerin ifadelerine göre; dindarlıkları çoklu boyuta geçmiş, ibadetin dışında dindarlıkta ahlak boyutunun önemi kavranmıştır. Ayrıca, dindarlıklarına bilgi boyutu eklenmiştir.

4.6. Dini Cemaatlerin Olumlu-Olumsuz Özelliklerini Keşfetmiş

Dini cemaat sosyolojik olarak kendine özgün dini yaşayışa, inanışa, lidere, ritüellere sahip dini gruplara denmektedir. Cemaatlerin bireyler üzerinde olumlu (dindarlık uygulamalarını artırıcı) etkileri yanında olumsuz (dindarlıktan uzaklaştırıcı, diğerini dışlayıcı) etkileri de bulunmaktadır. İlahiyat eğitimi alan öğrencilerin dini cemaatlerin dini hayat içindeki rolüne dair bakışlarında değişimler sözkonusudur. Cemaatlerin bakış açısını daralttığına düşünüldeği, farklı cemaatlere karşı daha hoşgörülü olursa da araya bir mesafe konulduğı görülmektedir:

"İlahiyat cemaatler tarikatlar, toplumdaki dini oluşumlar hakkında sizi yeterli bilgiyle donatıyor. Bu bilgilenmeler sonucu herhangi bir cemaate tabi olmadım. Çünkü biliyorum ki, gözlemliyorum ki bir cemaate girmek bakış açısının daralmasına sebep oluyor. Bir yere girersen o grup içinde kalıyorsun. Bazen arkadaşın çağırıyor gidemiyorsun çünkü cemaat seni çağırmıştır. Gitmek ve dinlemek istediğin yere gitmeni dinlemeni istememiştir. Gidemiyorsun o grubun içinde kalıyorsun." (E1).

"Bende asıl değişiklik özellikle farklı cemaatlere karşı çok hoşgörülü oldum. Önceden şu cemaat, bu cemaat diye ayırmda bulunurdum. Ama şuan cemaatler ve İslam dünyası hakkında genel bir görüşe sahip oldum. Cemaatlerin olumlu olumsuz özelliklerini öğrendim. Daha üst pencereden bakmamı sağladı bu eğitim" (E4).

4.7. Türkiye'ye Karşı Nostaljik Hislerin Realiteye Dönüşmesi

Eğitim için Batı ülkelerinden gelen Uluslararası İlahiyat öğrencileri, geldikleri ülkelerdeki Türkiye kökenli 3. kuşağı oluşturmakta ve geldikleri ülkenin vatandaşlarıdır. Dolayısı ile gözlerini gayr-i müslim bir toplumda açan gençlerdir. Bu gençlerde dede ve ninelerinin geldiği ülkeye karşı birazda nostaljik ilgi ve hisleri bulunmaktadır. Bu ilgi ve

histe değişim yaşamışlardır. Büyüklerinden dinledikleri Türkiye ile bizzat gördükleri ve içinde yaşadıkları Türkiye arasında bazı farklar görmektedirler. Bu farklılıklar, paradoksal biçimde Türkiye’de olup bitenlere karşı ilgi azlığı, gelmeden önce buradaki dindarlığın olduğundan daha farklı algılandığı bu nedenle hayal kırıklığı şeklinde görülmektedir:

“Biz yurtdışında Türkiye haberlerini çok izleriz. Oradayız ama gönlümüz, ilgimiz burada. O nedenle gelişmeleri takip ederiz. Gençlik ve yurtdışında olmanın verdiği bir psikolojiyle insan bir yere ait olmak, oradan güç almak, orada değer görmek istiyor. Ama buraya geldiğimiz ve artık içindeyiz sanırım bu nedenle ilgimiz azalıyor. Bendeki değişimlerden birisi böyle oldu” (E6).

“Avrupa camiler külliye biçiminde bu nedenle bağım kuvvetli idi. Cami evin gibidir. Herkes birbirini tanıyor, birkaç gün görmeseler sorarlar. Caminin sosyal anlamda olumlu bir kontrolü vardı. Burada o yok, camide kimseyi tanımıyorsun. Gelmeden Türkiye gözümde daha dindar bir ülke idi. Herkes Müslüman, herkes düzgün insandı. Bu açıdan biraz hayal kırıklığı yaşadım. Orda birisi bir yanlış yapınca ne de olsa Müslüman değil diyordum, ama burada Müslüman birinin yanlışını gördüğümde buna bir açıklama getiremiyorum. Bu açıdan bir hayal kırıklığı yaşadım” (E12).

“Gelmeden çok farklı bir Türk toplumu kurgulamıştım; yardımsever, dindar, güler yüzlü. Ama burada yardıma ihtiyacı olanı umursamayan insanları, otobüslerde veya başka yerde birbirine gülümsemeyen insanları görünce üzüldüm. Almanya’da dahi yaşamadığım başörtü problemini, burada Taksim’de sert bakışlara maruz kalarak yaşadım bu da beni çok üzdü” (K8).

4.8. Hoşgörünün Artması

Sosyal Bilimler Sözlüğü hoşgörüyü “Düşünce, davranış ve eylemlerinde farklı, değişik veya zıt olanlara karşı olgun ve anlaşılı davranma, yanlış olduğu düşünülen veya onaylanmayan görüşlerin dile getirilmesine fırsat verme, kendisine tanıdığı hakları başkalarına da tanıma tavrı” olarak tanımlar (Demir, Acar, 2020: 136). Buna göre toplumsal yaşamın kargaşa ve kavgadan uzak, sulh ve huzur içinde olabilmesi için bireylerin sahip olması gereken önemli bir haslettir. Bu hasletin gelişmesinde bireylerin toplumsal ve kişisel yaşam farklılığını keşfetmesi ve hoşgörünün bu yaşam için öneminin farkında olması gerekir. Bu farkındalığın oluşmasında hayat tecrübesi (ki bu biraz da yaşla ve ortamlarla alakası) ve eğitim önemli bir yer tutar. 5 yıllık eğitimin ve 5 yılın getirdiği hayat tecrübesinin öğrencilere bu hasleti kazandırmış olduğu görülmektedir.

4.8.1. Müslüman Kimliğinin Farkı Tezahürlerine Karşı

Müslüman kimliğe sahip olanların her konuda aynı dini duyarlılığa sahip olmamaları mümkündür. Müslüman olduğunu söylediği halde Müslümanlıkla bağdaşmayan uygulamaları olanlara karşı grup içi tutum yelpazesi hoşgörü ve küfür ile niteleme arasında değişmektedir. İlahiyat eğitimin bireylerde farklı yaşam biçimlerine karşı hoşgörüyü artırması, Müslüman kimliğinin farklı farklı tezahürlerine suçlayıcı bir dil kullanmadan yaklaşmayı sağlaması beklenir. Bu bağlamda öğrencilerin eğitim sonunda dini gerekleri

yerine getirmeyen dindaşlarına karşı tutumlarında bu beklenti doğrultusunda bir değişme olduğu görülmektedir:

“Geldiğimdeki dini düşüncelerimin farklılaştığını hissediyorum. Daha bir esnek düşünceye sahip oldum. Önce namaz kılmayan birine çok olumsuz bakardım, iyi bir Müslüman değil, hatta Müslüman bile değil derdim. Ya da tesettüre riayet etmeyene kızardım, Müslüman olduğunu söyleyen Müslümanlığın emirlerini yerine getirir derdim. Ama şimdi iyi bir insansa Müslüman ama eksiği var diyorum” (K5).

“Eskisi gibi peşin hükümlü, ön yargılı değilim. Önceden namaz kılmayan Müslüman olamaz, cennete giremez derdim. Ama şimdi öyle düşünmüyorum. Bir yanı eksik ise öbür tarafı üstün olabilir diyorum” (E9).

“Fransa’da Afrika ve Asya’dan Müslümanlar vardı. Türkler dışındaki Müslümanlara sıcak bakamıyordum. Onların kültürü bize uymadığı için Müslüman olsalar da mesafeliydim. Orada 3 yıl üniversite okudum hiç kaynaşmadım, yeme içme yaşama kültürleri farklı diye, galiba biraz milliyetçilik yapıyordum. Ama şimdi öyle düşünmüyorum, Müslümanlığı kendi kültürlerine göre yaşıyorlar diyorum, şimdi olsam iletişime daha açık olurum. Sadece Farklı ülkenin Müslümanlarına değil kaldığım ülkenin insanlarına yani Fransızlara da bakışım değişti, bize uygun yaşamıyorlar ama bu onlarla iletişim kurmama artık engel değil” (E7).

Öğrencilerin 5 yıllık eğitim sonucunda, dini emirlere uygun yaşamayan Müslümanlara karşı daha müsamahakâr tutum geliştirmiş, keskin ifadelerle eleştirileri azalmıştır. Aynı zamanda geldikleri ülkedeki diğer milletten Müslümanlara karşı da daha iletişime açık bir tutum edinmişlerdir.

4.8.2. ‘Diğerleri’ne Karşı

Genelde bir dinin inanları kendilerini, ‘öteki’/’diğerleri’ olarak tanımladıkları kesimlerden ayrıştıran hatta onlara üstün kılan özellikler üzerinden tanımlarlar. Bu tanımlama, diğer din ve inançlara yönelik olduğu gibi aynı inancın alt grupları arasında da sözkonusudur. Bu yaklaşım tarzı genelde bir dini inanca mensup olanları diğerlerine karşı daima mesafeli hale getirir. Bu mesafeyle birlikte yapılan çalışmalarda dini bir yönelime sahip olmanın diğer dinlere karşı ılımlı bir eğilimine yol açtığını da göstermiştir (Höllinger, 2020: 178). Bu durum, bir nevi inançsızlar karşısında inançlıların yakınlık hissetmesi gibi değerlendirilebilir. Uluslararası ilahiyat öğrencilerinin diğer din mensuplarına karşı tutumlarında da benzer bir durum görülmüştür:

“İlahiyat eğitimi almadan önce geldiğimi ülkenin dinini yani Hristiyanlığı küllen yanlış bir din olarak görüyordum. Oysa şimdi İslam ile aynı kökenden olduğunu ama onun tahrif olduğunu, bu tahrifin içinde doğru şeylerin de kalabileceğini öğrendim. Bu benim Hristiyanlara ve kutsallarına bakışımı değiştirdi. Onların kutsalına da onlara da saygı duymayı öğrendim” (K7).

Ayrıca ‘diğerleri’ olarak nitelendirilebilecek eşcinseller, ateistler ve kendi milliyetinden olmayanlara, her türlü farklılığa karşı diyaloga açık, genel bir hoşgörü iklimi oluşturmuş görünüyor:

“Lise eğitimimde eşcinsel hocalarım çoktu, bize dokunmasınlar diye onlardan uzak duruyordum. Şimdi onlarla iletişime geçme cesaretim var. Onlarla diyalog kurup bazı şeyleri anlatabilirim. Davranışlarına karşı Müslüman bir cevabım var artık” (K2).

“Önceden bir ateisti görünce ona karşı kızgınlığım olurdu konuşmak bile istemezdim, şimdi onları dinlemek, onlarla konuşmak, anlatmak ve kazanmak isteği oluştu” (E8).

“Lisede okurken İsviçreli arkadaşlarla birlikte olmayı sevmiyordum, çünkü yanlarında rahat edemiyordum. Hep Müslümanlarla olmak istiyordum, onlarla ilişki içinde olmak zorunda kalmayayım istiyordum. Ama şimdi öyle düşünmüyorum. Hayatın gerçeği hep kendi steril ortamında yaşamıyorsun, farklı insanlarla birlikte kendine güvenerek onlarla irtibat içinde olunabilir, iletişim kurulabilir. Böylece kendimizi ve inancımızı onlara birinci elden anlatırız, ön yargıları kırabiliriz” (E9).

Öğrencilerin geldikleri kendileri ile mezun olma zamanındaki kendileri kıyasladıklarında farklı din ve eğilimlerdeki insanlara, karşı daha iletişime açık ve hoşgörülü tavır sergiledikleri, bu açıdan önemli bir tutum değişimine uğradıkları tespit edilmiştir.

4.9. Yakın Çevreye Karşı Saygıda Artış

Saygı, saygılı olma kişinin içinde bulunduğu çevreye (doğa ve toplum), yakınlarına karşı değer vermesi, özenli, ölçülü dikkatli davranmasıdır. Saygı, saygı gösterilene bir değer atfetme, olumlu bir duygu beslemedir. Saygı, saygı gösterme, saygılı davranma aile içinde öğrenilmeye başlanır daha sonra bu tutum geliştirilir. Geliştirmede eğitim, özellikle değer, ahlak ve din eğitimi etkilidir. Öğrencilerin aldıkları eğitimin, eğitim esnasında ilişki içinde oldukları sosyal çevrenin saygılı tutum geliştirmelerine katkı sağladığı görülmektedir:

“Uluslararası ilahiyatın bir parçası yani öğrencisi olmak, buna uygun ortamlarda bulunmak bana en başta yakınlarıma olmak üzere çevreye karşı saygılı olmayı öğretti. Artık ablam ve abime ve benden küçük olan kardeşlerime daha saygılı ve olgun bir şekilde yaklaştığımı düşünüyorum. Etrafıma karşı saygılı davranmayı öğrendim” (K8).

“Aldığım eğitim ile tevazunun dinde büyük öneme sahip olduğunu, kibrin büyük olumsuzluk olduğunu, kibrin karşısında saygının olduğunu Çevreme davranışım daha saygılı, kibar ve mütevazı oldu” (E10).

Değerlendirme ve Sonuç

Yoğun eğitim-öğretimin sürecine tabi olunan gençlik döneminde, tutum ve davranış değişiminin en çok yaşandığı dönemdir. İlahiyat eğitimi alan gençlerde de bu değişim bariz

bir şekilde tespit edilmiştir. Yurtiçinde ilahiyat eğitimi alan gençlerle/ öğrencilerle yapılan bir çalışmada, onlara açık uçlu bir soru sorularak eğitimleri sürecinde ne tür bir değişikliğin olduğu öğrenilmeye çalışılmıştır. Verilen cevaplardan eğitim-öğretim sürecine bağlı olarak öğrencilerin kişisel gelişim, tutum ve davranışlarında önemli derecede bir farklılaşmanın olduğu tespit edilmiştir. Ortaya çıkan değişikliklerin genel mahiyeti; bilgi, görgü, kişilik, düşünce, daha çok okuma ve kendini geliştirme, eleştirel düşünebilme yetisini kazanma, farklılıkları hoşgörü ile karşılama, insanlara daha çok saygı gösterme ve onlara değer verme, ayrıca dini anlama ve yorumlama biçimlerinde değişikliklerin olduğu görülmüştür. Değişiklikler arasında dikkat çeken bir konu da, öğrencilerin dini-sosyal bilimlere/felsefe ve din bilimleri alanına olan ilgisinin artmış olduğu tespit edilmiştir. Bir de değişikliğin kızlarda erkeklere göre daha fazla olduğu gözlenmiştir (Taştan, Kuşat, Çelik, 2001: 189-190). Bizim çalışmamızda da benzer bulgular tespit edilmiş, ilaveten buldukları ülkede hem milli hem de dini azınlık olmalarından kaynaklanan sebeplere bağlı değişimler de bulunmaktadır.

ÜİP öğrencilerinde aldıkları 5 yıllık eğitim sonucunda bilgi gibi soyuttan kişiler gibi somuta, tutum nesnelere/şeylere karşı bir dizi değişim olmuştur. Bu değişimler pozitif/olumlu yöndedir. Tutum değişikliğinde en çok edinilen bilgi, yaşanan sosyal çevre etkili olmuştur. Çalışmamızda tespit ettiğimiz başlıca tutum değişiklikleri şu şekildedir:

Bazı öğrenciler buldukları ülkede dışlanma, kendini değersiz hissetme, 'diğeri'/azınlık olma psikolojisinin yarattığı kişisel mağduriyetlerle radikal tutum ve davranışlara yönelmiştir. Bunun yansıması olarak buldukları ülkede kılık kıyafette sıradışı olma; sarık çüppe giyme, uzun sakal bırakma ve radikal eğilimlere meyletme gibi tutumlarda bulunmuşlardır. Bunlar genelde erkekler tarafından deneyimlenmiştir. Türkiye'de olmak, azınlık psikolojisinden çıkmak, kendilerini değerli hissetmek aynı zamanda aldıkları eğitim onların radikal eğilimlerini sönmülmüştür.

Radikal tutumun sönmülmemesinin bir göstergesi kılık kıyafete karşı tutumun değişmesidir. Daha önce sarık-çüppe-ferace gibi giysiler dindarlığın mütemmim cüzü görülürken eğitim süreci sonunda bunların dinin zorunlu bir kıyafeti olmadığını, tesettürün bu kıyafet dışında da sağlanacağı kanaati gelişmiştir.

Öğrencilerde kadına karşı radikal tutum sönmülmemesi de görülmüştür. Eğitimin başlarında kadınların eğitim almak için bile erkeklerle aynı ortamlarda bulunmasını doğru bulmayanlar -ki bunlar erkek öğrenciler- eğitim sonunda bu düşüncelerin değiştiği ifade edilmiştir.

Kısaca öğrencilerin radikallerindeki sönmülmeme düşüncelere/fikirlere, kendilerine, büyüdüğü ülkede yaşayanlara, giyim kuşama olmak üzere pek çok şeye karşı

olduğu gözlemlenmiştir. Radikal tutumların sönmelenmesine cinsiyet açısından bakıldığında belirgin bir şekilde erkeklerde daha çok tutum değişimi görülmektedir.

İlahiyat eğitimi öğrencilerin dini bilgiye bakışlarını değiştirmiştir. Öğrenciler daha önce din adına duydukları her bilgiye amel edilmesi gereken kesin emir gibi yaklaşırken eğitimle beraber bilgiye eleştirel yaklaşım geliştirmişler; bilginin kaynağını, neden ve niçinini sorgulayan bir tutuma sahip olmuşlardır.

İlahiyat fakültelerinin sadece Kur'an, Hadis, Tefsir gibi dini eğitim verdiği yanılgısı ÜİP'e eğitim görmek üzere gelen öğrencilerde bulunmaktadır. Oysa bu fakültelerde Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi, Din Felsefesi zorunlu gibi dersleri altında sosyoloji, psikoloji, felsefe eğitimleri de verilmektedir. Verilen bu dersler aracılığı ile öğrencilerde hem İlahiyat Fakülteleri eğitimine yönelik bakışları değişmiş hem de dini bilgiler yanında sosyal konulara ilgileri artmıştır. Böylece ilahiyat eğitiminin bu derslerle tamamlanacağı konusunda kanaatleri oluşmuştur.

ÜİP öğrencilerinin hemen hepsi öğrenci yurtlarında toplu yaşam tecrübesi edinmişlerdir. Bu yaşam öğrencilerin öz benliklerinin gelişimi ve değişimine katkıda bulunmuştur. Bu yaşamın önemli bir etkisi de diğerlerine karşı toleranslı davranma yönünde bir değişim sağlamasıdır. Bu değişim ve etki, özellikle kız öğrencilerde bariz bir şekilde görülmektedir.

Öğrencilerde gözlemlenen bir tutum değişikliği de dindarlığa olan bakışlarının genişlemesidir. Önceleri dindarlığı yoğun bir ibadet olarak gören öğrencilerin dindarlıkları çoklu boyuta geçmiş, ibadetin dışında dindarlıkta ahlak boyutunun önemi kavranmıştır. Ayrıca, dindarlıklarına bilgi boyutu eklenmiştir.

ÜİP öğrencileri aldıkları eğitimle cemaatler hakkında etraflıca bilgi sahibi olmuş, bunun neticesinde bir cemaate bağlanma yerine farklı cemaatlere dışardan bakma eğilimleri artmış kazanmış, dini cemaatlere karşı daha mesafeli bir tutum oluşturdukları gözlenmiştir.

Ana-Ata vatanları Türkiye'ye karşı tutum değişikliği oluşmuştur. Eğitime gelmeden önce buldukları toplumda "diğerileri" olan gençlerin anayurda dair nostaljik ve ütopyik bir ilgileri ve hayalleri bulunurken, bu ilgiler realize olmuştur.

Öğrenciler Müslümanlara karşı daha müsamahakâr tutum geliştirmiş, kendileri gibi olmayan Müslümanları keskin ifadelerle eleştirileri azalmıştır. Aynı zamanda geldikleri ülkedeki diğer milletten Müslümanlara karşı da daha iletişime açık bir tutum edinmişlerdir

Farklı dinden, eğilimden ve çevreden insanların bulunduğu bir toplumda büyüyen öğrenciler, aldıkları eğitim neticesinde çevresinden bulabilecek insanlara karşı daha anlayıcı, iletişime açık ve saygılı bir tutum geliştirmişlerdir.

Sonuç olarak, eğitim, tutum değişikliği sağlayan araçların başında gelmektedir. UIP öğrencileri aldıkları 5 yıllık eğitim sonucunda kendi ifadelerinden de anlaşılacağı üzere birçok konuda pozitif tutum değişikliğine sahip olmuştur. UIP'in kuruluş amacındaki gerekçeler devam etmektedir. Ayrıca dün DAIŞ yarın başka adla çıkacak radikal grupların dini duyarlılığı olan gençleri yanlış yönlendirerek heba etme riski vardır. Radikalliğin önlenmesinde doğru bilginin etkisi son derece büyüktür. Hem yurtdışında bulunan Türkiye kökenli gençleri radikal oluşumlardan korumak hem de bu insanların buldukları ülkelerde sunulacak din hizmetlerini kendi içlerinde yetiştirmiş, buldukları ülkenin dilini kültürünü bilen ve kendilerini yakinen anlayan, kendilerinden olan donanımlı din adamlarından alması oldukça önemlidir. UIP önemli bir programdır, rahabilite edilecek yönleri tespit edilerek ve giderilerek devam ettirilmelidir.³

Kaynakça

- Abrams, Lorien C.- Maibach, Edward W. "The Effectiveness of Mass Communication to Change Public Behavior". *The Annual Review of Public Health* 29, (2008), 219-34.
- Allport, Gordon. "Willard Attitudes". *Handbook of social psychology*, ed. C. Murchison 798-844. Worcester, MA: Clark University Press, (1935).
- Arslan, H. "Dini Tutumların Oluşum, Gelişim ve Değişimi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 /1, (2009), 77-96.
- Bohner, Gerd- Dickel, Nina. "Attitudes and Attitude Change". *The Annual Review of Psychology* 62, (2011), 391-417.
- Bruce, Benjamin. "Imams for the diaspora: The Turkish State's International Theology Programme", *Journal of Ethnic and Migration Studies*. (2019), 1-18. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2018.1554316>
- Burke, J. D vd. "Changes in Children's Behavior After a Natural Disaster". *The American Journal of Psychiatry* 139/8, (1982), 1010-1014.
- Demir, Ömer- Acar, Mustafa. *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. Konya: Literatürk Yayınları, 2020.
- Demir, Zekiye. *Almanya'da Türk Kadınları. Durumları, Sorunları, Din ve Diyanet Algıları*. Ankara: DİB Yayınları, 2010.
- Demir, Zekiye. "Kendini 'Dindar' Olarak Tanımlayan Erkeklerin Kadının Çalışmasına Bakışı". *Eski Yeni*, (2019), 323-346.
- Demir, Zekiye. *İş'te Kadın, Çalışma Hayatında Kadın ve Dindarlık*. Bursa: Sentez Yayınları, 2020.

³ Mülakatlar esnasında bunların bir kısmı araştırmacı tarafından tespit edilmiştir ancak makalenin konusu olmadığından bunlar aktarılmamıştır.

- DİB. *Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Yükseköğretim Kurulu Başkanlığına gönderilen 23.01.2006 tarih ve B.02.1.DİB.0.76.00.03-282-328 sayılı Uluslararası İlahiyat Programı Proje Taslağı yazısı*, 2006.
- Doğan, Şahin. "Dini Tutumların Oluşmasına Etki Eden Sosyo- Kültürel Faktörler". *Toplum Bilimleri Dergisi* 4/8, (2010), 107-126.
- Ece, Ekrem. *Günümüz Avrupa'sında İslamofobi ve Yansımaları: Almanya ve Fransa Örneği*, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Erşahin, İsmail. "Bir Diyanet Projesi Olarak Uluslararası İlahiyat Programı", *Diyanet İlmi Dergi* 51/2, (2015)., 125-146.
- Foubert, John D vd. "In Their Own Words: Sophomore College Men Describe Attitude and Behavior Changes Resulting From a Rape Prevention Program 2 Years After Their Participation". *Journal of Interpersonal Violence* 25/12, (2010), 2237-2257.
- Gemici, Nurettin. "Uluslararası İlahiyat Projesi ve Diyanet İşleri Türk- İslam Birliği (DİTİB)'nin Almanya'daki Din Hizmetlerine Katkısı". *Değerler Eğitimi Dergisi* 12/30, (2015), 181-211.
- Gümüş Böke, Emine. "İslam Hukuku'nda Kıyafet-Örtünme Ve Kıyafetler Üzerindeki Resim Ve Yazıların Durumu". *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi (KİİFAD)* 2/3, (2017), 19-44.
- Hamberg, Eva M. "Stability and Change in Religious Beliefs, Practice, and Attitudes: A Swedish Panel Study". *Journal for the Scientific Study of Religion* 30/1, (1991), 63-80.
- Höllinger, Franz. "The impact of religiousness on attitudes towards religious others". *Österreich Z Soziol* 45, (2020), 165-181.
- Krech, David vd. *Cemiyet İçinde Fert*. çev. Mümtaz Turhan. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1983.
- Özburun, Özge. *The Gurbetçi Imams of Diyanet*. The Netherlands: Leiden University MA Turkish Studies, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Schafer, Robert B.- John L. Tait. *A Guide For Understanding Attitudes and Attitude Change*. North Central Regional Extension Publication, 1986. <https://www.extension.iastate.edu/communities/files/page/files/ncr138.pdf> (Erişim: 01.02. 2022)Tasa, Tasa Hande- Mamatoğlu Nihal. "Engelli Bireylere Yönelik Tutum Değişimi ve Duyarlılık Eğitimleri" *Türkiye Klinikleri J Psychol-Special Topics* 3/1, (2018), 11-21.

- Taştan, Abdulvahap vd. "Üniversite Düzeyinde Din Eğitimi Alan Öğrencilerde Eğitim Sürecinde Oluşan Tutum ve Davranış Değişiklikleri". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11, (2001), 169-192.
- Tyler, Tom R.- Schuller, Regina A. "Ageing and Attitude Change". *Journal of Personality and Social Psychology* 6/15, (1991), 689-697.
- Uğurlu, Havva Sinem- Çalal, Ayşe. "Opinions of The Divinity Faculty Students on Religious Knowledge: A Case Study Of Ankara University Divinity Faculty", *Dini Araştırmalar*, 22(56), (2019), 327-352.
- UİP. *Uluslararası İlahiyat Programı Tanıtım ve Başvuru Kılavuzu*, TC Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı,(2022).<https://disiliskiler.diyamet.gov.tr/Documents/Ek-6%20U%C4%B0P%20Tan%C4%B1t%C4%B1m%20Kitap%C3%A7%C4%B1%C4%9F%C4%B1%202022%20.pdf> (Erişim: 17.07.2022)
- Underwood, Carol. "Belief and Attitude Change in the Context of Human Development" *Sustainable Human Development in the Twenty-First Century. Encyclopedia of Life Support Systems*. Ed. İsmail Sirageldin). 2/ 103-124. Oxford: Eolss Publisher Co. Ltd., 2009.
- Vernon, David T. A. vd. "Changes in Children's Behavior After Hospitalization". *JAMA* 111/6, (1966). 581-593
- Vohs, Kathleen D. vd. "Merely Activating the Concept of Money Changes Personal and Interpersonal Behavior". *Current Directions in Psychological Science* 17/3, (2008), 208-212.
- Yaşa, Gökhan. "Dini Motivasyonlu Radikalleşmenin Özellikleri: Nedenler ve Süreç". *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 17/40, (2021), 795-824.

EK. Mülakat Çizelgesi

Sıra No	Kodu	Cinsiyeti	Geldiği Ülke	Okuduğu Üniversite	Bulunduğu Şehir
1	E1	Erkek	Almanya	Ankara Üniversitesi	Ankara
2	E2	Erkek	Almanya	Ankara Üniversitesi	Ankara
3	K1	Kadın	Fransa	Ankara Üniversitesi	Ankara
4	K2	Kadın	Almanya	Ankara Üniversitesi	Ankara
5	K3	Kadın	Almanya	Uludağ Üniversitesi	Bursa
6	K4	Kadın	Almanya	Uludağ Üniversitesi	Bursa
7	K5	Kadın	Kanada	Uludağ Üniversitesi	Bursa
8	E3	Erkek	Fransa	Uludağ Üniversitesi	Bursa
9	E4	Erkek	Belçika	Uludağ Üniversitesi	Bursa
10	K6	Kadın	Belçika	Necmettin Erbakan Ün.	Konya
11	K7	Kadın	Almanya	Necmettin Erbakan Ün.	Konya
12	E5	Erkek	İtalya	Necmettin Erbakan Ün.	Konya
13	E6	Erkek	Hollanda	Necmettin Erbakan Ün.	Konya
14	K8	Kadın	Almanya	İstanbul Üniversitesi	İstanbul
25	K9	Kadın	Danimarka	İstanbul Üniversitesi	İstanbul
16	E7	Erkek	Fransa	İstanbul Üniversitesi	İstanbul
17	E8	Erkek	Almanya	İstanbul Üniversitesi	İstanbul
18	E9	Erkek	İsviçre	Marmara Üniversitesi	İstanbul
19	E10	Erkek	Avusturya	Marmara Üniversitesi	İstanbul
20	K10	Kadın	Belçika	Marmara Üniversitesi	İstanbul
21	K11	Kadın	Almanya	Marmara Üniversitesi	İstanbul
22	K12	Kadın	Avusturya	29 Mayıs Üniversitesi	İstanbul
23	K13.	Kadın	Belçika	29 Mayıs Üniversitesi	İstanbul
24	E11	Erkek	Almanya	29 Mayıs Üniversitesi	İstanbul
25.	E12	Erkek	Hollanda	29 Mayıs Üniversitesi	İstanbul

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
6/2 (Aralık/December 2022), 104-121

Hız. Peygamberle İlişkisi Bakımından Benî Hanîfe Kabilesi Hakkında Bazı Mülâhazalar

Some Reviews on the Tribe of Banu Hanifah from the Perspective of its Relationship with the Prophet Muhammad

Öznur Hocaoğlu

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı
Ph.D., Presidency of Religious Affairs
Rize/Türkiye
E-posta: oznur.hoca.oglu@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0003-2204-6491

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 4 Ekim/October 2022
Kabul Tarihi / Date Accepted: 26 Kasım/November 2022
Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/15 December 2022
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış-Aralık/Winter-December
DOI: 10.46595/jad.1184380

Cite as / Atıf: Hocaoğlu, Öznur. "Hız. Peygamberle İlişkisi Bakımından Benî Hanîfe Kabilesi Hakkında Bazı Mülâhazalar". *Journal of Analytic Divinity*, (Aralık/December 2022), 104-121.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Öznur Hocaoğlu)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Öznur Hocaoğlu % 100

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Yemâme'de yaşayan Benî Hanîfe, jeo-politik konumu ve verimli arâzilerinin yanı sıra mensupları ile meşhur bir kabiledir. Hz. Peygamber'in İslâm'a davetine en sert tepki veren kabile olarak bilinir. Bu makale Benî Hanîfe hakkında biyografik bir çalışmadır. Bu çalışmada İslâm Tarihi genelinde ve Hz. Peygamber devri özelinde Benî Hanîfe'nin yeri ortaya konulmaya çalışıldı. Tarihe yalancı peygamber fitnesi ile geçen Müseylimetülkezzâb ve onun kavmindeki etkisi üzerinde duruldu. Kabilenin olumlu yönünü yansıtan ve Peygamberden hiç ayrılmayan Sahâbî Sümâme b. Üsâl hakkında bilgi verildi. Benî Hanîfe, Hz. Ali'nin oğlu Muhammed el-Hanefiyye'nin annesinin mensup olduğu kabile olması hasebiyle de önemli bir kabiledir. Bunların yanında Haricilerin liderlerinden olan Benî Hanîfe'ye mensup Nâfi b. Ezrak'tan da bahsedildi. Kabile hem fitne ateşine öncülük eden temsilcileri ile hem de Peygambere bağlılıkta taviz vermeyen müntesipleri ile kendisinden söz ettirmektedir. Lakin fitne hareketinin temsilcilerinin daha başat karakterde olduğu görüldü. Neticede Benî Hanîfe hem irtidat fitnesinde hem de harici harekette öne çıkan kabileler arasında olduğu tespit edildi.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Benî Hanîfe, Sümâme b. Üsâl, Müseylimetülkezzâb, Nâfi b. Ezrak.

Abstract

Banu Hanifah tribe living in Yemâme, is famous for its geopolitical position and fertile lands as well as its members. It is also known as the tribe that reacted most harshly to the Prophet's invitation to Islam. This article is a biographical study about Banu Hanifah. In this study, the position of Banu Hanifah throughout the Islamic History in general and spesifically in the period of the Prophet Muhammad was tried to be presented. Museylimatulkadhdhab, who went down in history with the sedition of being false prophet, and his influence on his folk were dewelled on. Also, Prophet's Companion Sumama b. Usal who is reflecting the positive side of the tribe and is never leaving the loyalty to the Prophet was mentioned. Banu Hanifah is an important tribe because it is the tribe to which the mother of Ali's son Muhammad al-Hanafiyyah belongs too. In addition, Nâfi' b. Azraq who is the one of the leader of Kharijites and the member of the Banu Hanifah was also mentioned. The tribe is known for both its representatives who led the fire of sedition and its followers who did not compromise their loyalty to the Prophet. However, it was seen that the representatives of the sedition movement had a more dominant character. As a result, Banu Hanifah was determined to be among the prominent tribes both in apostasy and Kharijite movement.

Keywords: Islamic History, Banu Hanifah, Sumama b. Usal, Museylimatulkadhdhab, Nâfi' b. Azraq.

Giriş

Yemâme'de yaşayan Benî Hanîfe, jeo-politik konumu ve verimli arazileri ile ekonomik açıdan önem arz eden bir kabiledir. Bunun yanında Hz. Peygamber davetini kabilelere ulaştırdığı zaman ona en sert/kaba tavrı sergileyen kabilenin Benî Hanîfe olduğu nakledilmektedir. Ayrıca bu kabileyeye mensup en meşhur şahısların Sümâme b. Üsâl ve Müseylimetülkezzâb olduğu söylenebilir. Aynı zamanda İbn Abbas'ın öğrenciliğini yapan, ondan tefsir nakillerinde bulunan ve haricilere önderlik yapmış Nâfi b. Ezrak'ın da Benî Hanîfe'den olduğu nakledilmektedir. Benî Hanîfe'nin önce Hz. Peygamber'e gelip iman eden sonra da irtidat eden bir kavim olduğu söylenmektedir. Aynı şekilde İslâm Tarihindeki en büyük fitneler arasında sayılan, Hz. Peygamberin vefatına yakın başlayan ve Hz. Ebu Bekir zamanında zirveye tırmanan, otoriteye baş kaldırı hareketini Benî Hanîfe'nin gerçekleştirdiği, Hz. Ebu Bekir'in de İkrime ve daha sonra Halid b. Velid'i onlar üzerine göndererek meseleyi hallettiği nakledilmektedir.

Tespit edebildiğimiz kadarı ile yukarıda zikrettiğimiz şahsiyetlerin dışında çalışmanın ilerleyen sayfalarında kısaca ifade edileceği gibi şiirde, sanatta ve siyasette önemli rol oynamış sahâbî ve tabiîn neslinden Benî Hanîfe kabilesine mensup başka kişiler de vardır. Lakin hepsini burada anlatmak makalenin hacmini büyüteceğinden çalışmamızı, tarihe damga vurmuş ve kaynakların en çok bahsettiği söz konusu üç kişi ile sınırlandırmayı uygun gördük. Diğerlerinin de sadece isimlerin zikrettik.

Şimdi Benî Hanîfe hakkında tespit edebildiğimiz bilgileri detaylandırmaya çalışalım.

1. Benî Hanîfe ve Yaşadıkları Bölgenin Özellikleri

Benî Hanîfe'nin, Bekir b. Vâil kabilesinin önemli bir kolu olduğu, Kabileyeye ismini veren Hanîfe b. Lüceym'in nesebinin Sa'b b. Ali b. Bekir b. Vâil yoluyla Adnan'a kadar uzandığı nakledilmektedir.¹ Benî Hanîfe'nin, Rabia'nın bir mahallesi olduğu rivayet edilmekle birlikte Müseylimetülkezzâb'ın yurdunda (Yemâme) bir mahalle olduğu söylenmektedir.² Evlatlarının kendisine nispet edildiği Hanîfe'nin, Hanîfe bnt. Kahil b. Esed b. Huzeyme olduğu, Hanîfe'nin, Benî Hanîfe diye meşhur olan Duel b. Hanîfe, Amir b. Hanîfe ve Adıyy b Hanîfe şeklinde üç kabileyeye ayrıldığı nakledilmektedir.³ Benî

¹ İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl, *Lisânu'l-arab*, (Beyrut: Dâru Sadr, 1414), 9/58; Kehhâle, Ömer b. Rıza, *Mu'cemu kabaili'l-Arabi'l-kadime ve'l-hadise*, (Dımeşk: Mektebetü'l-haşimiyye, 1949), 1/312; Mehmet Ali Kapar, "Hanîfe (Benî Hanîfe)", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 21 Eylül 2022), s. 42; "Hanîfe"nin Üsâl b. Lüceym b. Sa'b b. Ali b. Bekir b. Vail'in lakabı olduğu zikredilmektedir. (Cevad Ali, *el-Mufassal fi tarihi'l-arab kable'l-İslâm*, (ys.: Dâru's-saki, 2001), 7/217). Bunun yanında ayaklarında eğrilik olmasından dolayı veya annelerinin adına binaen Hanîfe dendiği ifade edilmektedir. Suheyli, Ebu'l-Kasım, *Ravdu'l-unf fi şerhi's-Sireti'n-nebeviyye li'bn Hişam*, Beyrut: Dâru ihyai't-türâsi'l-Arabi, 2000, 4/33; İbn Hişam, Abdülmelik, *Sireti'n-nebeviyye*, (Tah: Mustafa Saka vd.), (Mısır: Babu'l-halebi, 1955), 1/424.

² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 9/58.

³ Nuveyrî, Şihabuddin, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*, (Kahire: Dâru'l-kütüb, 1423), 2/331.

Hanîfe'ye, hiç kölelik yüzü görmedikleri, hiçbir melikin boyunduruğuna girmedikleri için "el-lekah" dendiği bildirilmektedir.⁴

Benî Hanîfe'nin yaşadığı ve Arap yarımadasının ortasında bulunan Yemâme'nin, yarımadaı oluşturan müstakil bölgelerinden birini ya da Hicaz, Necid veya Aruz bölgesinin bir parçasını oluşturduğuna dair farklı görüşler ileri sürülmektedir. Yemâme'ye daha önceden Cev, Irz veya Karye denildiği, Himyeri Hükümdarı Hassan b. Tübba' bölgeyi ele geçirip Behr'i tahrip ettikten sonra Zerkaülyemâme adıyla tanınan bölgenin hakimi, Yemâme bint Sehm b. Tasm'a izafetle Behr'e, Yemâme isminin verildiği nakledilmektedir.⁵ Himyeriler'den önce Yemâme'de Arab-ı baide'nin önemli kollarından Tasm ve Cedis'in yaşadığı, Hassan b. Tübba'm bölgeyi almasından sonra buraya, Ubeyd b. Sa'lebe liderliğinde Adnaniler'den Bekir b. Vail'in bir kolu olan Benî Hanîfe'nin yerleştiği beyan edilmektedir.⁶ Tasm ve Cedis dönemlerinden kalma birçok görkemli tarihi binanın yer aldığı Hacr'i merkez edindikleri, Bölgenin V. yüzyılın sonlarında Kindeliler'in hakimiyetine girdiği, İslâm döneminde burada Benî Hanîfe'nin yanı sıra Temim, Bekir b. Vail'in diğer bazı kolları, İcl, Şeyban, Bahile, Kilab b. Rebia, Ka'b b. Rebia ve Aneze gibi kabilelerin yaşadığı anlatılmaktadır.⁷ Hamidullah, bu bölgenin günümüzdeki Riyad şehrinin yakınlarındaki bir mevki olduğunu belirtmektedir.⁸

Yemâme'nin verimli vadileri, buğdayı, arpası, hurması ve suları ile meşhur olduğu ifade edilmektedir. Bölgede su kaynaklarının bol olmasının ziraatın gelişmesine sebep olduğu ve bu durumun günümüze kadar devam ettiği açıklanmaktadır.⁹ Bölgenin, Arap Yarımadasının tahıl ambarı konumunda olduğu ve bölgede geniş ormanların bulunduğu zikredilmektedir. Öyle ki Hz. Ömer zamanında devletin malı olan otuz bin devalık bir sürünün, muhafazası ve beslenmesi için bu bölgenin tek bir otlagının yeterli olduğu nakledilmektedir.¹⁰ Irak, Hicaz ve Yemen'i birbirine bağlayan ticaret yolları üzerinde yer alan bölgenin, jeo-politik konumundan dolayı ticari bakımdan da önemli olduğu bu sebeple bölgede yirmi gün süren büyük panayırlar kurulduğu ve Arapların bu panayırları önemsendiği kaydedilmektedir.¹¹

⁴ Zebîdî, Murtaza, *Tâcu'l-arus min cevahi'l-kamus*, (ys.: Dâru'l-hidaye, ts.), 6/308; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2/409.

⁵ Taberî, Ebu Ca'fer, *Tarihu'l-mülük ve'l-ümem*, (Beyrut: Dâru't-türas, 1387), 1/630; İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-Arabi, 1997), 1/321-323; Cevad Ali, *Mufassal*, 7/216; Mustafa L. Bilge, "Yemâme", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 21 Eylül 2022). ss. 399-400.

⁶ Cevad Ali, *Mufassal*, 1/335; Bilge, "Yemâme". ss. 399-400.

⁷ Bilge, "Yemâme". ss. 399-400.

⁸ Hamidullah Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (terc: Salih Tuğ), (İrfan, İstanbul,1993), 1/402.

⁹ Cevad Ali, *Mufassal*, 7/216; Bilge, "Yemâme". ss. 399-400.

¹⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/402.

¹¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/403; Bilge, "Yemâme". ss. 399-400.

2. Siyasi Yapısı ve Dini Yaklaşımları

İslâm'ın geldiği dönemde İran sömürgesi durumunda olan Benî Hanîfe'nin başında Sümame b. Üsâl ve Havza b. Ali olmak üzere iki hükümdarın bulunduğu,¹² devlet içinde şekillenmemiş olan kabilenin bir kısmının göçebe, bir kısmının ise yerleşik hayat sürdüğü zikredilmektedir.¹³

Kaynaklarda Benî Hanîfe'nin savaşçı kabilelerden olduğu, cahiliye döneminde Eyyamü'l-Arab arasında yer alan Zahr, Melhem ve Felec gibi önemli savaşlara katıldıkları belirtilmektedir.¹⁴ Zahr denen yerde onlarla Amr b. Temim arasında; Zü eradi günü, Benî Hanîfe ile anlaşmaları Beni Cemde ile Beni Temim arasında; Zü zeraih günü, Beni Amr b. Temim ve Benî Hanîfe arasında; Mülhim günü, Beni Temim ile Benî Hanîfe arasında¹⁵; Birinci Felec gününde,¹⁶ Beni Amir, Sa'saa ile Benî Hanîfe arasında; ikinci Felec'te ise Benî Hanîfe ile Beni Amir arasında; Neşşas günü de Benî Hanîfe ile Beni Ukayl arasında savaşın vuku bulduğu ifade edilmektedir.¹⁷

Benî Hanîfe müntesip olduğu dinler açısından değerlendirildiğinde cahiliye döneminde putperest olduğu, zamanla Hristiyanlığın yayıldığı kaydedilmektedir.¹⁸ Mesela Benî Hanîfe'nin un, hurma ve süttten kendilerine put yaptıkları, ona uzun süre tapındıkları bir kıtlık esnasında bu putları yedikleri, bunun üzerine de "*Araplar arasında Benî Hanîfe kadar putlarından faydalanan olmadı.*" sözünün bir deyiş haline geldiği nakledilmektedir.¹⁹

Ayrıca cahiliyede görülen en yaygın şirk şekillerinden biri olan cinlere sığınma işini önce Yemen'den bir kavmin çıkardığı, sonra Benî Hanîfe'nin onlara uyduğu ve en sonunda da bu eylemin Araplar arasında yayıldığı ifade edilmektedir. Bu manada, bir topluluk bir

¹² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/403. Ümmühan Arı, *İlk Dönem İslâm Tarihinde Yemâme*, (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), s. 53. Bununla birlikte Sümame'nin Havza el-Hanefî'nin ölümünün (8/630) ardından Yemâme hâkimi olduğunu belirtenler de vardır. Bilge, "Yemâme". ss. 399-400.

¹³ Mehmet Ali Kapar, "Hanîfe (Benî Hanîfe)", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Eylül 2022). s. 42.

¹⁴ Kapar, "Benî Hanîfe". s. 42

¹⁵ Baba tarafından Beni Temim'e mensup olan ve ilk peygamberlik iddiasında bulunan kadın olarak nitelendirilen Secah bnt. Haris ile Benî Hanîfe'ye mensup yalancı Peygamber Müseylime'nin mücadelesi için bk. İlyas Uçar, "İlk Dönem İslâm Tarihinde Sıra Dışı Bir Kadın: Secah ve Peygamberlik İddiası". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (BOZİFEDER)*. 18. (2020/18). ss. 214-222.

¹⁶ Felec'in Beni Amir b. Sa'saa yurdunda bir yer olduğu ifade edilmektedir. Belâzürî, Ahmed b. Yahya, *Ensâbu'l-eşraf*, (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1996), 9/208. Birinci ve İkinci Ferec savaşları ilgili bkz. Belâzürî, *Ensâb*, 9/207-210; İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan, *el-Kâmil, fi't-Tarih*, (Beyrut: Dâru'l-kütübîl-Arabî), 1997, 4/314-315.

¹⁷ Kehhâle, *Kabâilü'l-Arab*, 1/312. Ayrıca Bkz. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 4/313-315.

¹⁸ J. Schleifer, "Hanîfe" *MEB İslâm Ansiklopedisi*, Eskişehir Matbaa Tesisleri 2001. 5/1, 217; Kapar, "Benî Hanîfe". s. 42.

¹⁹ Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifeti ahvâli sahibi's-şeria*, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1405), 5/333; Zehebî, Şemsuddin, *Tarihu'l-İslâm*, (ys.: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmi, 2003), 1/459; J. Schleifer, "Hanîfe", 5/1, 217-218; Çağatay Neşet, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), s. 111

verde konakladığı zaman, güven ve rahatlık içerisinde geceleme için “kavminin sefihlerinin şerrinden bu vadinin efendisine sığınıyoruz” dedikleri nakledilmektedir.²⁰

Kur’an’da da Benî Hanîfe’ye atıf yapıldığı da ifade edilmektedir. Şöyle ki “ سُدُّعَوْنَ إِلَىٰ ” (sizler güçlü kuvvetli bir topluma karşı savaşa çağrılacaksınız...) şeklinde savaştan geri kalanlara tevbe etme fırsatı olarak sunulan Fetih suresi 16. ayette yer alan “güçlü bir topluluk”tan kastedilenin kim olduğuna dair görüşlerden biri olarak Müseylime’nin ashabı olan Yemâme’den Benî Hanîfe olduğu zikredilmektedir.²¹ Öyle ki Rafî’ b. Cüreyc’ten bu ayeti okudukları, lakin ayette ifade edilen bu kavmin Ebu Bekir, Benî Hanîfe ile savaşa davet edinceye kadar kim olduğunu bilmedikleri, Ebu Bekir’in davetini duyunca bu kavmin Benî Hanîfe olduğunu anladıkları nakledilmektedir.²²

3. Benî Hanîfe’nin Hz. Peygamberle İlişkisi

Kaynaklarda Hz. Peygambere en çok düşmanlık eden kabilenin Benî Hanîfe olduğu nakledilmektedir.²³ Şöyle ki Hz. Peygamber’in Benî Hanîfe’nin evlerine gidip onları Allah’a davet ederek, kendisinin Allah Resulü olduğunu söylediğinde Araplardan onlardan daha kötü bir karşılık veren olmadığı anlatılmaktadır.²⁴ Hatta Benî Hanîfe reislerinden olan ve daha sonra İslâm’ı kabul eden Sümâme b. Üsâl b. Üsâl’in Mekke’yi ziyareti esnasında Hz. Peygamber tarafından İslâm’a davet edilince, “Teklifini bir daha tekrarlarsan seni öldürürüm.” diye karşılık verdiği ifade edilmekle birlikte, sonraki bir zamanda daha da ileri giderek Hz. Peygamberin gönderdiği elçiyi öldürmeye kalktığı ama amcasının engellemesi üzerine bundan vaz geçtiği beyan edilmektedir.²⁵

Nebi (a.s.), H. 7. yılın Muharrem ayında Selit b. Amr el-Amiri’yi İslâm’a davet mektubu ile Benî Hanîfe’nin reisi Hevze el-Hanefi’ye gönderdiği, Hevze’nin elçiyi iyi karşılmasına rağmen İslâm’ı kabul etmek için pazarlık yaptığı, Allah Resulü’ne bir mektup yazarak, davet edildiği şeyin güzel olduğunu kabul etmekle birlikte, kendisinin de kavminin hatibi ve şairi olmasından dolayı Araplar arasında parmakla gösterildiğini, bu sebepten dolayı Hz. Peygamberin ölümünden sonra kendisini atamasını (veya güç paylaşımını) teklif ettiği nakledilmektedir. Hz. Peygamberin bu pazarlıklı imanı kabul

²⁰ Sa’lebî, Ebu İshak, *el-Keşf ve’l-beyân an tefsîri’l-Kur’an*, (Beyrut: Dâru ihyai’t-türâsi’l-Arabî, 2002), 10/50; İbn Atıyye, Ebu Muhammed, *Muharrerü’l-vecîz fi tefsîri’l-kitâbi’l-Azîz*, (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, 1422), 5/380; Kurtubî, Ebu Abdullah, *el-Câmi li-Ahkâmî’l-Kur’an*, (Kâhire: Dâru’l-kütübî’l-mısriyye, 1964), 19/10; Makrîzî, Ahmed b. Ali, *İmtâu’l-esmâ bima li’n-Nebiyi mine’l-Ahvâli ve’l-emvâl ve hafadati ve’l-meta’*, (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, 1999), 5/5.

²¹ Beyhakî, *Delâil*, 4/165-166.

²² Sa’lebî, *Keşf*, 9/46; Beğavi, Ebu Muhammed, *Meâlimü’t-tezil fi tefsîri’l-Kur’an*, (Beyrut: Dâru ihyai’t-türâsi’l-Arabî, 1420), 4/226; İbnü’l-Cevzî, Ebu’l-Ferec, *Zâdü’l-mesir fi ilmi’t-Tefsir*, (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-Arabiyye, 1422), 4/132.

²³ Buhari, Ebu Abdullah, *et-Tarihu’l-kebîr*, (Haydarabat: Dâru’l-mearifi’l-Osmaniyye, ts.), 5/317. (أَبْنُصُ الْأَحْبَاءِ إِلَىٰ) (النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَنُو حَنِيفَةَ). Cevad Ali de Hz. Peygamber (a.s.) zamanında Yemâme kabileleri arasında en önde gelen kabilenin Benî Hanîfe olduğu ifade etmektedir (بنو حنيفَةَ) Cevad Ali, *Mufasssal*, 7/217.

²⁴ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/424; Taberî, Muhammed b. Cerir, *Tarihu’r-rusûl ve’l-mülük*, (Beyrut: Dâru’t-türas, 1387), 2/350.

²⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/403, 404

etmediği ve kısa süre sonra da Hevze'nin öldüğü beyan edilmektedir.²⁶ Hevze'nin Nasrani olduğu ve Peygamber'e iki elçi gönderdiği de rivayet edilmektedir.²⁷

Benî Hanîfe'nin, gün geçtikçe büyüyen İslâm Devletinin gücünden çekindikleri için²⁸ 631 yılında aralarında Reccal (Rehhal) b. Unfuve, Talk b. Ali b. Kays, Beni Şemir'den Humran b. Cabir, Ali b. Sinan, el-Ak'as b. Mesleme, Zeyd b. Abdüamr ve Müseylime b. Habib'in olduğu Selime b. Hanzale'nin başkanlığındaki bir heyeti Allah Resul'üne gönderdikleri nakledilmektedir. Heyetin, Remle bnt. Haris'in²⁹ evinde misafir edildiği,³⁰ onlara sabah ve akşam çeşitli yemekler ikram edildiği ve neticede Müslüman oldukları,³¹ birkaç gün Medine'de kalıp Resulullah ile özel sohbet yaptıkları ifade edilmektedir. Daha sonra Benî Hanîfe'nin irtidadında en büyük rolü üstlenecek Rehhal b. Unfuve'nin, Übey b. Ka'b'dan Kur'an öğrendiği ifade edilmektedir. Heyet Medine'den ayrılırken Müccaa b. Mürare'ye istediği bir arazinin bağışlanarak bu konuda kendisine bir ahidname verildiği,³² ayrıca Resulullah'ın, Benî Hanîfe heyetine içinde abdest fazlası su bulunan bir tulum vererek "Memleketinize vardığınızda kilisenizi yıkın. Bu suyu onun yerine serpin ve yerine bir mescid inşa edin." buyurduğu, onların da bu emri yerine getirdiği belirtilmektedir.³³ Heyetin Benî Hanîfe yurduna geri döndüklerinde Müseylime'nin Hz. Peygamberlikte ortak olduğunu iddia ettiği, Sümâme b. Üsâl'nin haricinde bütün Benî Hanîfe'nin dinden döndükleri nakledilmektedir.

4. Benî Hanîfe'de Öne Çıkan Şahıslar

Tespit edebildiğimiz kadarı ile Hz. Peygamber dönemi ve sonrasında Benî Hanîfe tarihine Sümâme b. Üsâl, Müseylime ve Rehhal'in damga vurduğu ifade edilebilir.

²⁶ İbn Sa'd, Ebu Abdullah, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1990), 1/200; İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *el-Muntazam fî tarihi'l-mülük ve'l-ümmem*, (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1992), 3/290; İbn Seyyidunnas, Ebu'l-Feth, *Uyunu'l-eser fî funûni'l-meğâzi ve's-şemâili ve's-siyer*, (Beyrut: Dâru'l-kalem, 1993), 2/338; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/404,405; Ahmet Önkâl, "Hevze el-Hanefî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 26 Eylül 2022), s. 285; Bilge, "Yemâme" ss. 399-400; Kapar, "Benî Hanîfe". s. 42.

²⁷ Kapar, M. Ali, *Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebetleri*, (İstanbul: 1993), s. 242. Bir vesile Kisra ile görüşen Hevze'ye Kisra, Hecer bölgesindeki arazileri tahsis etmiş ve ona bir de taç vermiştir. Bu olaydan sonra da Hevze'ye "Zü't-Tâc, Sahibu't-Tâc" dendiği nakledilmektedir. Taberî, *Tarih*, 2/169; Önkâl, "Hevze el-Hanefî", s.285.

²⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/406

²⁹ Neredeyse bütün heyetlerin ağırlandığı evin sahibi olan Remle bnt. Haris, Ümmü Sabit diye de bilinmektedir. Tam adı Remle bnt. Haris b. Sa'lebe b. Zeyd b. Ganem b. Malik B. Neccardır. İbn Sa'd, Muhammed, *Tabakâtü'l-Kübra*, (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1990), 3/374. Vakıdî'nin Remle bnt. Hades şeklinde yazdığı nakledilmektedir. İbn Hacer, Askalani, *el-İsabe fî temyizi's-sahabe*, (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1415), 8/140. Remle'nin konağında elçiler ağırladığı gibi aynı zamanda hapishane olarak da kullanıldığı nakledilmektedir. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 7/116; İbn Seyyidunnas, *Uyunu'l-eser*, 2/253.

³⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/240; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 18/73; Bilge, "Yemâme". ss. 399-400.

³¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/240.

³² İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/240; İbn Abdurabbih, *İstiâb*, 4/1458; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 5/57; Mehmet Efendioğlu, "Müccaa b. Mürare", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Eylül 2022), s.445. Kapar, "Benî Hanîfe". s. 42. Müccaa, Hz. Peygamber'in vefatını müteakip irtidat etmiş, Halid b. Velid ile çarpışmış sonra gene Müslüman olmuştur. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/408. Bunun karşısında Müccaa'nın Müseylime'ye karşı durduğu, irtidat hareketinde Halid b. Velid'e yardımcı olduğu, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde itibar gördüğü ve Hz. Peygamberden çok az hadis naklettiği, Ebu Süfyan döneminde 681. yılında vefat ettiği nakledilmektedir. Efendioğlu, "Müccaa b. Mürare",i s.445.

³³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/240; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 18/73.

Bunların dışında Haricilere de önderlik yapmış olan, onların fikir babası diyebileceğimiz ve İbn Abbas'tan Kur'an öğrenmeye gayret eden Nâfi b. Ezrak'ı da sayabiliriz. Ayrıca Benî Hanîfe'nin liderlerinden olan Yemâme meliki Hevze b. Ali, Cahiliyede Şam'ın bazı yerlerine hakim olan Ferve b. Nefase, Medine'de Mescid-i Nebinin inşasında yer alan sahâbi Talk b. Ali, ve onun oğlu Kays b. Talk, hadis ricallerinden Damdame b. Cavs, Sahâbi Üsâl b. Numan ve Yezid b. Ma'bed, Ali b. Ebi Talib'in eşi Havle bnt. Ca'fer, hadis ricalinden İkrime b. Ammar, Abbasi döneminin edip şairlerinden Abbas b. Ahnef, Cahiliyede Arapların en cömertlerinden Yakazan b. Zeyd ile hem Cahiliyye hem de İslâm şairi Musa b. Cabir gibi birçok kimseyi daha saymak mümkündür.³⁴

Bu şahısların hepsini ele almak makale hacmini aşacağından biz sadece İslâm Tarihinde ön plana çıkmış ve Benî Hanîfe'nin önemini ortaya koyacak olan Müseylime, Sümâme ve Nâfi b. Ezrak örnekleri üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

4.1. Müseylimetülkezzâb

Müseylime b. Sümâme b. Kebir b. Habib b. Hâris b. Abdilhâris b. Hiffan b. Zühl b. Düvel b. Hanîfe. Künyesinin Ebu Sümâme olduğu nakledilmektedir. Ebu Harun olduğu da söylenmektedir. Bunların haricinde ona "Rahmân" da denildiği belirtilmektedir.³⁵ Hatta "dileyen Allah, dileyen Rahman adı ile dua etsin. Zira güzel isimler Allah'a aittir" (İsra 17/110) ayeti indiğinde, müşriklerin "Rahman da ne? Biz Yemenin Rahmânı'ndan başka bir rahmân bilmiyoruz" dedikleri nakledilmektedir.³⁶

Yukarıda da ifade edildiği gibi bir rivayete göre içerisinde Müseylime'nin de bulunduğu, Benî Hanîfe'den bir grup heyetin, Hz. Peygamberle görüşerek iman ettikleri, Müseylime'nin ise bu toplantıya katılmayıp hayvanların yanında kaldığı, heyette bulunan herkese hediye olarak beş ukiyye verilince yüklerini koruyan bir kişinin daha olduğunu söylemeleri üzere Nebi'nin, "Sizin eşyalarınızı koruduğuna göre en kötünüz değildir." dediği nakledilmektedir. Hz. Peygamberin bu sözü, Müseylime'ye aktarılnca, onun,

³⁴ Zikredilenlerle ilgili bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/67; 6/7-8, 75, 76; Belâzürî, *Ensâb*, 2/200-201; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman fi tarihi'l-A'yan*, (Dimeşk: Dâru'r-risâle, 2013) 13/124; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 1/172; 5/57, 472; Zehebî, Şemseddin. *Mizanü'l-i'tidal fi nakdi'r-ricâl*, (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1963), 3/90; Semânî, Abdülkerim b. Muhammed. *Ensâb*, (Haydarabat: Mearifi'l-osmani, 1962),13/415; İbn Hacer, *İsâbe*, 5/412; Cevad Ali, *Mufassal* 7/213; 18/359, 377.

³⁵ Suheyli, *Ravdu'l-unf*, 7/468; Diyarbekri, Hasan b. Muhammed, *Tarîhu'l-hamîs fi Ahvâli enfusi'n-nefis*, Beyrut: Dâru Sadr, ts., 2/157. Müseylime'nin Cebrâil'in Kur'an'ı indirdiğini ve kendisine Rahmân ismini verdiğini iddia ettiği nakledilmektedir. Diyarbekri, *Tarîhu'l-hamîs*, 2/157.

³⁶ Kurtubî, *Ahkâm*, 10/343; diğer rivayette de "وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ اسْجُدُوا لِلرَّحْمَنِ قَالُوا وَمَا الرَّحْمَنُ؟" şeklindeki Furkan suresinin 60. ayeti indiğinde benzer şeyler söyledikleri nakledilmektedir. İbn Atıyye, *Muharrerü'l-vecîz*, 4/216; Kurtubî, *Ahkâm*, 13/64. Bir başka rivayete göre Kureys Nadr B. Hâris ile Ukbe b. Ebi Muayt'ı Medine'ye Yahudilere Muhammed hakkında bilgi toplamaları için gönderdiklerinde onların Yahudilere "bizde bir yetim var, çok büyük laflar edip Rahmân'ın elçisi olduğunu iddia ediyor, ne dersiniz?" diye sorduklarında onların, "biz Rahmân'ı bilmiyoruz, sadece Yemâme'nin Rahmân'ı biliyoruz." dedikleri nakledilmektedir. İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/131.

“kendisinden sonra işin bende olacağını anlamış.” diye yorum yaptığı zikredilirken,³⁷ diğer bir rivayette Müseylime'nin elbise ile örtünmüş³⁸ bir vaziyette Hz. Peygamberle görüştüğü, Hz. Peygamberin onun halinden hoşlanmamış olacak ki elindeki hurma dalını veya içeceği göstererek istese dahi ona bunu vermeyeceğini söylediği haber verilmektedir.³⁹ Rivayete göre Yemâme'ye geri döndüklerinde Müseylime'nin Hz. Peygamberin nübüvvette ortağı olduğunu iddia ettiği, Kur'an'a benzer secîli sözler söylediği,⁴⁰ zinayı ve içkiyi helal kıldığı, namazı düşürdüğü,⁴¹ Rehhal'in de Hz. Peygamber'in Müseylime'yi Peygamberliğe ortak ettiğine şahitlik ettiği,⁴² bunun üzerine Sümâme'nin dışında⁴³ Benî Hanîfe'nin ona tabi

³⁷ İbn Hişâm, *Sîre*, 2/577; İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/240; Taberî, *Tarih*, 3/138; Beyhakî, *Delâil*, 5/311; Arı, “Yemâme”, ss. 77-78. Ayrıca Müseylime toplantıya gelmeden önce Hz. Peygamberin kendisini ondan sonra halife tayin ederse ona uyacağını söylediği nakledilmektedir. Diyarbekrî, *Tarîhu'l-hamîs*, 2/157.

³⁸ Hamidullah, Müseylime'nin sıradan insanların göremeyeceği önemli bir adam olduğunu göstermek amacıyla adamlarının tuttuğu bir örtü altında bulunduğunu ve Allah Resulü ile görüşmelerini de bu örtü altında yaptığını zikretmektedir. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/406

³⁹ İbn Hişâm, *Sîre*, 2/576; Taberî, *Tarih*, 3/138; Beyhakî, *Delâil*, 6/330.

⁴⁰ Mesela “فقد أنعم الله على الخبلى، أخرج منها نسمةً تسنى، من بين صفاق وحشى” şeklinde aslında Kur'an'da var olan ayetlerin farklı ve yanlış ifadeleri ile yeni bir cümle kurma çabasına girdiği görülmektedir. (Taberî, *Tarih*, 3/138; Beyhakî, *Delâil*, 5/331) Müseylime'nin Kur'an ayetlerini örnek olarak uydurduğu diğer örnekler için bkz. Diyarbekrî, *Tarîhu'l-hamîs*, 2/158.

⁴¹ Taberî, *Tarih*, 3/138; en-Nemrî, Yusuf b. Bir, *ed-Dürer fi ihtisâri'l-meğâzi ve's-siyer*, (Kâhire, Dâru'l-meârif 1403), 1/155. Rivayete göre bir adamın İbn Mes'ud'a gelerek Benî Hanîfe mescidinde Allah'ın indirmedeği “الطاجنات طحنا، والعاجنات عجننا، والخبايز خبزنا، والشاردات شردنا، واللاقمات لقمنا” şeklinde Kur'an'daki Âdiyât veya Naziât sûrelerinin secîlerine benzeyen bazı okuyuşlar duyduğunu haber verdiği nakledilmektedir. (Zehebî, *Tarih*, 1/459) Aynı şekilde “فأين تذهبون” ayetinin tefsiri yapılırken, Kur'an'ın Allah'tan gelen bir hak olduğu, bütün açıklığıyla ortada olduğu halde bu Kur'an'ı yalanlarken aklınız nereye gidiyor manasına geldiği ifade edildikten sonra, bu anlamı te'kit sadedinde Ebu Bekir'in Benî Hanîfe heyetine Müseylime'nin Kur'an'ından bir şeyler okumalarını emrettiği, onların hezeyanlarını işitince, “yazıklar olsun size, aklınız nereye gitti? bu sözler, bir ilahtan gelmiş olmaz” sözünde de durumun bu minvalde olduğu ifade edilmektedir. İbn Kesir, Ebu'l-fida, *Tefsîru'l-Kur'an'î'l-Azîm*, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1419), 8/338. Bunların yanında Müseylime , Peygamber olduğunu iddia edince Sümâme'nin toplumunu uyarak Hz. Peygamber'in Allah'ın nebisi olduğu ve ondan başka nebi olmadığını ifade ederken “حم تنزيل الكتاب من الله العزيز العليم غافر الذنب وقابل التوب شديد العقاب” şeklindeki Mümin suresi 1-3. ayetlerini okuduğu, sonrada “işte Allah'ın kelamı budur.” dedikten sonra Müseylime'nin vahiy olduğunu iddia ettiği “أين هذا من يا ضفدع نقي لا الشراب تمنعين ولا الماء” şeklindeki sözde ayeti okuyarak bu kelamın Allah'ın olmayacağını söylediği nakledilmektedir. İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/76.

⁴² Arı, “Yemâme”, ss. 79-80. Rehhal el-Hanefî. Adının Nehaz b. Unfuve veya Unsuve olduğu, Yemâme heyeti ile Hz. Peygamber'in yanına geldiği, ona iman edip Kur'an'dan sureler öğrendiği, bir gün Nebî'nin (a.s.) onu Fırat b. Hayyan ve Ebu Hureyre ile gördüğü, “sizden birinin dişleri, Uhud'dan daha büyük bir ateştedir” dediği, bunun üzerine Rahhal dinden dönünceye kadar onların çok korktukları nakledilmektedir. Taberî, *Tarih*, 3/287; Süheyli, *Ravdu'l-unf*, 7/468; İbn Abdilber, Ebu Amr, *el-İstiâb fi ma'rifeti'l-Ashâb*, (Beyrut: Dâru'l-cil, 1992), 2/552; İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *el-Muntazam fi tarîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1992), 4/81. Ayrıca Rehhal'in, Übey b. Ka'b'dan Kur'an (Bakara suresini) öğrendiği, Müseylime peygamberlik iddiasında bulununca, öğrendiği ayetlerle onu desteklediği, neticede de Zeyd b. Hattab'ın onu öldürdüğü beyan edilmektedir. (İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/240; Süheyli, *Ravdu'l-unf*, 7/468) Bunların haricinde kaynaklarda, Rehhal/Reccal/Deccal'in Hz. Peygamber'e gidip Kur'an okuduğu ve dinde fıkıh sahibi olduğu, Hz. Peygamber'in onu Yemâme'ye öğretmenlik yapması, Müseylime'nin gücünü kırıp Müslümanlara destek olması için gönderdiği, lakin Rehhal'in Müseylime'den daha büyük bir fitne çıkardığı, Hz. Peygamber'den nübüvvette Müseylimen'in ortağı olduğunu duyduğu yalanıyla Benî Hanîfe'yi aldattığı nakledilmektedir. Taberî, *Tarih*, 3/282; İbn Abdilber, *İstiâb*, 2/551; İbnü'l-Esîr Ebu'l-Hasan, *Üsdü'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahabe*, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1994, 2/356; *el-Kâmil fi't-tarih*, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-Arabi, 1997), 2/95; İbnü'l-Cevzî, *Muntezam*, 4/81; Diyarbekrî, *Tarîhu'l-hamîs*, 2/158. Bunların karşısında Makrîzî, Rehhal'in Hz. Peygamber'e gelen heyette bulunup Bakara suresini okuduğu Ridde zamanında Ebu Bekir'e geldiği ve Ebu Bekir'in onu Yemâmelileri Allah'a davet edip İslâm'da sabit kadem olmaları için gönderdiği, lakin onun Müseylime ile birlikte irtidat ettiğini nakletmektedir. Makrîzî, *İmta'*, 14/250.

⁴³ Nemrî, *Dürer*, 1/155.

olduğu açıklanmaktadır.⁴⁴ Bununla beraber Sümâmê'nin vaziyeti bir mektupla Hz. Peygamber'e bildirdiği, zira Sümâmê'nin Yemâmê'de Hz. Peygamber'in valisi olduğu nakledilmektedir.⁴⁵

Müseylime'nin "Resulullah Müseylime'den, Resulullah Muhammed'e selam üzerine olsun." şeklinde başlayan ve arzın yarısının kendilerine diğer yarısının da Kureyş'e ait olduğuna lakin Kureyş'in adaletsiz davranıp haddi aştığına dair Hz. Peygamber'e bir mektup yazarak iki elçi ile Allah Resulüne gönderdiği, Hz. Peygamber'in (a.s.) onlara "siz benim Allah'ın Resulü olduğuma şahadet eder misiniz" diye sorduğu, elçilerin "evet" şeklinde cevap verdikleri, bunun üzerine "Müseylime'nin Allah'ın Resulü olduğuna şahadet eder misiniz" diye sorduğu, onların yine "evet" demesi üzerine Hz. Peygamber'in "şayet elçiler öldürülmez kuralı olmasaydı, sizin boynunuzu vururdum." şeklinde tehdit ettiği nakledilmektedir. Sonra da "Allah'ın Resulü Muhammed'den yalancı Müseylime'ye (Müseylimetülkezzâb)," şeklinde başlayan bir mektup yazdığı rivayet edilmektedir.⁴⁶

Müseylime'nin, Hz. Peygamber'in (a.s.) kendisine elçi olarak yolladığı Habib b. Zeyd el-Ensari'yi şehid ettiği,⁴⁷ bunun üzerine Allah Resulü'nün o bölgedeki memurlarına Müseylime ile mücadele etme talimatını verdiği, fakat kısa bir süre vefaatt ettiği nakledilmektedir.⁴⁸ Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebubekir'in büyük bir kararlılıkla bu mücadeleyi sürdürdüğü, şiddetli çarpışmalar sonunda Müseylime'nin, Halid b. Velid komutasındaki birlikler tarafından mağlup edildiği haber verilmektedir.⁴⁹

Kaynaklarda Hz. Peygambere bağlılıktan hiç ayrılmayan Sümâmê'nin, toplumdaki Müseylime lehine değişimin etkisini ve ciddiyetini ifade eden bir mektubu Ebu Bekir'e gönderdiği kaydedilmektedir. Ebu Bekir'in önce İkrime'yi ardında da Şurahbil b. Hasene'yi İkrime'ye destek olması için gönderdiği, İkrime bunu hissedince hızlı hareket ederek Sümâmê'ye geldiği ifade edilmektedir. Sümâmê'nin ona ardından bir ordu geldiğini, bu sebepten dolayı acele etmemesini tavsiye ettiği, lakin İkrime'nin acele ederek Müseylime ile çarpıştığı ve yenildiği nakledilmektedir. Hz. Ebu Bekir'in daha sonra Halid b. Velid'i buraya yönlendirdiği, Benî Hanîfe ile çok şiddetli bir savaşın patlak verdiği ve neticede Vahşi'nin Müseylime'yi öldürdüğü nakledilmektedir. Bu savaşta Benî Hanîfe'yi fitneye

⁴⁴ Taberî, *Tarih*, 3/138; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, 2/162. Müseylime'nin gücü ve etkisini göstermesi bakımında aynı dönemde hatta ilk olarak yalancı Peygamber iddiasında bulunduğu kaydedilen yalancı Peygamber Secah'ın onunla karşılaşması sonucu ondan etkilenip Müseylime ile evlendiği ve neticede peygamberlik iddiasından vazgeçtiği ifade edilmektedir. Detaylı bilgi için bk. Uçar, "Secah ve Peygamberlik İddiası". ss. 220-223.

⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *Muntezam*, 4/22; Diyarbekri, *Tarihü'l-hamîs*, 2/160.

⁴⁶ İbn Hişâm, *Sîre*, 2/600; Taberî, *Tarih*, 3/146; Beyhakî, *Delâil*, 5/331-332; İbnü'l-Cevzî, *Muntezam*, 4/22; Diyarbekri, *Tarihü'l-hamîs*, 2/157; Arı, "Yemâmê", s. 82.

⁴⁷ Rivayete göre Müseylime, Habibe b. Zeyd'e "Sen Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna şahadet eder misin?" diye sorduğunda onun, "evet" demesi üzerine kendisinin Allah'ın Resulü olduğuna şahadet edip etmediğini sorduğu, Habib b. Zeyd'in, "hayır" cevabı vermesi üzerine, Müseylime'nin, ölünceye kadar onun uzuvlarını teker teker kestiği nakledilmektedir. İbn Hişâm, *Sîre*, 1/466; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, (Beirut: Dâru'l-fikr, 1996), 1/325; İbn Abdilber, *İstiâb*, 1/320; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 1/675.

⁴⁸ Diyarbekri, *Tarihü'l-hamîs*, 2/158; J. Schleifer, "Hanîfe", 5/1, 217; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/407, 408.

⁴⁹ J. Schleifer, "Hanîfe", 5/1, 217; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/407, 408

düşüren Rehhal'in da öldürüldüğü belirtilmektedir.⁵⁰ Müseylime'nin öldürüldüğünde yüz elli yaşında olduğu nakledilmektedir.⁵¹

4.2. Sümâme b. Üsâl

Tam adı, Sümâme b. Üsâl b. Numan b. Mesleme b. Ubeyd b. Sa'lebe b. Yerbu' b. Sa'labe b. Dul (Duil)⁵² b. Hanîfe b. Lüceym'dir.⁵³

İlk başlarda Sümâme'nin Hz. Peygamber'e düşman olduğu ifade edilmektedir. Öyle ki Hz. Peygamber İslâm'a davet etmek için Sümâme'ye uğradığı zaman onu öldürmek istediği, ancak amcasının buna mani olduğu ifade edilmektedir. Daha sonra Sümâme'nin, umre yolculuğu esnasında Medine'ye uğradığı, orada yakalanıp Hz. Peygamber'e getirildiği, Mescid-i Nebevi'nin bir direğine bağlandığı beyan edilmektedir.⁵⁴ Diğer rivayete göre Hz. Peygamber'in Necid'e bir grup asker gönderdiği, yolda askerlerin Sümâme'yi yakalayarak Medine'ye getirdikleri nakledilmektedir. Ayrıca askerlerin onu tanımadığı ifade edilmektedir.⁵⁵ Hz. Peygamber'in, onu görünce "Bu, Sümâme'dir, ona iyi davranın." dediği belirtilmektedir. Çok obur olan Sümâme'nin doyurulması için ailesine "Yanızda ne kadar yiyecek varsa toplayıp ona gönderin." talimatı verdiği, ayrıca sütlü devesinin de sabah akşam sağılıp ona gönderilmesini istediği açıklanmaktadır. Hz. Peygamber'in her yanından geçişinde Sümâme'yi İslâm'a davet ettiği, onun da her defasında "Yeter artık Muhammed, eğer öldüreceksen zaten katil birini öldüreceksin, yok fidye isteyeceksen aklına geldiği kadar iste." dediği beyan edilmektedir. Onun bu cevabına karşı Hz. Peygamber'in bir şey demeden uzaklaştığı, bu arada Sümâme'nin, Müslümanların yaşantısını, ibadetlerini gözlemleyerek, İslâm'ı bu şekilde tanımaya başladığı, üç gün sonra da Hz. Peygamber'in, fidye alınmaksızın onun salıverilmesini emrettiği rivayet edilmektedir. Bunun üzerine Sümâme'nin Baki koruluğuna giderek yıkanıp temizlendikten sonra Allah Resulü'nün yanına geldiği ve Müslüman olduğu ifade edilmektedir. Bundan sonra Sümâme'nin Hz. Peygamber'e "Şu ana kadar benim için dünyanın en iğrenç adamı gibiydin ama artık seni herkesten çok takdir ediyorum."⁵⁶ dediği,

⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, *Muntezam*, 4/80-82. Bu savaşın on bir veya on ikinci senede yapıldığı ve savaşta müşriklerden on bin Müslümanlardan da bin civarında ölüm gerçekleştiği nakledilmektedir. İbnü'l-Cevzî, *Muntezam*, 4/82.

⁵¹ İbn Kesîr, *Bidâye*, 5/50.

⁵² "دول"un Benî Hanîfe'nin bir mahallesi olduğu, "دال" duil'in ise Bekr b. Abdimenaf b. Kinâne'nin bir mahallesi olduğu ifade edilmektedir. Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn*, (ys.: Mektebetü hilâl, ts.), 8/70; Ezdî, İbn Düreyd, *Cemheretü'l-lüğa*, (Beyrut: Dâru'l-ilm, 1987), 2/1061.

⁵³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/75; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 1/477.

⁵⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/776; Buhârî, Muahammed b. İsmail, *Sahîh*, (ys.: Dâru Tavki'n-necat, 1422), 5/170, (4372); Müslim, Ebu'l-Hasan, *Sahîh*, Beyrut: Dâru İhyai't-türâsî'l-Arabî, ts., 3/1386 (1764); İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 1/477; Zehebî, *Tarih*, 1/234; J. Schleifer, "Hanîfe", 5/1, 217. Bunların haricinde Sümâmen'in Müseylime'nin bir elçisi olarak Hz. Peygamber'e geldiği ve Hz. Peygamber'in onu İslâm'a davet ettiği nakledilmektedir. Beyhaki, *Delâil*, 4/79; Şâmî, Muhammed b. Yusuf, *Sübülül-hüdâ ve'r-reşâd fî Sîreti hayri'l-ibâd*, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1993), 6/71.

⁵⁵ İbn Hişâm, *Sîre*, 2/638; İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/76; İbn Hibbân, *Sîre*, 1/268; Beyhakî, *Delâil*, 4/78; İbn Abdilber, *İstiâb*, 1/214; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 1/477; Zehebî, *Tarih*, 1/234.

⁵⁶ Rivayet için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2001), 12/318, 15/518; Buhârî, *Sahîh*, 5/170, (4372); Müslim, *Sahîh*, 3/1386, (1764)

bununla birlikte akşam yemeğinde çok az yediği, bunu gören sahabenin şaşırıldığı, Allah Rasulü'nün “Şaşırmanın mü'min bir mide ile kafır yedi mide ile yemek yer.”⁵⁷ buyurduğu nakledilmektedir.⁵⁸ Sümâme, umre yapmak üzere⁵⁹ Mekke'ye telbiye okuyarak girer.⁶⁰ Beytullah'ta herkesin gözü önünde İslâmi esaslara göre namaz kılar.⁶¹ Bunu gören Kureyşliler onu yakalayarak öldürmek isterler, lakin içlerinden biri Yemâme'nin hububatına muhtaç olduklarını hatırlatınca vazgeçerler. Ancak Sümâme, “Bundan sonra Muhammed (a.s.) emretmediği sürece, benim ülkemden bir tek tane bile alamayacaksınız.” diyerek meydan okur. Bir süre sonra kıtlık baş gösterir ve Sümâme'nin ambargosu nedeniyle zor durumda kalan Kureyş, H. 6. yılda Hz. Peygamber'e giderek (veya mektup yazarak) Sümâme'nin ambargosundan dolayı sıkıntıda olduklarını haber vererek, onun bu inadından vazgeçirmesini isterler. Allah Rasulü'nün emriyle Sümâme ambargoyu kaldırır.⁶²

Bundan sonra Sümâme kabilesinde bir Müslüman olarak faaliyet göstermeye başlar. Hatta yukarıda da ifade edildiği gibi içerisinde Müseylime'nin de bulunduğu Benî Hanîfe heyetinin, dinlerinden dönerek Müseylime'ye iman etmeleri üzerine Hz. Peygamber'in görevlendirdiği bir vali olarak durumu Hz. Peygamber'e bildirmiştir.⁶³ Ayrıca Nebi'nin Fırat b. Hayyan el-İclî'yi Müseylime ile savaşını öldürmesi için Sümâme'ye gönderdiği nakledilmektedir. Sümâme'nin Müseylime'ye karşı toplumunu uyardığı ama toplumunu kendisine isyan bayrağını kaldırınca iman edenlerle birlikte onlardan ayrıldığı belirtilmektedir.⁶⁴

Bundan sonra Sümâme'nin Bahreyn tarafına gitmek isterken, Hutam ve ona tabi olan mürtedlerle savaşmak için hareket eden Ala b. Hadrami ile karşılaştığı, ona destek olup

⁵⁷ Rivayet için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 15/540, (9875); Buhârî, *Sahîh*, 7/72, (5397); Nesâî, Ebu Abdurrahman, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, (Beyrut: Müessesetü'r-risâle), 2001, 6/270, (6741)

⁵⁸ İbn Hişâm, *Sîre*, 2/638; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 1/477; Zehebî, *Tarih*, 1/234; *el-Mühezzebe fî ihtisârî's-süneni'l-kebir*, 5/2488; Diyarbekrî, *Tarîhu'l-hamîs*, 2/3; Arı, “Yemâme”, ss. 53-54.

⁵⁹ Rivayete göre Sümâme, müslüman olunca Hz. Peygamber'e (a.s.) umre yapmak niyetiyle yola çıktığını ama yakalanca gidemediğini, şimdi ne yapması gerektiğini sorduğu, bunun üzerine Hz. Peygamber'in onu müjdelediği ve umre yapmasını emrettiği, bunun üzerine Sümâme'nin umreye gittiği ifade edilmektedir. Müslim, *Sahih*, 3/1386, (1764); Nesai, *Sünenü'l-kübrâ*, 1/150, (192); Beyhakî, *Delâil*, 4/78; İbn Abdilber, *İstiâb*, 1/214.

⁶⁰ Kaynaklarda bu şekilde telbiye ile giren ilk kişinin Sümâme olduğu nakledilmektedir. İbn Hişâm, *Sîre*, 2/639; Diyarbekrî, *Tarîhu'l-hamîs*, 2/3; Halebî, Ali b. İbrahim, *es-Sîretü'l-halebiyye- İnsanu'l-uyûn fî Sîreti'l-emini'l-me'mûn*, (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1427), 3/246.

⁶¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/403,404.

⁶² İbn Hişâm, *Sîre*, 1/235, 2/639; Belâzürî, *Ensâb*, 7/182; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 1/477; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/404,405

⁶³ İbnü'l-Cevzî, *Muntezam*, 4/22; Diyarbekrî, *Tarîhu'l-hamîs*, 2/160. Ayrıca Sümâme'nin Hz. Peygamber vefat ettikten sonra da Hz. Ebu Bekir'e de Müseylime'nin yaptıklarını rapor ettiği ve bunun üzerine Ebu Bekir'in Halid b. Velid'i gönderdiği nakledilmektedir. Diyarbekrî, *Tarîhu'l-hamîs*, 2/160

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 1/477. Sümâme'nin Bahreyn tarafına gitmek isterken, Hutam ve ona tabi olan mürtedlerle savaşmak için hareket eden el-Ala b. Hadrami ile karşılaşır. Sümâme Ala ile onlarla savaşta bulunur. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 1/477; Zebîdî, *Tâcu'l-arus*, 27/430.

mürtedlerle savaştığı ve Ala'nın galip gelmesinde etkili olduğu lakin Yemâme'ye tekrar dönüştürme mürtedler tarafından şehit edildiği nakledilmektedir.⁶⁵

4.3. Nâfi b. el-Ezrak

Onun Benî Hanîfe'den olduğu ifade edilmektedir. Bununla birlikte Nâfi'nin Benî Hanîfe ile yaşadığı için onlara nispet edildiği de nakledilmektedir.⁶⁶

Nâfi b. Ezrak'ın Basra'da Abdullah b. Zübeyr günlerinde ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Nâfi'nin başlangıçta Necde b. Amirle beraber olduğu, daha sonra ondan ayrıldığı nakledilmektedir. Haricilikten dolayı hapsedildiği, Yezid b. Muaviye ölünce kurtulduğu ifade edilmektedir.⁶⁷

Ezârîka'nın kurucusu olan Nâfi'nin belli başlı düşüncelerini şöyle ifade edebiliriz: Her büyük günah işleyen kimse küfre düşer ve onlar ebediyen cehennemde kalır; Hz. Ali küfre düşmüştür ve hakem olayında Musa el-Eşari ve Amr b. As küfre düşmüştür.; müşrik çocukların da öldürülmesi gerekmektedir.⁶⁸

Nâfi b. Ezrak'ın ve diğer harici grupların önce Abdullah b. Zübeyr ile hareket etikleri ama daha sonra ayrıldıkları ifade edilmektedir. Mekke'de Abdullah b. Zübeyr başkaldırdığı zaman, Nâfi b. Ezrak'ın İbn Zübeyr isyanını desteklenmesini tavsiye ettiği, bunun üzerine İbn Zübeyr'in yanına geldikleri, onun bu durumdan memnun kaldığı zikredilmektedir. Nâfi b. Ezrak ve yanındakilerin İbn Zübeyr'in düşüncelerini araştırıp sormadan, Yezid b. Muaviye ölünceye kadar İbn Zübeyr'le beraber çarpıştıkları açıklanmaktadır. Lakin Şam ehli Mekke'den ellerini çekip geri döndüklerinde, kendi aralarında tartışarak düşüncesini bilmedikleri birinin yanında savaştıklarını, artık İbn Zübeyr'le görüşüp düşüncesini öğrenmeleri gerektiğini konuştukları ve ona Osman hakkında düşüncelerini sordukları beyan edilmektedir. Netice de onunla görüş ayrılığına

⁶⁵ Taberî, *Tarih*, 3/12; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 1/477; *Kâmil*, 2/224; Asri Çubukcu, "Sümâme b. Üsâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 21 Eylül 2022), ss. 131-132. Rivayete göre savaştan sonra geri dönerken Beni Kays b. Sa'lebe suyunda Sümâme'de Hutamın nakışlı elbisesini görünce onu nereden edindiğini, Hutam'ı onun mu öldürdüğünü sordukları, Sümâme'nin de elbisenin kendisine hediye edildiği veya kendisinin satın aldığı söylediği, lakin onlar, "Hutam'ı sen mi öldürdün?" diye soruyu yineledikleri, Sümâme'nin "hayır, ama ben öldürmeyi isterdim" deyince onun üzerine çullanarak şehit ettikleri nakledilmektedir. Taberî *Tarih*, 3/312.

⁶⁶ Belâzürî, *Ensâb*, 7/143. Ehli vukuftan olan Necde ile Nâfi'nin ayrılma sebebinin insanların canlarını ve mallarını helal görmesi ve çocukların öldürülmesine cevaz vermesi olduğu söylenmektedir. Bu durum, Necde ile Nâfi arasında mektuplaşmalardan anlaşılmaktadır. İbn Abdurabbih, *İkdü'l-ferîd*, (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1404), 2/238-240.

⁶⁷ Belâzürî, *Ensâb*, 7/143.

⁶⁸ Ebu Musa, el-Eş'arî, *Makalatü'l-İslâmiyyin ve ihtilafü'l-musallin*, (ys.: Mektebetü'l-mısriyye, 2005), 1/84. Ezârîka'nın Ali'yi tekfir etmeleri; savaştan geri duranları (kaade veya ehli- vukufu) tekfir etmeleri; zinadan dolayı recmi, Kur'an'da olmadığı gerekçesi ile düşürmeleri; müşrik çocukların babaları gibi ateşte olduğunu söylemeleri; takıyyeyi, hem sözde hem de amelde caiz görmemeleri; Allah'ın, nübüvvetinden sonra inkar edecek bir Nebi'yi göndermesini caiz görmeleri ve büyük günah işleyen kimsenin küfre düşeceği ve ebedi cehennemde kalacağı şeklinde sekiz bidat iddia ettikleri nakledilmektedir. Şehristânî, *Ahmed el-Milel ve'n-nihal*, (Beyrut: Dâr'l-ma'rife, 1404), 1/117.

düştüklerinden dolayı şehirden ayrıldıkları nakledilmektedir.⁶⁹ Bundan sonra Nâfi b. Ezrak'ın aynı düşünceyi paylaştığı, Abdullah b. Sıfar, Abdullah b. İbaz, Hanzala b. Beyhus ve Beni Mahuzla birlikte Basra'ya gittiği ifade edilmektedir.⁷⁰

Nâfi b. Ezrak'ın yönetimindeki Hariciler, Emeviler'in Basra'ya vali olarak tayin ettiği Mes'ud b. Amr'ı öldürüp şehri ele geçirirler. Abdullah b. Zübeyr'in tayin ettiği vali Ömer b. Ubeydullah'ın şehre girmesine engel olurlar. Daha sonra muhaliflerin Basra'ya hakim olması üzerine, Nâfi b. Ezrak şehri terk eder. Ancak dışarıdan gelen takviye kuvvetleriyle Hariciler Basra'yı tekrar ele geçince Abdullah b. Zübeyr, Müslim b. Ubeydullah'ın komutasındaki bir orduyu Basra'ya gönderir. Abdullah b. İbaz ile ona uyan bir kısım Hariciler bu orduya karşı savaşmak istemeyip Basra'da kaldılar. Nâfi b. Ezrak onları da tekfir ederek kendisine inananlarla birlikte Basra'dan ayrılıp Ahvaz ve Huzistan'a doğru yola çıkarak, bu bölgelerde hakimiyet sağlar. Sonunda Ahvaz yakınlarında Müslim b. Ubeydullah'ın ordusuyla yapılan savaşta hem Müslim hem de Nâfi b. Ezrak öldürülür (65/685).⁷¹

Nâfi b. Ezrak tavizsiz duruşu ile bilindiği gibi aynı zamanda İbn Abbas'ın talebesi olarak da nam salmıştır. Onun anlamadığı ve bilmediği kelimeleri İbn Abbas'a sorup aldığı notlar, tefsir haline getirilmiştir.⁷²

Sonuç

Soyları Adnaniler'e dayanan, geniş ve mümbit topraklara sahip olan Benî Hanîfe'nin tarihi göz önünde bulundurularak, zengin ve savaşçı bir kabile olduğu ifade edilmektedir. Kabilenin yerleşik hayata geçtiği söylenmekle birlikte bir kısmının göçebe yaşamaya devam ettikleri nakledilmektedir. Benî Hanîfe'nin, cahiliye döneminde putperest olduğu ama bu inançlarında samimi olmadıkları görülmektedir. Zira yiyecek maddelerinden yaptıkları putları, acıktıkları zaman yedikleri haber verilmektedir. Putperestliğin yanında Kabile arasında sonradan Hristiyanlığın yayıldığı da beyan edilmektedir.

Benî Hanîfe, Peygamber'e en çok düşmanlık yapan kabileler arasında zikredilmektedir. Hz. Peygamber'in risâletini kabilelere duyurduğu zaman, Benî Hanîfe mensuplarının, O'nu (a.s.) yanlarından kovdukları, hatta öldürmeye teşebbüs ettikleri rivayet edilmektedir. Belli süre sonra İslâm'ın güçlendiğini gören Benî Hanîfe'nin, dini öğrenip anlaşma sağlanması için içerisinde Müseylime'nin de bulunduğu bir heyeti, Hz. Peygamber'e gönderdikleri, Heyet'in Medine de birkaç gün kaldığı ve Hz. Peygamber'le

⁶⁹ Taberî, *Tarih*, 5/566; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 3/254; İbn Kesîr, Ebu'l-Fida, el-*Bidâye ve'n-nihaye*, (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1986), 8/239; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 20/521. Daha sonra Nâfi b. Ezrak'ın İbn Zübeyr'e zalimlerin safında olmaması için mektup yazdığı nakledilmektedir. İbn Abdurabbih, *İkdü'l-ferîd*, 2/238.

⁷⁰ Taberî, *Tarih*, 5/566; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 3/255.

⁷¹ Taberî, *Tarih*, 5/567; 5/613-614; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 3/276; İbn Kesîr, *Bidâye*, 8/261; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 20/523. Mustafa Öz, "Ezârîka", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Eylül 2022), ss.45-46; Ethem Ruhî Fığlalı, "Hariciler", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Eylül 2022), ss. 169-175.

⁷² Öz, "Ezârîka", ss. 45-46.

görüşerek Müslüman oldukları kaydedilmektedir. Hatta heyette bulunan Rehhal gibi bazı Benî Hanîfe'nin, Abdullah b. Ubey'den Kur'an öğrendikleri, dinde ilim sahibi oldukları ve kabilelerine muallim olarak gönderildikleri beyan edilmektedir. Lakin yurtlarına döndüklerinde Müseylime'nin, peygamberlikte Hz. Muhammed'e ortak olduğunu iddia ettiği ve İslâm'ı öğretmesi beklenen Rehhal'ın da bunu Hz. Peygamber'den işittiği yalanını söylediği, sonuçta Sümâme dışında Benî Hanîfe'de bulunan herkesin Müseylime'ye iman ederek dinden döndüğü aktarılmaktadır.

Bu anlamda yalancı Peygamber Müseylime olayı, İslâm Tarihine damga vuran en önemli fitne hareketlerinden biri olduğu söylenebilir. Bu, Hz. Peygamber döneminde başlayıp Hz. Ebu Bekir dönemine sarkan ve Halid b. Velid komutanlığında Müseylime ile yapıla savaşta, Vahşi'nin onu öldürmesi ile son bulan bir fitnedir.

Benî Hanîfe'nin İslâm'dan taviz vermeyen müntesibi Sümâme b. Üsâl'ın, bisetin ilk yıllarında Hz. Peygamber'e düşman olduğu, Lakin İslâm'a girince, en çok nefret ettiği kimsenin en çok sevdiği kimseye dönüştüğü nakledilmektedir. Kavminin irtidat hareketine karşı çıkıp onları her daim İslâm'a davet ettiği beyan edilmektedir. Onun hiçbir zaman Müseylime'yi onaylamadığı ve onun yaptıklarını Hz. Peygamber'e ve Hz. Ebu Bekir'e bildirdiği açıklanmaktadır. Toplumuyla ayrı düşmesinden dolayı da yurdunu terk etmek zorunda kaldığı, neticede mürtetlerle mücadele ederken şehit düştüğü rivayet edilmektedir.

İslâm tarihinde öne çıkan Benî Hanîfe'ye mesup bir diğer kişi Nâfi b. Ezrak'tır. Onun hem dini hem de siyasi bir hareket olan haricilerin Ezârîka kolunu kurduğu belirtilmektedir. Necde b. Amir gibi ilk başlarda beraber oldukları kimselerden katı düşüncelerinden dolayı ayrıldığı, Yezid b. Muaviye zamanında hapishaneye düştüğü ama belli bir süre sonra çıkmayı başardığı, daha sonra da Yezid b. Muaviye'ye karşı mücadele eden Abdullah b. Zübeyir'i desteklediği ve onun yanında Yezid'in ordusuyla savaştığı zikredilmektedir. Hz. Ali ve Hz. Osman hakkındaki düşüncesinden dolayı Abdullah b. Zübeyir'le ayrı düştüğü, bu sebeple de yan yana çarpıştığı kimse ile bundan sonra karşı karşıya savaşmaya başladığı ifade edilmektedir. Naif b. Ezrak'ın İslâm anlayışının çok katı olduğu, öyle ki Abdullah b. Zübeyir'in ordusuyla savaşmayı reddeden arkadaşlarını, sırf bu sebepten dolayı tekfir ettiği kaydedilmektedir. Yine onun katı din anlayışını gösteren "Müşrik çocukların öldürülmesi" ve "insanların mallarının ganimet sayılması" gibi bazı hususlardan dolayı taraftarlarıyla ayrılıklar yaşadığı nakledilmektedir. Neticede İbn Zübeyir'in gönderdiği ordu ile yaptığı çarpışmada öldürüldüğü ifade edilmektedir.

Sonuçta Benî Hanîfe'nin, müntesipleri ve yaptıkları ile İslâm Tarihinde öne çıkan ve özellikle de Müseylimetülkezzâb ile fitne hareketinin baş mimarı olarak temeyyüz eden bir kabile olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1. Basım, 2001.
- Arı, Ümmühan. *İlk Dönem İslâm Tarihinde Yemâme*, Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Beğavî, Ebu Muhammed. *Meâlimü't-tezîl fî tefsîri'l-Kur'an*. 5 cilt. Beyrut: Dâru ihyai't-türasi'l-Arabî, 1420.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya. *Ensâbü'l-eşrâf*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1996.
- Beyhakî, Ebu Bekir. *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifeti ahvâli sâhibi's-şeria*, 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1405.
- Bilge, Mustafa L. "Yemâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 21 Eylül 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/Yemâme>.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahîh*. 9 Cilt. ys.: Dâru Tavki'n-necat, 1422.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *et-Tarîhu'l-kebîr*. 8 Cilt. Haydarabat: Dâru'l-mearifi'l-Osmaniyye, ts.
- Cevad Ali, *el-Mufasssal fî tarîhi'l-arab kable'l-İslâm*. 20 Cilt. ys.: Dâru's-saki, 2001.
- Çağatay Neşet, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
- Çubukcu, Asri "Sümâme b. Üsâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 12 Eylül 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/sumame-b-usal>.
- Diyarbekrî, Hasan b. Muhammed. *Tarîhu'l-hamîs fî Ahvâli enfusi'n-nefis*, 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, ts.
- Ebu Musa, Eş'ari. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilafü'l-musallîn*. ys.: Mektebetü'l-musriyye, 2005.
- Ezdî, İbn Düreyd. *Cemheretü'l-lüga*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ilm, 1987.
- Fığlalı, Ethem Ruhî. "Hariciler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 25 Eylül 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/hariciler#1>.
- Halebi, Ali b. İbrahim. *es-Sîretü'l-halebiyye- insanu'l-uyûn fî sîreti'l-emini'l-me'mûn*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1427.
- Halil b. Ahmed. *Kitabu'l-ayn*. 8 Cilt. ys.: Mektebetü hilal, ts.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. 2 Cilt. (terc: Salih Tuğ), İstanbul: İrfan, 1993.
- İbn Abdilber, Ebu Amr. *el-İstiâb fî ma'rifeti'l-Ashâb*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-cil, 1992.
- İbn Abdurabbih, Şihabeddin. *Ikdü'l-ferîd*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1404.

- İbn Atıyye, Ebu Muhammed. *Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitabi'l-Azîz*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1. Basım, 1422.
- İbn Hişam, Abdülmelik. *Siretü'n-nebeviyye*, 2 Cilt. (Tah: Mustafa Saka vd.), Mısır: Babu'l-halebi, 1955.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 15. Cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1986
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida. *Tefsîru'l-Kur'an'î'l-Azîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1. Basım, 1419.
- İbn Manzûr, Ebu'l-fazl. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1414.
- İbn Sa'd, Muhammed. *Tabakâtü'l-Kübrâ*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1990.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec. *el-Muntezam fî tarîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1992.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-Tefsîr*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-Arabiyye, 1. Basım, 1422.
- İbnü'l-Esîr Ebu'l-Hasan. *el-Kâmil fî't-tarîh*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-Arabi, 1997.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan. *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1994.
- Kapar, M. Ali. *Hizmeti Muhammed'in Müşriklerle Münasebetleri*. İstanbul: Esra, 1993.
- Kapar, Mehmet Ali. "Hanîfe (Benî Hanîfe)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 21 Eylül 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/hanife-beni-hanife>.
- Kehhâle, Ömer b. Rıza. *Mu'cemu kabâilü'l-Arabi'l-kadîme ve'l-hadîse*. 5 Cilt. Dımeşk: Mektebetü'l-haşimiyye, 1949,
- Kurtubî, Ebu Abdullah. *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'an*. 10 Cilt. Kâhire: Dâru'l-kütübî'l-mısriyye, 1964.
- Makrîzî, Ahmed b. Ali. *İmtâu'l-esmâ bima li'n-Nebiyi mine'l-Ahvâli ve'l-emoâl ve hafadati ve'l-meta'*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1999.
- Müslim, Ebu'l-Hasan. *Sahîh*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru ihyai't-türasi'l-arabi, ts.
- Nemrî, Yusuf b. Bir. *ed-Dürer fî ihtisâri'l-meğâzi ve's-siyer*. Kâhire: Dâru'l-mearif, 1403.
- Nesâî, Ebu Abdurrahman. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. 10 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2001.
- Nuveyrî, Şihabuddin. *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*. 33 Cilt. Kâhire: Dâru'l-kütüb, 1423.
- Öz, Mustafa. "Ezârîka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Eylül 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/ezarika>.

- Öz, Mustafa. "Nâfi' b. Ezrak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Eylül 2022. <https://islamsansiklopedisi.org.tr/Nâfi-b-ezrak>.
- Sa'lebi, Ebu İshâk. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'an*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru ihyai't-türasi'l-arabi, 2002.
- Schleifer, "Hanîfe". *MEB İslâm Ansiklopedisi*, Eskişehir Matbaa Tesisleri 2001.
- Semânî, Abdulkерim b. Muhammed. *el-Ensâb*, 1 Cilt. Haydarabat: Meârifî'l-osmani, 1962.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân fi târihi'l-A'yân*. 23 Cilt. Dimeşk: Dâru'r-risale, 2013.
- Suheyli, Ebu'l-Kasım. *Ravdu'l-unf fi şerhi's-sîreti'n-nebeviyye li'bn Hişâm*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru ihyai't-türasi'l-arabi, 2000.
- Şâmî, Muhammed b. Yusuf. *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fi sîreti hayri'l-ibâd*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1993.
- Şehristânî, Ahmed. *el-Milel ve'n-nihâl*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1404.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Tarihu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-türâs, 1387.
- Uçar, İlyas. "İlk Dönem İslâm Tarihinde Sıra Dışı Bir Kadın: Secah ve Peygamberlik İddiası". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (BOZİFEDER)*. 18. (2020/18), ss. 205-228.
- Zebîdî, Murtaza. *Tâcu'l-arûs min cevâhi'l-kâmus*. 40 Cilt. ys.: Dâru'l-hidâye, ts.
- Zehebî, Şemsuddin. *Mizanü'l-i'tidal fi nakdi'r-ricâl*, 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1963.
- Zehebî, Şemsuddin. *Tarihu'l-İslâm*. 15 Cilt. ys.: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmi, 2003.

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
6/2 (Aralık/December 2022), 122-144

Ağır Hastalarda Dini Başa Çıkma
Religious Coping in Severely Ill Patients

Rabia Coşgun

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
Graduate Student, Ankara Yildirim Beyazıt University, Social Sciences Institute,
Department of Philosophy and Religious Studies
Ankara/Türkiye
E-posta: rabia@cosgun.biz.tr
ORCID ID: 0000-0001-7854-6116

Behlül Tokur

Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din
Bilimleri Bölümü
Assoc. Prof., Ankara Yildirim Beyazıt University, Faculty of Islamic Sciences, Department
of Philosophy and Religious Studies
Ankara/Türkiye
E-posta: behlultokur@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6509-3100

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 8 Haziran/June 2022
Kabul Tarihi / Date Accepted: 21 Eylül/September 2022
Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/15 December 2022
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış-Aralık/Winter-December
DOI: 10.46595/jad.1127744

Cite as / Atıf: Coşgun, Rabia-Tokur, Behlül. "Ağır Hastalarda Dini Başa Çıkma". *Journal of Analytic Divinity*, (Aralık/December 2022), 122-144.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Rabia Coşgun-Behlül Tokur)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Rabia Coşgun % 60-Behlül Tokur % 40

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Bu makale, ağır hastalarda dinî başa çıkma sürecini anlamak amacıyla yapılan nitel bir araştırmadan oluşmaktadır. Kanserli, MS (Multiple Skleroz)li ve felç (inme)li hastalardan oluşan örneklem grubu, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi'nde tedavi gören 35 hastadan oluşmaktadır. Görüşmeler, hastalığı anlamlandırma ve uyum, hastayı hayata bağlayan süreçler, dinî başa çıkma süreci, hastanın hayata dair beklenti ve istekleri şeklinde dört ana tema çevresinde yapılmıştır. Ağır hastalık sürecinin hastaların hayatlarında, iş ve sosyal hayatın değişmesi, psikolojik sağlığın bozulması ve tedavi sürecinin yıpratıcılığına dair etkiler bıraktığı yadsınamaz bir gerçektir. Bu gibi durumlarla başa çıkmada dinin etkisi de bir o kadar gözlenen bir gerçekliktir. Nitekim 29 hastada sevgi temelli koruyucu Tanrı algısı görülmüştür. Araştırmada bunun yanı sıra hastaların, sağlıklarına kavuşarak sade bir yaşam beklentisi ile hayata geri dönmek istedikleri ve eski hayatlarına dair pişmanlıklarıyla yüzleştikleri görülmektedir. Sonuç olarak; Allah'a sığınmak, O'ndan güç almak, dua, ibadet, sabır, aile ve yakın çevre desteği (sosyal destek) gibi, dinin direk ve dolaylı olarak sağlamış olduğu etkenlerin hastalıkla mücadelede ve sade ve huzurlu bir hayat beklentisi içine girmede olumlu etkileri olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Ağır Hastalık, Ağır Hasta Psikolojisi, Başa Çıkma, Dinî Başa Çıkma

Abstract

This article consists of a qualitative research conducted to understand the religious coping process in severely ill patients. The sample group consists of 35 patients with cancer, MS (Multiple Sclerosis) and stroke (paralysis) who were treated at Samsun Ondokuz Mayıs University Faculty of Medicine Hospital. Interviews were held around four main themes: understanding and adaptation to the disease, processes that connect the patient to life, religious coping process, and the patient's expectations and wishes for life. It is a fact that the severe disease process has effects on the patients' lives, on the changes in their work and social life, on the deterioration of their psychological health, and on the weariness of the treatment process. The effect of religion in coping with such situations is also an observed reality. As a matter of fact, a love-based protective God perception was observed in 29 patients. In addition to this, it is seen in the research that patients want to return to life with a simple life expectancy by regaining their health and they face their regrets about their life's. As a result; it is understood that the factors that religion provides directly or indirectly, such as taking refuge in God, getting strength from Him, prayer, worship, patience, family and social support, have positive effects on fighting the disease and expecting a simple and peaceful life.

Keywords: Psychology of Religion, Serious Illness, Psychology Of The Seriously Ill, Coping, Religious Coping

Giriş

Sağlıklı olmak; kişilerin, çalışma hayatları ve özel yaşamlarında, görev sorumluluk ve çalışmalarını kendi başlarına gerçekleştirebilme yetisinin yanı sıra bedensel, ruhsal ve sosyal yönden tam bir iyilik halini ifade etmektedir. Olumsuz hayat olaylarından biri olan ağır hastalık dönemleri kişilerin yaşama ve geleceğe dair algı ve hislerini tamamen değiştirebilen, kendisi ve çevresi için fiziksel, sosyal ve psikolojik boyutlarda ciddi sıkıntılar yaratan zorlu süreçlerdir. Hastalarda üzüntü, çaresizlik, endişe, ölüm kaygısı, bağımlı olma endişesi, sosyal izolasyon, kendine yetememe gibi sorunlar ortaya çıkarken, hastaların yakın çevresinde hastalığın seyrine göre depresyon başta olmak üzere bir takım psikolojik rahatsızlıklar sıkça görülmektedir.

İnsanlar doğası gereği başına gelenleri anlamlandırma ve açıklama ihtiyacı içerisindeyler. Ağır hastalık dönemleri gibi travmatik olaylarda, uyum ve başa çıkma çabaları hastalığın seyrini ve tedavi başarısını etkileyen önemli unsurlardandır. Yaşamsal krizlerin yaşandığı bu dönemler, hasta ve yakınları için, tanımlanan hastalık kriterlerinden öte bir mana taşımaktadır. Sonucu ölüm bile olsa, bu süreçte ruhsal, bedensel ve sosyal açıdan yaşanabilecek tüm olumsuz ve incitici durumlardan hastanın mümkün olduğunca az zarar görmesi, olası üzücü ciddi sonuçların kabullenilebilmesi açısından sağaltıcıdır. Aksi takdirde süreç ve sonuç, hasta ve yakın çevresi için olduğundan çok daha zor ve elem dolu olabilecektir.

Bu araştırma, ağır hastaların hastalığı anlamlandırma, tedaviye ve yeni hayata uyum ve başa çıkma sürecinde yaşadıklarını, bu yaşanmışlıklar çerçevesinde yaşama dair yeni algılarını ve geleceğe dair plan ve isteklerini dinî başa çıkma çerçevesinde ele almayı hedeflemektedir. Ağır hastalar bu sıkıntılı süreçlerde neler yaşayıp, neler hissediler, nelerden güç alıp, nelerden incinirler, nasıl mücadele verirler, geleceğe dair umut ve arzuları var mıdır, varsa bunların kaynağı nedir? Hastaların yaşadıkları zorluklar ve verdikleri mücadele yeterince anlaşılıyor mu? Süreci yumuşatabilmek için neler yapılabilir? Bu hedef ve sorular kapsamında mülakatlar yapılarak beş soru üzerinden dört ana tema ile konu anlaşılma çalışılmıştır.

1. Hastalığı anlamlandırma ve uyum süreci
2. Hastayı hayata bağlayan süreçler
3. Dinî başa çıkma süreci
4. Hastanın hayata dair beklenti ve istekleri

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Ağır Hastalık Kavramı ve Ağır Hasta Psikolojisi

Ağır hastalık durumu, kronik, sekel ve ölüm içeren seviyedir. DSÖ'ne göre kronik hastalık; kalıcı ve giderek artan hasara ve geri dönüşü olmayan değişikliklere neden olan,

ilerleyici, uzun dönem koruma, rehabilitasyon ve bakım gerektiren, yaşam boyu devam edebilen sağlık problemleri olarak tanımlanmaktadır. Üç aşama içermektedir. İlk olarak; belirtiler, tanı, ilk tedavi planı, ilk uyum sağlama ve baş etme çabalarını içeren kriz aşaması gelmektedir. Sonrasında; tanıdan itibaren hayatın sonuna yaklaşılana terminal döneme kadar süren kronik aşama vardır. Son olarak terminal dönemde ise ölümün kaçınılmazlığı muhakkaktır.¹

Hastalığın süresi, tedavi şekli, hastanın yapısı, yaşantısı ve baş etme çabaları, süreçte verilen tepkilerin farklı olmasına neden olmaktadır. Druss, kronik hastalığı olan kişilerde bazı durumlar saptamıştır:

- Bazıları hastalığı günahlarına dair ilahi bir ceza olarak görüp bunu hak ettiklerini düşünerek suçluluk duyar ve tedaviye yardımcı olmaz, çabalamaz.
- Bazılarına göre hastalanmak alçaltıcı, muhtaç bırakan, statü ve kontrol kaybına neden olan bir durumdur.
- Mükemmeliyetçi kişiler bedenlerinde hata istemedikleri için bu sürece katlanamazlar ve herkese öfke duyabilirler.
- Organ kayıplarında durumu inkâr, içe kapanma, telafi çabaları görülebilir, krizler yaşanabilir.
- İlerleyen ve yıkıma neden olan hastalıklar kişinin yaşantısını tamamen değiştirebilir ve kişi sürekli hayatını bu duruma göre planlar.
- Süreçte kötüye giden ve kayıplara neden olan değişimler başa çıkmayı zorlaştırır ve krizler yaşatır.²

Kişilerin baş etme çabalarında ruhsal yapıları etken olup, süreçte güçlü durabilmelerini sağlayabileceği gibi, zayıf kalması durumunda uyum ve tedavi sürecini kötüleştirebilmektedir.

Hastalarda genel olarak; üzüntü, öfke, çaresizlik, endişe, içe kapanma, ağlama, ümitsizlik, aile ve iş yaşantısına ilişkin rol kaybı, depresif görüntü, bağımlı olma endişesi, öz güvende azalma, sosyal izolasyon, ölüm korkusu, kendine yetememe gibi psikososyal sorunlar görülebilmektedir.³ Sık olmasa da, bu hastalıklarla beraber görülen depresyonla birlikte intihar girişimi de ortaya çıkabilmektedir.⁴

Hastalık kişinin gelecek planlarına, günlük yaşam akışına ne kadar engel oluyorsa o kadar ağır sorunlara neden olmaktadır. Bu sorunlar hastalığa uyum çabalarından klinik düzeyde ruhsal bozukluklara kadar gidebilmektedir. Uyum çabaları bazen hastalıkla baş

¹ John S. Rolland, "Chronic Illness and the Life Cycle: A Conceptual Framework", *Fam Proc* 26 (1987), 4.

² Richard G. Druss, *Hastalığın Psikolojisi* (Ankara: Compos Mentis Yayınları, 1997), 3-16.

³ Nuran Akdemir - Hatice Bostanoğlu - Sabire Yurtsever v. dğr., "Yatağa Bağlı Hastaların Evde Bakım Hizmeti", *Dicle Tıp Dergisi* 38/1 (2011), 62.

⁴ Karin Roelofs - Pihilip Spinhoven - Pieter Sandijck v. dğr., "The impact of early trauma and recent life - events on symptom severity in patients with conversion disorder", *The Journal of Nervous and Mental Disease* 193/8 (2005), 510.

etmede işe yaramayan bir şekilde sonuçlanabilir. Bunları aşağıdaki gibi örneklendirmek mümkündür.

- Gerileme: Hastanın, gelişme dönemlerinin geride bırakılmış aşamalarına dönmesidir. Hasta çocuk gibi davranabilir, ailesini hep yanında isteyebilir, sağlık personeline aşırı bağlanabilir.

- Yansıtma (projeksiyon): Hastalığın verdiği korku ve endişe abartılarak dışa yansıtılabilir. Aşırı ilgiden, yakınlarının endişesinden ya da hiç ilgi görmediğinden yakınabilir.

- Yadsıma (inkâr): Hasta tanıya inanmaz ya da önemsemez. Sağaltım önerilerine uymaz. İlaç kullanmaz, kontrollere gelmez. Hastalığı vitamin, yiyecek takviyeleri ya da muskalarla atlatacağını iddia eder. Genel tıpta çalışan hekimlerin uyum mekanizmalarını ve ek olarak gelişen ruhsal bozuklukları tanıyıp sağaltmaları ve gerekirse psikiyatri uzmanına yönlendirmeleri hizmetin kalitesini artırır.⁵

Terminal dönemdeki ağır hasta yaşamın son günlerini geçiren ölmek üzere olan hastadır. Bu dönemde hastalar, ölümlerinde fiziksel ve zihinsel yeteneklerinin kaybolacağı düşüncesi, yük olmak, ölümün ağırlı ve zor olacağı beklentisi, yaşam hedeflerine ulaşmadan erken ölmek gibi korkular yaşayabilmektedir. Bir yakının kaybedilmesiyle yaşanan matem sürecini, sağlığını kaybedip ölüme yaklaşan insanlar da yaşamaktadırlar. Araştırmalar sağlık çalışanlarının ve hekimlerin, ölüme karşı en çok inkâr tutumunu gösterdiklerini, hekimlerin ölmeye yaklaşan hastalarla çalışırken ve ölümcüllük etiketi olan hastalıkları hasta ve yakınlarına anlatırken çok zorlandıklarını göstermektedir. Gerçeği uygun dille ve kültür yapısına uygun olarak açıklamak, tanı ve tedavi amacıyla yapılacakları, izleme sürecini, hasta ve izin verdiği yakınlarına anlatmak, hastanın rızası ile takip ve tedaviyi sürdürmek gerekmektedir.⁶ Terminal dönemde daha çok, hastanın fizyolojik ızdırapları, kaygı, korku ve yalnızlık hisleri, yapılması gereken son hazırlıklar ile hasta yakınlarının yaklaşan sona dair baş etme çabaları ön plana çıkmaktadır. Hasta ve yakınları için en acı verici ve kabullenilmesi zor olan, yapılabileceklerin iyice tükendiği bu son kısımda, onları incitmeden hassas bir tavırla süreci yumuşatabilmek, bakım verenlerin önemsemesi gereken bir husus olarak değerlendirilmektedir.

1.2. Başa Çıkma ve Dinî Başa Çıkma Kavramı

Kişiler, doğal felaketler veya kazalar, yakınına kaybetme, sağlık durumunda bozulmalar, ekonomik sıkıntılar, aile içi problemler, hedeflenen amaçlara ulaşamama gibi zor zamanlarda, hayata bağlayan hedeflerinin zarar gördüğünü veya tehdit edildiğini düşünerek yaşadıklarını anlamlandırma, kaybettikleri kontrolü yeniden kazanma ve teselli bulma arayışına girmektedirler. İnsanın problem çözme gücünün azaldığı ve

⁵ Hayriye Elbi Mete, "Kronik Hastalık ve Depresyon", *Klinik Psikiyatri Dergisi* 11/3 (2008), 3.

⁶ Erol Göka, *Ölme, Ölümün ve Geride Kalanların Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 209-211.

değerlendirmelerinin çoğunlukla olumsuz duygular içerdiği bu tür durumlarda başa çıkma süreci ortaya çıkar.⁷ Başa çıkma, bireyin psikolojisini zorlayan iç ve dış etkenlerin yönetilmesi işlevidir. Başa çıkma esnasında birey, stres yapıcıların uyandırdığı duygusal gerilimi azaltmak, yok etmek ya da gerilime dayanma amacı ile bir takım davranışsal ve duygusal tepkiler gösterir.⁸ Başa çıkma en sade tanımıyla “zor zamanlarda gösterilen anlam arayışı”dır.⁹ Başa çıkma sürecinde, iç ve dış etkenlerle ortaya çıkarak kişiye bedensel, ruhsal ve sosyoekonomik açılardan sıkıntı yaşatan, hayata dair anlamsızlık hisleri uyandıran durumlardan kurtularak ya da etkilerini en aza indirgeyerek yaşam üzerindeki denetim duygusunun ve kaybedilen dengenin kazanılabilmesi çabaları görülmektedir.

Yaşam olaylarına karşı denge sağlayabilmek için seküler başa çıkma yöntemlerinin etkinliğini yitirmesi, son zamanlarda dinin önemi üzerinde farkındalığı arttırmaktadır.¹⁰ Dinî başa çıkma; dinî inanç ve davranışların, dinî ve kültürel değerlerin, zor zamanların getirdiği olumsuz duygusal sonuçların engellenmesi, hafifletilmesi, anlamın korunması, dönüştürülmesi, çözümün kolaylaştırılması yolunda kullanılmasıdır. Literatürde ilk Pargament tarafından kullanılmıştır ve ona göre kişinin problem ve stresle mücadele sürecinde inancını kullanma yoludur.^{11,12}

Pargament ve arkadaşlarının çalışmalarında dinin kendini farklı şekillerde gösterdiği, başa çıkmada kontrol duygusu kazanmak için üç yaklaşım sergilendiği gösterilmiştir.

- Kendini Yönlendirme Yaklaşımı: Kişi başa çıkmada Tanrı vergisi kaynaklarını kullanır.

- Erteleyici Yaklaşım: Kişi problem çözme sorumluluğunu pasifçe Tanrı'ya bırakır.

- İş Birlikçi Yaklaşım: Kişi problem çözerken Tanrı'yla birlikte ortak çalışır.

Pargament ve arkadaşlarının çalışmalarında kendini yönlendirici başa çıkma; yüksek öz saygı ve kişisel kontrol duygusu ile, erteleyici dinî başa çıkma; düşük öz saygı ve şans tarafından yüksek kontrol duygusu ve zayıf kişisel kontrol, zayıf problem çözme becerisi ve farklılıklarda hoşgörüsüzlükle, işbirlikçi dinî başa çıkma; yüksek özsaygı, yüksek öz kontrol ile bağlantılı bulunmuştur.¹³

Pargament ve arkadaşları pozitif ve negatif dinî başa çıkma metotlarından bahsetmektedirler. Pozitif dinî başa çıkma, Tanrı ile kurulan güvenli ilişki, maneviyat

⁷ Ali Ayten, *Tanrı'ya Sığınmak* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 37.

⁸ Behlül Tokur, *Klasik ve Güncel Konularıyla Din Psikolojisi* (Ankara: Son Çağ Yayınları, 2020), 190.

⁹ Richard Lazarus - Susan Folkman, *Stress, Appraisal and Coping* (New York: Springer, 1984), 747.

¹⁰ J. Miriam Anderson - J. Samuel Marwit - Brian Vandenberg, “Psychological and Religious Coping Strategies of Mothers Bereaved by the Sudden Death of a Child”, *Death Studies* 29 (2005), 820.

¹¹ Harold Koenig - Kenneth I Pargament - Julie Nielsen, “Religious Coping and Health Status in Medically Hospitalized Older Adults”, *Journal of Nervous and Mental Disease* 186 (1998), 513.

¹² Mona M Amer - Joseph D Hovey v. dğr., “Initial Development of the Brief Arab Religious Coping Scale (BARCS)”, *Journal of Muslim Mental Health* 3 (2008), 70.

¹³ Kenneth I. Pargament, “Acı ve Tatlı Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları üzerine Bir Değerlendirme”, Çev. Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2005), 286.

duyguları, hayatta bir anlam bulunduğu inancı ve başkalarıyla manevi bağlanma duygularını içermektedir. Aynı zamanda iş birlikçi dinî başa çıkma ile Tanrı'dan manevi destek arama, din adamı veya cemaat üyelerinden destek arama, başkalarına dinî yardım ve dinî affı da kapsamaktadır. Negatif dinî başa çıkma, gerilim ve karmaşada Tanrı ile zayıf bir ilişki, yüzeysel ve uğursuz bir dünya görüşü ve anlam arayışı, Tanrı'nın gücünü sorgulama, Tanrı'ya kızgınlık ifadeleri, cemaat ve din adamlarına hoşnutsuzluk, menfi durumların ceza ya da şeytani durumlar olarak değerlendirilmesini kapsamaktadır.¹⁴ Olumlu ve olumsuz yönleriyle dinî başa çıkma hayatta sağlık ve sosyal ilişkilere yönelik farklı sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Olumlu dinî başa çıkma, bireylerin zorlukla mücadelelerini desteklemekte, stres, kaygı ve depresif durumları azaltmakta, iyi oluş, mutluluk ve psikolojik dirençlerini arttırmakta, olumsuz dinî başa çıkma ise, depresif eğilimi, kaygı ve stresi arttırmakta, kişinin anlam ve kontrol kazanma sürecini zedelemekte ve hayat memnuniyetini azaltmaktadır.¹⁵ Cezalandırıcı ve kendini terk eden bir Tanrı algısına sahip olan, inancın anlamsız ve faydasız olduğunu ve çevresindeki dindarların yardım etmediğini düşünen bireylerin başına gelen olumsuz hayat olaylarının ardından sağlıklarının daha fazla bozulduğu ve dinin etkisinin de azaldığı görülmektedir. (Olumsuz dinî başa çıkma) Merhametli bir Tanrı tasavvuruna sahip dindar bir bireyin başına gelen olumsuz hayat olayları karşısında ibadet, sabır ve şükür gibi motivlere sarılması Allah'a yakınlığı ve bağlılığını arttırmaktadır (Olumlu dinî başa çıkma).¹⁶ Din ve akıl sağlığı ile ilgili çalışmalardan çıkarılabilecek genel bulgulara bakıldığında, belli dinî yönelimlerin akıl sağlığına belli özel etkilerinin olduğu, özellikle dinî içeriğin terapide kullanılmasının, içsel dinî yönelimi yüksek olanlarda depresyon tedavisinde iyi sonuçlar üretebildiği görülmektedir.¹⁷ Kişilerin olumsuz hayat olayları karşısında ve belirsiz soruların aydınlatılmasında yaratıcısının gücü ve desteğiyle üstesinden gelebileceğine inanması güven ve umut duygusu uyandırarak, olumlu motivasyon kaynağı olmakta ve süreci yumuşatmaktadır.

Dinî başa çıkma ekseninde mesele İslam dini olarak ele alındığında, "anlamlandırma ve sosyal destek" olarak iki temel stratejiden bahsedilmektedir. Mevcut durumun başa çıkılabilir bir olgu olarak algılanması bireyin dayanma gücünü arttırırken, ilahi iradenin iş başında olduğu ve olumsuz deneyimlerin imtihan ve öğrenme vesilesi olarak düşünülmesi ve dinlerin sabır tavsiyeleri de yatıştırıcı etki yapmaktadır.¹⁸ Ülkemizde son yıllarda dinî başa çıkma konulu pek çok araştırma yapılmıştır. Araştırma grubu olarak depremzedeler, mülteciler, hastalar ve hasta yakınları, engelliler, yaşlılar ve gaziler, şehit yakınları ya da

¹⁴ Pargament, "Acı ve Tatlı Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları üzerine Bir Değerlendirme", 287.

¹⁵ Ali Ayten, *Din ve Sağlık Kavram, Kuram ve Araştırma* (İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2018), 15.

¹⁶ Tokur, *Klasik ve Güncel Konularıyla Din Psikolojisi*, 191.

¹⁷ Larry Ventis, "The Relations Between Religion and Mental Health", *Journal of Social Issues* 51/2 (1995), 45.

¹⁸ Behlül Tokur, *Stres ve Din* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017), 117-118.

normal popülasyondan örneklemeler belirlenmiştir. Bu araştırma bulgularına dayanarak olumlu dinî başa çıkma etkinliklerinin mutluluğu ve iyi oluşu arttırdığı düşünülmektedir.¹⁹

1.3. Yöntem

Araştırmada nitel yöntem ve olgu bilim/fenomenolojik desen kullanılmıştır. Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi'nde tedavi gören hastalar üzerinde yapılan bu araştırmada olasılıklı olmayan örnekleme çeşitlerinden kolay ulaşılabilir durum örnekleme, kota örnekleme ve maksimum çeşitlilik örnekleme kullanılarak çalışma grubu oluşturulmuştur. Farklı bireysel ve sosyokültürel özellikler bağlamında hastaların dinî başa çıkma sürecinin farklı ve ortak yönlerinin anlaşılabilmesi amacı ile örnekleme yöntemleri farklılaştırılmıştır.

Hastalık durumlarına bakıldığında 1 lenfoma - demans - yatalak, 1 gırtlak kanseri - felç, 1 prostat kanseri - felç, 1 göğüs kanseri, 1 göğüs kanseri - beyin met., 1 hodgkin lenfoma, 3 kolon kanseri, 1 kolon kanseri- karaciğer met., 1 gırtlak kanseri - mide met., 1 rahim kanseri - tüm vücut met., 1 mide kanseri, 2 akciğer kanseri - tüm vücut met., 1 akciğer kanseri - beyin met., 1 böbrek kanseri - omurilik met., 1 omurilik tümör, 1 prostat kanseri, 1 karaciğer kanseri, 1 kolon kanseri - karaciğer - dalak met., 1 kolon kanseri - tüm vücut met., 5 felçli, 7 MS li hasta bulunmaktadır. Erkeklerde daha çok, akciğer - kolon - gırtlak - mide; kadınlarda ise daha çok kolon - göğüs - karaciğer kanseri görülmüştür. (K2, K10 ve K14 görüşmeden bir süre sonra vefat etmiştir.)

Çalışma grubunun dinî başa çıkma süreçlerine ilişkin verileri toplamak için mülakat tekniği kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formu; demografik sorular ve temalara yönelik sorular çerçevesinde oluşturulmuştur. Hastalara 4 ana tema altında 5 soru yöneltilmiştir.

1- Hastalığı Anlamlandırma ve Uyum Sürecine İlişkin Sorular

- Hastalığı ilk duyduğunuzda neler hissettiniz?
- Hastalığın üzerinizde ve hayatınızda bıraktığı etkiler nelerdir?

2- Hastayı Hayata Bağlayan Süreçlere İlişkin Soru

- Hastalık sürecinde sizi hayata bağlayan ve güç veren şeyler nelerdir?

3- Dinî Başa Çıkma Sürecine İlişkin Soru

- Bu süreçte Allah ile konuşmalarınız O'ndan dua ve istekleriniz oldu mu? Anlatabilir misiniz?

4- Hastanın Hayata Dair Beklenti ve İsteklerine Dair Soru

¹⁹ Ali Ayten, *Din Erdem ve Sağlık* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015), 26.

• İyileştikten sonra hayatınızda değiştirmek isteyeceğiniz şeyler olabilir mi? Varsa bunlar nelerdir?

Verilerin analizinde MAXQDA 2020 programı kullanılmıştır. Nitel veri analizine başlamadan önce ilk olarak görüşmelerden elde edilen bilgiler transkript edilmiştir. İçerik analizi yöntemi kullanılarak ilk okuma sırasında alınan notlar, ikinci okumada güncellenmiş ve kodlamalar oluşturulmuştur. Araştırma sorularını kapsayıcı biçimde belirlenen kodlamalara uygun temalar belirlenmiştir. Nitel veri analizi yapmak amacıyla MAXQDA 20 programına veriler aktarılmıştır. Program üzerinde kodlamalar tamamlandıktan sonra nitel veri analizine başlanmıştır. Yapılan analizler sonucunda elde edilen ilişkilerin daha rahat anlaşılması amacı ile görsel araçlara yer verilmiştir. Kodlarının ilişkisinin analizinde aynı belgedeki kodların birbirine olan yakınlığını göstermek amacıyla kod haritası kullanılmıştır. Minimum sıklık değeri tema ve kod ilişkilerinin yoğunluğuna göre 1, 2 veya 3 olarak belirlenmiştir. Her bir tema altındaki kodların sıklığı ve yüzdesinin analizinde kod frekanslarından yararlanılmıştır.

Ağır hastalarda dinî başa çıkma sürecini anlamayı hedefleyen bu çalışmadan elde edilen sonuçlar, çalışma grubundaki Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi'nde Onkoloji ve Nöroloji Ünitelerinde tedavi gören 35 hasta ile sınırlıdır. Oluşturulan temalar ve görüşme soruları da araştırmayı sınırlayan unsurlardır. Hastalık durumlarının, hasta ve yakınları için fiziksel ve psikolojik olarak hassasiyetinden dolayı, mümkün olduğunca onları incitmeden görüşmeyi gerçekleştirmeye çalışmak zorlayıcı olmuştur.

2. Bulguların Dili

Çalışmada ana temalar üzerinden yöneltilen sorulara verilen cevapların, hastalık gruplarına göre ve kişilerin hastalık algısına göre çeşitlenebileceği düşünülerek bulgular kanserli, MS'li ve felçli hastalar karşılaştırılarak yorumlanmıştır.

2.1. Hastalığı Anlamlandırma ve Uyum Sürecine İlişkin Bulgular ve Yorumu

Değişen yaşam koşulları, şehirleşme, ölüm risklerinin azaltılıp kontrol altına alınması gibi nedenlerle, günümüzde kişiyi sosyal, fiziksel ve psikolojik olarak kısıtlayan hastalıklar artmış, gelişen tıp ve teknolojiyle birlikte bunlarla mücadele etme süreleri uzamıştır. Yaşamsal krizlere neden olan bu olumsuz hayat olaylarında, öncesinde kabullenemeyip sonrasında algılar üzerinden devam eden dönemler içinde, hastalığa yüklenen anlam, uyum ve başa çıkma sürecinin seyrinde belirleyici rol oynamaktadır.

2.1.1. Hastalık İlk Duyulduğunda Hissedilenler

İnsanlar doğası gereği başına gelenleri anlamlandırma ve açıklama ihtiyacı içindedirler. Bu bağlamda ilk olarak "Hastalığı ilk duyduğunuzda neler hissettiniz" sorusu yöneltilmiş alınan cevaplar üzerinden temaya ait kodlar oluşturulup yorumlanmıştır.

Tablo 1: Hastalık İlk Duyulduğunda Hissedilenlere dair kodlama ve frekanslar

Kod Sistemi	Frekans
Aniden Ortaya Çıkış / Şoka Girmek	35
Korku / Kaygı	16
Reddetme	12
Çaresizlik / Umutsuzluk	5
Toplam	68

2.1.1.1. Aniden Ortaya Çıkış / Şoka Girme

Katılımcıların söylemlerine bakıldığında, genel olarak ciddi şikâyet ve belirti yaşamadan normal hayatlarına devam ederlerken, beklemedikleri bir anda hastalık durumuyla karşılaşınca şok yaşadıkları, aniden ortaya çıkan bu durumu kabullenme süreçlerinin zor olduğu görülmektedir.

[K10] “Ben iyiydim aslında. Hayatım normal gidiyordu. İştahım kesildi önce. Zayıflamaya başladım. Sürekli kusmaya başladım. Dahiliyeye gittik. Zaman geçti tabi anlaşılincaya kadar. Hiç beklemiyordum tabi ki. Şok oldum duyunca.”²⁰

[K23] “Belki başka yerlere de sıçramış. Beynimden vurulmuşa döndüm. Bakakaldım doktora bu ne diyor diye.”²¹

Hastalar birtakım şikâyetler yaşamalarına rağmen, ölümcül olarak düşünülen bu hastalığın başlarına gelebileceğine ihtimal vermediklerinden dolayı şaşkınlık ve kabul edememezlik hisleri yaşamışlardır. İlk akıllarına gelen belki bir yanlışlık olabilir, başka doktorlara gidelim olmuştur. Örneğin 36 yaşındaki futbol antrenörü kanser hastası K4, öncesinde koştüğünü ve mesleğini icra ettiğini, geçmeyen hafif bir öksürükten başka şikâyeti olmadığını, tanı haberiyle birlikte bayıldığını, hemşire olan eşinin, anne ve babasının, güven uyandıran sağlık ekibinin yaklaşımlarının onu rahatlattığını belirtmiştir.

2.1.1.2. Korku / Kaygı

Katılımcı hastaların tanıyla beraber bir çöküş yaşayarak, sürecin zorluğundan, sonucun belirsizliğinden, hastalık ve süreçle ilgili olarak yeterince bilgilendirilmemelerinden ve hastalık nüksü riskinden dolayı yoğun korku ve kaygı durumu yaşadıkları görülmektedir.

²⁰ K10, “Kişisel Görüşme”, 14 Şubat 2022.

²¹ K23, “Kişisel Görüşme”, 1 Nisan 2022.

[K4] “Tam tanı konunca tedavi başladı. Kafamda hep sorular, geleceğe dair kaygılar. Tedaviyle beraber kabullendim ama kafam hep meşguldü.”²²

2.1.1.3. Reddetme / İnkâr

Elisabeth Kübler Ross’un ağır hastaların durumuyla baş etme mekanizmalarını açıklayan teorisinde şok/inkâr ilk aşama olarak yer almaktadır. Reddetme hastanın inanmak istemeyerek bu kadar hasta olamayacağına dair düşüncelerle tepkiler vermesidir.²³ Beklenmeyen haberin ardından tampon görevi yapan bu dönem kısa sürdüğü müddetçe başa çıkmada sağlıklı bir yoldur, toparlanmaya yardımcı olur. Hastalar beklemedikleri ve kendilerine konduramadıkları, kontrolleri dışında başlarına gelen bu duruma inanmak istememişler ve kabullenmemişlerdir.

[K1] “İnanamadım, bunda yanlışlık vardır, ben bu kadar hasta olamam dedim. Bağıra bağıra ağladım evde. Haykırarak sürekli olamaz diyordum, kabullenemedim. Tedavi başlayana kadar hala geri dönüşü olan bir şey gibi düşünmek istedim.”²⁴

Tanının yanlış olduğuna ve bu kadar hasta olduğuna inanmak istemeyen hastanın şokla birlikte inkâr da yaşayarak benzer süreçler geçirdiği anlaşılmaktadır.

[K7] “Hastalığın nasıl bir şey olduğunu bilmiyordum. Hiç kabullenemedim. Daha yaşım kaçtı ki. Bu kadar ağır bedel ödeyeceğimi bile bilmeden kabullenemiyordum. Çok daha betermiş.”²⁵

2.1.1.4. Çaresizlik / Umutsuzluk

Katılımcı hastaların kontrolleri dışında gelişen, güçlerini aşan ve hayatlarını zorlaştıran bu durum karşısında çaresiz hissettikleri, durumu kabulleninceye kadar belli bir zaman bu hislerin normal karşılanabildiği görülmektedir. Bunun etkisinden uzun zaman kurtulamayan hastaların umudunu kaybederek başa çıkma sürecinde pasif kaldıkları, tedavi uygulamaları ve sağlık davranışları önerilerinin etkinleşmemesi nedeniyle, hedeflenen iyilik haline ulaşılabilirliğin zorlaştığı görülmektedir.

[K6] “Anneme, babama, kardeşime ben bakmıştım hastayken. Ama benim bakacak kimsem yoktu. En çok korktuğum şeydi, başıma geldi.”²⁶

2.1.2. Hastalığın Hasta Üzerinde ve Hayatında Bıraktığı Etkilere İlişkin Bulgular ve Yorumu

Hastalığı anlamlandırma ve uyum süreci temasında ikinci olarak hastalığın hasta üzerinde ve hayatında bıraktığı etkilerin neler olduğu sorusu yöneltmiştir.

²² K4, “Kişisel Görüşme”, 29 Ocak 2022.

²³ Elisabeth Kübler-Ross, *Ölüm ve Ölmek Üzerine* (Ankara: April, 2010), 47.

²⁴ K1, “Kişisel Görüşme”, 24 Ocak 2022

²⁵ K7, “Kişisel Görüşme”, 4 Şubat 2022.

²⁶ K6, “Kişisel Görüşme”, 25 Şubat 2022.

Tablo 2: Hastalığın Hasta Üzerinde ve Hayatında Bıraktığı Etkiler Temasına ait kodlama ve frekanslar

Kod Sistemi	Frekans
İş ve Sosyal Yaşamın Değişmesi	76
Psikolojik Sağlığın Bozulması	58
Tedavi Sürecinin Yıpratıcılığı	33
Toplam	167

2.1.2.1. İş ve Sosyal Hayatın Değişmesi

Hastalık durumu ve Covid-19 riski, hastaların çalışma hayatlarının ve özel yaşamlarının kısıtlamasına, normallerini yaşayamamalarına, tüm hayatlarını hastalık süreçlerine göre planlamak zorunda kalmalarına ve pek çok alanda zorlayıcı durumlar yaşamalarına neden olmaktadır.

[K12] “Çalışmıyorum. Günlerim evde ve hastanede geçiyor. Covid-19’dan dolayı her şeyden kısıtlanmak gerekiyor. Kendimi korumak zorundayım. Ben çalıştım, çabaladım. Evimi hazırladım. Evlilik düşünüyordum.”²⁷

[K26] “Hastalık olunca hayatın eskisi gibi olmuyor artık. Her şeyi sağlık durumuna göre ayarlıyorsun. Hep bir ayağın hastanede.”²⁸

2.1.2.2. Psikolojik Sağlığın Bozulması

Katılımcı hastaların, hastalıkla beraber değişen hayatlarında onları mutsuz eden şeylere ve psikolojik olarak yaşadıkları sıkıntılara dair söylemlerde bulunduğu görülmektedir. Sadece hastalık sürecinin sıkıntılarıyla değil, yaşadıkları diğer zor hayat olaylarının da etkileriyle daha çok hırpalanan hastaların mutluluk doyumlarının azaldığı, tüm bunların süreci ağırlaştırdığı anlaşılmaktadır.

[K3] “Bu süre içinde önce annemi, 7 ay sonra da eşimi toprağa verdik. Benim bütün dünyam çöktü sanki. Kolum kanadım kırıldı. Kimsesiz kaldım sanki. Sonra hiçbir şeyin anlamı kalmadı. Niye yapayım, niye giyineyim, kim var ki pişireyim falan... Bir gayretin kalmıyor ki. Onlar gidince peş peşe, hayattaki bütün tatlar iyice bitti. Zaten hastalıkla azalmıştı. Epeyce bir zaman küskündüm.”²⁹

²⁷ K12, “Kişisel Görüşme”, 18 Şubat 2022.

²⁸ K26, “Kişisel Görüşme”, 11 Nisan 2022.

²⁹ K3, “Kişisel Görüşme”, 28 Ocak 2022.

[K6] “ Başka bir şeyim sanki. Kafamda 38 dikiş var. 12 kilo verdim. Sinir ilaçları kullanıyorum. Bu nasıl yaşamak, iyi olur muyum tekrar, sanki bitmeyecek hiç.”³⁰

2.1.2.3. Tedavi Sürecinin Yıpratıcılığı

Katılımcı hastalar, tedavi sürecinin fiziksel ve psikolojik olarak yıpratıcılığından, tedavi başarısına ve sonuca dair yaşadıkları belirsizlik kaygısından, uzayan yıllar içinde tam bir iyilik halinin yaşanmamasından dolayı umut ve dirençlerinin kırıldığından, hayatlarının keyifsiz olduğundan bahsetmektedir.

[K14] “Gücüm oldukça yaptım bir şeyler ama, eskisi gibi olmuyordu tabi ki. Kontroller falan, bir şey çıktı çıkacak diye hep bir endişe oluyor bir de.”³¹

Hastaların ilk zamanlarda güçlü durduğu ve biraz iyi hissedince hayata karışmaya çalıştığı, fakat zamanla gücünün iyice tükendiği ve metastaz endişesinin huzursuzluk yarattığı anlaşılmaktadır.

[K20] “İki kere ameliyat oldum. Otuz altı kür ilaç aldım, ışın aldım, akıllı ilaç aldım. Beş senedir hastanelerdeyim. Son dört aydır hiç çıkamadım, hep yatıyorum. Enfeksiyon var. Bağırsağım dışarda. Öncesinde kafama taktım çok. Konuşmaz gülmez oldum. Üzerimde hep bir stres vardı. Ama iyi olurum umudum da vardı. Şimdi çıkamıyorum buradan. İyice keyifsizim.”³²

2.2. Hastayı Hayata Bağlayan Süreçlere İlişkin Bulgular ve Yorumu

Çalışmada “Hastayı Hayata Bağlayan Süreçler” temasıyla ilişkili olarak katılımcı hastalara “Hastalık sürecinde sizi hayata bağlayan ve güç veren şeyler nelerdir?” sorusu yöneltilmiştir.

Tablo 3: Hastayı Hayata Bağlayan Süreçler temasına ait kodlama ve frekanslar

Kod Sistemi	Frekans
Sosyal Destek	59
Manevi Destek	51
Meşguliyetler	7
Psikolojik Tedavi Almak/İlaç Kullanmak	5
Toplam	122

³⁰ K6, “Kişisel Görüşme”, 25 Şubat 2022.

³¹ K14, “Kişisel Görüşme”, 25 Şubat2022.

³² K20, “Kişisel Görüşme”, 14 Mart 2022.

2.2.1. Sosyal Destek

Hastaların büyük çoğunluğunun tanı, tedavi ve bakım süreçlerinde aile fertlerinin desteğinin kıymetini vurguladığı, değer gördüğünü hisseden hastaların içsel motivasyonlarını daha etkin kullanabildiği, dinî inanç ve manevi değerlerin bu süreçlere katkı sağlayarak başa çıkmada etken olduğu görülmektedir. Hastaların akraba, komşu, arkadaş gibi yakın çevrelerindeki insanlardan güç aldıklarına dair söylemleri, bu insanların onları hayata bağlayan ve motivasyonlarını arttıran etkilerine işaret etmektedir.

[K3] “Annemi rüyamda gördüm hep. Hastanede evde yatarken başucumdaydı sanki. Bazen gerçekmiş gibi. O beni hiç bırakmadı sanki. Babam da yok. Sanki oradan beri sahip çıktılar bana, bırakmadılar.”³³

[K4] “Eşim, en büyük destek. Doktorlar ve hastanedekiler çok yardımcı oldular. Eşim evde ve hastanede her şeyle ilgilendi. Bakımım çok iyiydi. Annem, babam, ağabeyim. Maddi manevi aile desteği şart bu mücadelede.”³⁴

[K27] “ Arkadaşlar, akrabalar, kuzenler var. Geliyorlar, arıyorlar. Sevdiğimi biliyorum. Onların desteği güç veriyor.”³⁵

2.2.2. Manevi Destek

Bu alanda hastaların, Allah’tan gelene rıza göstererek, en çok O’nun desteğine güvenerek, O’na sığınarak ve dinî motivlerle Allah’la olan ilişkilerini canlı tutarak güç aldıklarını çeşitli ifadelerle dile getirdikleri görülmektedir.

[K26] “Ben sonradan öğrendim ağır hastalık geçirdiğimi. Allah’tan gelene bir şey diyemeyiz. Hesap soramayız. Buna razı oldum. Evet, bu zamanlar zor geçiyor ama her şey Allah’a ayan malum. Bizi kimsesiz koymaz. Böyle düşündüm, sonu ne olur diye vesvese yapmadım.”³⁶

[K2] “Çok dua ediyorum ve çoğu zaman geceleri uyuyamadığım için tespih çekiyorum.”³⁷

[K5] “Hiçbir şey yok arkamda. Ettiğim dualar ve Allah’ın isimleri var. Çevrem ve ailem destek oldu diyemem.”³⁸

³³ K3, “Kişisel Görüşme”, 28 Ocak 2022.

³⁴ K4, “Kişisel Görüşme”, 29 Ocak 2022.

³⁵ K27, “Kişisel Görüşme”, 15 Nisan 2022.

³⁶ K26, “Kişisel Görüşme”, 11 Nisan 2022.

³⁷ K2, “Kişisel Görüşme”, 26 Ocak 2022.

³⁸ K5, “Kişisel Görüşme”, 30 Ocak 2022.

2.2.3. Psikolojik Tedavi Almak/İlaç Kullanmak

Görüşülen katılımcı hastalarda, uyku ve yeme problemleri, kaygı bozuklukları ve depresif durumlar görülmekte MS' li ve felçli hastaların rutin tedavilerinde psikolojik içerikli ilaçlar kullandıkları anlaşılmaktadır.

[K4] "Psikolojik tedavi almadım ilk başlarda, sonradan ilaç almaya başladım. Rahatlayıp biraz uyumak için."³⁹

3.2.4. Meşguliyetler

Hastaların, hastalıkla başlayan yeni hayata uyum ve mücadele çabalarına, bedensel ve zihinsel olarak yapmaktan mutlu oldukları aktivitelerle meşguliyetlerinin katkı sağladığı görülmektedir. Hayata karışmalarını ve sosyalleşmelerini sağlayan hobileri, evdeki ve işlerindeki sorumlulukları, katıldıkları kurslar ve sosyal etkinlikler, içine dahil olabildikleri müddetçe onlara moral ve motivasyon kaynağı olmaktadır. İyileşebilmek ve mümkün olduğunca normallerini yaşayabilmek için, sağlıklı yolları kullanarak hayatlarını daha dingin ve gönüllerince geçirebilmeyi arzuladıkları görülmektedir.

[K2] "Biraz daha iyiyken örgü falan yapıyordum. Sevdiğim insanlarla konuşmak iyi geliyor, açıyorum."⁴⁰

[K19] " Önüme koyulan şansları kullanacağım. İşimi, yaşantımı hafifleteceğim. Doğa, balık tutmak, okumak falan. Hobilerime vakit ayıracağım."⁴¹

2.3. Dinî Başa Çıkma Sürecine İlişkin Bulgular ve Yorumu

Çalışmada katılımcı hastalara "Dinî Başa Çıkma Süreci" temasına dair, "Bu süreçte Allah'la konuşmalarınız, O'ndan dua ve istekleriniz oldu mu" sorusu yöneltilmiştir.

Tablo 4: Dinî Başa Çıkma Sürecine dair kodlama ve frekanslar

Kod Sistemi	Frekans
Olumlu Dinî Başa Çıkma	65
Olumsuz Dinî Başa Çıkma	17
Toplam	82

2.3.1. Olumlu Dinî Başa Çıkma

Olumlu dinî başa çıkmada; hastaların hissettikleri acizlik ve çaresizlik duygularından kurtulabilmek için Allah'ın sonsuz kudretine sığınmayı ve ondan güç almayı etkin bir mekanizma olarak kullandıkları anlaşılmaktadır. Hastalar güç yetiremedikleri, eksik kaldıkları, fiziksel, ruhsal, sosyal ve ekonomik açılardan çok hırpalandıkları bu

³⁹ K4, "Kişisel Görüşme", 29 Ocak 2022.

⁴⁰ K2, "Kişisel Görüşme", 26 Ocak 2022.

⁴¹ K19, "Kişisel Görüşme", 7 Mart 2022.

dönemlerde, Allah ile samimi dertleşmeler yapmakta, O'ndan hesap sormadan, en güçlü varlık olarak kendileri ve yakınları için yardım talep etmektedirler.

[K10] “Doktor ilaç bahane. Şifa senden diyorum. Param yok, gücüm yok ama sen varsın diyorum. Yavrumu iyi hallerde görmeyi nasip et, beni ayaklandır diyorum. Sen bana az bir kuvvet versen ben dayanırım, rahatlat bizi diyorum.”⁴²

[K5] “Tek dayanağım sensin, kimseye bırakma, aklımı başımdan alma diye dua ettim hep. Abdest alabilmek, alnımı secdeye koyabilmek. Allah'tan hep huzuruna almasını diledim. Elimden ayağımdan kimseye koyma. Eşim ölünce üstüme yıkıldı evim. Sadece sen varsın Allah'ım. Kilimi tozundan arıtmak için silkelersin. Hastalıklardan da Rabbim temizliyor ki ahirette de mükafatı olsun. Dayanma gücü istedim. Dünyada ellerin eline koyma dedim. Niye demedim hiç, alnımı secdeye koyayım istedim, kendimi idare edeyim yeter.”⁴³

2.3.2. Olumsuz Dinî Başa Çıkma

Katılımcı hastaların bazılarında, süreç içinde yaşadıkları zorluklara binaen, hastalık nedenlerine ve çekilen sıkıntılara dair sorgulamalar görülmekte, güç yetiremedikleri ve hafifletemedikleri bu durumlar karşısında hissettikleri acizlik, çaresizlik ve yalnızlık duygularının moral ve motivasyonlarını olumsuz etkilediği anlaşılmaktadır.

[K23] “Allah'a soruyorsun ki, ben bir yanlış mı yaptım, kötü mü yaşadım, niye oldu bu, kabullenemiyor ki insan.”⁴⁴

Olumsuz dinî başa çıkma görülen bazı katılımcılarda cezalandırıcı Tanrı algısı anlaşılmıştır.

[K7] “Aslında çok karışığım. Allah'ım ben niye böyle oldum diye sorup duruyorum. Çektiğim sıkıntıda rahatlayacak hiçbir şey bulamıyorum. Ağladım acizlendim ama hiçbir şey değişmedi. Hiç kabullenemedim. Daha yaşım kaçtı ki. Bu kadar ağır bedel ödeyeceğimi bilmiyordum. Hastalık hayatımı söndürdü, hiçbir şey yapamadım.”⁴⁵

Engelleyemeyen bu durumu, güçlü varlık da engellememiş, bu düşünce güven ve umut duygusunun kaybedilmesine sebebiyet vermiş; neden hasta oldum sorgusu bir nevi hesap sormaya ve öfkeye dönüşmüştür. Hastalığını anlamlandıramayan ve zihninde bir zemine oturtamayan hastalar, başa çıkma etkinliklerini kullanamamıştır. Hayatın kontrolü kaybedilmiş, geçen yıllar içinde hastalıkların ağırlaşmasıyla yaşamsal fonksiyonlar iyice azalmış, bu durum verilen bir ceza olarak içselleştirilmiştir.

⁴² K10, “Kişisel Görüşme”, 14 Şubat 2022.

⁴³ K5, “Kişisel Görüşme”, 30 Ocak 2022.

⁴⁴ K23, “Kişisel Görüşme”, 1 Nisan 2022.

⁴⁵ K7, “Kişisel Görüşme”, 4 Şubat 2022.

2.4. Hastanın Hayata Dair Beklenti ve İsteklerine İlişkin Bulgular ve Yorumu

Çalışmada katılımcı hastalara “Hayata Dair Beklenti ve İstekleri” temasıyla ilişkili olarak “İyileştikten sonra hayatınızda değiştirmek isteyeceğiniz şeyler olabilir mi” sorusu yöneltilmiştir.

Tablo 5: Hastanın Hayata Dair Beklenti ve İsteğe İlişkin Kodlama ve Frekanslar

Kod Sistemi	Frekans
Sade ve Huzurlu Bir Yaşam	52
Eski Yaşama Dönme İsteği ve Pişmanlıklar	30
Daha Sağlıklı Yaşamak	20
Toplam	102

2.4.1. Sade ve Huzurlu Bir Yaşam Sürmek

Katılımcı hastaların, geleceğe dair, keyifli zamanlar geçirebilecekleri meşguliyetlerle ve sevdikleriyle beraber sade ve mümkün olduğunca hastane ortamlarından uzak ve huzurlu bir hayat arzusunda oldukları görülmektedir.

[K1] “Eskisi gibi güçlü olamam belki ama olabildiği kadar normal yaşamak isterim. Giden gitti ama arzuladığım şeyler var tabi ki, onlara kavuşup, çocuklarımla beraber tatmin olabildiğim bir ömür istiyorum. Geride kalan ömrüm ne kadarsa eskisi gibi olmasın artık, bunun için mücadele halindeyim.”⁴⁶

[K6] “Çok zamanlar çok üzüntüler yaşadım. İyi olur muyum bilmiyorum. Şimdi çok uzak geliyor bana. Sakince bunalmadan kendi kendime yeterek yaşamak isterdim. Artık hiçbir şey için gereğinden fazla yorulmak istemem. İyi davranmayan, kalbimi kıranları bir tarafa süpürür atarım. Ağrılarım dinse, normal uyusam, azıcık yesem, gülssem. Çok şey mi istiyorum...”⁴⁷

[K2] “Sağlığım ve gücüm olsun yeter. Hastalıktan bir gün önce, aklıma bile gelmezdi bu yaşadıklarım. Çok şey isteyebilirdim o zamanlar ama bunca şeyden sonra sadece evimde huzur ve çocuklarımla vakit geçirmek isterim. Bu sıkıntı biterse beni yoracak üzecek hiçbir şey yapmam artık diyorum. Tadını çıkarırım kalan günlerimin. Boş şeyler için ne çok yıpranmışız. Şimdiki aklım olsa yüklenmezdim kendime o kadar. Her şey bitse hastalık silinse kendim için yaşarım.”⁴⁸

⁴⁶ K1, “Kişisel Görüşme”, 24 Ocak 2022.

⁴⁷ K6, “Kişisel Görüşme”, 2 Şubat 2022.

⁴⁸ K2, “Kişisel Görüşme”, 26 Ocak 2022.

2.4.2. Eski Hayata Dönmek İstemek ve Pişmanlıklar

Katılımcı hastaların, tanıyla beraber tamamen değişen hayatlarından sıyrılıp nispeten daha güçlü ve canlı günlerine dönerek, yarım kalan hayatlarına devam etmek, sıradan rutinlerini yapabilecek yeterliğe tekrar kavuşmak ve hastalık sürecinde yapamadıkları şeyleri yapabilmek isteğinde oldukları anlaşılmaktadır.

[K6] “Ah, hayatıma geri dönmek isterim, evime gidebilsem, misafirlerim gelse, konuşabilsem doya doya.”⁴⁹

[K32] “Yatağa düşünce anlıyor insan, sağlıklı günlerinin kıymetini.”⁵⁰

[K1] “Ben aslında kendime çok yüklenip zarar verdim. Şimdi daha iyi anlıyorum. Bunun için kendime kızgınım. Çok şey var kaybettiğim. Hastalık öncesinde hiç aklıma gelmiyor insanın bu hallere düşeceği. Rabbim diyor, kendime etmişim sen beni çek çıkart bu deritten.”⁵¹

2.4.3. Sağlıklı Olmak / Daha Sağlıklı Yaşamayı İstemek

Toplamda yirmi kodlama yapılan bu alanda on dokuz katılımcı hasta, hastalık sonrasında daha sağlıklı yaşamak adına dikkatli davranmaya başladığından, öncesinde gereken özeni göstermediklerinden dolayı pişmanlık duyduklarından bahsetmiştir. Lezzetine vararak yiyebilmek, derin ve kaliteli uyuyabilmek, hareket edebilmek, ağrı ve acı çekmemek, öz bakımlarını yapabilmek çok kıymetlidir ve hastalar bunlara tekrar kavuşabilmek arzusu taşımaktadır.

[K3] “Herkes önce sağlık istesin, gereksiz yere yıpratmasın kendini. Yemesine, uykusuna dikkat etsin. Elindekilere sahip çıksın.”⁵²

[K19] “Bu duruma geldikten sonra pişmanlığın faydası yok. Düzeltme şansını kullanmak gerek. Bu tecrübeler acı, ama yaşamadan değiştirmiyor insan kendini. Sağlıklı beslenmek, olabildiğince gerilmeden ya da takıntı yapmadan, anı yaşayarak, iyi şeyleri üst üste koymak gerek. Bu süreçte bunu anladım. Acı tecrübeler, iyi sonuçlara vesile olur umudunu taşıyorum.”⁵³

3. Tartışma ve Sonuç

Hastalığı anlamlandırma ve uyum sürecine dair ilk olarak yöneltilen hastalığı duyunca neler hissettikleri sorusuna hastaların verdiği cevaplara bakıldığında, kişilerin hastalık algılarının, hastalığa ilişkin tüm süreçlerin seyrinde belirleyici rol oynadığı anlaşılmaktadır.

⁴⁹ K6, “Kişisel Görüşme”, 26 Ocak 2022.

⁵⁰ K32, “Kişisel Görüşme”, 7 Nisan 2022.

⁵¹ K1, “Kişisel Görüşme”, 24 Ocak 2022.

⁵² K3, “Kişisel Görüşme”, 28 Ocak 2022.

⁵³ K19, “Kişisel Görüşme”, 19 Mart 2022.

Hastalarda “Aniden ortaya çıkışla şoka girme”, “Korku /kaygı”, “Reddetme/inkâr”, ve “Çaresizlik/umutsuzluk” hisleri görülmüştür. Kanser hastalığının ölümlerine özdeşleştirilmesi ve iyilik haline dair belirsizlik endişesi, nüksetme riski, ciddi belirti vermeden ortaya çıkması, MS li, felçli ve kanserli hastaların çoğu zaman hayatlarının aktif ve verimli dönemlerinde kendilerine konduramadıkları hastalık süreciyle beraber yaşamlarının tamamen değişecek olması, kontrol dışı ve güç yetirilemeyen bu durumla hayatın yarım kaldığı hissini yaşamması, bakıma gereksinim duyma ve yük olma endişesi, kısıtlanmışlık duygusu ve süreklilik arz eden bu durumun çözümsüzlüğü, bu hislerin yaşanmasına neden olan faktörler arasında görülmekte, yaşananların ağır psikolojik durumlara dönüşebildiği anlaşılmaktadır.

Hastalık nedenlerini sorgulayan hastalar, yakınlardaki baz istasyonundan, zor hayat koşullarından, ailevi sıkıntılardan, fazla alkol ve sigara tüketmekten, sağlıklarına dikkat etmemekten, kendilerine fazla yüklenmekten ve stres faktörlerinden kaynaklanabileceğini düşünmektedirler. Normal sınırlarda hayatı olan veya yaşları nispetten genç olan hastalar bir neden bulamamakta, Allah’ın takdiri, kader, imtihan, günahlara kefarete gibi anlamlandırmalar kabullenmeyi kolaylaştırmaktadır. Bu aşamalarda daha sakin olabilen hastalar diğer aşamalarda da daha uyumlu davranmaktadır. Yakınlarının, evde ya da dışarda hastanın taşıdığı sorumlulukları üzerinden alması ya da hafifletmesi, bedenen ve ruhen hırpalanan hastaların stresini azaltmaktadır.

Holland ve Holahan meme kanserli hastalarla yaptıkları çalışma neticesinde; başa çıkmada problem ve duygu odaklı stratejilerin pozitif, kaçınmacı stratejilerin negatif sonuçlar verdiğini belirtmiştir.⁵⁴ Araştırmamızdaki mevcut bulgulara bakıldığında; bazı hastaların kaçınmacı stratejiler kullandığı anlaşılmaktadır. Örneğin K6, uzun süre rahatsızlık yaşamasına rağmen beklenti fobisinden dolayı hastalığı yadsımış, kötü haberden kaçmış, tedaviyi geciktirmiş, bu durum hastalığın seyrini ağırlaştırmıştır. Hastalığın ciddiyetini göz ardı eden, belirti ve şikâyetleri yeterince önemsemeyen, doktora ya da hastaneye gitmeyi geciktiren, tavsiye ve tedavileri uygulama noktasında sıkıntı yaşayan, yaşantısını hastalık durumuna göre düzenlemeyen ya da değiştirmeyen hastalar bulunmaktadır. Bu durumun anlamlandırma ve uyumda sıkıntılara, teşhis ve tedavide gecikmelere, başa çıkmada zorluklara neden olduğu görülmektedir.

Kirkpatrick ve Shaver çalışmalarında, Tanrı’ya güvenli bağlanmanın zihinsel ve fiziksel sağlıkla olumlu ilişki içinde olduğu sonucuna ulaşmışlardır.⁵⁵ Araştırmamızda hastalığın öğrenilmesiyle birlikte görülen korku ve kaygı, reddetme, kabullenememe, çaresizlik ve umutsuzluk gibi duyguların giderilebilmesinde, Allah’tan gelene razı olma ile

⁵⁴ Kathleen Dukes Holland - Carole K. Holahan, “The relation of social support and coping to positive adaptation to breast cancer”, *Psychol Health* 18 (2003), 19.

⁵⁵ Lee A. Kirkpatrick - Phillip R. Shaver, “Attachment Theory and Religion: Child Attachments, Religious Beliefs and Conversion”, *Journal for The Scientific Study of Religion* 29/3 (1990), 324.

manevi temelli dinî başa çıkma etkinlikleriyle oluşan içsel motivasyonun olumlu katkıları olduğu görülmüştür. (K1, K3, K4, K5, K6, K9, K10, K14, K16, K18, K26, K29, K30) gibi katılımcı hastalar Allah'tan gelene razı olarak süreç içerisinde kabullenme yaşamış ve bu durumun tedavi sürecini yumuşattığı anlaşılmıştır. Güvenli bağlananların, güvenli ilişkiler kurarak aile ve yakın çevreden gelen desteğe açık olduğu ve başa çıkmada dinî motivler kullandığı görülmüştür.

Çalışmada hastalığı anlamlandırma ve uyum sürecine dair ikinci olarak, hasta üzerinde ve hayatında bıraktığı etkiler anlaşılmalı çalışılmıştır. Zor durumlarda yaşananlara yüklenen anlamlar, verilen tepkiler ve başa çıkma çabaları kişisel, yaşamsal ve durumsal özelliklere göre değişkenlik gösterebilmektedir. Hastalığın çeşidi, evresi, hastanın genel durumu, sosyal ve ekonomik şartlar, içsel ve dışsal motivasyon kaynakları hastalığın kişi ve hayatı üzerindeki etkilerinde belirleyici rol oynamaktadır. Bu alandaki kodlamalar, "İş ve sosyal yaşamın değişmesi", "Psikolojik sağlığın bozulması", "Tedavi sürecinin yıpratıcılığı" dır.

Hastalar tanı ve tedavi sürecinde çok hırpalandıklarından ötürü yaşadıkları sıkıntıyı yakın çevrelerine yöneltebilmekte ve agresif tavırlar gösterebilmektedir. Covid-19 pandemi döneminde yapılan bu çalışmada katılımcı hastaların, iş ve sosyal hayatlarının neredeyse tamamen kısıtlandığı, sosyal ilişki ve aktivitelerin zayıfladığı ve bu duruma ekonomik sıkıntıların da eklenmesiyle birlikte hasta ve yakınları için hayatın daha da zorlaştığı anlaşılmaktadır. İmkânları kısıtlı olan hastalar için, yakın çevrelerinden gelen destek sağaltıcı olmaktadır. Örneğin evini satmak zorunda kalan katılımcı kanser hastasının yaşadığı zorluk göze alındığında, bu noktada sosyal destek mekanizmalarının daha aktif olabilmesinin gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Mueller, Plevak ve Rummans'ın yapmış oldukları meta analitik bir çalışmada; din ve maneviyatın özellikle hastaların ruh sağlığı üzerinde pozitif sonuçlarının olduğunu tespit etmişlerdir. Din ve maneviyatın uzun yaşama, hayattan doyum alma, zorluklarla mücadele edebilme, depresyon ve kaygıyı azaltma, intihara karşı koruyuculuk gibi durumlara olumlu katkıları olduğu tespit edilmiştir. Hastaların manevi doyum ve mutlulukları iyileşme sürecini hızlandırmış, iyileşme oranları artmıştır.⁵⁶ Çalışmamızda elde edilen bulgulara bakıldığında; hastalıkların kanserli, MS'li ve felçli hastalar üzerinde bıraktığı etkilerin fiziksel, ruhsal, ekonomik ve sosyal açılardan pek çok sıkıntı oluşturduğu anlaşılmaktadır. Hastaların bu zor süreçte, iyileşebileceklerine ve Allah'ın onları yalnız bırakmayacağına dair inanç beslemeleri direnç göstermelerine katkı sağlamaktadır.

Çalışmadaki ikinci tema olan, "Hastayı hayata bağlayan süreçlere" dair hastalara; hastalık sürecinde onları hayata bağlayan ve güç veren şeylerin neler olduğu sorusu yöneltilmiştir. Hayatlarını tamamen değiştiren bu durumu kabullenirken ve mücadele

⁵⁶ Asım Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din/ Psikososyal Uyum ve Dindarlık* (Adana: Karahan Kitabevi, 2021), 53-54.

ederken, içsel ve dışsal destek mekanizmalarının ve onları iyileşmeye motive eden faktörlerin neler olduğu anlaşılmasına çalışılmıştır.

Hastalar en çok, “Sosyal destek” (Aile; eş, çocuk, torun, kardeş ve yakın çevre; akraba, komşu, arkadaş) ve “Manevi destek” (Allah’a sığınmak, dua ve olumlu inanış) mekanizmalarından güç almakta, sonrasında “Psikolojik tedavi almak/İlaç kullanmak” ve “Meşguliyetler” gelmektedir.

Çalışmada; yaşanan ekonomik ve ailevi sıkıntılar, yarım kalan planlar, kısıtlanmış hayatlar, pasivize olmak, iyilik haline dair belirsizlik, hastalığa sebebiyet verebilecek durum ve kişilere duyulan öfke, içsel ve dışsal motivasyon eksikliği gibi durumların bazı hastaların psikolojik sağlığı üzerindeki olumsuz etkileri anlaşılmaktadır. Zihinsel meşguliyetler, sıkıntının biteceğini düşünmek, hayata devam etme isteği, çocuklarını bırakmak istememek, yaşamayı ve iyileşmeye çabalamayı görev olarak düşünmek, Allah’tan gelene rıza gösterme ve O’nun desteğine güvenme gibi faktörler, hastalara bu olumsuz durumlarla mücadelede destek vermektedir.

Çalışmada üçüncü tema olan “Dinî Başa Çıkma” sürecine dair hastalara; bu süreçte Allah’la konuşmaları, O’ndan dua ve istekleri olup olmadığı sorusu yöneltilmiş, hastaların baş etme çabaları ve Tanrı algılarının sürece etkileri anlaşılmasına çalışılmıştır.

Hastalarda; yüksek oranda kodlama yapılan alan olumlu dinî başa çıkmadır. Azınlıkta olmakla birlikte olumsuz dinî başa da çıkma anlaşılmıştır. Hastalar olumlu dinî başa çıkmada daha çok Allah’tan güç alma, O’na teslim olma, halini O’na arz etme, ibadet etme, sabır ve zikir gibi durumları kullanmışlardır.

Kronik hastalıklarda dinî başa çıkma konusunu inceleyen araştırmalara bakıldığında uzun süreli kanser hastalarında öz saygının sürdürülmesi, hayata anlam ve amaç verme, teselli bulma ve umut duygularının oluşmasında dinî başa çıkmanın önemli işleve sahip olduğu anlaşılmıştır. Bunun yanı sıra kanser hastalarının hastalıkla baş etme sürecinde iç güdümlü dindarlığın ve manevi huzurun etkin olduğu görülmüştür.⁵⁷ Yine başka bir çalışmada dinî başa çıkmanın kanser hastalarında, hastalığa uzun süreli uyum, kendine güven, anlam ve amaç sağlama, teselli bulma ve umut aşılama gibi pozitif sonuçlar oluşturduğu görülmüştür.⁵⁸ MS tanısı koyulan hastaların sık sık dua ettikleri gözlenmiştir.⁵⁹ Sürekli ağrıları olan ve acı çeken hastaların, bunları kontrol altında tutabilmek için dua etme ve manevi destek arama gibi yollara başvurdukları görülmüştür.⁶⁰ Ağır hastaların başa çıkma süreçlerine dair yapılan çalışmamızın sonuçlarına bakıldığında

⁵⁷ Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din/Psikososyal Uyum ve Dindarlık*, 84-85.

⁵⁸ Thuné Boyle v. dğr., “Do Religious/Spiritual Coping Strategies Affect Illness Adjustment in Patients with Cancer? A Systematic Review of the Literature”, *Social Science & Medicine* 63 (2006), 151.

⁵⁹ Stefan G. Post, *Religion and Mental Health, Handbook of Mental Health*, ed. Harold G. Koenig (San Diego, London, Boston, New York: Academic Press, 1998), 25.

⁶⁰ Pearce Wachholtz - Harold G. Koenig, “Exploring the Relationship Between Spirituality, Coping and Pain”, *Journal of Behavioral Medicine* 30 (2007), 311.

bazı hastaların, yakın çevre ve ailesinden yeterince destek görmemelerine rağmen, Allah'a daha çok bağlanarak, yaşadıkları acı dolu deneyimlerle baş edebildikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Son olarak hastalara; "Hastanın hayata dair beklenti ve istekleri" temasına yönelik olarak; iyileştikten sonra hayatlarında değiştirmek isteyecekleri şeylerin neler olabileceği sorusu yöneltilerek, hastalanmadan önceki yaşantılarının hastalığa ve yeni hayatlarına etkileri ile gelecek yaşantılara dair hedef ve arzuları anlaşılmasına çalışılmış ve beklenti oluşmasına zemin hazırlayan umut faktörünün etkileri anlaşılmasına çalışılmıştır. Ulaşılan bulgular neticesinde; en yüksek oranda kodlama yapılan alanın "Sade ve huzurlu bir yaşam" olduğu görülmektedir. Ardından "Eski yaşama dönme isteği ve pişmanlıklar" ve "Sağlıklı olmak/daha sağlıklı yaşamayı istemek" gelmektedir. Bazı hastalar ilerleyen zamanlar içinde iyileşme olsun ya da olmasın durumu kabullenerek bu duruma rıza göstermekte, geleceğe dair mütevazı istekleri Allah'a sunmakta ve sabırla beklemektedir. Yapabilecek yeterliğe sahipken yeterince önemsenmeyen normal yaşantılar değer bulmakta ve bu normal yaşantıya tekrar dönebilmek için fırsat istenmektedir. Aileden erken kopmak, hırslı olmak, sahip olduklarına rıza göstermemek, sigara ve alkol tüketmek, hastalık belirtilerini önemsememek, kendini yıpratma ve yıpratana engel olamama, aşırı kaygılı olma gibi durumlar geçmişte yaşanmış bitmiş, geri dönüşsüz sıkıntıların oluşmasına etken olmuştur. Bunlardan pişmanlık duyulmaktadır, çünkü hastalıkla beraber yaşanan zorluklar, öncesinde yaşananlardan çok daha zahmetlidir. Hastalar, yıpranmadan ve yıpratılmadan kendilerini önceleyerek daha dikkatli ve gönüllerince yaşamak istemektedirler. Hastaların çoğunda, keyifli zamanlar geçirebilecekleri meşguliyetlerle ve sevdikleriyle beraber hastanelerden uzak, bakıma muhtaç olmadan, vücuduna ve hayatına söz geçirebilen, ağrı acı çekmeden gezebilen, üretebilen, görünümüleri ya da özel durumları nedeniyle dışlanmayan insanlar olarak yaşayabilmek beklentisi mevcuttur. Huzurlu yaşamak isteğinden; fiziken, ruhen, mental ve sosyal bakımlardan kişinin kendi gerçekliği bağlamında tatminkâr ve dengede yaşamak isteği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Akdemir, Nuran- Bostanoğlu, Hatice- Yurtsever, Sabire v. dğr. "Yatağa Bağımlı Hastaların Evde Bakım Hizmeti". *Dicle Tıp Dergisi* 38/1 (2011), 57-65.
- Amer, Mona M-Hovey, Joseph D-Fox, Christine M-Rezecallah, Alexander. "Initial Development of the Brief Arab Religious Coping Scale (BARCS)". *Journal of Muslim Mental Health* 3 (2008), 69-88.
- Anderson, J Miriam-Marwit, J Samuel-Vandenberg, Brian. "Psychological and Religious Coping Strategies of Mothers Bereaved by the Sudden Death of a Child". *Death Studies* 29 (2005), 811-826.
- Ayten, Ali. *Din Erdem ve Sağlık*. İstanbul: Çamlıca, 2015.
- Ayten, Ali. *Din ve Sağlık Kavram, Kuram ve Araştırma*. İstanbul: Marmara Akademi, Yayınları, 2018.

- Ayten, Ali. *Tanrı'ya Sığınmak*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Boyle, Thuné v. dğr., "Do Religious/Spiritual Coping Strategies Affect Illness Adjustment in Patients with Cancer? A Systematic Review of the Literature", *Social Science & Medicine* 63 (2006), 151-164.
- Druss, Richard G. *Hastalığın Psikolojisi*. Ankara: Compos Mentis Yayınları, 1997.
- Göka, Erol. *Ölme, Ölümün ve Geride Kalanların Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Holland, Kathleen Dukes - Holahan, Carole K. "The relation of social support and coping to positive adaptation to breast cancer", *Psychol Health* 18 (2003), 15-29.
- Kirkpatrick, Lee A. - Shaver, Phillip R. "Attachment Theory and Religion: Child Attachments, Religious Beliefs and Conversion", *Journal for The Scientific Study of Religion* 29/3 (1990), 315-334.
- Koenig, Harold-Pargament, Kenneth I-Nielsen, Julie." Religious Coping and Health Status in Medically Hospitalized Older Adults". *Journal of Nervous and Mental Disease* 186 (1998), 513-521.
- Kübler-Ross, Elisabeth. *Ölüm ve Ölmek Üzerine*. Ankara: April Yayıncılık, 2010.
- Lazarus, Richard - Folkman, Susan. *Stress, Appraisal and Coping*. New York: Springer, 1984.
- Mete, Hayriye Elbi. "Kronik Hastalık ve Depresyon". *Klinik Psikiyatri Dergisi* 11/3 (2008), 3-18.
- Pargament, Kenneth I. Çev. Ali Ulvi Mehmedoğlu. "Acı Tatlı Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme". *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2005).
- Post, Stefan G. Religion and Mental Health, *Handbook of Mental Health*. ed. Harold G. Koenig. San Diego, London, Boston, New York: Academic Press, 1998.
- Roelofs, Karin-Spinhoven, Philip- Sandijck, Pieter-Moene, Franny C-Hoogduin, Kees A. L. "The impact of early trauma and recent life-events on symptom severity in patients with conversion disorder". *The journal of of Nervous and Mental Disease* 193/8 (2005), 508-514.
- Rolland, John S. "Chronic Illness and the Life Cycle: A Conceptual Framework", *Fam Proc* 26 (1987), 203-221.
- Thunè- Boyle, Ingela C- Stygall Jan A v. dğr. "Do Religious / Spiritual Coping Strategies Affect Illness Adjustment in Patients with Cancer? A Systematic Review of the Literature". *Social Science & Medicine* 63 (2006), 151-164.
- Tokur, Behlül. *İmtihan Psikolojisi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2018.
- Tokur, Behlül. *Klasik ve Güncel Konularıyla Din Psikolojisi*. Ankara: Son Çağ Yayınları.
- Tokur, Behlül. *Stres ve Din*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017.
- Ventis, Larry. "The Relations Between Religion and Mental Health" *Journal of Social Issues* 51/2 (1995), 33-48.
- Wachholtz, Pearce - Koenig, Harold G. "Exploring the Relationship Between Spirituality, Coping and Pain", *Journal of Behavioral Medicine* 30 (2007), 311-318.
- Yapıcı, Asım. *Ruh Sağlığı ve Din/ Psikososyal Uyum ve Dindarlık*. Adana: Karahan Kitabevi, 2021.

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
6/2 (Aralık/December 2022), 145-159

Türkiye’de Kültürel Mirası Koruma Sürecinde Kutsal Mekân
Sacred Space in the Process of Conservation of Cultural Heritage in Turkey

Nevin Turgut Gültekin

Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü
Prof., Gazi University, Faculty of Architecture, Department of City and Regional
Planning, Ankara, Türkiye
E-posta: neving@gazi.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-0647-6312

Ayşe Nur Canbolat

Öğr. Gör., Amasya Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü
Lecturer, Amasya University, Faculty of Architecture, Department of City and Regional
Planning, Amasya, Türkiye
E-posta: canbolataysenur@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3545-7479

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 8 Haziran/June 2022
Kabul Tarihi / Date Accepted: 21 Eylül/September 2022
Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/15 December 2022
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış-Aralık/Winter-December
DOI: 10.46595/ jad.1155656

Cite as / Atıf: Gültekin Turgut, Nevin- Canbolat, Ayşe Nur “Türkiye’de Kültürel Mirası Koruma Sürecinde Kutsal Mekân”. *Journal of Analytic Divinity*, (Aralık/December 2022), 145-159.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Nevin Gültekin Turgut-Ayşe Nur Canbolat)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Nevin Gültekin Turgut % 50-Ayşe Nur Canbolat % 50

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Kutsal mekânlar, kültürel ve kutsal değerleri ile insanlık tarihi boyunca yaşamı, mekânları ve hatta kentleri şekillendirmede etkin olmuşlardır. 2004 yılında kültürel mirası tanımlamak ve analiz etmek amacıyla ICOMOS tarafından hazırlanan çerçevelerde kutsal miras olarak kutsal mekânlar önemsenmiştir. Kültürel mirasın temsil edilmesinde denge ve eşitlik ilkeleri benimsenmiş, mirasın çeşitliliğine ve zenginliğine dikkat çekilmiştir. Bu çalışmada bu yaklaşımla; uluslararası gelişmelere dayalı olarak Türkiye’de kültürel mirası koruma süreci kutsal mekânlar üzerinden irdelenmiştir. Küresel düzeyde koruma yaklaşımlarının öngördüğü araç ve politikalar ile ulusal koruma yaklaşımları karşılıklı değerlendirilmiştir. Değerlendirme sonucunda günümüzde kültürel nitelikleri ile tanımlanan kutsal mekânların ulusal koruma mevzuatında yadsındığı, kutsal mekânın tanımlanması ve tespit edilmesine dair kriterlerin eksik ve koruma sürecinin ise belirsiz olduğu tespit edilmiştir. Bu içerik ile makalenin amacı Türkiye’de koruma sistemi içerisinde kutsal mekânların nasıl yer alabileceğine dair farkındalık yaratmak ve alan yazında Türkiye’de kutsal mekâna yaklaşım konusunu yasal-yönetmelik boyutu ile ele almaktır.

Anahtar Kelimeler: Kutsal Mekân, Kutsal Miras, Korumada Yeni(lenen) Açılımlar, Ulusal Koruma Yaklaşımları.

Abstract

Sacred spaces have been effective in shaping life, places and even cities throughout history of humanity with their cultural and sacred values. Sacred spaces were considered important as sacred heritage in the frameworks prepared by ICOMOS in 2004 in order to define and analyze cultural heritage. The principles of equilibrium and equality have been adopted in the representation of cultural heritage and attention has been drawn to the diversity and richness of the heritage. In this study, with this approach, the process of protecting cultural heritage in Turkey has been scrutinized via sacred spaces based on international developments. National conservation approaches were evaluated mutually with the tools and policies predicted by globally conservation approaches. In consequence of the evaluation, the sacred spaces that are defined by their cultural qualities are denied in the national protection legislation, the criteria for the definition and determination of the sacred space are incomplete and the protection process is uncertain. The aim of the article with this content is to create awareness about how sacred spaces can be included in the protection system in Turkey and to discuss the approach to the sacred space in Turkey in the literature with its legal-administrative dimension.

Keywords: Sacred Space, Sacred Heritage, Re(new)ed Expansions in Conservation, National Conservation Approaches.

Giriş¹

Din ve inanç sistemlerinde İlahi Olan ile iletişime geçmek ve kutsalı deneyimlemek amacıyla doğal veya kültürel nitelikli farklı ölçek ve özellikteki mekânlara kutsallık atfedilmiştir. Kutsal mekânlar, kutsal-manevi-dini değerleri ve inanç mensupları için sahip oldukları anlamlar ile kültürel oldukları kadar kutsal mirasın da parçasıdır.

Özellikle II. Dünya Savaşı (1939-1945) sonrası kültürel değerlerin yok olması veya tahrip olmasına yönelik endişeler ile tespit edilerek koruma altına alınan dünya miras alanları içerisinde kutsal mekânlar da yer almıştır. 2003 yılında Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi (International Council on Monuments and Sites-ICOMOS) tarafından sunulan analiz çerçevelerinde ise ilk kez kutsal miras tanımlanmış, farklı ölçek ve nitelikteki kutsal mekânlara, kutsallığın mekân aracılığı ile ifade edilmesine dikkat çekilmiştir (ICOMOS, 2004). Kültürel mirasın sürdürülebilirliğine yönelik uluslararası gelişmeler ile gündeme taşınan kutsal mekânlar, henüz küresel veya ulusal düzeyde koruma çalışmaları kapsamında (küresel düzeyde yönlendirici rehberler, tüzükler veya ulusal düzeyde kanunlar) net bir biçimde tanımlanmamaktadır. Bu nedenle bu çalışmada, Türkiye’de koruma mevzuatı kapsamında kutsal mekâna dair eksiklik ve belirsizlikler tespit edilmiş, bu tespitlere dayalı olarak kutsal mekânların koruma sistemi içerisine dahil edilmesi sürecine dair öneriler sunulmuştur.

1. Kutsallık ve Mekân İlişkisi

Kutsal kavramı, monoteizmden politeizme tüm din ve inanç sistemlerinin özünde olup; dinsel saygı uyandıran anlamına gelmekte, dokunulmazlık, sonsuzluk, kesinlik, ölümsüzlük, mutlaklık, değişmezliğe işaret etmektedir (Hançerlioğlu, 2018, 230). Kutsal kavramı, üzerine uzlaşılan ortak bir tanım olmamakla birlikte sıradışı, olağanüstü ve farklı olması nedeniyle profandan (kutsal dışı) ayrılmasına (Gündüz, 2009, 10-19), inanç sistemini oluşturan yaşamsal gücü ifade etmesi ve yaratılmışlık duygusunun temelinde olmasına (Otto, 2014, 35-36) dikkat çekilmektedir. Mircea Eliade (2017, 14-15) kutsalın dünyaya ait olmayan bir gerçekliğin, dünyanın parçası olan nesnelere kendini gösterdiğini vurgularken, Durkheim ise kutsalın kapsamının genişliğine dikkat çekmekte, kimi zaman bir ağaç, su, taş veya evin kutsallığa sahip olabileceğini belirtmektedir (Arslan, 2013, 9). Din tarihçisi Ninian Smart ise kutsalın tecrübeye dayanan bir kavram olması üzerinde durmuştur (Hafız, 2012, 135).

¹ Bu makale, Gazi Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Anabilim Dalında Ayşe Nur Canbolat tarafından, Prof. Dr. Nevin Turgut Gültekin’in danışmanlığında hazırlanmakta olan “Kutsal Kentleri Tanımlama ve Belirlemede Yöntemsel Bir Yaklaşım” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Bu yaklaşımlar ile İlahi Olan'ı çağrıştıran kutsallık kavramı kimi zaman varlık ve olaylar kimi zaman ise mekânlar ile ilişkilendirilmiştir. Mekânın niteliği kutsallık ile ilişkisine göre belirlenirken, kutsal ve kutsal olmayan ayrımı tüm evreni kapsamıştır.

Görülen ve algılanan fiziksel-çevresel özellikleri yanı sıra kutsal, manevi ve dinsel bileşenler ile oluşan mekânlar; kültürel-kutsal değerler taşımakta, kutsalı deneyimlemede bir araç olmaktadır. Mekânın kutsallaşma süreci ise din-inanç sistemlerine göre ve hatta aynı dinin mezheplerine göre farklılık göstermektedir. Ancak mekânın kutsal olarak nitelendirilmesinde temel ve ortak faktör inanç mensuplarının mekâna yüklediği anlamlardır. İnanç, felsefe, mitoloji ile ilişkisi, yarattığı manevi hisler ile anlamsal olarak farklılaşan kutsal mekânlar aynı zamanda insanın günlük yaşamındaki dini ritüellerin gerçekleştirilmesine olanak sağlamaktadır.

Doğal çevrede yer alan veya insan eliyle üretilmiş kültürel nitelikli bir mekân olması farketmeksizin, ait olduğu inancın gerektirdiği ibadet ve ritüellerin gerçekleştirilebildiği, kutsallık ile ilişkilendirilen tüm mekânlar inanç mensupları için farklı anlamlar taşımaktadır. Mekânlar, kutsal olan ile iletişime geçme veya kutsalı deneyimlemede bir araç olabilmektedir. Bu yaklaşım ile tarih boyunca insanlar farklı ölçek ve nitelikteki mekânları kutsal kabul etmişlerdir.

Kutsallığın mekânda tezahürü "ev" ile başlamaktadır. İnsanın yeryüzüyle kurduğu ilişki, evin şekli ve kullanımı ile sembolize edilmekte (Erzen, 2019, 234-238), insanı dış dünyaya karşı koruyan ev kutsal mekân ile özdeşleştirilmekte, Tanrı-insan arasındaki kutupluluk ve iki farklı eksenin buluşması Bachelard (1957/2018) tarafından çatı ve mahzen metaforu ile açıklanmaktadır. Yeraltında olması nedeniyle korkuları, akıldışılığı ifade eden mahzen, aydınlık ve açıklık olması sebebiyle düşüncelerin berraklaşmasını ifade eden çatı ile ev bir güç sembolü olarak tanımlanmakta ve kutsal mekânın ortaya çıkış dinamikleri ile benzerlik kurulmaktadır (Bachelard, 1957/2018). Ev ile başlayan kutsallık, doğal alanlara kutsallık atfedilmesi veya kültürel nitelikli kutsal mekânların inşası ile devam etmiş, doğal ve kültürel nitelikli kutsal mekânların varlığı ile kutsal olarak görülen kentler dahi inşa edilmiştir.

Kutsal mekânların oluşum şekillerinden biri, doğal çevreye ait bileşenlere (dağ, orman, ırmak gibi) kutsallık ile ilişkili anlamlar yüklenmesidir. Özellikle erişimin güç olduğu, تنها ve az bilinen, doğal unsurlar ile iç içe olan kutsal mekânlar, kutsal güç ile başa kalmaya ve inzivaya çekilmeye olanak tanımaktadır (Güngör, 2018, 239 vd). Ayrıca dinlerin ortaya çıkış ve gelişim dönemlerinde toplumsal ve siyasi nedenlere bağlı olarak korunaklı ve sakin mekânlarda ibadet etme isteği de doğal çevrede kutsal mekânları ortaya çıkarmıştır (Hicret sırasında Hz. Muhammed'in saklandığı Mekke'deki Sevr Dağı, Hz. İsa'nın Hristiyanlık dini esaslarını açıkladığı Kudüs'deki Zeytin Dağı gibi).

Din ve inanç sistemleri ile kültürel değerlerin etkileşimi sonucunda ise kutsalla özdeşleştirilen yapılar inşa edilmiş, dinin gereklilikleri ve ibadet biçimlerine göre ortaya çıkan ihtiyaçlara bağlı olarak dini kompleksler (İslam inancında külliye gibi) oluşturulmuştur. Erzen’e (2019, 148) göre mimarlığın ilk gelişiminde temel etken, insan ve Tanrı arasındaki ilişkiyi kuracak mekânların (Tanrı’dan af dilemek, Tanrı’ya teşekkür etmek yada kurban adamak gibi) inşa edilmesidir. Meriç’e (2005, 143) göre ise kutsal yapılar hayatı anlamlandırmak ve yönlendirmek için bir ihtiyaçtır. Kutsallık atfedilen yapılar Tanrı ile insan, yer ile gök arasında iletişim alanı oluşturmaları ile ayrıcalıklı konuma sahip olmuş, kutsal değerler mekânlar aracılığı ile somutlaştırılmıştır. Tanrıların evinin kopyası olduğuna inanılan bu mekânlarda dini ritüeller ve ibadetler, kutsal törenler gerçekleştirilmiştir. Ait oldukları din ve inanç sistemleri, inşa edildikleri coğrafya ve zaman, kullanılan yapı teknikleri farklı olsa da temelde kutsal yapıların inşa edilme amacı evrenin yaratılışını tekrar etmektir. Bu yaklaşım ile kutsal yapılar yüce-kutsal bir varlık olarak Yaratıcıya olan inancın, ibadetler ve dini ritüeller aracılığı ile gösterildiği mekânlar olarak tanımlanabilir.

Her ne kadar fiziki-çevresel-mimari bir ürün olsa da sosyal, kültürel, iktisadi, tarihi, dini, estetik yönü ile ön plana çıkan yaşam alanları olarak kentler de din ve inançların etkisi ile hareket eden insanların-toplumların yön vermesi ile oluşmaktadır (Alver, 2017, 11). İnsanların birarada yaşama tecrübesini kazandığı kentler, Erzen’e (2019, 106-110) göre insanın ilk önemli sanat eseri olup kentlerdeki yapılar farklı kültürel anlamlar taşımaktadır. Bu yaklaşımla yaşam biçiminin ifadesi olan kentler, kimi zaman dini bir inancı yansıtmakta, kentin en yüksek noktasında veya geometrik olarak merkezinde yer alan kutsal bir yapı etrafında gelişmektedir. Kutsal güç ile iletişimin bir aracı olarak kutsal mekân bağlamında kutsal kent düşüncesine monoteist ve politeist tüm din-inanç sistemlerinde rastlanmaktadır.

Çalışmanın kısıtlı çerçevesinde kabaca çeşitli ölçekteki mekân örnekleri üzerinden açıklandığı gibi kutsal mekânlar insanlık tarihi boyunca inanç mensupları için dünyanın merkezini sembolize etmiştir. Mısır’da piramitler, Babil’de zigguratlar, Yunan mitolojisinde dağlar, semavi dinlerde kutsal kabul edilen Kudüs kenti dini birer simgedir ve evrenin yaratılışı ile özdeşleştirilmektedir.

2. Kültürel Mirası Koruma Bağlamında Kutsal Mekân

Kutsal miras, kültürel mirasın sürdürülebilirliğine yönelik uluslararası gelişmeler ile ortaya çıkmış, kutsal miras bağlamında kutsal mekânlar önemsenmiş ve sürdürülebilirliği tartışılmaya başlanmıştır. Kutsal mekânların kültürel miras olarak tartışmaya açılmasına ilişkin süreç -kısaca- şöyle açıklanabilir:

1987 tarihli Washington Tüzüğü (The Washington Chartes: Chartes on the Conservation of Historic Towns and Urban Areas) ile 1964 yılında hazırlanan Venedik

Tüzüğü (The Venice Charter: International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites) tamamlanarak asıl korunması gerekenin kentin karakteri olduğuna, kent karakterinin somut ve somut olmayan unsurlardan oluştuğuna dikkat çekilmiş (ICOMOS, 1987), bu yaklaşımla kutsal mekân ve kente kattığı anlama vurgu yapılmıştır.

Nara Özgünlük Belgesi (1994) (The Nara Document on Authenticity ile azınlık kültürlerin yok sayılmaması gerektiği, kültürlerin özgün olduğu ve mirasın da bu özgünlük ile çeşitlendiği (ICOMOS, 1994) vurgulanmış, din ve inanç sistemlerine ait miras değerlerinin aynı kültür veya mezhep içerisinde bile değişebileceğine dikkat çekilmiştir. Bu yaklaşımla, mirasın tek ve değişmez ölçütleri olmadığı, kültürel bağlamı ile her miras alanının tanımlanabileceği belirtilmiştir (UNESCO, 2021). Kutsal mekânlar, ait oldukları din ve inanç sistemi, kültür, inşa edildiği zaman ve coğrafya gibi faktörler ile özgün değerler olarak gündeme taşınmıştır. Aynı yıl Dünya Miras Komitesi'nin (World Heritage Committee) 18. Oturumunda Temsili, Dengeli ve Güvenilir bir Dünya Miras Listesi için Küresel Strateji (Global Strategy for a Representative, Balanced and Credible World Heritage List) ile kutsal miras konusunda farkındalık yaratılmış, tüm din ve inanç sistemlerinin de insanlığın ortak mirası olarak temsil edilebileceği bir dünya miras listenin hazırlanmasının gerekliliği gündeme getirilmiştir (UNESCO, 1994).

1979 tarihli ICOMOS Kültürel Öneme Sahip Yerlerin Korunması İçin Uluslararası Tüzüğü (The Australia ICOMOS International Charter for the Conservation of Places of Cultural Significance-Burra Tüzüğü) ile kültürel önem kavramı tanımlanmış, 1999 yılında ise Burra Tüzüğü'nde yapılan değişiklik ile geçmiş, bugün ve gelecek için mekânın sahip olduğu değerler, mekâna atfedilen anlam veya yaptığı çağrışımların kültürel öneme işaret ettiğine dikkat çekilmiştir (ICOMOS, 1999). Bu gelişmeler ile mekânın somut ve somut olmayan değerler üzerinden tanımlanmasının gerekliliği vurgulanmış, kutsal mekân kavramının miras bağlamında ele alınmasına zemin hazırlanmıştır.

2000'li yıllarda ise kültürel mirasın kapsam ve içeriğini yeni veya yeni(lenen) temalar ile geliştirilerek korumanın yöntem, araç ve bileşenleri tartışmaya açılmıştır. 2000 yılında Dünya Miras Komitesi'nin 24. Oturumunda kültürel mirasın kapsamının genişletilmesi gündeme getirilmiş, 2003 yılında Dünya Miras Komitesi'nin 27. Oturumunda ise Tipolojik çerçeve (Typological Framework), Kronolojik-bölgesel çerçeve (Chronological - Regional Framework), Tematik çerçeve (Thematic Framework) ile kültürel mirasın kapsamı yeniden tanımlanmış, üç tamamlayıcı yaklaşımda kutsal miras önemsenmiştir. Kültürel mirasa yönelik geliştirilen bu yaklaşımları takip eden süreçte 2004 yılında Dünya Miras Listesi - Boşlukları Doldurmak Eylem Planı (The World Heritage List-Filling The Gaps An Action Plan For The Future) hazırlanmış, doğrudan (Manevi Tepkiler-Dinler ve Dini Mülkler) ve dolaylı (Kültürel rotalar bağlamında hac yolları, mezar anıtları ve alanları, sembolik ve anı değeri taşıyan alanlar vb.) olarak kutsal mekânlara ilişkin temalar oluşturulmuştur (ICOMOS, 2004).

2002 yılında Budapeşte Deklarasyonu (The Budapest Declaration On World Heritage) ile tanımlanan varlıkların Güvenilirliği (Credibility) güçlendirmek, etkin Korunmasından (Conservation) emin olmak, etkili Kapasite Oluşturmak (Capacity-Building), kamu bilincini arttırmak hedeflerine (4C) İletişim (Communication) eklenmiştir (UNESCO, 2007, 193). Bu hedefler tüm inanç sistemlerine ait kutsal kentlerin eşit temsil edilmesi, etkin bir koruma sistemine sahip olması, kamu bilincini arttırarak kutsal kentlerin taşıdığı anlamların tanıtılması ve paydaşlar arasında iletişim ortamıyla yerel toplulukların sürece dahil edilmesi konusunda yönlendirici olmuştur.

Somut olmayan değerler ile de kültürel mirasın kapsamı genişletilmiş, 2003 yılında Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi (Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage) sonrasında 2008 yılında İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi (Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity) ile ayrı bir tescil listesi oluşturulmaya başlanmıştır. Somut olmayan miras olarak dini uygulamalar, temsiller, bilgiler, ritüeller, birikimler ve kutsallığa işaret eden semboller belirlenmiştir (UNESCO, 2003).

ICOMOS tarafından hazırlanan Xi’an Deklarasyonu’nda (Xi’an Declaration-2005), ICOMOS-Brasil tarafından hazırlanan De Foz Do Iguaçu Bildirgesi (Declaration of Foz Do Iguaçu-2008) ve aynı tarihli ICOMOS Québec (Canada) Deklarasyonu (Quebec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place) ile fiziksel ve mekânsal yönlerinin yanı sıra mirasın somut olmayan ifadelerinin korunmasına, somut ve somut olmayan bileşenlerin toplulukların kimliklerini korumada esas unsur olduğuna, kökeni Roma mitolojisine dayanan koruyucu ruh anlamına gelen Yer’in Ruhu genius loci, the spirit of place) kavramının mekânın kendine özgünlüğüne işaret ettiğine vurgu yapılmıştır. Bu gelişmeler ile fiziksel-mekânsal niteliklerin somut olmayan değerler, yaşam, kültür gibi kavramlar ile anlam kazanmaktadır. Esas korunması gereken değer; mekân ve ruh arasındaki karşılıklı etkileşim ile birbirlerini biçimlendirme güçleridir (ICOMOS, 2005; ICOMOS-Brasil, 2008; ICOMOS, 2008; Uçar ve Rifaioğlu, 2011, 63).

ICOMOS tarafından 2011’de hazırlanan Tarihi Kentlerin ve Kentsel Alanların Korunması ve Yönetimiyle İlgili Valetta İlkeleri’ne (The Valetta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas) göre ise sürekli değişime tabii olan kentlerde sosyal, ekonomik, kültürel yaşam ile koruma süreçlerinin bütünleştirilmeli, toplulukların yaşam kalitesine saygı gösterilmeli, kentin karakterine katkı sağlayan etkenler tanımlanarak kentler korunmalıdır (ICOMOS, 2011). Bu yaklaşımla, kutsal mekân ve kutsal mekân aracılığı ile biçimlenen kutsal kentlerde kentin karakterinin korunması esastır.

İnsan Hakları Evrensel Beyanname’sinin (Universal Declaration of Human Rights) 70. Yılına atfen oluşturulan Buenos Aires Deklarasyonu (Buenos Aires Declaration) ise yerel halk ve paydaşlar ile güçlü ilişkiler kurulmasının gerekliliğini ele almış, kutsal mekânların

korunmasında paydaşların-mekâna aidiyet hissedenlerin koruma sürecine aktif olarak katılımına işaret edilmiştir (ICOMOS, 2018).

Özellikle 21. Yüzyıldaki kültürel miras odaklı gelişmeler ile kutsal mekânların sürdürülebilirliğine dair tartışmalar ivme kazanmış, ancak henüz kutsal mekânları tanımlayan ve belirleyen, koruma sürecini yönlendiren ilkeleri içeren yönlendirici bir rehber oluşturulmamıştır.

3. Türkiye’de Kültürel Miras Bağlamında Kutsal Mekân

Türkiye’de kültürel mirasın korunması süreci uluslar arası gelişmelerin takip edilmesi ile şekillenmiş, Cumhuriyet’in kuruluşundan (1923) günümüze koruma anlayışı müzecilik odaklı bir yaklaşımdan kültür varlıklarının çevresi ile korunmasına ve somut olmayan kültürel mirasın da önemsenmesine evrilmiştir. Ancak koruma sisteminde uluslararası gelişmeler dikkate alındığında Türkiye’de kültürel mirasın kapsamı, koruma süreci ve araçları, politika ve ilkelerde belirsizlikler ve eksiklikler olduğu dikkat çekmektedir. Bu makalede bu eksiklik ve belirsizlikler koruma mevzuatı ve kutsal mekânların korunmasında sorumlu olan kurum ve kuruluşlar üzerinden değerlendirilmiştir.

3.1. Ulusal Koruma Mevzuatında Kutsal Mekân

1930’lu yıllarda müzecilik anlayışı yerini taşınmaz kültür öğelerinin korunmasına bırakmış, 1973 tarihli 1710 sayılı Eski Eserler Yasası ile tescil kavramı yasal sistem içerisinde yer almış, taşınır ve taşınmaz eserler sınıflandırılmıştır. Bu süreçte kültürel mirasın korunmasına dair çalışmaların etkinlik düzeyi yetersiz kalmıştır. II. Dünya Savaşı sonrası kültürel mirasın kaybedilmesine yönelik kaygılar ile ortaya çıkan 1972 tarihli Kültürel ve Doğal Mirasın Korunması Hakkındaki Sözleşme’sine (Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage) Türkiye’nin 1982 yılında taraf olması ise koruma sürecinde kırılma noktası olarak kabul edilebilir. Bu süreci takiben 1983 yılında yürürlüğe giren 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu ile dini-manevi değer taşıyan kutsal mimari ve yapılar (camiler, külliyeler, kiliseler, tapınaklar, mezarlıklar, türbeler vb.), arkeolojik alanlar (mağaralar, anıt mezarlar, tapınaklar, vb.), kentsel ve kırsal yerleşimler, geleneksel biçimi yansıtan dini mülkler taşınmaz kültür mirası olarak kabul edilmiş, kutsal mekânlar kültürel miras değerleri ile ilk defa tanımlanmıştır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1983). 1987 yılında 3386 sayılı “2863 Sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Bu Kanuna Bazı Maddeler Eklenmesi Hakkında Kanun” ile kültür varlığı kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Taşınmaz kültür varlıkları kapsamında kutsal miras ve mekânlar olarak kaya mezarlıkları, tümülüsler, akropol ve nekropoller, kümbetler, türbe ve kitabeler, sunaklar, camiler, mescitler, musallalar, namazgâhlar, muvakkithane, tekke ve zaviyeler,

mezarlıklar, hazireler, sinagoglar, bazilikalar, kiliseler, manastırlar, külliyyeler, freskler, kabartmalar, mozaikler, tarihi mağaralar, kaya sığınakları vurgulanmıştır.

Dünya Miras Sözleşmesi’nin Uygulanmasına Yönelik Operasyonel Kılavuz’da (Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, 2019, madde 108-109), kültürel ve doğal varlıkların, katılımcı bir yönetim sistemine sahip olması gerektiği, bu şekilde bugün ve gelecek için etkin bir koruma sisteminin geliştirilebileceği vurgulanmış ve dünya miras alanları için yönetim planına sahip olmak zorunluluğu getirilmiştir. 2004 yılında ise 5226 sayılı “Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu ile Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun” ile miras yönetimi kavramının alan yönetimi ve yönetim planı olarak tanımlanması ulusal koruma mevzuatının gelişiminde yönlendirici olmuştur (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2004). Ancak 2022 itibariyle 24 kültürel miras alanı için yönetim planı bulunmaktadır.

2003 tarihli Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi (Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage)’ni takip eden süreçte 19 Ocak 2006’da 5448 Sayılı Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesinin Uygun Bulduğuna Dair Kanun çıkartılmış, 27 Mart 2006’da resmen sözleşmeye resmen taraf olunmuştur (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006). Bu gelişmeler ile somut olmayan kültürel miras ile kültürel değerlerin kapsamı genişletilmiştir. Sözlü anlatımlar ve sözlü gelenekler, gösteri sanatları, toplumsal uygulamalar, ritüel ve festivaller, halk bilgisi, evren ve doğa ile ilgili uygulamalar, el sanatları geleneği gibi kültürel ürünleri ve üretim süreçlerinin korunması önemsenmiştir.

Somut olmayan kültürel mirası koruma bağlamında ulusal düzeyde Yaşayan İnsan Hazinesi Türkiye Ulusal Envanteri ve Somut Olmayan Kültürel Miras Türkiye Ulusal Envanteri olmak üzere iki çalışma hazırlanmıştır.

Yaşayan İnsan Hazinesi Türkiye Ulusal Envanteri, somut olmayan kültürel mirası yeniden yaratma ve yorumlamak için gerekli bilgi ve beceriye sahip kişiler (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022-a), Somut Olmayan Kültürel Miras Türkiye Ulusal Envanteri ile insan yaratıcılığını gösteren, kültürel ve toplumsal gelenekler içerisinde köklü ve önemli değerler (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022-b) tespit edilmektedir.

2022 yılı itibariyle UNESCO İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Listesi (Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity) içerisinde kutsal miras ile ilişkili olarak temsil edilen değerler Mevlevi Sema Töreni (2008), Nevruz (2009), Alevi-Bektaşî Ritüeli Semah (2010), Bahar Bayramı Hıdırellez (2017)’dir. Ulusal düzeyde somut olmayan kültürel miras envanterlerinde ise; Yağmur Duası Törenleri, Mevliit Geleneği, Ölü Helvası Geleneği, Ramazan Gelenekleri, Taziye Geleneği, Aşure Geleneği kutsal miras ile ilişkili olarak korunan değerlerdir (Kültür ve Turizm Bakanlığı-a, 2022; Kültür ve Turizm Bakanlığı-b, 2022).

Dünya Miras Sözleşmesi (1972) ve dünya miras alanlarına ilişkin uygulama rehberleri ile her ülkenin koruma sistemi içerisinde uygulama araçları geliştirmesi, uluslararası gelişmeleri takip ederek kültürel mirasın genişleyen çerçevesinin tüm ülkelerce tanınması gündemdedir. Ancak Türkiye’de koruma uygulamalarını yönlendiren en güncel araç olan yönetim planı bile miras yönetimi olarak tanımlanamamış, tüm sit alanları için yapılması zorunlu kılınsa da henüz Dünya Miras Listesi’ndeki tüm alanlar için bile hazırlanamamıştır. 2022 yılı itibariyle Dünya Miras Listesi’nde yer alan 24 miras alanı için yönetim planı bulunmaktadır.

Türkiye’de koruma mevzuatında miras ve miras yönetimi kavramlarının tam olarak tanımlanamaması, kültürel mirasın içeriğinin genel bir çerçeve ile sınırlı kalması, mirasın zenginliğine ve somut-somut olmayan yönleri ile bütüncül yapısına dikkat çekilememesi nedeniyle kutsal mekânların korunması yeterli düzeyde değildir.

3.2. Kutsal Mekânın Korunmasında Yetkili Kurum-Kuruluşlar

Türkiye’de kutsal mekânın korunması ve uygulama süreçlerinde, öncelikle sit türünün belirlenmesi ve bu sit alanının niteliğine göre planlama sürecinde hangi kurumun yetkin olacağını tespit edilmesi gerekmektedir.

Türkiye’de kültürel mirasın korunmasında etkin kurumlar merkezi yönetim boyutunda Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Kültür Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu, Vakıflar Genel Müdürlüğü; bölge ve kent düzeyinde yerel koruma birimleri ise Alan Yönetim Birimleri ve Anıt Eser Kurulu; yerel yönetimler düzeyinde ise büyükşehir ve ilçe belediyeleridir.

Alan yönetimi ve yönetim planlarının sit alanları için zorunlu hale getirilmesi ile 2005 yılında Alan Yönetimi ile Anıt Eser ve Kurulunun Kuruluş ve Görevleri ile Yönetim Alanlarının Belirlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik’e göre kentsel sit alanlarında veya kentsel sit ile diğer sitlerin bir arada olması durumunda ilgili belediye; arkeolojik, doğal ve tarihi sitlerde, ilgili belediyesi olmayan kentsel sitlerde Kültür ve Turizm Bakanlığı, birden fazla belediye sınırı içinde olan kentsel sitlerde ise büyükşehir belediyesi veya bakanlık plan yapmada yetkin kurumdur (Kültür ve Turizm bakanlığı-c, 2022).

Türkiye’de kültürel miras niteliğindeki kutsal mekânların korunması sürecinde merkezi ve yerel yönetimler ile bölge ve kent düzeyindeki kurumların koordinasyonu ve işbirliğinin nasıl gerçekleşeceğine dair yönlendirici bir belgenin olmaması, yetkilerin ayrıştığı ve kesiştiği noktalarda belirsizlikler sebebiyle koruma uygulamalarının istenilen düzey ve yeterlilikte olmadığı görülmektedir. Kutsal mekânlar doğal ve kültürel niteliklere sahip olabildikleri gibi, kültürel nitelikli kutsal mekânların da nitelikleri ve ölçükleri değişmektedir. Bu nedenle dahil olduğu-tanımlandığı sit türüne göre kutsal mekânın yönetim süreci planlanırken, kutsal mekânların yönetiminde uzmanlaşmış bir yapılanma

veya kurumsallaşma, kutsal mekânlara özgü yönetim sisteminin ve koruma ilkelerinin tanımlanmasından bahsetmek mümkün değildir. Ancak Türkiye’deki kutsal mekânların çeşitliliği göz önüne alındığında (Trabzon’da Sümela Manastırı, Antakya’da Saint Pierre Kilisesi, Konya’da Mevlana Külliyesi, Edirne’de Selimiye Camii gibi), ulusal koruma mevzuatındaki bu dar çerçeve ve yaklaşım yetersiz kalmaktadır.

Sonuç

Türkiye’de kültürel mirası koruma süreci uluslararası koruma gelişmelerini takip ederek gelişmiştir. Özellikle 20. Yüzyılda kültürel mirasın kaybına yönelik endişeler ile ortaya çıkan sözleşmeler, belgeler, tüzüklere dayalı olarak Türkiye ulusal koruma sistemi şekillendirilmiştir. 21. Yüzyılda kültürel mirasın korunmasına yön veren ana unsur kültürel miras kavramının içeriğinin kimi temalar aracılığı ile yenilenmesi kimi temaların ise revize edilmesidir. Bu gelişme ile kutsal miras bağlamında kutsal mekânlar önemsenmiştir. Kültürel olduğu kadar mekâna anlam katan kutsal değerleri ile tanımlanması gereken kutsal mekânların tahrip veya yok olma tehdidine karşı güncel koruma politikaları ile sürdürülebilirliğinin sağlanmasına vurgu yapılmıştır. 21. Yüzyılda koruma paradigmasını yönlendiren bu temalar ve politikalar ise Türkiye’de, küresel düzeyde korumaya dair gelişmeler takip edilmesine rağmen ulusal koruma mevzuatı içerisinde yer edinememiştir. Uluslararası sözleşmelere taraf olunmasına rağmen, koruma mevzuatı ve uygulamaları içerisinde mirasın çeşitliliğine ve zenginliğine dair vurgular eksik ve yetersizdir. Özellikle Anadolu coğrafyasının sahip olduğu doğal ve kültürel nitelikli kutsal mekânların oluşturduğu zenginlik dikkate alındığında, kutsal miras kavramının içeriği ve kutsal mekânı belirleme kriterlerinin tanımlanması bir zorunluluktur.

Uluslararası gelişmeler ile değerlendirildiğinde Türkiye’de koruma mevzuatı bağlamında kutsal mekâna yaklaşıma dair şu tespitlerde bulunulmuştur;

- Kültürel varlık tanımının mirasın çeşitliliğini ve farklı formlarını ifade etmede yetersiz kaldığı,
- Güncel koruma yaklaşımlarının takip edilmesi ve koruma mevzuatı ile uygulama aşamasına aktarılmasının yeterli düzeyde olmadığı, bu aktarımın genel geçer bir adaptasyonun ötesine geçemediği,
- Uluslararası koruma tartışmalarında ele alınan kavramlara ve yöntemlere yüzeysel bir yaklaşım ile bakıldığı ve bu nedenle kavramların özüne inilemediği dolayısıyla uygulamaya aktarılamadığı,
- Korumada araç, yöntem, bileşen, politika ve yaklaşımlarının parçacıl bir biçimde ele alındığı ve bu nedenle etkin bir sistemin oluşturulamadığı,
- Koruma yaklaşımlarının içselleştirilemediği, korumaya karşın ekonomik veya kentsel düzeyde gelişme, büyüme kaygılarının daha ön planda tutulduğu,

- Taraf olunan sözleşmelerin koruma mevzuatına yasal yaptırımlar olarak aktarıldığı ancak uygulama pratiklerine yeterli düzeyde aktarılamadığı,
- Korumaya dair planlar arasındaki ilişki ve hiyerarşinin net olmadığı,
- Miras yönetiminin sadece sit alanı sınırlarına bağlı olarak ve dünya miras alanları ile sınırlı kaldığı,
- Katılım ve uzlaşma odaklı bir miras yönetiminin gerçekleştirilemediği,
- İnsanlığın ortak mirası anlayışının yani sınır ötesi etkilerin göz ardı edildiği,
- Farkındalık ve bilinç düzeyinin yetersiz olduğu,
- Somut (taşınmaz) kültür mirasının somut olmayan değerleri ile bütüncül bir şekilde ele alınmadığı, somut olmayan değerlerin korunmasının daha ön planda tutulduğu,
- Koruma sürecindeki gelişmelerin ağırlıklı olarak Dünya Miras Listesi'nde yer almanın getirdiği prestij ile sağlanan ekonomik fayda ve tanınırlığın artması motivasyonu ile yapıldığı tespit edilmiştir.

Türkiye'de koruma mevzuatı ve uygulama sürecindeki eksiklikler, belirsizlikler ve kısıtlılıklar nedeni ile insanlık tarihi ile özdeş kutsal mekânlar mirasın bir parçası olarak ele alınmamakta, kültürel miras değerleri ötesinde kutsal değerleri ile tanımlanmamaktadır. Kutsal mekânların yönetimi ve sürdürülebilirliğine ilişkin ilke ve stratejiler bulunmamakta, kültürel mirasın genel tanımlamasının ötesine geçilememekte, kültürel mirasın kapsamı ve kutsal mekânın bu içerik ile nasıl ele alınması gerektiği belirsiz kalmakta, tüm miras alanlarının kendine özgü olduğu göz ardı edilerek aynı ilkeler ile korunmaya ve yönetilmeye çalışılmaktadır.

Uluslararası koruma yaklaşımları ve ulusal koruma mevzuatında tespit edilen eksiklikler ve belirsizliklere dayalı olarak kutsal miras ve kutsal mekân kavramının koruma sistemi içerisinde yer edinebilmesi için;

- Kültürel varlıkların ötesinde kutsal miras kavramı ve bu mirasın içeriği tanımlanmalıdır,
- Kutsal mirası tanımlayan kültürel ve kutsal, somut ve somut olmayan değerler tanımlanmalıdır,
- Kutsal mekânları koruma gerekçeleri, karşı karşıya kalınan risk ve tehditler belirlenmelidir,
- Kutsal mekânların tespit ve tescil sürecini, koruma ve yönetim sürecini (miras ve ziyaretçi yönetimi) yönlendirecek ilke ve kriterler geliştirilmelidir,
- İnsanlığın ortak mirası anlayışı ve sınır ötesi etkiler gözetilerek küresel düzeyde koruma yaklaşımları ile kutsal mekânlar ele alınmalıdır,

- Kutsallığın ana unsuru olarak inanç mensuplarının mekâna yüklediği anlam(lar) göz ardı edilmemelidir,
- İnanç mensuplarının koruma sürecine katılımını sağlayacak bir yönetim modeli geliştirilmelidir,
- Kutsal mekânın taşıdığı değerler, koruma gerekçeleri ve ilkeleri konusunda farkındalık yaratılmalı, bilinç düzeyi arttırılmalıdır.

Kaynakça

- Alver, Köksal. "Kent İmgesi." *Kent Sosyolojisi*, ed. Alver Köksal, 11-37. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2017.
- Arslan, Mustafa. "Modern Mekânda Kutsalın Deneyimi Kernek'te Yeniden Üretilen Kutsal, Mit ve Ritüel." *Birey ve Toplum* 3/6, (2013), 7-36.
- Bachelard , Gaston. *Mekânın Poetikası*, çev. Alp Tümertekin. 5. Baskı. İstanbul: İthaki Yayınları, 2018.
- Eliade, Mircea. *Kutsal ve Kutsal-Dışı*, çev. Ali Berktaay. İstanbul: Alfa Basım Yayınları, 2017.
- Erzen, Jale Nejdete. *Üç Habitus Yeryüzü, Kent, Yapı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Gündüz, Şinasi. "Kutsal Hakkında Konuşmak: Dinsel Söylemde Mitos." *Milel ve Nihal* 6/1, (2009), 9-26.
- Güngör, Özcan. "Sekülerleşmeye Kafa Tutan Mekanlar Olarak Ziyaretgahlar: Hüseyin Gazi Türbesi Örneği". *Gönül Sultanları Şahsiyetleri ve Değerleri ile Ankara*, Ed: İbrahim Ethem Arıoğlu, Ankara: Akçağ Yayınları, 2018.
- Hafız, Muharrem. *Din Felsefesi Açısından Kutsal-Sanat İlişkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012).
- Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2018.
- ICOMOS. Buenos Aires Declaration, 2018.
https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Working_Groups/AGA2018_BuenosAiresDeclaration_EN-FR-ESP_final.pdf
- ICOMOS. The Valetta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas, 2011.
https://www.icomos.org/Paris2011/GA2011_CIVVIH_text_EN_FR_final_20120110.pdf
- ICOMOS. Quebec Declaration on the Preservation of the Spirit of the Place, 2008.
<https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-646-2.pdf>

- ICOMOS-Brasil. Declaration of Foz Do Iguaçu, 2008. https://www.icomos.org/centre_documentation/declaration-iguacu-eng.pdf
- ICOMOS. Xi'an Declaration on the Conservation of the Settings of Heritage Structures, Sites and Areas, 2005. <https://www.icomos.org/charters/xian-declaration.pdf>
- ICOMOS. The World Heritage List - Filling The Gaps - An Action Plan For The Future, 2004. <http://openarchive.icomos.org/id/eprint/433/> .
- ICOMOS. The Burra Charter - The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance, 1999. <https://www.patinations.com.au/pdf/the-burra-charter.pdf>
- ICOMOS. The Nara Document on Authenticity, 1994. <https://www.icomos.org/charters/nara-e.pdf>
- ICOMOS. Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas (The Washington Charter), 1987. https://www.icomos.org/charters/towns_e.pdf
- ICOMOS. International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter), 1964. https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, 23.07.1983 onaylı 2863 Sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu, 1983.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, 14.07.2004 onaylı 5226 Sayılı Kültür ve tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu ile Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, 2004.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, 19.01.2006 onaylı 5448 Sayılı Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesinin Uygun Bulduğuna Dair Kanun, 2006.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı-a, UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi, Erişim: 1 Temmuz 2022. <https://aregem.ktb.gov.tr/TR-50838/unesco-somut-olmayan-kulturel-miras-listesi.html>
- Kültür ve Turizm Bakanlığı-b, Somut Olmayan Kültürel Miras Türkiye Ulusal Envanteri, Erişim: 1 Temmuz 2022. <https://aregem.ktb.gov.tr/TR-279417/somut-olm-kult-miras-turkiye-ulusal-envanteri.html>
- Kültür ve Turizm Bakanlığı-c, Alan Yönetimi ile Anıt Eser ve Kurulunun Kuruluş ve Görevleri ile Yönetim Alanlarının Belirlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik, Erişim: 1 Temmuz 2022. <https://www.mevzuat.gov.tr/File/GeneratePdf?mevzuatNo=9637&mevzuatTur=KurumVeKurulusYonetmeligi&mevzuatTertip=5>
- Meriç, Nevin. Değişen Kentte Dini Hayat, İstanbul: Kapı Yayınları, 2005.
- Otto, Rudolf. Kutsal'a Dair, çev. Sevil Ghaffari. İstanbul: Altıkırkbeş Yayın, 2014.

- Uçar, Meltem ve Rifaioğlu, Mert Nezi. “Yerel Kimliğin Mekansal Temsili ve Quebec Kentinde Korunması.” *İdealkent* 3, (2011), 62-81.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/460630>
- UNESCO. Analysis of the Global Strategy for a Representative, Balanced and Credible World Heritage List (1994-2020), 2021.
<https://whc.unesco.org/en/documents/187906>
- UNESCO. Decisions Adopted at the 31st Session of the World Heritage Committee, 2007.
<https://whc.unesco.org/archive/2007/whc07-31com-24e.pdf>
- UNESCO. Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, 2003.
<https://ich.unesco.org/doc/src/15164-EN.pdf>
- UNESCO. Budapest Declaration on World Heritage, 2002.
<http://whc.unesco.org/en/decisions/1217/>
- UNESCO. Expert Meeting on the “Global Strategy” and thematic studies for Representative World Heritage List, 1994.
<https://whc.unesco.org/archive/global94.htm#debutchive/global94.htm#debut>

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
6/2 (Aralık/December 2022), 160-173

Pakistan'daki Din Psikolojisi Çalışmalarına Genel Bir Bakış
An Overview of the Psychology of Religion Studies in Pakistan

Sadia Asghar

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
Graduate Student, Ankara Yıldırım Beyazıt University, Social Sciences Institute,
Department of Philosophy and Religious Studies
Ankara/Türkiye
E-posta: sadiaasghar@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-0524-7013

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 17 Ağustos/August 2022
Kabul Tarihi / Date Accepted: 26 Kasım/November 2022
Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/15 December 2022
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış-Aralık/Winter-December
DOI: 10.46595/jad.1163481

Cite as / Atıf: Asghar, Sadia. "Pakistan'daki Din Psikolojisi Çalışmalarına Genel Bir Bakış".
Journal of Analytic Divinity, (Aralık/December 2022), 160-173.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Sadia Asghar)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Sadia Asghar % 100

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Pakistan, bağımsızlığını yakın zamanda kazanmış, komşu ülkesi olan Hindistan'la yaşadığı çatışmalar sebebiyle siyasi belirsizlikler yaşayan, oldukça yoğun nüfusa sahip bir Müslüman ülkedir. Bu yoğun nüfus, ülkenin yoksullukla mücadele etmesine sebep olmaktadır. Ülkede yaşanan problemler, insanların ruh sağlığını etkilemektedir. Bireyin bozulmasıyla birlikte toplumda da bozulmalar yaşanmaktadır. Bu anlamda toplumların, daha sağlıklı bir şekilde ilerleyebilmesi için içinde buldukları sosyal sorunlarla yüzleşip mücadele etmesi gerekmektedir. İnsanlar, üstesinden gelemeyecekleri problemlerle karşılaştıklarında genellikle kendilerinden daha güçlü gördükleri bir varlığa sığınma ihtiyacı duyarlar. Bu varlık, dinler arasında farklılık göstermektedir. Bu bağlamda bireyin davranışını psikoloji bilimi incelerken inanılan dinin insan davranışlarına yansımaları da din psikolojisi bilimi inceler ve ortaya bazı veriler koyar. Bu çalışma; Pakistan'da din psikolojisi alanında yazılmış çalışmalarını incelemek, hangi konular üzerinde yoğunlaştıklarını tespit etmek, aynı zamanda ilgili çalışmaların farklı ülkelerde yapılan çalışmalarla benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymak amacıyla yazılmıştır. Nitel araştırma yöntemi takip edilerek yapılan bu çalışma; kitap, makale ve tez literatür taramasıyla incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Pakistan, Din, Müslüman Psikolojisi, İslam Psikolojisi, Din Psikolojisi

Abstract

Pakistan is a heavily populated Muslim country that has just gained its independence and is experiencing political uncertainty due to conflicts with its neighbor country India. This dense population causes the country to struggle with poverty. Problems in the country affect people's mental health. With the deterioration of the individual comes the deterioration of society. In this sense, societies need to face and struggle with their social problems in order to develop in a healthy way. When people face problems they cannot control, they often need to take refuge in a being they believe is stronger than themselves. This entity differs between religions. In this context, while psychology examines individual behaviors, the psychology of religion examines the reflection of religious belief on human behavior and reveals some data. This work; It aims to review the studies written in the field of psychology of religion in Pakistan, to determine which topics they focus on, and to reveal the similarities and differences between studies conducted in multiple countries. This study was carried out following the qualitative research method; books, articles and thesis were evaluated through literature review.

Keywords: Pakistan, Religion, Muslim Psychology, İslam Psychology, Psychology of Religion

Giriş

Pakistan'a dair ilgili literatür incelemesi neticesinde din psikolojisi ismiyle müstakil bir alan bulunmadığı tespit edilmiştir. Mevcut çalışmaların; klinik psikoloji, sosyal psikoloji, psikiyatri, dini ilimler, eğitim psikolojisi gibi farklı alanların altında yer aldığı görülmüştür. Pakistan yerel eğitim sistemlerinde ve akademik camiada yapılan çalışmalarda, din psikolojisi kapsamında değerlendirilen konular yer aldığı için müstakil bir alana ihtiyaç duyulmamıştır. Pakistan toplumunda insanlar kırsalda yaşam sürmektedirler. Kırsaldaki dini grupların toplum üzerindeki etkisi yüksektir (Safdar, 2019, 1). Buradan hareketle toplumun entelektüel düzeyinin düşük ve yapılan akademik çalışmaların sınırlı olduğu söylenilebilir. Bu konu ile ilgili literatür taraması yapılmıştır. Tarama yapılırken Research Repository üzerinden Pakistan'da psikoloji alanıyla ilgili yazılmış yüksek lisans ve doktora tezleri araştırılmıştır. Ayrıca makale, kitap ve dergilerde yer alan konu başlıkları karşılaştırılmış ve elde edilen verilerin, üzerinde araştırma yapılan konuyla bağlantıları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun sonucunda Pakistan'da yazılmış eserler içerisinde yaklaşık 66 çalışmaya ulaşılmıştır. Çalışmalarda tasnif edilen konu başlıkları aslında Batı kaynaklıdır. Bu çalışmaların konu bağlamında tasnifi şu şekildedir: Manevi (ruhsal) zekâ, pozitif psikoloji, dindarlık ve maneviyat, ibadet psikolojisi, din ve başa çıkma, kişilik ve din, tasavvuf psikolojisi, manevi danışmanlık vb.

Yöntem

Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman inceleme yöntemi kullanılmıştır. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu ve olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsamaktadır. Geleneksel olarak doküman incelemesi, tarihçilerin, antropologların ve dil bilimcilerin kullandığı bir yöntem olarak bilinir. Oysa sosyologlar ve psikologlar da doküman incelemesini kullanarak önemli kuramların geliştirilmesine imza atmışlardır (Yıldırım & Şimşek, 2018, s. 189). Nitel araştırma yöntemi takip edilerek yapılan bu çalışmada tarama yapılırken Research Repository üzerinden Pakistan'da psikoloji alanıyla ilgili yazılmış yüksek lisans ve doktora tezleri araştırılmıştır. Ayrıca makale, kitap ve dergilerde yer alan konu başlıkları karşılaştırılmış ve elde edilen verilerin, üzerinde araştırma yapılan konuyla bağlantıları tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırma, 10.02.2021, 05.02.2022 tarihleri arasında Pakistan'da din psikolojisi alanıyla ilgili yapılan çalışmalardan elde edilen sonuçlarla sınırlıdır.

1. Pakistan'da Psikoloji ve Din Psikoloji Çalışmalarının Tarihçesi

Pakistan'da psikoloji alanı Batı'da olduğu gibi bilimsel ve ekonomik faktörlerden büyük ölçüde etkilenmiştir. İngiliz ve Amerikan üniversitelerinde eğitim alan bazı Pakistanlı psikologlar çoğunlukla davranışçı ve nicel eğilimli psikolojik anlayışı benimsemişlerdir. Ayrıca Pakistan'daki psikoloji alanı Hint felsefesinin etkilerini taşıdığı için Hint felsefi geleneğinin mirasçısı olarak bilinir. Ders kitapları ABD ve Birleşik Krallık

orijinli psikoloji kitapların Urduca diline çevrilmiş şeklidir. Lahor Devlet Koleji Üniversitesi, Pakistan'da psikoloji ile ilgili üst düzey eğitim sunan en eski üniversite olarak bilinir. Ayrıca Federal Eğitim Bakanlığı tarafından 1976'da psikoloji bölümünde araştırma ve öğretime devam etme yetkisine sahip olan bir organizasyon olarak Ulusal Psikoloji Enstitüsü kurulmuş ve 1994 yılında bu enstitü Psikoloji Enstitüsü olarak yeniden isimlendirilmiştir. Psikoloji Enstitüsü ilk yıllarda araştırma merkezi olarak kullanılsa da şimdi lisansüstü eğitim vermektedir. Başlangıçta çalışmalar daha basit ve küçük örneklem gruplarıyla ve genelde Amerika'daki psikoloji çalışmalarından kopyalamayla yapılmıştır. Ölçekler, testler ve anketler bazen Urducaya çevrilmiş olsa da çoğu zaman çevrilmeden kullanılmıştır. 1976-86 yıllarına gelindiğinde Pakistan'da psikoloji ile ilgili kurumların gelişmeye başladığı görülür ve Ulusal Psikoloji Enstitüsü de buna örnektir. İleriki zamanlarda Lahor ve Karaçi'de Klinik Psikoloji Enstitüleri kurulmakla birlikte kütüphaneler ve araştırma fonları da dahil olmak üzere kaynaklar da zenginleştirilir.

Günümüzde kamu sektöründe psikolog unvanı almak ve bu görevi yapabilmek için üniversite temelli bir yüksek lisans diploması almak gerekmektedir. Yerel departmandaki hastalara erişimin yanı sıra bazı bölümlerin, çoğunlukla öğrencilerin katıldığı, kendi danışma merkezleri vardır. Akreditasyon veya kayıt için ulusal bir kuruluş yoktur. Çoğu psikolog, mezun olduktan sonra sivil toplum kuruluşlarına katılır. Bazıları ise devlet hastanelerinin psikiyatri bölümlerine başvurarak "Genel Ruh Sağlığı Çalışanı" unvanıyla polikliniklerde randevu sistemiyle çalışır. Psikologlar Pakistan'da "Pakistan Psikologlar Derneği" ve "Pakistan Klinik Psikologlar Derneği" olmak üzere iki profesyonel kuruluş altında gruplandırılır (Ansari, 2001, 98-105). Pakistan'daki modern klinik psikoloji uygulayıcıları genellikle tedaviye yönelik teorik bir yaklaşımı benimsemektedir. Ancak davranış terapisi ve bilişsel davranış terapisi, kullanılan en popüler modellerdir (Suhail, 2004, 375). Dolayısıyla Pakistanlı psikologların Amerikan ve Avrupa üniversitelerinde aldıkları eğitimi yansıttığı söylenebilir.

Psikoloji alanında araştırılan konular arasında çocuk istismarı ve riskleri (Ali, 2005, 45), toplumsal cinsiyet rolleri ve tecavüz mitleri (Ahmad- Kamal, 2000, 57), evlilik tiplerinin karşılaştırılması (Zadeh, 2003, 109), intihar (Agha, 2001, 163), yeme alışkanlıkları (Muazzam, 2009, 213), kadınların emzirme davranışına yönelik tutumları, çocuklardaki yıkıcı davranışlar ve etkileri (Loona, 2011, 371), hafızlık yapan ve yapmayan bireylerin dini ve nörolojik karşılaştırması (Batoool, 2014, 191) gibi konular yer almaktadır. Bu araştırmalardan biri olan Fayyaz 'ın araştırması kıyafetin dindarlık ve cinsel taciz deneyimleri ile önemli bir ilişkisi olduğunu göstermektedir (Fayyaz, 2015, 219).

Tarihsel olarak Müslüman toplumlarda psikoloji, Arapça bir kavram olan ilmu'n-nefs olarak bilinmektedir (Deuraseh- Talib, 2005, 76). Teorik açıklamaların yanı sıra, ruh sağlığının uygulamalı yönü ise kalp, ruh ve akıl odaklı olarak "el- ilaci nefis, et-tıbbu'r ruhani ve tibbu'l-kalp" olarak isimlendirilmektedir. Ruh, akıl (beyin) ve irade "ruhun"

temel bileşenlerinden oluşmaktadır (Haq, 2004, 358). Mahnazir Riaz, İslami bakış açısının modern psikoloji ile bütünleştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. 1991 ve 1994 yılları arasında Mahnazir Riaz, Müslüman psikolojisi konusunu Peşaver Üniversitesi'nin lisans ve yüksek lisans düzeyinde müfredatına dahil ederek psikoloji alanına önemli bir katkıda bulunmuş ve 1991 yılında Pakistan Psikologlar Derneğinin 8. Uluslararası Konferansında "Ruh Sağlığı: Kur 'anî Perspektif" başlıklı bir bildiri sunmuştur (Saleem- Khalily, 2021, 214-217).

2. Din Psikolojisi ve İslam Psikolojisi Kavramlarının İncelenmesi

Psikoloji bilimi ve dinin amaçları söz konusu olduğunda, her ikisi de insanın nasıl var olduğuna dair bir anlayış sunar ve her ikisi de insanlığın iyiliği için bilgi sağlama iddiasındadır (Haque, 1998, 102). Din psikolojisi, bireyin dini duygu, düşünce ve davranışını bir çalışma alanı olarak görür. Bununla birlikte kişinin inandığı din ile ilgilenmez, dini inancın insan üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerini, yaşamdaki varlığı ve yokluğuyla ortaya çıkan olguları ele alır. (Loewenthal, 2004, 13). Din psikolojisinin asıl amacı, dini fenomenleri ispatlamak değildir. Burada önemli olan belli bir dinin öğretileri esas alınarak o dine inanan kişileri incelemektir.

İslami psikoloji, İslam dinine bağlı olan bir bireyin ruhunun felsefi çalışmasıdır. Müslüman bilim adamları, İslami psikoloji ve psikoterapi kavramını tanımlamak için kendi kendini arındırma, kendi kendini iyileştirme, manevi tıp, öz disiplin ve arınma dahil olmak üzere çeşitli terimler kullanmışlardır (Sham, 2015, 4). Başka bir açıklamaya göre İslam Psikolojisi, ruhun, zihinsel süreçlerinin ve davranışlarının incelenmesidir" (Rassool, 2020, akt. Rassool, 2021, 15-16).

1970'lerin sonlarında Pakistan'da Müslüman psikolojisi, Seyyid Azhar Ali Rizvi tarafından geliştirilip Müslüman Psikoloji Enstitüsünün kurulmasıyla oluşturulmuş ayrıca Pakistan'daki dört üniversitede lisans psikolojisi programında bir modül olarak da öğretilmektedir (Rassool, 2021, 16). İslam psikolojisinin standart bir tanımı yoktur. Önerilen birçok tanım incelenirse tanımlar arasında bazı benzerlikler vardır. Psikoloji, genel olarak uygulandığı şekliyle, bütünü yalnızca bir parçasını temsil eder. Çoğu zaman ruh dikkate alınmaz. Dolayısıyla Pakistan'da İslam psikolojisi, nefsi, nefsin mahiyetini ve nefsin İlahi ile bağlantısını daha iyi anlamaya çalışan bütüncül bir yaklaşımı ifade eder.

3. Pakistan'daki Din Psikolojisi Çalışmalarının Konulara Göre Tasnifi

3.1. Manevi (ruhsal) Zekâ

Pakistan'da manevi zekâ ile ilgili Ergenlerde Duygusal Zekâ ve Kimlik Gelişimi Arasındaki İlişkide Manevi Zekanın Moderatör Rolü adlı çalışmada ergen öğrencilerde duygusal zekâ ve kimlik gelişimi arasındaki ilişkide manevi zekanın denetleme rolü araştırılmıştır. Mevcut çalışmada manevi zekanın duygusal zekâ ve kimlik gelişimi ile yüksek oranda ilişkili olduğu ortaya konulmuştur. Çalışma sonunda, duygusal zekâ ve

kimlik gelişimi arasındaki ilişkiye bakılarak manevi zekanın önemli bir denetleme (arabulucu) rolü oynadığı sonucuna varılmıştır. Duygusal zekâsı düşük, manevi zekâsı yüksek olan ergenlerin, manevi zekâsı daha düşük olan ergenlere göre daha sağlıklı bir kimlik gelişimine sahip olduğu bulunmuştur (Jamala vd. 2017, 77).

Başka bir çalışma ise, manevi zekâ ile liderlik etkinliği arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Deneyime açık kişilik özelliğinin liderlik etkinliği ile pozitif olarak ilişkili olduğu ortaya koyulmuştur. (Sultan vd., 2017, 599). Zikredilen çalışmalar göz önünde bulundurulduğunda manevi zekânın bireyin kişiliği üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğu görülmüştür.

3.2. Pozitif Psikoloji

Pakistan'da, pozitif psikoloji alanında yapılan çalışmalarda bağışlamanın nesnesi; kişinin kendisi, başka bir kişi veya kişiler olabilir. Bağışlama; kişinin ihlal edene, ihlale ve ihlalin devamına verdiği tepkilerin olumsuzdan olumluya dönüştürülmesi olarak tanımlanır. Minnettarlık ve bağışlama zihinsel ve fiziksel sağlık için olumlu bir etki göstermiştir (Thompson vd., 2005, 313). "Dini yönelim ve iyimserlik konusunda, "Pakistan bağlamında nicel bir değerlendirme" adlı çalışmada, özellikle dindar gruplara (Müslüman ve Hıristiyan) odaklanılmıştır. Pakistan'daki dini grupların dini yönelim ve iyimserliği araştırılmış ve çalışmanın sonucunda iyimserlik konusunda dinsel yönelimin olumlu etkilere sahip olduğu görülmüştür (Younas vd., 2018, 29). Bu konuyla ilgili Pakistan'da yapılmış makaleler ile yabancı araştırmalar arasında benzerlik bulunur. Bireyleri depresyon, stres, kaygı, korkaklık, saldırganlık, intikam alma duygusu, vb. olumsuz psikolojik hastalıklardan ve eylemlerden korur (Ayten, 2016, 117-120).

3.3. Dindarlık ve Maneviyat

Pakistan'da "Dindarlık, Obsesif Kompulsif Bozukluğun Benlik Saygısı Üzerindeki Olumsuz Etkisini İyileştirir Mi?" adlı bir çalışma yapılmıştır. Çalışmada, yüksek obsesif-kompulsif bozukluğun düşük benlik saygısı ile yüksek dindarlığın ise yüksek benlik saygısı ile anlamlı olarak ilişkili olduğu saptanmıştır (Mohsin vd., 2018, 1). Çalışma, OKB ile benlik saygısı arasında ters bir ilişki olduğunu ve OKB'nin düşük benlik saygısına yol açabileceğini göstermiştir. Oxford üniversitesinde yapılan bir araştırmaya göre, OKB ile mücadele eden hastalar, genellikle kontrol edilemez olarak deneyimledikleri eylemlerinin neden olduğu zarardan kendilerini sorumlu hissedebilirler. Bu da moral bozukluğuna yol açarak sosyal benlik saygısını düşürebilir (Ehnholt vd.,1999, 771).

Pakistan, dinden ve ilgili inanç sisteminden (farklı mezheplere ait) oldukça etkilenen bir toplumdur. Pakistan'daki nüfusun tahminen %97'si Müslümandır (Cm, Erişim 16 August 2022). Nüfusun çoğunluğunun Müslüman olduğu Pakistan kültüründe ister bireysel ister toplu olsun, dini örgütsel katılım yaygın bir eğilimdir. Pakistanlı Müslümanların çoğu yıl boyunca çeşitli dini bayramlara katılır (Khan- Watson, 2004, 537).

Bu sayede aynı dini topluluğa mensup diğer kişilerle sosyal ilişki kurarlar, sorunlarını paylaşırlar, tavsiyelerde bulunurlar ve toplu olarak en yüksek manevi güçle teselli bulurlar. Naz Qasmi, dindarlık ile psikolojik iyi oluş arasında pozitif bir ilişki olduğunu ve yüksek dini yönelime sahip katılımcıların daha yüksek psikolojik iyi oluş sergilediklerini ortaya koyar. Bu sonuçlar dinin, bireyin ruh sağlığında önemli bir rol oynadığını gösterir (Naz Qasmi, 2012, 98).

3.4. İbadet Psikolojisi

“Namazda Farkındalık ve Ruh Sağlığı ile İlişkisi” üzerine yapılan çalışmanın amacı kendini İslam ile özdeşleştiren bireylerin namaz farkındalığı ile ruh sağlığı arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmak ve namazları bilinçli kılan ve farkında olmadan kılan Müslümanların ruh sağlığını incelemektir. Bu çalışma, düzenli ve bilinçli olarak ibadet eden bireylerin, düzenli ve bilinçli olarak ibadet etmeyenlere göre ruh sağlığının daha iyi olduğunu göstermektedir (Ijaz vd., 2017, 2297). İbadetler, dini gelişimi destekleyen araçlardır. Dini gelişim büyük oranda bir bilinç gelişimi olup bu bilincin yani farkındalığın oluşması için kutsal şuurun birey açısından aktif hale gelmesi gerekmektedir. İbadetleri yerine getirirken farkındalık ve devamlılık bireyin psikolojik sağlığı üzerinde olumlu etkiyi sahiptir (Tokur, 2020, 114-117).

Dini ibadetler (dua, şükür, namaz vb.), ritüeller ve uygulamalar dini başa çıkma sürecinde bireyin hayatında yaşanan problemleri çözme konusunda büyük bir rol oynamaktadır. Dini uygulamaların rolü, acı çeken kişiye rahatlık vermek, uyum göstermesini sağlayabilmektir. Meydana gelen kriz dönemlerinde duanın insanlara yardımcı ve destek olduğu görülür. (Janssen vd., 1990, 73; Richard- Bergin, 2005, 255-264).

3.5. Din ve Başa Çıkma

“Her şey Allah’tan gelir. Pakistan’da Down Sendromu (DS) ve Doğum Öncesi Testlerin Anlaşılması” makalesinde down sendromunun, bireyin ve ailesinin üzerindeki psikososyal etkisini anlamak, içinde buldukları kültürel bağlamın anlaşılmasını gerektirmektedir. Makalenin sonucuna göre Tanrı’nın iradesi, down sendromlu kişilerin varlığını anlamak için merkezi bir öneme sahiptir. Ancak doğum öncesi testlere ve hamileliğin sonlandırılmasına yönelik tutumlar, down sendromunu Tanrı’nın iradesi ile ilişkili olarak anlamlandırma konusunda farklılaşmaktadır. Bazı anne-babalar Tanrı’nın iradesine olan inançlarından dolayı kürtaja yönelmezken bazıları ise tam aksi bir tutum içine girmektedirler (Raashid vd., 2011, 1393). Ayrıca bu makale, Pakistan’ın dini, kültürel ve ekonomik bağlamını ve o ülkede down sendromlu bir çocuğun yetiştirilmesiyle ilgili sorunları da yansıtmaktadır. Türkiye’de de nitel verilere dayalı benzer bir çalışma yapılmıştır. Çalışma down sendromlu çocuğu olan anne babaların yaşadığı anlamlandırma ve başa çıkma sürecini farklı açılardan ele almaktadır. İlgili araştırmada ailelerin, başlarına

gelen bu durumu "imtihan" kavramıyla ilişkilendirmeleri (Tokur, 2018, 69) dini başa çıkma ve anlamlandırma açısından önemli bir veridir.

3.6. Kişilik ve Din

Ghayas ve Batool, Pakistanlı ergenlerde dini kimliğin oluşumu ve gelişimi konusunda araştırma yapmıştır. Sonuçlar dini kimliğin üç temel üzerinde oluştuğunu ortaya koymuştur: İnanç, davranış ve aidiyet. Katılımcıların dini kimliklerini yedi kanal aracılığıyla geliştirdiği ortaya çıkmıştır ve bunlar: Ebeveyn etkisi, büyükanne ve büyükbabanın rolü, akran etkisi, vaizler, medya, öğretmenlerin gücü ve kişisel tercihlerdir (Ghayas- Batool, 2021, 24). Konuyla ilgili şeyh-mürit ilişkisinin incelendiği bir çalışmada ise bu ilişkinin toplumda tarihsel köklere sahip olduğu ortaya konmuş; kültürel geleneklerin yanı sıra, dini inanç ve kişilik gibi faktörlerin bu uygulamaların güçlenmesine katkıda bulunduğu ileri sürülmüştür (Bhatti- Kamal, 2019, 693).

3.7. Tasavvuf Psikolojisi

Tasavvuf, Pakistan toplumu üzerinde sosyal, psikolojik, manevi ve politik perspektif bağlamında büyük bir etkiye sahiptir. (Saeed vd., 2021, 38-39). Genel anlamda, kırsal bölgede yaşayanlar, kentsel bölgede yaşayan insanlara kıyasla yüksek düzeyde dindarlığa ve paranormal inançlara sahiptir. Kırsal kesimdeki yetişkinler, dedeleri ve büyükleri ile birlikte yaşadıkları için dini değerleri çocukluklarından itibaren öğrenmişlerdir. Sûfilerin takipçileri, mensubu olduğu Sofilerine veya Pirlerine derin duygusal bağlılık sergilerler. Pirlerin kabrine dokunmak, türbelerde sunulan kutsal tuzu yalamak, dileğinin gerçekleşmesi şartıyla ip bağlamak gibi faaliyetler kırsal kesimde kentlilere göre daha yaygındır (Choudhary, 2010, 2). Konuyla ilgili Türkiye'de yapılan benzer bir çalışmada Ayten ve Köse, insanların türbe ziyaretlerinde bulunması ve onları buraya getiren motivasyonları araştırmıştır. Yapılan çalışmada, Türkiye'de 23 ilde 30 türbe gözlemlenmiş ve 3003 ziyaretçi ile anket yapılmıştır. Araştırma sonucunda türbelerin popüler dindarlığın sergilendiği ve toplumsal hafızayı yansıtan bellekler olduğu tespit edilmiştir (Köse- Ayten, 2018, 8).

3.8. Manevi Danışmanlık

"Pakistanlı Müslümanların Ruh Sağlığı Problemlerini Yönetebilmeleri İçin İslami Danışmanlık Protokolünün Geliştirilmesi" adlı çalışmada araştırmacılar ve din bilginleri, danışmanlık sürecinde dini yönleri entegre etmenin çok önemli bir ihtiyaç olduğunu vurgulamaktadır. Bu nitel çalışma, Kur'an-ı Kerim ve Sünnet ışığında Pakistanlı Müslüman yetişkinler için İslami Danışmanlık Protokolünü geliştirmek için yapılmıştır. İkinci olarak, zihinsel sağlık sorunlarının (stres, kaygı ve depresyon) tedavisi ile ilgili olarak Kuran-ı Kerim'den faydalanmıştır. Sonuç olarak İslami danışmanlık protokolleri, dinin Müslümanların temel bir ihtiyacı olduğu fikri üzerine geliştirilmiştir. (Khan- Nadeem, 2021, 13). Bu nedenle, danışma sürecinde dinsel olarak bütünleşmiş İslami danışmanlık

yaklaşımını uygulayarak, insanların psikolojik ve zihinsel acılarını iyileştirebileceği sonucuna varılmıştır.

Sonuç

İslam psikolojisinin birçok psikolog tarafından bireysel düzeyde devam etmesine rağmen sistematik bir bilim haline gelmediği görülmektedir. Pakistan’da 1962’de Muhammed Ajmal tarafından İslam psikolojisi düşüncesi ortaya atılmıştır (Saeed, 2019, 39). Öğrencisi Syed Azhar Ali Rizvi, 1978’de “Yüksek Lisans” müfredatına İslam psikolojisini ders olarak dahil etmiştir. İslam psikolojisi, Pakistan’daki dört üniversitede lisans programında bir modül olarak da öğretilmiştir. Ama psikolog olmayan kişiler (din görevlileri; dindarlık, kutsama ve iyileştirme gücüne sahipler) psikolojik sorunlarının üstesinden gelmek için daha çok alt kıtadaki insanlara odaklanmıştır. Bu sistemin insanlara iyi geldiği düşünülse de bu konuda geniş çaplı bir araştırma yapılmadığı görülmüştür. Pakistan’da İslam psikolojisinin dönüm noktası, Ocak 2019’da Muhammed Tahir Khalily ve Uluslararası İslam Birliği tarafından düzenlenen beş günlük sertifikalı bir fikri mülkiyet kursu olmuştur. Eylül 2019’da G.H Rassool tarafından sertifikalı bir İslam psikolojisi kursu gerçekleştirilmiştir (Saleem- Khalily, 2021, 215-219).

Pakistan’da din psikolojisi çalışmalarına bakıldığında insanların hayatlarında yaşadığı problemler ve sıkıntılı durumlarda (ekonomik, psiko-sosyal, psikolojik vb.) nasıl hareket ettiği ve bunlarla nasıl başa çıktığı önemli yer tutar. Pakistan Müslüman bir ülkedir ve din olarak İslam, Müslüman toplumda ahlaki değerlere önem vermektedir (Kashif, 2017, 429). Din, insan hayatında temel bir unsur olduğu için eğitim kurumlarında da dini eğitime daha fazla ağırlık verildiği görülmektedir (Khan vd., 2017, 2). Dolayısıyla Pakistan’daki bireyler, din ve dini değerleri benimsediği için affetme, hoşgörülü olma, yardımsever olma, minnettar olma gibi erdemler çalışmalarda sıkça karşımıza çıkar (Arif, 2021, 97; Hermaen-Bhutto, 2020, 725).

İnsan doğuştan inanmaya yatkın bir varlıktır (Kılıç, 1991; akt. Tokur, 2014, 261). İnsan inanır ve inandığı şeye göre kendi hayatını inşa etmeye çalışır. İnsanın inandığı şey tanrı olabilir veya olmayabilir. Hayatta karşısına çıkan tüm ruhsal, fiziksel, sosyal problemlerle başa çıkmada bir seviyeye kadar başarılı olabilir ama gücünün yetmediği durumlar da vardır. İşte o durumlarda kendi gücünü ve statüsünü bir kenarı bırakıp Tanrı’ya yönelir, kendinden kat ve kat güçlü, sınırsız erdem sahibi olan Tanrı’ya karşı muhtaç olduğunu bilir ve sığınma, teslim olma davranışı gösterir. Bununla birlikte toplumlar doğduğu kültürlerdeki inanç sistemini de benimser, içselleştir ve sonra uygulamaya başlar. Toplumun inandığı din, bireyin dini tutum ve davranışlarını belirler, kısaca bireyin inancını ve kişiliğini şekillendirir (Ghayas- Batool, 2021, 24-25).

Pakistan’da din psikolojisi alanında yapılan çalışmalar, ayrı bir bölüm veya fakülte içerisinde yer almamıştır. Klinik, eğitim, psikiyatri, tasavvuf, tıp gibi alanlar altında

psikoloji ve dini ele alarak incelenmiştir. Pakistan'da din psikolojisi alanıyla ilgili post cinsiyetçilik, toplumsal cinsiyet, transeksüellik (Jami- Kamal, 2015, 151) ve ergen kızların menstrüel hijyeni (Aflaq- Jami, 2012, 201) gibi cesur çalışmaların yapılmasından da söz etmek gerekir ama kanaatimizce bu çalışmalar çoğunlukla din psikolojisinin, klinik psikoloji adı altında faaliyet sürmesinden kaynaklanmaktadır. Bu durum bu alanlarda daha rahat çalışılmasını sağlamaktadır.

Bilgi teknolojisi çağında, ruhsal şifacılar -dua, zikir gibi dini rahatlatma yöntemlerini kullanan, ruh sağlığı bozuk olan kişilere maddi bir araçla da destek vermek amacıyla muska hazırlayan, kendilerine Hoca da denilen kişiler- ile Batı tarzı terapi tekniklerini uygulayanlar arasında iş birliğine ihtiyaç vardır. Bu iki sistem arasındaki pozitif etkileşim, insanların ruh sağlığını koruma konusunda büyük etkiye sahiptir. Bu etkileşimle ilgilenebilecek, sağlıklı veriler sunabilecek alan ise din psikolojisidir. Bu sebeple Pakistan'da ruh sağlığı ile ilgili farkındalığın artması, din psikolojisine alanına yeterli çalışma alanı açılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Aflaq, Fauzia- Jami, Humaira. "Experiences and Attitudes Related to Menstruation Among Female Students". *Pakistan Journal of psychological Research* 27/2 (2012), 201-224.
- Agha, Sajida. *Suicidal Behaviour as a Function of Psychological Risk Factors in Pakistan*. Karachi: University of Karachi, İnstitute of Clinical Psychology, Thesis Degree of Doctor of Philosophy, 2001.
- Ahmad, Sadaf- Kamal, Anila. "Development of Rape Myths Scale and İts Relation with Gender Role Attitudes". *Pakistan Journal Of Psychological Research* 15/1-2 (2000), 57-74.
- Ali, Arshi. *Adult Psychological Problems as a Determinant of Abused Childhood*. Karachi: University of Karachi, İnstitute of Clinical Psychology, Thesis Degree of Doctor of Philosophy, 2005.
- Ansari, Zafar Afaq. "Development of Psychology in Pakistan". *The State of Social Sciences in Pakistan*. ed. S. H. Hashmi. 97-108. İslamabad: Quaid-i-Azam University, Islamabad, 1. Edition, 2001.
- Ansari, Zafar Afaq. *Teaching And Research in Pakistan*. Islamabad: National Institute Of Psychology, (1967).
- APA, American Psychological Association. "Psikoloji". Erişim 05 Nisan 2020. <https://www.apa.org/search?query=definition%20of%20psychology>
- Arif, Muhammad vd. "Students' Tolerance Level And Their Social And Religious Practices At University Level In Pakistan". *Harf -u- Sukhan* 5/3 (2021), 97-109.
- Ayten, Ali. *Erdeme Dönüş Psikoloji ve Mutluluk Yolu*. İstanbul: İz Yayıncılık. 2. Basım, 2016.

- Batool, Sadia. *Comparison of Hafiz and Non-Hafiz Adolescents on Memory, Intelligence and Personality Traits*. Islamabad: Quaid-i- Azim University, National Institute of Psychology, The Degree of Masters in Philosophy, 2014.
- Bhatti, Asim S- Kamal, Anila. "The Phenomenological Understanding of Piri-Muridi in Pakistan". *Pakistan Journal of Psychological Research* 34/4 (2019), 693-713.<http://dx.doi.org/10.33824/PJPR.2019.34.4.38>
- Choudhary, Muhammad Azam. "Religious Practices at Sufi Shrines in The Punjab". *Pakistan Journal of History and Culture* 31/1 (2010), 2-10.
- Cm, Countrymeter. *Pakistan Population- Religion in Pakistan*. Erişim 16 August 2020.<https://countrymeters.info/en/Pakistan>
- Deuraseh, Nurdeen- Talib, Abu Mansor. "Mental Health İn Islamic Medical Tradition". *The International Medical Journal* 4/2 (2005), 76-79.
- Ehnholt, Kimberly A vd. "Obsessive-Compulsive Disorder, Anxiety Disorders, & Self-Esteem: An Exploratory Study". *Behavior Research and Therapy* 37 (1999), 771-781. [https://doi.org/10.1016/S0005-7967\(98\)00177-6](https://doi.org/10.1016/S0005-7967(98)00177-6)
- Fayyaz, Waseem. *Conditions, Context, and Outcomes of Practicing Veil (Hijab) Among Pakistan's Women*. Islamabad: Quaid-i-Azam University, National Institute of Psychology, The Degree of Doctor of Philosophy in Psychology, 2015.
- Ghayas, Saba- Batool, Syeda Shahida. "Religious Identity Formation and Development in Adolescents of Pakistan, *Foundation University Journal of Psychology* 5/1 (2021), 24-39.
- Haque, Amber. "Psychology And Religion: Their Relationship And İntegration From an Islamic Perspective". *American Journal of Islamic Social Sciences* 15 (1998), 97-116.
- Haque, Amber. "Psychology From Islamic Perspective: Contributions of Early Muslim Scholars and Challenges to Contemporary Muslim Psychologists". *Journal Of Religion and Health* 43/4 (2004), 357-377.
- Haque, Amber. *Development of Psychology in Pakistan*. (Online Edition). Young Sociologist, 2011.
- Hermaen, Hudaa- Bhutto, Zainab Hussain. "Gratitude and Forgiveness as Predictors of Subjective Well-Being Among Young Adults in Pakistan". *Pakistan Journal of Psychological Research, Pakistan* 35/4 (2020), 725-738.
- Ijaz, Shahid vd. "Mindfulness in Salah Prayer and İts Association with Mental Health". *J Relig Health* 56/6 (2017), 2297-2307.<https://doi.org/10.1007/s10943-017-0413-1>
- Jamala, Badar vd. "The Moderating Role of Spiritual Intelligence on the relationship between Emotional Intelligence and Identity Development in Adolescents".

Foundation University Journal of Psychology 1/5 (2017), 77-107. <https://doi.org/10.33897/fujp.v1i1.61>

- Jami, Humaira- Kamal, Anila. "Measuring Attitudes Toward Hijras in Pakistan: Gender and Religiosity in Perspective". *Pakistan Journal of Psychological Research* 30/1 (2015), 151-187.
- Janssen, J vd. "Praying As An Individualized Ritual -Current Studies on Rituals-". Perspectives for The Psychology of Religion. ed. Hans Günter Heimbrock- Barbara Boudewijnse. Amsterdam- Atlanta GA: Rodopi Press, 1990.
- Kashif, Muhammad vd. "The Moderating Effect of Religiosity on Ethical Behavioural Intentions, An Application of The Extended Theory of Planned Behaviour to Pakistani Bank Employees". *Personnel Review* 46/2 (2017), 429-448. <https://doi.org/10.1108/PR-10-2015-0256>
- Khan, Aqeel Ahmad- Nadeem, Masood. "Development of Islamic Counseling Protocol for Pakistani Muslim Adults to Manage their Mental Health Problems". *AL-A JAZ* (2021), 13-21.
- Khan, Ziasma Haneef vd. "Religious Reflection in Pakistan: Further Evidence of Integration between Muslim Faith and Intellect". *Journal of Beliefs & Values* 39/3 (2017), 1-5. <https://doi.org/10.1080/13617672.2017.1292725>
- Khan, Ziasma Haneef-. Watson, P. J. "Religious Orientation and the Experience of Eid-Ul-Azha Among Pakistani Muslims". *Journal for the Scientific Study of Religion* 43/4 (2004), 537-545. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2004.00254.x>
- Köse, Ali- Ayten, Ali. *Popüler Dindarlık*. İstanbul: Timaş Yayınları. 2. Basım, 2018.
- Loewenthal, Kate Miriam. *The Psychology of Religion: A Short Introduction*. Oxford: Oneworld, 2000.
- Loona, Mamoona İsmail. *Psychosocial Functioning of Children with Disruptive Behaviour Disorders*. İslamabad: Quaid-i-Azam University, National İnstitute of Psychology, The Degree of Philosophy in Psychology, 2011.
- Mohsin, Humaira vd. "Does Religiosity Ameliorate the Negative İmpact of Obsessive-Compulsive Disorder on Self-Esteem?". *Mental Health, Religion & Culture* 21/2 (2018), 1-9. <https://doi.org/10.1080/13674676.2018.1458082>
- Muazzam, Amina. *Psychological Factors of Disordered Eating Behaviours in Pakistan Youth*. Lahore: University of Punjab, Department of Psychology and Applied Psychology, Thesis Degree Of Doctor Of Philosophy, 2009.
- Naz Qasmi, F. *Development Of Multidimensional Religiosity Scale*. Peshwar: Üniversity Of Peshawar Pakistan, Department Of Psychology, Ph.D. Thesis, 2012.

- Raashid, Yasmin vd. "All is Done By Allah' Understandings of Down Syndrome and Prenatal Testing in Pakistan". *Elsevier Ltd* 72/8 (2011), 1393-1399.
- Rassool, G. Hassool. *Islamic Psychology, Human Behaviour and Experience from an Islamic Perspective*. New York: Routledge, 1. Edition, 2021.
- Richards, P. Scott- Bergin, Allen. E. *A Spiritual Strategy for Counseling and Psychotherapy*. Washington, DC: American Psychological Association, 2. Edition, 2005. <http://dx.doi.org/10.1037/11214-000>
- Saeed, Bareena vd. "Impact of Sufism on Pakistani Society in The 21st Century: A Grounded Theory". *Journal of Humanities, Social and Management Sciences* 2/1 (2019), 38-49. <https://orcid.org/0000-0002-45086245>. <https://ideapublishers.org/index.php/jhsms/article/view/409/196>
- Safdar, Iqra vd. "Paranormal Beliefs Mediate External Locus of Control and Religiosity". *Journal Of Behavioural Science* 29/2 (2019), 1-17.
- Saleem, Tamkeen- Khalily, Muhammad Tahir. "A Journey from Muslim Psychology to Islamic Psychology In Pakistan". *Islamic Psychology Arround the World*. ed. Rothman, Abdallah- Haque, Amber. 376. International Association of Islamic Psychology, 2021.
- Sham, Fariza Md. "Islamic Psychotherapy Approach in Managing Adolescent Hysteria in Malaysia". *Journal of Abnormal Child Psychology* 4/3 (2015), 1-4.
- Suhail, Kausar. "Psychology in Pakistan". *The Psychologist* 7/11 (2004), 632-634.
- Sultan, Sarwat vd. "Spiritual Intelligence Linking to Leadership Effectiveness: Interceding Role of Personality Traits". *International Journal of Social Sciences* 3/2 (2017), 599-613.
- Thompson, Laura Yamhure vd. "Dispositional Forgiveness of Self, Others, and Situations". *Journal of Personality* 73/2 (2005), 313-360. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2005.00311.x>
- Tokur, Behlül. "Dindarlık sorunu: Psikolojik bir Tahlil". *Atatürk üniversitesi ilahiyat fakültesi Dergisi* 41 (2014), 257-279.
- Tokur, Behlül. *İmtihan Psikolojisi: Var Olmanın Hakkını Vermek: İmtihan*. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Tokur, Behlül. *Klasik ve Güncel Konularıyla Din Psikolojisi*. Ankara: Son çağ Akademi Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Yıldırım, Ali- Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları, 11. Basım, 2018.

Younas, Sana vd. "Religious Orientation and Optimism: A Quantitative Consideration Within Pakistani Context". *Foundation University Journal of Psychology* 3/1 (2018), 29-66. <https://doi.org/10.33897/fujp.v2i1.39>

Zadeh, Fotowwat Zainab. *Marriage Systems and Success in Marriage in Pakistan*. Islamabad: Bahria University, Institute of Professional Psychology, Ph.D. Degree in Professional Psychology with Specialization in Clinical Psychology. 2003.

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
6/2 (Aralık/December 2022), 174-197

Ergenlerde Adil Dünya İnancı ve Dindarlık İlişkisi: Gaziantep Lise Öğrencileri Örneği

The Relationship between Belief in a Just World and Religiosity among Adolescents: The Case of Gaziantep High School Students

Muhammed Şahbaz

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
Graduate Student, Ankara Yıldırım Beyazıt University, Social Sciences Institute,
Department of Philosophy and Religious Studies
Ankara/Türkiye

E-posta: sahbazmuhammed@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-9849-6857

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 5 Ekim/October 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 2 Aralık/December 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/15 December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış-Aralık/Winter-December

DOI: 10.46595/jad.1184928

Cite as / Atf: Şahbaz, Muhammed. "Ergenlerde Adil Dünya İnancı ve Dindarlık İlişkisi: Gaziantep Lise Öğrencileri Örneği". *Journal of Analytic Divinity*, (Aralık/December 2022), 174-197.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Muhammed Şahbaz)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Muhammed Şahbaz % 100

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Bu makale, ergenlerde adil dünya inancı ile dindarlık arasındaki ilişkiyi tespit etmek amacı ile gerçekleştirilen deneysel bir araştırmadan oluşmaktadır. Araştırmada adil dünya inancı ve dindarlık arasındaki ilişkinin incelenmesinin yanı sıra adil dünya inancının katılımcıların demografik özellikleri ile olan ilişkisi de incelenmiştir. Örneklem grubu, Gaziantep'te ikamet etmekte olan beş farklı ortaöğretim kurumunda eğitim gören 428 lise öğrencisinden oluşmaktadır. Araştırmada kişisel bilgi formu ile Gülmez tarafından geliştirilen "dindarlık ölçeği" ve Dalbert tarafından geliştirilen "adil dünya inancı ölçeği" kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre dindarlık ve adil dünya inancı boyutları arasında korelasyon ve regresyon analiz sonuçlarında anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Araştırma sonucunda adil dünya inancı alt boyutlarının dindarlık ile ilişkisi incelendiğinde kişisel adil dünya inancı ve genel adil dünya inancının dindarlık ile zayıf düzeyde anlamlı bir ilişkisinin olduğu bulunmuştur. Dindarlık alt boyutlarından iman ve duygu boyutlarının adil dünya inancı üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı ancak etki ve ibadet boyutlarının anlamlı etkileri olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Ergenlik, Kişisel Adil Dünya İnancı, Genel Adil Dünya İnancı, Dindarlık

Abstract

This article consists of an experimental research conducted to determine the relationship between belief in a just world and religiosity in adolescents. In the study, besides examining the relationship between belief in a just world and religiosity, the relationship between belief in a just world and demographic characteristics was also examined. The sample group consists of 428 students studying in five different secondary education institutions residing in Gaziantep. In the research, the personal information form and the "religiousness scale" developed by Gülmez and the "just world belief scale" developed by Dalbert were used. According to the findings, significant relationships were found between the dimensions of religiosity and belief in a just world in correlation and regression analysis results. As a result of the research, when the relationship between the sub-dimensions of belief in a just world and religiosity was examined, it was found that personal belief in a just world and general belief in a just world had a weakly significant relationship with religiosity. It has been determined that the dimensions of faith and emotion, which are among the sub-dimensions of religiosity, do not have a significant effect on belief in a just world, but the dimensions of influence and worship have significant effects.

Keywords: Psychology of Religion, Adolescence, Personal Belief in a Just World, General Belief in a Just World, Religiosity

Giriş¹

İnsanlar, davranışları ile başlarına gelen olaylar ve bu olayların sonuçları arasında uygunluk olduğuna inanma eğilimine sahiptirler. Tercih ettikleri belirli eylemleri yaparak istediklerini alabileceklerine veya sıkıntılı durumlardan kurtulabileceklerine inanmak isterler. Bu inançlarını yitirdiklerinde ise kendilerini zayıf, güçsüz ve çaresiz hissederler (Lipkus - Siegler, 1993, 473). Dolayısıyla insanların kendilerini iyi hissetmek ve çevrelerine uyumda sıkıntı yaşamamak için gösterdikleri emek ile elde edecekleri sonuç arasında tutarlı bir ilişki olduğuna dair varsayımlara inanmaları gerekmektedir.

Birçok araştırmacı, insan davranışının temelinde tutarlılık ihtiyacı ya da güdüsünün bulunduğunu savunmuştur (Freedman vd., 2003, 329). Tutarlılık teorileri arasında, Heider'in geliştirdiği "Denge Kuramı" ve Festinger'in geliştirdiği "Bilişsel Çelişki Kuramı" ilk akla gelenlerdir. Bu kuramlar temelde bireyi rahatsız edecek tutarsız bir durumla karşılaşıldığında bireyin bu durumdan bir an önce kurtulup psikolojik uyuma geçebilmek için çabalayacağını ve bunun bir ihtiyaç olduğunu göstermektedir (Ulutaş, 2020, 163).

Heider'in denge kuramına göre bireyler, yaşamlarındaki duygusal dengeyi koruyarak stres veya gerilim yaşamadan birbiriyle uyumlu duyguların içinde yer aldığı ahenkli bir duruma ulaşmaya çalışırlar (Fink vd., 2009, 145; Heider, 1983, 180). Dengesizlik bireyde gerginliğine neden olur. Denge halini yeniden sağlayacak bir değişiklik olmadan bu gerginliğin ortadan kalkması mümkün değildir. Bireyler, duygusal ilişkilerinde mümkün olan en az değişikliğe giderek tekrar denge durumuna kavuşmaya çalışırlar (Barut, 2005, 303; Freedman vd., 2003, 331).

Festinger'in geliştirdiği bilişsel çelişki kuramına göre kişide bulunan bir inanç, bilgi veya tutum yine kendisinde bulunan başka bir inanç, bilgi veya tutumla çelişirse, söz konusu bu iki inanç, bilgi veya tutum arasında bilişsel çelişki ortaya çıkacaktır (Kağıtçıbaşı - Zeynep, 2014, 168). Bilişsel çelişki, inançlarımızı birbirleriyle daha uyumlu hale getirerek bilişsel tutarsızlığımızı gidermeye motive eden rahatsızlık verici bir dürtü ya da duygu olarak tanımlanır (Plotnik, 2009, 590; Aronson vd., 2012, 301). Bilişsel çelişkiyi azaltmak ya da ortadan kaldırmak için uyuşan bilgilerin sayısını artırmak veya çelişen bilgilerin sayısını azaltmak gerekir (Kağıtçıbaşı - Zeynep, 2014, 168).

Adil dünya inancı kuramı da işleyişi bakımından tutarlılık kuramlarıyla benzerlik göstermektedir. Bu kuram Melvin Lerner (Lerner, 1980) tarafından geliştirilmiştir. Kuram, kurbanı değersizleştirme veya suçlama ve adaletsizliği meşrulaştırma kavramlarından yola çıkılarak oluşturulmuştur. Bununla birlikte ilk yirmi yıldaki çalışmalar bu konular etrafında yoğunlaşmıştır (Lerner, 1980, 11). Bu kurama göre insanlar, herkesin hak ettiğini

¹ Bu çalışma "Ergenlerde Adil Dünya İnancı ve Dindarlık" başlıklı Doç. Dr. Behlül Tokur danışmanlığında Muhammed Şahbaz tarafından tamamlanan yüksek lisans tezinden üretilmiştir. Bu çalışmanın verileri Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi etik kurulu tarafından 16.04.2021-52 tarih ve sayılı verilen etik kurulu kararıyla etik açısından uygun bulunmuştur.

bulduğuna ve her insanın iyi ya da kötü yaptığı her fiilin karşılığını alacağına yani dünyanın adil olduğuna inanmaya güdülenmişlerdir (Lerner - Miller, 1978, 1030-1031; Rubin - Peplau, 1975, 65; Hafer - Bègue, 2005, 130). Günlük dilde adil dünya inancına işaret eden ifadeler özellikle “ne ekersen onu biçersen”, “etme bulma dünyası”, “iyilik eden iyilik bulur” gibi atasözlerinde görülmektedir (Dik, 2010, 31).

Lerner’a (Lerner, 1980, 14) göre adil dünya inancı temel bir yanılsamadan ibarettir. Çünkü dünyada mutlak bir adalet yoktur. Ancak insanlar güdüsel olarak dünyada adaletin varlığına inanmak isterler (ayrıca bk. Furnhaml - Procter, 1992, 269; Lerner - Simmons, 1966, 203).

İnsanlar beklenmedik bir şekilde başlarına gelen olaylara bir anlam verme ihtiyacı hissettikleri, ancak söz konusu olayı denge halini yakalayacak şekilde açıklayamadıklarında dini ya da seküler çeşitli atıflara da başvurumaktadırlar. Bu şekilde dünyayı kontrol edilebilir görmek isterler (Yapıcı, 2003, 164).

Rubin ve Peplau, çocukluk döneminde Piaget’in “içkin adalet” olarak isimlendirdiği inancı, adil dünya inancının bireyin henüz soyut döneme geçmediği yaşlardaki versiyonu olarak ifade etmiştir (Rubin - Peplau, 1975, 85). İçkin adalet inancı, soyut düşünce kapasitesi henüz gelişmemiş çocuklarda görülen yanlış bir davranışın otomatik olarak cezalandırıldığı inancıdır (Piaget, 2015, 260-270). Örneğin bir bahçeden elma çalarken ağaçtan düşüp bacağına kıran bir çocuk, bunun yaptığı yanlış davranışa karşılık verilmiş bir ceza olduğunu düşünür. Piaget, zamanla bu inancın kaybolduğunu öne sürse de son dönemde yapılan araştırmalar bu konunun tartışmalı olduğunu göstermiştir. Ayrıca yetişkinlikte varlığını devam ettiren içkin adalet inancının adil dünya inancını desteklediği öne sürülmüştür (Callan vd., 2006, 1647-1650).

Adil dünya inancı kişinin ruh sağlığını koruması bakımından diğer pozitif yanılsamalar gibi olumlu işlevlere sahiptir. Bu inanç, kişileri gelecek hakkındaki belirsizliklerden koruyan ve onlara ön görülemeyen durumların kurbanı olmayacaklarını düşündüren önemli bir uyum işlevi görür (Aronson vd., 2012, 256). Adil dünya inancıyla birlikte oluşan pozitif yanılsama, çevrenin daha anlamlı görülmesine yardımcı olarak ruh sağlığını olumlu yönde etkilemektedir (Kılınç - Torun, 2011, 1-2). Herkesin “layık olduğunu elde ettiğine” inanan bireyler, dünyanın adil bir yer olduğu yönünde bir inanç geliştirerek çevrelerini durağan ve düzenli algılamaktadırlar. Böylece uzun vadeli planlar yapıp bu planları yerine getirmek için çalışabilmektedirler.

İnsanoğlu, doğum ve ölüm arasındaki yaşam çizgisi içerisinde farklı gelişimsel dönemlerden geçmekte olup biyolojik yapısına ve yaşına göre bu dönemlerde fiziksel ve bilişsel olarak farklı özellikler göstermektedir. İnsan ömrü genellikle bebeklik, çocukluk, ergenlik, yetişkinlik ve ihtiyarlık olmak üzere beş evreye ayrılabilir (İmamoğlu - Ferşadoğlu, 2016, 20). Bir evreden diğerine geçişte yaş sınırları kesin ve net değildir.

Bununla birlikte ardışık bir gelişim seyri görülür. Çevresel faktörler bu gelişimi hızlandırıp yavaşlatabilir ancak evrelerin sırasını değiştiremez. Her bir gelişim aşaması sonraki aşamaya basamak teşkil eder. Gelişim basamaklarının sağlıklı ve başarılı bir şekilde yaşanmaması stres verici etkiler doğurabilir (Tokur, 2017, 41).

Bu çalışmada bireyin gelişim dönemleri arasından ergenlik dönemi üzerinde yoğunlaşılacağı için ergenliğin ne olduğu konusunda bilgi vermek yerinde olacaktır. Ergenlik sözcüğü yapısal olarak bir durumu değil, bir süreci belirtmektedir. Bu itibarla bu sözcük, "bireyde gözlenebilen sürekli ve hızlı bir gelişim evresi" olarak tanımlanabilmektedir (Yavuzer, 2020, 261). Ergenlik dönemi, fiziksel ve duygusal süreçlerin neden olduğu cinsel ve psikososyal gelişimle başlayan, bireyin anne babadan ayrılarak bağımsızlığını elde ettiği, kimlik duygusunu ve toplumsal üretkenliğini kazanmasıyla sonlanması beklenen ayrıca bireyin dini açıdan da mükellef sayılmaya başlandığı bir ara dönemdir (Hökeleli, 2001, 266; Peker, 2015, 170-171; Bayyigit, 2011, 59). Ergenlik, çocuğun bu döneme ulaştığına dair fizyolojik ve psikolojik yapısındaki yeni bazı değişimlerle başlar ve belirli bir olgunluk düzeyine ulaşıncaya kadar devam eder (Jersild, 1974, 10).

Ergenlik konusundaki bilimsel çalışmalara öncülük yapmış olan Hall, çevre ve kalıtımı ergenin gelişimindeki en önemli iki unsur olarak görmüştür. Ona göre bu dönem toplumsal rollerin belirlendiği, değerlerin akıl yürütme, bilinçli ve yetişkin kişilerarası ilişkilere girme becerilerine bağlı olarak geliştiği bir evredir (Cloutier - Onur, 2019, 881).

Erikson ise bu dönemi kimlik bütünlüğüne karşı rol karmaşası olarak tanımlar. Ona göre bu evre, kimliğin oluşmasını sağlayacak bir araştırma, içebakış ve keşif evresidir. Erikson için kimlik, önceki evrelerin özdeşleşme elemanlarının, şu anki gizil gücün ve becerilerin, geleceğe ilişkin isteklerin bütünlüşme olgusudur. Kişisel kimliğin kurulmasında yaşanan başarısızlık bir rol karmaşasına, bir kargaşaya veya sürekli bir yabancılaşma hissine neden olabilir (Cloutier - Onur, 2019, 889).

Ergenler yetişkin sorumluluğunun eşiğinde bulunurlar. Bu yüzden ergenin yetişkinliğe hazırlanmak şeklinde önemli bir görevi vardır. Ergenlik döneminde yaşanan biyolojik değişimler, tüm ergenleri etkilediği halde zamanlamada, kültürel ve bireysel bakımdan bazı farklılıklar görülmektedir (Çok, 2019, 905-906; Karademirci vd., 2012, 11). Yani ergenliğin yaş aralığı kültüre ve bireysel yapıya göre değişken olabilmektedir. Ülkemizde bu dönemin genel olarak kızlarda 10-12 yaşları, erkeklerde 12-14 yaşları arasında başladığı kabul edilmektedir (Santrock, 2020, 16; Smith vd., 2015, 97; Aydın, 2005, 174; Yavuzer, 1981, 33).

Ülkemizde üniversite okuma oranının artması nedeniyle ergenlik döneminin bitişinin 23-24 yaşlarına kadar uzadığı söylenebilir. Çünkü çalışma hayatına başlamamış

bir birey, yetişkin olmanın önemli unsurlarından biri olan sorumluluk bilincine tam olarak erişemeyeceğinden ergenlik döneminden tam manasıyla sıyrılamayabilir.

Birey için dini açıdan ergenlik dönemi, gelecekte benimsenecek olan inancın şekillendiği, dinle ilgili kabullerin tenkide tabii tutulduğu bir dönemdir. Ergenliğin başlaması ile ortaya çıkan biyolojik, psikolojik ve sosyo-kültürel değişimler ergenin çocuklukta öğrendiği geleneksel dini kabulleri eleştirel bir bakışla değerlendirmesine neden olur (Bahadır, 1994, 36). Ergenlik dönemi hem dini bilincin ortaya çıkmaya başladığı hem de dinle ilgili kararsızlıkların ve şüphelerin en fazla olduğu dönemdir (Tokur, 2019, 217).

Ergenlik, adil dünya inancının gelişimi için de önemli bir dönemdir. Yedi veya sekiz yaşına kadar çocuklar tipik olarak içkin adalet inancı (Piaget, 1997 akt. Dalbert - Stoeber, 2006, 200). Yetişkinliğe gelindiğinde, çocuklukta gelişen adil dünya inancı, içkin adalet inancının bir versiyonu olarak -nedenselliği ve rastgeleliği tanımlamaya yönelik bilişsel yetenekle birlikte- insanların genel olarak kaderlerini hak ettiklerine dair bir inanç olarak yorumlanmıştır. Ergenlik döneminden itibaren bilişsel gelişimin gerçekleşmesiyle birbiriyle ilişkili ancak farklı yönlere bakan iki türlü adil dünya inancı gözlemlenebilmektedir. Birincisi dünyanın kişinin kendisine karşı ne derece adil olduğuna ilişkin geliştirdiği kişisel dünya inancı, ikincisi ise kişinin dünyanın diğer insanlara ne derece adil olduğuna ilişkin geliştirdiği genel adil dünya inancıdır (Dalbert - Sallay, 2004, 248-282; Dalbert - Stoeber, 2006, 200-201).

Dalbert, genel adil dünya inancı ve kişisel adil dünya inancı arasında anlamlı ve pozitif bir ilişkinin varlığından söz eder (Dalbert, 1999, 88). Ancak bazı durumlarda bireylerin genel adil dünya inançları düşük olurken kişisel adil dünya inançları daha yüksek olabilmektedir (Dalbert, 2001, 91). Bu durum, insanların diğer insanlar hakkındaki adaletsiz durumlara objektif bir şekilde yaklaşıyorken kendileriyle ilgili adaletsizlik durumlarında daha taraflı bir tutum sergilemelerinden kaynaklanabilmektedir (Calhoun - Cann, 1994, 765-766).

Adil dünya inancı güçlü olan insanlar, dünyayı kontrol edilebilir ve adil olarak görmenin yanı sıra yüksek bir otoritenin gözünde hak ettiklerini bulduklarına inanmak isterler (Lipkus - Siegler, 1993, 473). İnsanlar nihai adalet inancını ve dünyada adaletsizlikler olsa da hepsinin uzun vadede telafi edileceğini kabul edebilirler. Bu eğilim, dünya üzerindeki adaletsizliğin tesellisinin, ahirette veya daha geniş bir zaman çerçevesinde yüksek adalet vaadi yoluyla sağlandığı belirli dini doktrinlerden türetilmiştir (Maes, 1998, 12).

Hristiyanlık ve Yahudiliğin adil dünya inancıyla ilişkisine dair çalışmaların sayısı İslam, Hinduizm ve Sihizm gibi Doğu dinlerine nazaran daha fazladır (Furnham - Procter, 1989, 373). Türkiye’de doğrudan adil dünya inancı ve dindarlık arasındaki ilişkiye dair

herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Ancak genel itibariyle adil dünya inancı ve din arasındaki ilişkiye dair yapılan çalışmalarda yaygın normatif dinlerin adil dünya inancını desteklediği sonucu elde edildiği görülmektedir.

Rubin ve Peplau'ya göre adil bir dünyaya inananlar, inanmayanlara göre daha dindar ve daha otoriterdirler (Rubin - Peplau, 1975, 65). Yahudilik ve Hristiyanlıkta adaletin hemen ortaya çıkmasa da nihayetinde kaçınılmaz olduğu öğretisi vardır. Bu yüzden dindar Hristiyanların bu inancı benimseme olasılığı yüksek görülmüştür (Rubin - Peplau, 1975, 78). Buna ek olarak bazı araştırmalarda mezhepler arasında adil dünya inancının farklılaştığı sonucu da elde edilmiştir. Katoliklerin diğer mezheplere göre adil dünya inancına sahip olma oranlarının daha yüksek olduğu ortaya çıkmıştır (Zweigenhaft vd., 1985; Furnham - Gunter, 1985; Finamore - Carlson, 1987).

İslam dininde, itaatin ödüllendirileceği, itaatsizliğin ise cezalandırılacağı kabul edilmektedir. İslam'a göre ödüllendirme, cezalandırma ve bağışlama gücüne sahip olan tek bir Tanrı vardır. Öte yandan İslam'da Tanrı'nın her zaman adaletli olduğuna ve yapılan en küçük bir kötülüğün veya iyiliğin muhakkak karşılığının verileceğine dair olan inanç, ahiret inancını da beraberinde getirmektedir (Kılınç - Torun, 2011, 8). Bu inanca göre yapılan davranışların bu dünyada bazı karşılıkları olabileceği gibi asıl karşılıkları ahirette verilecektir. İslam inancında bulunan bu özellikler, insanlarda adil dünya inancının oluşmasında etkili olan nedenler arasında görülmektedir (Çayır, 2017, 7). Tanrı'ya gerektiği gibi itaat eden ve onun emirlerine uyup yasaklarından kaçınan herkesin davranışlarının karşılığını alacağı ümidi her daim vardır. Bunların bir sonucu olarak da İslam kültürü içerisinde "Allah sayesinde dünya adil bir yerdir." düşüncesi yer almaktadır (Dik, 2010, 34-35).

1. Araştırma ve Yöntem

1.1. Konu ve Amaç

Bu araştırmanın konusu ergenlerde adil dünya inancı ve dindarlık arasındaki ilişkinin din psikolojisi açısından incelenmesidir. Adil dünya inancı ile dindarlık ilişkisi yanında adil dünya inancı ve demografik değişkenler; cinsiyet, gelir düzeyi, okul türü, birlikte yaşanan kişi arasındaki ilişki ortaya konulmaya çalışılacaktır. Araştırmanın temel amacı "Örneklem grubunun adil dünya inancı düzeyi ve dindarlık düzeyi arasında nasıl bir ilişki vardır?" ifadesine yanıt aramaktır. Alt amaçlar ise şu şekildedir:

- Demografik değişkenlere göre adil dünya inancı düzeyinde anlamlı bir farklılık var mıdır?
- Örneklem grubunun adil dünya inancı ve dindarlık düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?

1.2. Hipotezler

Demografik değişkenlerin ve dindarlık düzeyinin adil dünya inancı ile anlamlı bir farklılık oluşturup oluşturmadığı bakımından incelemenin yapıldığı araştırmada alt problemler doğrultusunda kurulan hipotezler şu şekildedir:

- Katılımcıların demografik özellikleri (cinsiyet, gelir düzeyi, okul türü, birlikte yaşanan kişi) ile adil dünya inancı arasında anlamlı bir farklılık vardır.
- Katılımcıların adil dünya inancı düzeyi ile dindarlık düzeyi arasında anlamlı bir ilişki vardır.

2. Yöntem

2.1. Araştırmanın Evreni ve Örnekleme

Araştırmanın genel evrenini Türkiye, özel evrenini Gaziantep ilinde ikamet eden 2020-2021 eğitim öğretim döneminde beş farklı okul türünde eğitim gören 14-18 yaş aralığında bulunan 428 birey oluşturmaktadır. Örneklem evren içerisinden basit rastgele örnekleme yöntemi ile seçilmiştir. Katılımcıların 159'u (%37,1) erkek, 269'u (%62,9) kadındır. Katılımcıların 380'i (%88,1) ailesi (anne-baba) ile 48'i (%11,2) diğer insanlar ile birlikte yaşamaktadır. Katılımcılardan 95'i (%22,2) ortanın altı, 271'i (%63,3) orta ve 62'si (%14,5) ortanın üstü gelir grubu aileye sahiptir.

Eğitim gördükleri okul türlerine bakıldığında öğrencilerin 153'ü (35,7) Anadolu lisesine, 133'ü (%31,1) mesleki ve teknik Anadolu lisesine, 34'ü (%7,9) erkek Anadolu imam hatip lisesine, 77'si (%18,0) kız imam hatip Anadolu lisesine ve 31'i (%7,2) fen lisesine devam etmektedir.

2.2. Ölçme Araçları

2.2.1. Adil Dünya İnancı Ölçeği

Genel ve Kişisel Adil Dünya İnancı ölçekleri Dalbert (Dalbert vd., 1987, 596-615; Dalbert, 1999) tarafından ayrı ayrı geliştirilmiş ölçekler olup Göregenli (Göregenli, 2004) tarafından Türkçe'ye çevirisi yapılmıştır. Ölçekler bu araştırmada birlikte kullanılmaktadır. Toplamda 13 madde içeren formun 7 maddesi kişisel adil dünya inancını, sonraki 6 maddesi ise genel adil dünya inancını ölçmektedir. Ölçek maddelerine cevaplar "Kesinlikle Katılmıyorum" ile "Kesinlikle Katılıyorum" arasında değişen 5'li Likert tipte verilmektedir.

Kişisel Adil Dünya İnancı ölçeğinden alınabilecek en yüksek puan 35, en düşük puan 7'dir. Ölçekten alınan yüksek puan, yüksek kişisel adil dünya inancına işaret etmektedir. Dalbert (1999) tarafından Kişisel Adil Dünya İnancı ölçeği için güvenilirlik katsayısı .86 olarak bulunmuştur. Göregenli (2003) Türkiye örneğinde güvenilirlik katsayısı .85 bulunmuştur.

Genel Adil Dünya İnancı ölçeğinden alınabilecek en yüksek puan 30, en düşük puan 6 olarak belirlenmiştir. Ölçekten alınan yüksek puan, yüksek genel adil dünya inancına

işaret etmektedir. Dalbert tarafından Genel Adil Dünya İnancı ölçeği için güvenilirlik kat sayısı .78 olarak hesaplanmıştır. Göregenli Türkiye örnekleminde ölçeğin güvenilirlik katsayısı .69 bulmuştur.

2.2.2. Dindarlık Ölçeği

Çalışmada kullanılan Dindarlık Ölçeği, Gülmez (Gülmez, 2014) tarafından Glock ve Stark dindarlık modeli esas alınarak geliştirilmiştir. Ölçek iman, dini duygu, etki ve ibadet olmak üzere dört alt boyuttan ve 24 maddeden oluşmuştur. Cevaplar “Kesinlikle Katılmıyorum” ile “Kesinlikle Katılıyorum” cevapları arasında değişen likert tipi 5 dereceli şekilde alınmıştır. İnsanların dindarlık düzeyini ölçen bu ölçekte alınan puan (1-5) arttıkça katılımcıların dindarlık düzeyleri artmaktadır.

Gülmez tarafından ölçeğin geçerlik ve güvenilirlik çalışması yapılmıştır ve açıklayıcı faktör analizi sonuca ölçeğin açıkladığı varyans %53,93 olarak bulunmuştur. Doğrulayıcı faktör analizi ile elde edilen değerler ölçeğin yapısına ilişkin oluşturulan modeli doğrulamıştır. Ayrıca ölçeğin güvenilirlik şartlarını da sağladığı belirtilmiştir.

2.3. Verilerin Toplanması ve İstatistiksel Analizi

Araştırmada kullanılan soru formları katılımcılar tarafından cevaplandırıldıktan sonra numaralandırılmıştır. Elde edilen verilerin analizi SPSS 19.0 istatistik programı kullanılarak yapılmıştır. Katılımcıların adil dünya inancı ve dindarlık ölçekleri ve alt boyutlarından aldıkları puanların tanımlayıcı analizlerde ortalama ve standart sapma ile belirlenmiştir. Katılımcıların adil dünya inancı ve dindarlık ölçeklerinden aldıkları puan ortalamalarının cinsiyet ve birlikte yaşadığı kişi/kişiler değişkenlerine göre farklılaşp farklılaşmadığı bağımsız gruplar t testi ile belirlenmiştir. Katılımcıların adil dünya inancı ölçeğinden aldıkları puan ortalamalarının yaş, gelir düzeyi ve okul türü değişkenlerine göre farklılaşp farklılaşmadığı tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ile tespit edilmiştir. Katılımcıların adil dünya inancı ve dindarlık düzeyleri arasındaki ilişki Pearson Çarpım Moment Korelasyon Analizi kullanılmıştır. Katılımcıların dindarlık düzeylerinin adil dünya inancı düzeyini hangi düzeyde etkilediğinin belirlenmesi için regresyon analizi yapılmıştır.

3. Bulgular ve Yorumlar

3.1. Adil Dünya İnancı ve Demografik Özellikler

Araştırmanın amaçları ve hipotezlerine uygun olarak demografik değişkenlere göre adil dünya inancının farklılık gösterip göstermediği sorusuna cevap aranmıştır. Elde edilen bulgular tablolar halinde verilmiştir.

3.1.1. Adil Dünya İnancı ve Cinsiyet

Adil dünya inancı ile cinsiyet arasında alt boyutlar da dahil olmak üzere herhangi bir ilişki olup olmadığı bağımsız örneklem t-testi ile incelenmiştir. Buna göre katılımcıların cinsiyet değişkenine göre kişisel adil dünya inancı, genel adil dünya inancı boyutları ve adil

dünya inancı ölçeği puan ortalamalarının anlamlı bir farklılık göstermediği belirlenmiştir ($p > .05$). (Tablo 1)

Tablo 1: Katılımcıların Cinsiyet Değişkenine Göre Adil Dünya İnancı Düzeylerine İlişkin Bağımsız Örneklem t Testi Sonuçları

	Cinsiyet	N	X̄	Ss	Sd	t	p
Kişisel Adil Dünya İnancı	Erkek	159	2.86	.678	426	.002	.999
	Kız	269	2.86	.757			
Genel Adil Dünya İnancı	Erkek	159	3.05	.778	426	1.116	.265
	Kız	269	2.97	.755			
Adil Dünya İnancı	Erkek	159	2.95	.609	426	.964	.537
	Kız	269	2.91	.653			

(p değeri $> .05$)

Ergenlik, bireyin cinsel kimliğinin ve cinsiyet rollerinin oturacağı bir dönemdir. Ülkemizin sosyo-kültürel özellikleri göz önünde bulundurulduğunda erkek ve kadınlara yüklenen toplumsal cinsiyet rolleri birbirinden oldukça farklı görülmektedir. Bu yüzden araştırmada cinsiyet ve adil dünya inancı arasında bir ilişki görülmemiş olsa da bu konuda daha geniş örneklem gruplarıyla cinsiyetin etkisi araştırılmalıdır.

3.1.2. Adil Dünya İnancı ve Gelir Düzeyi

Adil dünya inancı ile gelir düzeyi arasında alt boyutlar da dahil olmak üzere herhangi bir ilişki olup olmadığı tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ile incelenmiştir. Katılımcıların gelir düzeyi değişkenine göre kişisel dünya inancı, genel dünya inancı boyutları ve adil dünya inancı ölçeği puan ortalamalarının anlamlı bir farklılık göstermediği belirlenmiştir (p değeri $> .05$). (Tablo 2)

Tablo 2: Gelir Düzeyi Değişkenine Göre Adil Dünya İnancı Düzeylerine İlişkin Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

	Gelir Düzeyi	N	X̄	Ss	Sd	F	p	Fark
Kişisel Adil Dünya İnancı	a. Ortanın Altı	95	2.72	.716		2.237	.108	-
	b. Orta	271	2.90	.732				
	c. Ortanın Üstü	62	2.91	.755				
	Toplam	428	2.86	.728				
Genel Adil Dünya İnancı	a. Ortanın Altı	95	3.06	.690		.518	.596	-
	b. Orta	271	2.97	.791				
	c. Ortanın Üstü	62	3.01	.755				
	Toplam	428	3.00	.764				
Adil Dünya İnancı	a. Ortanın Altı	95	2.88	.579		.341	.711	-
	b. Orta	271	2.93	.666				
	c. Ortanın Üstü	62	2.96	.594				
	Toplam	428	2.92	.637				

Bu çalışma da dahil olmak üzere ergenlerde adil dünya inancı ve gelir düzeyi arasındaki ilişkinin araştırıldığı çalışmalarda (Coşgun, 2010, 157; Erdem Çevikbaş, 2018, 159) çoğunlukla gelir düzeyinin adil dünya inancı üzerinde etkisinin olmadığı yönünde

sonuçlar elde edilmiştir. Bu araştırmaların ortak özelliği birbirine yakın sosyo-ekonomik gruplar üzerinde çalışılmış olmasıdır. Daha geniş bir örneklem üzerinde araştırma yapılması halinde gelir düzeyinin adil dünya inancı üzerindeki etkisi konusunda farklı sonuçlar elde edilmesi ihtimal dahilindedir. Çünkü bazı uygulamalar düşük gelir düzeyindeki bireyler için adil kabul edilmezken yüksek gelir düzeyindeki bireyler için adil kabul edilebilir (Saraçoğlu, 2008, 59). Bu durum aksi biçimiyle de görülebilir.

3.1.3. Adil Dünya İnancı ve Okul Türü

Katılımcıların öğrenim gördükleri ortaöğretim okulu türüne göre adil dünya inançlarına ilişkin bulgular ANOVA (varyans analizi) ile incelenmiştir. Buna göre katılımcıların okul türü değişkenine göre kişisel adil dünya inancı boyutu $F(4-423)=2.401$; $p<.05$ olmak üzere puan ortalamalarının anlamlı bir farklılık gösterdiği görülmektedir. Genel adil dünya inancı boyutu ve adil dünya inancı ölçeği puan ortalamalarının ise anlamlı bir farklılık göstermediği belirlenmiştir ($p>.05$). (Tablo 3)

Tablo 3: Okul Türü Değişkenine Göre Adil Dünya İnancı Düzeylerine İlişkin Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

	Okul Türü	N	X̄	Ss	Sd	F	p	Fark
Kişisel Adil Dünya İnancı	a. Pancarlı	153	2.88	.749	4 423	2.401	.049*	
	b. Şehit Şahin	133	2.72	.622				
	c. Ömer Özmimar	34	2.90	.572				
	d. Mehmet Hayri Akınal	77	3.02	.835				
	e. Abdulkadir Konukoğlu	31	2.96	.835				
	Toplam	428	2.86	.728				
Genel Adil Dünya İnancı	a. Pancarlı	153	2.93	.750	4 423	2.238	.064	
	b. Şehit Şahin	133	2.98	.712				
	c. Ömer Özmimar	34	2.98	.846				
	d. Mehmet Hayri Akınal	77	3.22	.771				
	e. Abdulkadir Konukoğlu	31	2.88	.870				
	Toplam	428	3.00	.764				
Adil Dünya İnancı	a. Pancarlı	153	2.90	.627	4 423	2.354	.053	
	b. Şehit Şahin	133	2.84	.555				
	c. Ömer Özmimar	34	2.93	.601				
	d. Mehmet Hayri Akınal	77	3.11	.710				
	e. Abdulkadir Konukoğlu	31	2.92	.791				
	Toplam	428	2.92	.637				

Katılımcıların okul türü değişkenine göre kişisel adil dünya inancı boyutunda hangi ikili gruplar arasında farklılık oluşturduğu aşağıdaki Post-Hoc testi sonuçları Tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 4: Katılımcıların Okul Türü Değişkenine Göre Kişisel Adil Dünya İnancı Boyutu Puan Ortalamalarına İlişkin Post-Hoc Testi

LSD	Okul (I)	Okul (J)	Ortalama Farkı (I-J)	Std. Hata	Sig.
	Şehit Şahin Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi		Pancarlı Anadolu Lisesi	-,16055	,08576
		Ömer Özmimar Anadolu İmam Hatip Lisesi	-,18156	,13902	,688
		Mehmet Hayri Akınal Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi	-,30046	,10359	,032*
		Abdulkadir Konukoğlu Fen Lisesi	-,24133	,14427	,452

Tablo 4'e göre katılımlardan Şehit Şahin Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi öğrencilerinin kişisel adil dünya inancı puan ortalamalarının (Ort=2.88) Mehmet Hayri Akınal Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin puan ortalamalarından (Ort=3.02) düşük olarak belirlenmiştir. Buradan hareketle genel adil dünya inancı açısından okul türleri arasında herhangi bir farklılık görülmezken kız imam hatip lisesindeki katılımcıların dünyanın kendilerine karşı daha adil olduğu yönünde inançlarının daha fazla olduğu söylenebilir.

Kız imam hatip lisesindeki farklılaşma akıllara cinsiyetle adil dünya inancı arasında bir ilişkinin olabileceği düşüncesini getirirse de Tablo 1'deki verilere göre cinsiyet ve adil dünya inancı arasında anlamlı bir farklılaşmanın olmadığı görülmüştür. Bununla birlikte dini eğitim veren bu lisedeki farklılaşmanın dinle ilişkili olabileceği düşüncesine dindarlıkla adil dünya inancı arasındaki ilişkinin incelendiği bölümde açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

Literatüre bakıldığında okul türü değişkeni ve adil dünya inancı arasındaki ilişkiyi araştıran herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Daha geniş bir örneklem ile farklı okul türleri arasındaki adil dünya inancı düzeylerinin ölçülmesi alana katkı sağlayacaktır.

3.1.4. Adil Dünya İnancı ve Birlikte Yaşanılan Kişi

Katılımcıların birlikte yaşadığı kişiye göre adil dünya inançlarına ilişkin bulgular bağımsız örneklem t testi ile incelenmiştir. Buna göre katılımcıların birlikte yaşadığı kişi değişkenine göre kişisel adil dünya inancı boyutu $t(426)=-2.064$; $p<.05$ olmak üzere puan ortalamalarının anlamlı bir farklılık gösterdiği görülmektedir. Genel adil dünya inancı boyutu ve adil dünya inancı ölçeği puan ortalamalarının ise anlamlı bir farklılık göstermediği belirlenmiştir (p değeri $>.05$).

Tablo 5: Birlikte Yaşadığı İnsan Değişkenine Göre Adil Dünya İnancı Düzeylerine İlişkin Bağımsız Örneklem t Testi Sonuçları

Birlikte Yaşadığı İnsanlar	N	X̄	Ss	Sd	T	p
----------------------------	---	----	----	----	---	---

Kişisel Adil Dünya İnancı	Aile	380	2,89	.724	426	2.064	.039*
	Diğer	48	2.66	.728			
Genel Adil Dünya İnancı	Aile	380	3.01	.755	426	.820	.412
	Diğer	48	2.91	.837			
Adil Dünya İnancı	Aile	380	2.94	.634	426	1.179	.085
	Diğer	48	2.77	.648			

Elde edilen verilere göre ailesi ile birlikte yaşayan katılımcıların kişisel adil dünya inancı boyutu puan ortalamalarından (Ort=2.89) diğer bireyler ile yaşayan katılımcıların puan ortalamalarından (Ort=2.66) yüksek olduğu belirlenmiştir. Bunun nedeni ailesiyle birlikte yaşayan ergenlerin ailesi ile birlikte yaşamayanlara göre bireysel adaletsizlik ile daha az karşılaşmış olma ihtimalinden dolayı olabilir. Ayrıca katılımcıların birlikte yaşadığı kişilerle olan ilişkilerinde adaletle ilgili tutum ve davranışlar adalet algısının şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle birlikte yaşanan kişilerle alakalı olarak adalet algısı çalışmaları bu konunun aydınlatılması açısından faydalı olacaktır.

3.2. Adil Dünya İnancı ile Dindarlık İlişkisi

Araştırmaya katılan öğrencilerin adil dünya inancı ve dindarlık düzeyleri arasındaki ilişkilerin belirlenmesi için Pearson Korelasyon testi uygulanmıştır.

Tablo 6: Dindarlık Düzeyleri ile Adil Dünya İnançları Arasındaki İlişkiye Yönelik Pearson Korelasyon Analizi Sonuçları

		Kişisel Adil Dünya İnancı	Genel Adil Dünya İnancı	Adil Dünya İnancı
İman	Pearson Korelasyon	.208**	.212**	.245**
	Sig.(2-tailed)	.000	.000	.000
Duygu	Pearson Korelasyon	.230**	.312**	.314**
	Sig.(2-tailed)	.000	.000	.000
Etki	Pearson Korelasyon	.255**	.383**	.341**
	Sig.(2-tailed)	.000	.000	.000
İbadet	Pearson Korelasyon	.164**	.273**	.252**
	Sig.(2-tailed)	.001	.000	.000
Dindarlık	Pearson Korelasyon	.263**	.350**	.356**
	Sig.(2-tailed)	.000	.000	.000
	N	423	423	423

Elde edilen bulgular incelendiğinde dindarlık ile kişisel adil dünya inancı (p=.000<.05; r= .263) çok zayıf düzeyde, genel adil dünya inancı (p=.000<.05; r= .350), adil

dünya inancı ile ($p=.000<.05$; $r= .356$) arasında zayıf düzeyde aynı yönlü ilişki bulunmaktadır. Bu durumda dindarlığın artması ile birlikte adil dünya inancında ve alt boyutlarında zayıf da olsa bir artış görülmektedir. Buna göre, katılımcıların adil dünya inançları dindarlık tarafından %12,4 düzeyinde açıklanmaktadır.

Kişisel adil dünya inancı insanların, dünyanın kendilerine ne kadar adil olduğu yönünde geliştirdiği bir inançtır. Bu inancın şekillenmesinde ergenin ailesi içerisindeki ve okul ortamındaki adalet deneyimleri dünyanın kendisine karşı ne kadar adil olduğu yönündeki inancını şekillendirir (Dalbert - Stoeber, 2006, 202). Aile ve öğretmen tarafından ergene karşı adaletli davranış, güven sağlar ve akademik başarıyı teşvik eder (Correia - Dalbert, 2008, 248). Öyle ki çevre faktörü ergenin bireysel açıdan adaletle olan inancını ve bunun sonucu olarak da topluma uyumunu önemli derecede etkilemektedir.

Bir adaletsizlik deneyimi ne kadar kişisel ise o kadar tehdit edici olur ve o kadar çok reddedilir. Kişi, kendi başına gelen adaletsizliği diğer insanların başına gelen adaletsizlikten, kendine karşı ayrımcılığı da kendi grubuna karşı ayrımcılıktan daha güçlü bir şekilde reddeder (Dalbert, 2001, 91; Taylor vd., 1990, 254). Ayrıca bireyler genel olarak kendilerini diğerlerinden daha adil olarak algılar (Messick vd., 1985, 482).

Genel adil dünya inancı ise insanların, dünyanın diğer insanlara ne kadar adil olduğu yönünde geliştirdiği bir inançtır. Diğer insanların başlarına gelen adaletsizliklere olan bakış açısı genel adil dünya inancına göre şekillenmektedir (Dzuka - Dalbert, 2006, 440). Ergenlik döneminde bireyin toplumsal konulara karşı olan hassasiyeti diğer insanların yaşadığı adaletsiz konularda da kendini gösterebilmektedir. Din konusunda da daha hassas olabilen ergen, dinlerin diğer insanlara karşı olan adaletsizliklerle mücadele konusunda telkin ettiği öğretileri benimseyip bu durumlara karşı sert bir tutum sergileyebilir.

Tablo 6'daki korelasyon sonuçlarına göre dindarlık alt boyutlarının adil dünya inancı ile ilişkisi incelendiğinde iman, dini duygu, etki ve ibadet boyutlarının -çok zayıf da olsa- adil dünya inancı ile anlamlı bir ilişkisi bulunmaktadır. Buna göre iman, dini duygu, etki ve ibadet boyutlarının artmasıyla beraber adil dünya inancı da artış göstermektedir.

Tablo 7: Dindarlık ile Adil Dünya İnancı Arasındaki Regresyon Analizi Sonuçları

Adil Dünya İnancı	B	Std. Hata	Beta	p
Dindarlık	.394	.050	.356	.000*
Sabit	1.293	.210		.000*

$$p<.01; R^2= .127; \text{Düzeltilmiş } R^2= .124; F_{(1-426)} = 61.707$$

Tablo 7 incelendiğinde basit doğrusal regresyon analizi sonuçlarının istatistiki düzeyde anlamlı olduğu görülmektedir ($F_{4-423}=61.707$; $p<.01$). Düzeltilmiş R^2 değeri, .124'dür. Bu sonuç katılımcıların adil dünya inanç düzeylerinin varyansının dindarlık tarafından ($\beta=.356$; $p<.01$) tarafından açıklandığını göstermektedir. Buna göre, katılımcıların adil dünya inançları dindarlık tarafından %12,4 düzeyinde açıklanmaktadır.

Tablo 8: Dindarlık Alt Boyutları ile Adil Dünya İnancı Arasındaki Regresyon Analizi Sonuçları

Adil Dünya İnancı	B	Std. Hata	Beta	p
İman	-.040	.074	-.040	.590
Duygu	.123	.072	.138	.086
Etki	.166	.049	.228	.001*
İbadet	.100	.048	.108	.039*
Sabit	1.510	.226		.000*

$p < .01$; $R^2 = .138$; Düzeltilmiş $R^2 = .130$; $F_{(4-423)} = 18.984$

Regresyon bulguları incelendiğinde ise iman ve duygu boyutunun adil dünya inancı üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı, ancak etki ve ibadet boyutunun anlamlı ve pozitif yönlü bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Yani bunlar arttığında adil dünya inancı da artmaktadır. Buna göre, katılımcıların adil dünya inançları dindarlık ölçeği alt boyutları olan etki ve ibadet boyutları tarafından %13,6 düzeyinde açıklanmaktadır.

Batı'daki çalışmalara bakıldığında İngiliz ergenlerle yapılan bir çalışmada adil dünya inancı ve dindarlık arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanılmamıştır (Crozier - Joseph, 1997, 511-512). Zweigenhaft vd. tarafından yapılan bir araştırmada Hıristiyan tutumları ile adil dünya inancı arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır (Zweigenhaft vd., 1985). Hunt da yaptığı benzer bir araştırmada anlamlı bir ilişki olmadığını tespit etmiştir (Hunt, 2000, 329). Öte yandan Rubin ve Peplau, kilise ve sinagoga katılım ile adil dünya inancı arasında pozitif bir ilişki bulmuştur (Rubin - Peplau, 1975, 78). Dalbert ve Katona-Sallay tarafından Macaristan, Slovenya ve Almanya'da yürütülen bir araştırmada -Alman katılımcılar dışında- pozitif bir bağlantı bildirilmiştir (Dalbert - Katona-Sallay, 1996, 305).

Ergenlik döneminde birey, artık toplumsal konulara karşı daha ilgili ve adalet konusunda daha hassas bir yapıdadır. Anne babasından ayrılmaya başladıkça kendini daha güçlü hisseder ve bu güç adil olma çabasını destekler. Bu çaba kişilik gelişimi için itici bir güçtür (Güneş, 2015, 65). Bunun yanında adalet kavramı ve karşılaşılan olayların adilliklerinin değerlendirilmesi kişiden kişiye değişebilmektedir. Bireyler karşılaştıkları olayları, adil olma şekline göre iki farklı türde değerlendirme eğilimindedirler. İlki, açık bir şekilde adaletsiz olan olayları, daha önce karşılaşılan benzer olaylarla kıyaslayıp geçmişteki olayların sonucuna göre değerlendirmektir. İkincisi ise yaşanan olayın sonucu karşısındaki adalet senaryolarının bireylerin kişisel deneyimlerine göre değerlendirilmesidir (Lerner, 2003, 389). Bu açıklama, adalet kavramının göreceli olduğunu ve adil dünya inancının toplumsal normlarla, inançlarla ve kişisel düşüncelerle yakından ilgili olduğunu göstermektedir. Özellikle Batı'da yapılan araştırmalarda ortaya çıkan farklı sonuçlar, mezhepsel farklılıklardan ve toplumların değişken kültürel yapısından kaynaklanmış olabilir.

Türk kültürü içerisinde adil dünya inancının varlığına işaret eden atasözleri ve deyimler mevcuttur. Örneğin "Hayır dile eşine hayır gele başına.", "Alma mazlumun ahını çıkar aheste aheste.", "Ekmele oynayanın ekmeğiyle oynanır.", "Etme bulursun, inleme

(inleye inleye) ölürsün”(Aksoy, 1984). Şeklinde ifadelerle sıkça karşılaşılmaktadır. Bu atasözleri toplumda adil dünya inancının yaygınlığını göstermekle birlikte, kültürün adil dünya inancını destekler nitelikte olduğunu da gösterir.

İnsanların eninde sonunda yaptıkları iyi işlerin karşılığını alacağı öğretilerine sahip olan dinlerin adil dünya inancını desteklediği kabul edilmektedir (Rubin - Peplau, 1975, 73; Lerner, 1980, 163). Haksızlığa uğrayan ya da bir başarı elde edip karşılığını alamayan dindar kişilerin adil dünya inancı yüksek olabilmektedir. Gelecekte adaletin yerini bulacağına inanmak, dünyanın adil olduğu inancından vazgeçmeden adaletin beklenmesini sağlamaktadır. Adalet bu dünyada ya da ahirette gerçekleşecektir (Kılınç - Torun, 2011, 204). Bu durum ilahi adalet düşüncesini de gündeme getirmektedir. Genellikle tabii afetler ya da musibetler çerçevesinde gündeme gelen ilahi adalet inancı, birçok kişinin hayatında zaman zaman bir referans noktası olarak belirlemektedir (Kaplan, 2010, 9).

İstekli bir şekilde benimsenen her türlü içten dini inancın bir fonksiyonu vardır. O, bütün zihinsel faaliyetleri etkisi altına alır ve davranış doğrultusunda bireye doğruları ve üstlenmesi gereken görevleri bildirir (Hökelekli, 2001, 72). Din, bireyin sosyal ilişkilerini, yaşam tarzını ve tutumlarını şekillendirir (Çelik, 2006, 82). Bunun bir sonucu olarak bireyin kişisel ve genel adalet algısı da dinin etkisi altında kalır. Adalet algısı hayatı anlamlandırmada önemli bir yere sahip olduğundan bireyin yaşadığı veya gözlemlediği adaletsizliklere karşı göstereceği davranışlar dini öğretilerden etkilenir.

Max Weber'e göre her din teorik sorunlara bir çözüm önermiştir. En yaygın çözümlerden biri ahiret inancıdır; dünyada yapılan doğru ve yanlışların sonucunun belirlendiği bir zaman ve yer, kötülerin cezalandırıldığı ve iyilerin ödüllendirildiği bir sistem birçok dinde mevcuttur (Jost vd., 2014 akt. Nebioğlu - Oktay, 2020, 292). Dinler, adaletle ilgili sezgileri doğrulamak dışında adaletle ilişkili olarak var olan sosyal düzeni de korumaktadır. Örneğin Hinduizm'deki karma ve samsara inancı, bireylerin dünya hayatında yapıp etmelerine bağlı olarak öldükten sonra yine bu dünyada tekrar beden bulması anlamına gelir (Yitik, 2014, 37). Bu inanca göre bireyler, mevcut toplumsal konumlarını hak ettiklerini düşünmektedirler.

Bahsi geçen türde bir inanış insanların adil dünya inançlarını destekler niteliktedir. Bunun yanında toplumlar kendi içinde bir düzen elde ederek kaosu önüne geçebilmektedirler. Bu açıdan adil dünya inancı olumlu bir etki göstermektedir. Öte yandan adil dünya inancı, insanların eşit yaşam koşullarına sahip olmadan yaşamayı kabullenmesi ve bu durumu düzeltmek için herhangi bir çaba göstermemesi konusunda olumsuz bir duruma yol açabilmektedir.

Dinler adil dünya inancını desteklemenin yanında insanlara adil olmaları yönünde telkinler vermektedir. Özellikle ahiret inancı olan dinlerde dünyada veya ahirette ya da her ikisinde, adil olan insanların ödüllendirileceği, adil olmayanların ise cezalandırılacağı

inancı vardır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de bu dünyada yaptıkları hatalarda ısrarcı olmalarından dolayı doğal afetler ile yok edildiğine inanılan Ad, Semûd, Lut, Medyen, Sebe ve Nuh toplumlarından bahsedilmektedir (*Kur'an-ı Kerim Meali*, 2011, Sad 38/12-13, Sebe 34/16). Ayrıca Âl-i İmran suresi 56. ayette inkarcıların hem bu dünyada hem de ahirette cezaya çarptırılacakları belirtilmiştir. Yani bu inancıya göre Yaratıcı, adaleti iki yönlü bir mekanizma ile sağlamaktadır. Hem dünya hayatında hem de ahiret hayatında çeşitli ödüllerin ve cezaların olduğu belirtilerek insanların adaletli davranmaları teşvik edilmektedir. Yapılan regresyon analizinde etki ve ibadet alt boyutlarının adil dünya inancı ile anlamlı ve pozitif ilişkisi, ahiret inancının bir sonucu olarak görülebilir. Öyle ki birey, bu dünyada elde edemediği adaleti ahirette alacağı beklentisine sahip olursa dinin kendisinden istediği ahlaklı olma ve ibadetleri uygun bir şekilde yerine getirme gibi görevleri en iyi şekilde yapmaya gayret edecektir.

Dinlerin telkin ettiği adalet anlayışına göre bu dünyada mutlak adaleti beklemek tutarsız görülmektedir; çünkü insanların yaşadığı bazı olaylarda bu dünyada iyi veya kötü herhangi bir karşılığın olmayacağı ihtimali mevcuttur. Birey, başına gelen adaletsiz durumlarda her zaman bu dünyada karşılığının verileceği beklentisi içerisinde olursa inandığı Tanrısal adaleti sorgulayabilir. Bu bağlamda dindar olan bireylerin yüksek adil dünya inancına sahip olması tutarsız görülmektedir. Bu çalışmada da adil dünya inancı ile dindarlık arasında pozitif yönlü ancak zayıf bir ilişkinin çıkması ahiret inancından kaynaklanmış olabilir.

Adil dünya inancının düşük ya da yüksek olması karşılaşılan olayları değerlendirmede farklı yaklaşımlara neden olabilmektedir. Adil dünya inancının düşük olması gelecek hakkında karamsarlığa neden olabilirken yüksek olması adaletsizliğe maruz kalan kişinin düştüğü duruma sebep olabilecek herhangi bir şey yaptığı gibi gerekçelerle başına geleni hak ettiği sonucuna varan yorumlara neden olabilir (Dik, 2010, 29). Yüksek adil dünya inancına sahip olanlar kurbanı suçlama yoluyla bilişlerinde ortaya çıkacak çelişkiyi engellemektedirler (Hafer - Bègue, 2005, 131). Bu durumda toplumda ortaya çıkabilecek ekonomik ve sosyal eşitsizlikler de adil kabul edilebilmektedir. Ergenlik döneminde bireylerin adalet konusundaki hassasiyetleri göz önünde bulundurulduğunda adil dünya inancının yüksek seviyede çıkmaması doğal bir netice olarak görülmektedir.

Adil dünya inancının tamamen kaybı ise adaletsizliğin hâkim olduğu bir dünya görüşüne neden olabilir ve birey yaşamdan nefret edebilir. Fromm bu durumu: "Büyük ölçüde aldatılmış ve düş kırıklığına uğramış bir kişi yaşamdan nefret edebilir. İnanacak hiç kimse, hiçbir değer yoksa kişinin iyiliğe ve adalete olan inancı aptalca bir yanılsamadan başka bir şey değilse, yaşamı Tanrı'nın değil de şeytanın yönettiğine dair bir inanç bireye hâkim olmuşsa o zaman yaşam gerçekten nefret edilecek bir şeydir. İnsan artık düş kırıklığının getirdiği acıya katlanamaz." şeklinde açıklar (Fromm, 1990, 26). Bununla

birlikte adaletin olmadığı bir dünyada insanı koruyacak değerlerin geçersiz olacağı sosyal ve hukuki bir gerçekliktir (Tokur, 2017, 365).

Adil dünya inancı, bir yanılısama olmasının yanında, bireylerin dünyanın güvenli bir yer olduğuna dair inançlarını korumaları ve bunun sonucu olarak gelecek planlamaları yapabilmeleri bakımından kritik bir öneme sahiptir (Lerner - Simmons, 1966, 209). Bu bakımdan bireyler kötü olaylara maruz kalmalarına neden olabilecek herhangi bir şey yapmadıkları zaman güvende olacaklarına inanmaktadırlar. Ergenlik döneminin yaş aralığı göz önünde bulundurulduğunda bu dönem bireylerin yoğun bir şekilde gelecek planlaması yaptığı ve bunları elde etmek için çaba gösterdiği bir dönemdir. Ergen söz konusu yaşlarda bir iş sahibi olabilmek ve amaçladığı toplumsal konumu elde etmek için çeşitli sınavlara girmektedir. Ne yaparsa yapsın adaletsizlikle karşılaşacağına dair bir inanç, sınavlara hazırlanmada motivasyon kaybına ve nihayetinde başarısızlığa yol açarak ergeni karamsarlığa götürebilir. Adil dünya inancının tamamıyla kaybedilmesi ergenin hayat planları yapmasına ve gelecek konusunda kaygı ve umutsuzluğa kapılmasına neden olabilir.

Adil dünya inancının düşük veya yüksek olması iki uç noktadır. Bireyin, yüksek seviyede olmamak kaydıyla adil dünya inancına sahip olması psikolojik açıdan olumlu görülmektedir (Lerner - Miller, 1978, 1030). Dindarlık ile adil dünya inancı arasında dengeli bir etkileşimin varlığı, bireyin psikolojik açıdan daha tutarlı bir adalet algısına sahip olması açısından önemlidir.

Sonuç

Temel amacı, ergenlerde adil dünya inancı ve dindarlık arasındaki ilişkinin incelenmesi olan bu çalışmaya Gaziantep ili merkez ilçelerinde ikamet eden yaklaşık %63'ü kadınlardan oluşan 5 farklı ortaöğretim kurumunda eğitim gören 14-18 yaş arası toplam 428 birey katılmıştır.

Demografik özellikler bir bütün olarak değerlendirildiğinde ergenlerde adil dünya inancı ve dindarlık arasındaki ilişkinin incelenmesi amacıyla gerçekleştirilen bu araştırmanın sonuçlarının; daha çok kadınlardan, 14-18 yaş aralığında bulunan orta düzeyde gelire sahip farklı lise türlerinde eğitim gören ve ailesi ile birlikte yaşayan bireylerden oluşan bir örneklem üzerinde çalışıldığı göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi uygun olacaktır.

Adil dünya inancı ve dindarlık düzeyi olarak katılımcılar orta düzeyde adil dünya inancına ve yüksek düzeyde dindarlığa sahiptir. Adil dünya inancı alt boyutları olan kişisel adil dünya inancı ve genel adil dünya inancı da orta düzeyde bulunmuştur. Dindarlık alt boyutları incelendiğinde dindarlık düzeyinin imandan, dini duygu, etki ve ibadete doğru bir sıralamayla azaldığı tespit edilmiştir. İman, dini duygu ve etki bakımından iyi seviyede

olan katılımcılar ibadet bakımından orta düzeydedir. Yani inandığını hayatına tatbik etmek açısından eksiklik gösteren bir dindarlık şekli görülmektedir.

Demografik özellikler ile adil dünya inancı ve dindarlık arasındaki ilişkiler incelendiğinde öncelikle adil dünya inancının cinsiyet, birlikte yaşanan kişi, gelir düzeyi ve okul türüne göre anlamlı farklılık göstermediği tespit edilmiştir.

Dindarlık üzerinde ise gelir düzeyinin anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır. Ancak cinsiyete göre kadınların dindarlık düzeyleri anlamlı olarak daha yüksektir. Birlikte yaşanan kişiye göre ailesiyle birlikte yaşayan katılımcıların dindarlık düzeyleri ailesi dışında bireylerle yaşayanlara göre daha yüksektir. Okul türüne göre ise imam hatip okulunda eğitim gören öğrenciler diğer okul türlerinde eğitim gören öğrencilere göre daha yüksek dindarlığa sahiptir.

Adil dünya inancı ile dindarlık arasındaki ilişki incelendiğinde ise adil dünya inancı ve dindarlık arasında çok zayıf düzeyde ancak aynı yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Dindarlığın artması ile birlikte çok zayıf bir ilişki de olsa adil dünya inancı artış göstermektedir. Ayrıca adil dünya inancının yaklaşık %12'sinin dindarlıktan kaynaklandığı söylenebilir.

Dindarlık alt boyutlarının adil dünya inancı üzerindeki etkileri incelendiğinde ise iman ve duygu alt boyutlarının adil dünya inancı üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı ancak etki ve ibadet alt boyutlarının anlamlı etkileri olduğu tespit edilmiştir. Etki ve ibadet boyutlarının adil dünya inancı üzerindeki tesiri pozitifdir. Yani bunlar arttığında adil dünya inancı da artmaktadır. Bu ikisi arasında en etkili ise etki boyutudur.

Kaynakça

- Aksoy, Ömer Asım. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü / Atasözleri Sözlüğü*. 2 Cilt. Ankara: İnkılap Kitabevi, 4. Basım., 1984.
- Aronson, Elliot vd. *Sosyal Psikoloji*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2012.
- Aydın, Betül. *Çocuk ve Ergen Psikolojisi*. Ankara: Atlas Yayın Dağıtım, 2. Basım., 2005.
- Bahadır, Abdülkerim. *Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1994.
- Barut, Besri. "Siyasal Reklamcılık Özelinde Siyasal Tutumların Oluşma Süreci". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15/2 (2005), 295-317.
- Bayyığıt, Mehmet. *Gençlik ve Din*. Konya: Yediveren Kitap, 2011.
- Calhoun, Lawrence G. - Cann, Arnie. "Differences in Assumptions About a Just World: Ethnicity and Point of View". *The Journal of Social Psychology* 134/6 (1994), 765-770.
<https://doi.org/10.1080/00224545.1994.9923011>

- Callan, Mitchell J. vd. "The Belief in a Just World and Immanent Justice Reasoning in Adults". *Personality & Social Psychology Bulletin* 32/12 (Aralık 2006), 1646-1658. <https://doi.org/10.1177/0146167206292236>
- Cloutier, Richard - Onur, Bekir. "Ergenlik Psikolojisinde Kuramlar". *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 27/2 (01 Ağustos 2019), 875-904. https://doi.org/10.1501/Egifak_0000000360
- Correia, Isabel - Dalbert, Claudia. "School Bullying: Belief in a Personal Just World of Bullies, Victims, and Defenders". *European Psychologist* 13/4 (2008), 248-254. <https://doi.org/10.1027/1016-9040.13.4.248>
- Coşgun, Esra. *Suçta Yönelen Ergenlerde Çocukluk Döneminde Örseleyici Yaşantılara Maruz Kalma Düzeyi ile Adil Dünya İnancı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. İstanbul: Maltepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Crozier, Simon - Joseph, Stephen. "Religiosity and Sphere-Specific Just World Beliefs in 16- to 18-Year-Olds". *The Journal of Social Psychology* 137/4 (01 Ağustos 1997), 510-513. <https://doi.org/10.1080/00224549709595468>
- Çayır, Celal. "Şiddetin Adil Dünya İnancı ile Meşrulaştırılması". *International Journal of Theology & Social Sciences* 1/1 (2017), 1-16.
- Çelik, Celaleddin. "Kentsel Dindarlık". *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*. ed. Ünver Günay - Celaleddin Çelik. 81-112. Adana: Karahan Kitabevi, 2006.
- Çok, Figen. "Gelişim Psikolojisi: Ergenlik ve Yetişkinlik". *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* 27/2 (01 Ağustos 2019), 905-935. https://doi.org/10.1501/Egifak_0000000362
- Dalbert, Claudia vd. "Glaube an Die Gerechte Welt als Motiv: Validierung zweier Skalen [Belief in a Just World as Motive: Validation of Two Scales]". *Psychologische Beiträge* 29 (1987), 596-615.
- Dalbert, Claudia. *The Justice Motive as a Personal Resource: Dealing With Challenges and Critical Life Events*. New York, NY, US: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2001.
- Dalbert, Claudia. "The World is More Just For Me Than Generally: About the Personal Belief in a Just World Scale's Validity". *Social Justice Research* 12/2 (1999), 79-98. <https://doi.org/10.1023/A:1022091609047>
- Dalbert, Claudia - Katona-Sallay, Hedvig. "The 'Belief in a Just World' Construct in Hungary". *Journal of Cross-Cultural Psychology* 27/3 (1996), 293-314. <https://doi.org/10.1177/0022022196273003>
- Dalbert, Claudia - Sallay, Hedvig. "Developmental Trajectories and Developmental Functions of The Belief in a Just World: Some Concluding Remarks". *The Justice Motive*

- in Adolescence and Young Adulthood.* ed. Claudia Dalbert - Hedvig Sallay. 288. New York: Routledge, 1th Edition., 2004.
- Dalbert, Claudia - Stoeber, Joachim. "The Personal Belief in a Just World and Domain-Specific Beliefs About Justice at School and in the Family: A Longitudinal Study With Adolescents". *International Journal of Behavioral Development* 30 (01 Mayıs 2006), 200-207. <https://doi.org/10.1177/0165025406063638>
- Dik, Tuğba. "Atasözlerinde Adil Dünya İnancı". *Millî Folklor Dergisi* 22/88 (2010), 28-32.
- Dzuka, Jozef - Dalbert, Claudia. "The Belief in a Just World and Subjective Well-Being in Old Age". *Aging & Mental Health* 10/5 (2006), 439-444. <https://doi.org/10.1080/13607860600637778>
- Erdem Çevikbaş, Pelin. *Ortaokul ve Lise Öğrencilerinin Adil Dünya İnancılarının Denetim Odağı ve Anne Baba Tutumu Açısından Gelişimsel Olarak İncelenmesi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.
- Finamore, Frank - Carlson, James M. "Religiosity, Belief in a Just World and Crime Control Attitudes". *Psychological Reports* 61/1 (01 Ağustos 1987), 135-138. <https://doi.org/10.2466/pr0.1987.61.1.135>
- Fink, Janet vd. "Off-Field Behavior of Athletes and Team Identification: Using Social Identity Theory and Balance Theory to Explain Fan Reactions". *Journal of Sport Management* 23 (01 Mart 2009), 142-155. <https://doi.org/10.1123/jsm.23.2.142>
- Freedman, Jonathan L. vd. *Sosyal Psikoloji*. çev. Ali Dönmez. Ankara: İmge Kitabevi, 4. Basım., 2003.
- Fromm, Erich. *Sevginin ve Şiddetin Kaynağı*. çev. Nalan İçten - Yurdanur Salman. İstanbul: Payel Yayınevi, 5. Basım., 1990.
- Furnham, Adrian - Gunter, Barrie. "Just World Beliefs and Attitudes Towards The Poor". *British Journal of Social Psychology* 23/3 (1985), 265-269. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8309.1984.tb00637.x>
- Furnham, Adrian - Procter, Edward. "Belief in a Just World: Review and Critique of the Individual Difference Literature". *British Journal of Social Psychology* 28/4 (1989), 365-384. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8309.1989.tb00880.x>
- Furnham, Adrian - Procter, Eddie. "Sphere-Specific Just World Beliefs and Attitudes to AIDS". *Human Relations* 45/3 (01 Mart 1992), 265-280. <https://doi.org/10.1177/001872679204500303>
- Göregenli, Melek. *Şiddet, Kötü Muamele ve İşkenceye İlişkin Değerlendirmeler, Tutumlar ve Deneyimler*. İzmir: İzmir Barosu Yayınları, 2004.

- Gülmez, Çiğdem. *Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet, Ahlaki Çözülme ve Dindarlık*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014.
- Güneş, Adem. *Ergenlik Döneminde 100 Temel Kural*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1. Basım., 2015.
- Hafer, Carolyn - Bègue, Laurent. "Experimental Research on Just-World Theory: Problems, Developments, and Future Challenges". *Psychological bulletin* 131 (01 Ocak 2005), 128-167. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.131.1.128>
- Heider, Fritz. *The Psychology of Interpersonal Relations*. New York: John Wiley & Sons, Inc., 3st. Edition., 1983.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4. Basım., 2001.
- Hunt, Matthew O. "Status, Religion, and the 'Belief in a Just World': Comparing African Americans, Latinos, and Whites". *Social Science Quarterly* 81/1 (2000), 325-343.
- İmamoğlu, Abdulvahit - Ferşadoğlu, Saliha. "Psikolojik Açıdan Ergenlerde Dini Tutum ve Davranışların Tahlihi/Psychological Analysis of Adolescents' Religious Attitudes and Behaviours". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (25 Ekim 2016), 19-40.
- Jersild, Arthur T. *Gençlik Psikolojisi*. çev. İbrahim N. Özgür. İstanbul: Gün Yayınları, 2. Basım., 1974.
- Jost, John T. vd. "Belief in a Just God (and a Just Society): A System Justification Perspective on Religious İdeology". *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology* 34/1 (2014), 56-81. <https://doi.org/10.1037/a0033220>
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem - Zeynep, Cemalcılar. *Sosyal Psikolojiye Giriş*. İstanbul: Evrim Yayınevi, 16. Basım., 2014.
- Kaplan, Hasan. *İlahi Adalet Psikolojisi*. İstanbul: Express Altın Kitaplar Yayınevi, 2010.
- Karademirci, Emine vd. "Ergenlik Dönemi: Fiziksel Büyüme, Psikolojik ve Sosyal Gelişim Süreci". *The Journal of Turkish Family Physician* 3/4 (15 Kasım 2012), 10-16.
- Kılınç, Sibel - Torun, Fuat. "Adil Dünya İnancı". *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 3/1 (01 Mart 2011), 1-14.
- Lerner, Melvin J. "The Belief in a Just World". *The Belief in a Just World: A Fundamental Delusion*. 9-30. Boston, MA: Springer US, 1980. https://doi.org/10.1007/978-1-4899-0448-5_2
- Lerner, Melvin J. "The Justice Motive: Where Social Psychologists Found It, How They Lost It, and Why They May Not Find It Again". *Personality and Social Psychology Review: An Official Journal of the Society for Personality and Social Psychology, Inc* 7/4 (2003), 389-399. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr0704_10

- Lerner, Melvin J. - Miller, Dale T. "Just World Research and the Attribution Process: Looking Back and Ahead". *Psychological Bulletin* 85/5 (1978), 1030-1051. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.85.5.1030>
- Lerner, Melvin J. - Simmons, Carolyn H. "Observer's Reaction to The 'Innocent Victim': Compassion or Rejection?" *Journal of Personality and Social Psychology* 4/2 (1966), 203-210. <https://doi.org/10.1037/h0023562>
- Lipkus, Isaac M. - Siegler, Ilene C. "The Belief in a Just World and Perceptions of Discrimination". *The Journal of Psychology* 127/4 (1993), 465-474. <https://doi.org/10.1080/00223980.1993.9915583>
- Maes, Jürgen. "Immanent Justice and Ultimate Justice: Two Ways of Believing in Justice". *Responses to Victimization and Belief in a Just World*. ed. Melvin J. Lerner - Riel Vermunt. 9-40. Critical Issues in Social Justice. New York, NY, US: Plenum Press, 1998. https://doi.org/10.1007/978-1-4757-6418-5_2
- Messick, David vd. "Why We Are Fairer than Others". *Journal of Experimental Social Psychology* 21 (01 Eylül 1985), 480-500. [https://doi.org/10.1016/0022-1031\(85\)90031-9](https://doi.org/10.1016/0022-1031(85)90031-9)
- Nebiöglu, Gonca - Oktay, Fatma. "Tanrı Algısının Adil Dünya İnancı Kuramı ve Adalet Kavramları Üzerinden İncelenmesi". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 51 (31 Aralık 2020), 288-307.
- Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 12. Basım., 2015.
- Piaget, Jean. *Çocuğun Ahlaki Yargısı*. çev. İdil Dünder. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2015.
- Piaget, Jean. *The Moral Judgment of the Child*. New York: Free Press, 1997.
- Plotnik, Rod. *Psikoloji'ye Giriş*. çev. Tamer Geniş. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009.
- Rubin, Zick - Peplau, Letitia Anne. "Who Believes in a Just World?" *Journal of Social Issues* 31/3 (1975), 65-89. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1975.tb00997.x>
- Santrock, John W. *Ergenlik*. çev. Diğdem Müge Siyez. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 14. Baskı., 2020.
- Saraçoğlu, Fatih. "Çevre, Adalet Algısı, Suçun Algılanış Biçimi ile Vergi Kaçakçılığına İlişkin Tutumlar Arasındaki İlişkiler". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 3/1 (01 Nisan 2008), 59-74.
- Smith, Edward E. vd. *Atkinson ve Hilgard Psikolojiye Giriş 14. Edisyon*. çev. Deniz Ferhatoğlu - Öznur Öncül. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 3. Basım., 2015.
- Taylor, Donald M. vd. "The Personal/Group Discrimination Discrepancy: Perceiving My Group, but Not Myself, to Be a Target for Discrimination". *Personality and Social*

Psychology Bulletin 16/2 (01 Haziran 1990), 254-262.
<https://doi.org/10.1177/0146167290162006>

Tokur, Behlül. "Dindarlığın Kurucu Unsuru Olarak Doğruluk". *Journal of Turkish Studies* 12/27 (2017), 359-372. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12825>

Tokur, Behlül. "Martı Jonathan Livingston". *Journal of Analytic Divinity* 3/2 (15 Aralık 2019), 211-219.

Tokur, Behlül. *Stres ve Din*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017.

Ulutaş, Mehmet. "Heider'in Denge Kuramı (Heider's Balance Theory)". *Ekonomi ve Yönetim Bilimlerinde Güncel Akademik Araştırmalar*. 163-172. Ankara: Akademisyen Yayınevi, 2020.

Yapıcı, Asım. "Fiziksel ve Sosyal Hadiselere Sebep Atfetmede Dini Rolü". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2003), 127-165.

Yavuzer, Haluk. *Çocuk Psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 44. Basım., 2020.

Yavuzer, Haluk. *Psiko-Sosyal Açıdan Çocuk Suçluluğu*. İstanbul, 1. Basım., 1981.

Yitik, Ali İhsan. *Doğu Dinleri*. İstanbul: İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 1. Basım., 2014.

Zweigenhaft, Richard vd. "Religious Preference and Belief in a Just World". *Genetic, Social, and General Psychology Monographs* 3 (01 Ağustos 1985), 333-348.

Kur'an-ı Kerim Meali. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 12. Basım., 2011.

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
6/2 (Aralık/December 2022), 198-218

قراءة في الدراسات القرآنية المعاصرة في تركيا
Türkiye’de Yapılmakta Olan Kur’an Araştırmalarında Bir Okuma

Mehmet Halil Çiçek

Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü

Prof., Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty of Islamic Sciences, Department of Basic Islamic Sciences Ankara/Turkiye

E-posta: mehmedhalilcicek@yahoo.com

ORCID ID: 0000-0002-0682-6706

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 11 Ekim/October 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 12 Aralık/December 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/15 December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış-Aralık/Winter-December

DOI: 10.46595/jad.1202181

Cite as / Atıf: Çiçek, Mehmet Halil. قراءة في الدراسات القرآنية المعاصرة في تركيا
Journal of Analytic Divinity, (Aralık/December 2022), 198-218.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mehmet Halil Çiçek)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Mehmet Halil Çiçek % 100

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

المخلص

إن دراسات القرآن في تركيا في العهد الجمهوري تختلف عما قبلها أسلوبا وخصيصة ومنهجيا. وباعتبار انتشار ثانويات الأئمة والخطباء وانتشار كليات الإلهيات في مختلف أرجاء تركيا وازدياد البحوث الأكاديمية وتكثر الدراسات العلمية ازدادت البحوث العلمية في مجال القرآن وعلومه عامة ومجال التفسير خاصة. وتلك الدراسات التركبية ميزات تحدها وتعرفها وهي الأصالة في ما تتناوله تلك الدراسات بالبحث والتنقيب. فالدراسات الجارية في ساحة القرآن وعلومه والتفسير تتسم بالأصالة والتنقيب عن جديد أصيل. ومما تتميز به تلك الدراسات التركبية التنوع. فهي تتنوع تنوع موضوعات القرآن إلى جانب ما تضاف إليها من علوم القرآن وتاريخ القرآن وتاريخ التفسير ومصادر التفسير ومناهج المفسرين ووجوه إعجاز القرآن وغيرها من الموضوعات. ومن سماتها التجديدية أيضا، فالدراسات التركبية تعنتي بالموضوعات الجديدة التي ربما لم يسبق لها مثيل أو لم يهتم بها الاهتمام اللائق. ومن ميزاتها التأثير بالمناهج الغربية وخصيصا التأثير بأمثال أولئك المستشرقين الذين تناولوا موضوعات هامة في القرآن وعلومه والتفسير وتاريخه ومصادره. ومنها التعددية فالدراسات الجارية في ساحة القرآن إلى جانب تنوعها باعتبار المجالات التي تتناولها تتعدد أيضا فمثلا ربما ترى في مجال واحد وفي موضوع واحد عديدا من الأبحاث والمؤلفات. ومن الطرف الآخر هناك العديد من الأبحاث العلمية في تركيا المؤلفة بمختلف اللغات وعلى رأسها التركبية ثم العربية والكردية وشيء قليل من الإنجليزية. وهناك ركن مهم في الدراسات الإسلامية التفسيرية التركبية وهي حصص المواد التي تدرس فيها، فمادة التفسير تدرس في ساعتين أسبوعيا لسنة واحدة فقط من أربع سنوات في ثانوية الأئمة والخطباء - إن لم تتغير فيما بعد- وتبلغ حصص التفسير في مجموع الدراسات الجامعية على مستوى الليسانس ثمانية ساعات أو مايفاربها في ثمانية فصول.

الكلمات الأساسية: القرآن، التفسير، علوم القرآن، دراسات، معاصر، تركيا، مناهج، أبحاث

Öz

Türkiye’de, Cumhuriyet döneminde yapılan Kur’an araştırmaları üslup, özellik ve yöntem olarak daha önce yapılan çalışmalardan farklıdır. Türkiye’de İmam-Hatip Liselerinin ve ilahiyat fakültelerinin açılıp yayılması, akademik araştırmaların artmasına ve bilimsel çalışmaların yayılmasına genel itibariyle, Kur’an İlimleri alanında ve özelde de Tefsir sahasında bilimsel çalışmaların artmasının en önemli nedenidir. Türkçe olarak yapılan bu çalışmaların ayırıcı ve belirleyici bazı özellikleri vardır. Kur’an İlimleri ve Tefsir alanlarında yapılan bu Türkçe çalışmalar genellikle orijinal bir şey yakalamanın peşinde olurlar. Türkiye’de yapılan çalışmaların diğer bir özelliği çeşitli ve ele aldıkları konular itibariyle zengin olmalarıdır. Kur’an’ın konu zenginliği yanında Kur’an İlimlerinin konuları, Tefsir, Tefsir Tarihi ve Tefsir kaynakları ve yöntemleri ve İcazul Kur’an yönleri gibi konular da eklenince daha da zengin bir alan oluştu ve buna göre de çalışmalar çeşitlilik kazandı. Bu Türkçe çalışmaların başka bir özelliği yenilikçi çalışmalar olması. Türkiye’de Kur’an ilimleri alanında yapılan çalışmalar genellikle yeni konuları veya hakkıyla incelenmemiş konuları gündeme taşır. Yine bu çalışmaların bir özelliği kısmen de olsa oryantalistlerin çalışmalarından etkilenmiş olmalarıdır. Bu çalışmaların başka bir özelliği de bir alanda farklı ve sayılı çalışmaların yapılmış olmasıdır. Diğer taraftan Türkiye’de Türkçe başta olmak üzere, çok sayıda Arapça, Kürtçe ve az da olsa İngilizce çalışmaların yapılması da önem arz eder. İmam-Hatip Liselerinde ve ilahiyat fakültelerinde okutulan tefsirin ders saatleri bu bağlamda ihmal edilmemelidir. İlahiyatlar’da haftalık 4 saat ve sadece iki dönem okutulması dört yıllık İmam-Hatip liselerinde sadece bir senede haftada iki saat tefsir okutulması dikkat çekicidir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Tefsir, Kur'an ilimleri, Çalışmalar, Çağdaş, Türkiye, Müfredat, Araştırma.

تمهيد: تاريخ التفسير وعلوم القرآن في تركيا الفتية

وبعد فإن كتاب الله سبحانه أعظم كتاب في الكون على الإطلاق مدلولاً، ومضموناً، وعبارة، وإشارة، ودلالة، وإفادة. ومن هذا إن أذكى العالم التقوا عبر التاريخ كله حول بيان معانيه وإظهار محاسنه، فحاولوا بما أوتوا من قوة وجهد لإبراز طرف من مكونات أسرارهم ومضمومات معانيه، فاستنبطوا من خلال مسيراتهم العلمية، ومغامراتهم الفكرية، وجولاتهم المعرفية من كنوز الفرقان الحكيم ما تهش له النفوس، وتندش له القلوب من شتى الألق العلمية الثمينة ومختلف التحف الفكرية النفيسة في شتى المجالات العلمية ومختلف الميادين الفكرية، وأبدوا من العلوم حقائق لم تسبق إليها النفوس، وأبرزوا من المعارف دقائق لم تبادر إليها الأذهان من قبل. لكن لم يتسن لهم - رغم تلك الجهود المستميتة- أن يصلوا من أغواره وأسرارها إلا إلى الشيء القليل.

إن من الحقائق التاريخية الثابتة أن الشعوب الغير العربية حينما دخلت في الإسلام استسلمت للإسلام بأجمعه وأسلمت له مقادها بكامله بالرغم من مخالفة لغاتهم للغة التي نزل بها الفرقان الحكيم؛ لكن لم ينتهم ذلك يوماً ما عن الورد على منهل العذب وعن ارتشاف رحيق ماء الحياة من معين علومه ومنبع معارفه. فمات الأوقام الغير العربية التي احتشدت على مائدته تسارعت وتسابقت لتعلم دروسه وفهم رسالاته. وللاستفادة القصوى من علوم القرآن وأحكامه وحكمه صرف تلك الأمم الأعجمية أوقاتهم أولاً في تعلم لغته بشتى علومها اللسانية. ثم بذلوا جهودهم من غير فتور ولا قصور لتعلم معانيه وتفهم مضامينه، فجانت ثمار جهودهم في وقت مسبق باكورة خير للكثير من فروع العلوم وشعب المعارف، وحصل من أعمالهم المباركة في مختلف المجالات العلمية والحكمية مات بل آلاف الكتب النافعة التي أنارت سبيل العلم والمعرفة على العالم أجمع ومهدت السبيل لأفضل الحضارات الإنسانية. ولقد قيل إنه ألف في الفقه الإسلامي فحسب عشرة آلاف كتب. وقس على الفقه غيره من العلوم التي ألف فيها آلاف المؤلفات التي تزرع المكتبة الإسلامية بها والله الحمد. علما منا أن حصة الأسد من هذه المؤلفات العلمية الرصينة القيمة للأعاجم. أينسى الدهر ما لعلماء ما وراء النهر -أو بتعبير أعم آسيا الوسطى- ولعلماء الأندلس ولعلماء الهند والسند ومعظمها من الأعاجم أينسى ما لهؤلاء من اليد البيضاء في خدمة العلوم والمعارف الإسلامية؟ وهذه هي قصة الأوقام الغير العربية تجاه العلوم الإسلامية عامة والقرآن وعلومه خاصة عبر التاريخ.

إن ذلك السعي الحثيث والركض الشديد نحو تعلم معاني القرآن، ورسالاته، وتفهم علومه، ومعارفه في الأوساط الغير العربية في جميع أرجاء المعمورة لا يزال يواصل مسيرته بكل جد واجتهاد وإن لم تكن كالتي من قبل. فمثلاً إن الدراسات القرآنية في تركيا مرت بفترة خمول وضعف ثم انقطاع في أونة الانقلاب على الحكم العثماني وإعلان الجمهورية دامت تلك الفترة المشؤومة المزؤومة قرابة أربعين سنة. ثم لما أخذت البلاد تعود شيئاً فشيئاً إلى الحالة الاعتيادية بدأت الدراسات القرآنية تدب إلى الظهور على الساحة ولو وئيداً.

فهيا بنا نلقى نظرة عجل على ما مرت العلوم الإسلامية به في تركيا باختصار شديد: فحينما أُعلنت الجمهورية عام 1923 أُغلق في العام الذي يلي إعلان الجمهورية جميع المدارس الدينية سوى واحدة في إستانبول أبقيت بشكل رمزي فقط بينما كان الإغلاق والحظر والتدخلات السياسية والإدارية تتناولها من حين لآخر. ولفترة أكثر من عشر سنوات لم يكن في جميع تركيا ولا مؤسسة واحدة تدرس فيها العلوم الإسلامية. فأسفر إعلان الجمهورية عن عداء سافر للدين ومعالمه وقسر الشعب على الجهل والإلحاد. ولكن لم يجد ذلك في الأوساط الشعبية قبولا، فحينما تعدى الأمر حدود تحمل الشعب وصبره وفهم كوادر الجمهورية الأولى جيداً أن حمل الشعب بكامله على الإلحاد والكفر ليس بالأمر المستطاع ولا بالشئ الهين طفق هؤلاء الكوادر يفسحون المجال لبعض المؤسسات التعليمية ولكن بصورة ضئيلة لا تسمن ولا تغني من جوع: فمن عام 1949 إلى حدود 1960 لم يكن في طول البلاد في تركيا وعرضها سوى مؤسسة واحدة فقط تدرس فيها الدراسات الإسلامية وهي كلية الإلهيات الوحيدة في أنقرة التي أسست أول ما أسست على قصد تشويه سمعة الإسلام أولاً، وترسيخ العقلية العلمانية وترويجها في الأوساط المثقفة والشعبية بأيدي المنتسبين إلى الإسلام ثانياً، وتوجيه طلابها

بالوجهة الغربية ثالثاً، وشرح المعلومة الإسلامية وفق معالم الحداثة الغربية واتجاهاتها رابعاً، وتضعيف التمسك العملي بالقيم الإسلامية، ورفض التحلي بمعاني التقى والهدى في الحياة الشخصية خامساً.

فلو ألقينا نظرة من علٍ على جميع القرن العشرين الميلادي من ناحية الدراسات القرآنية التركية نجد أن الساحة التركية كانت فقيرة جداً من الدراسات القرآنية المؤصلة إلى حدود السبعينات إذ ألف الشاعر التركي المشهور محمد عاكف أرسوي (ت 1936) تفسيراً لسور قليلة؛ ومن بعد ذلك ألف محمد وهبي القنوي (ت 1949) تفسيراً في خمس عشرة مجلداً باسم خلاصة البيان في تفسير القرآن وأتم التفسير عام 1915. ومن تاريخ إعلان الجمهورية عام 1923 إلى حدود السبعينات لم يظهر على الساحة التركية من الدراسات القرآنية فيما نعلم سوى هذه المؤلفات: أحدها في تاريخ التفسير باسم "تاريخ التفسير الكبير" في مجلدين لعمر نصوحي بيلمن (ت 1971) وهو كتاب قيم جداً في تاريخ التفسير تناول الكتاب المفسرين فرداً فرداً في أربع عشرة طبقة¹ بدأ بعصر الرسول صلى الله عليه وسلم وانتهاء بعصره الذي كان يعيش هو فيه يتضمن الكتاب تاريخ 464 مفسر يتناول تراجم حياتهم وأسماء مؤلفاتهم مفصلاً حيناً² ومختصراً آخر³. والباقي من تلك المؤلفات في التفسير أحدها لمحمد حمد يازر (ت 1942) باسم Hak Dini Kur'an Dili (دين الحق ولسان القرآن) في تسع مجلدات كبار بدأ بكتابة تفسيره عام 1926 وأنهى عام 1938. وهو أشهر التفسيرات المؤلفة باللغة التركية وأحقتها بالقبول والثقة، إذ استخلص المؤلف أقوال المفسرين القدامى بلا تطويل ولا تقثير، بدأ بأقوال الصحابة والتابعين وانتهاءً بالمفسرين المتأخرين. كما كان يفسر على ضوء العلوم العربية من البيان والبلاغة والنحو والصرف واللغة وغيرها⁴. فيحاول أن يستنبط بعض النكات والفوائد من هذه القواعد والعوائد⁵. بينما نراه يخوض في تفسير بعض الآيات في بيان بعض الأحكام الفقهية⁶، كما يفسر بعض الآيات بين حين وآخر بالاتجاه العلمي، ويتناول الجانب الاجتماعي، ولا يهمل بين فينة وأخرى جانب الهداية القرآنية ولا المس بالجانب البلاغي بين حين وآخر أيضاً. إن هذا الكتاب لقي قبولا تاماً في الأوساط العلمية والشعبية في تركيا.

ومنها تفسير خلاصة البيان لمحمد وهبي القنوي (ت 1949) وهو مؤلف باللغة العثمانية قلما يستفيد منها الناشئة يغلب على التفسير اللون الإشاري، ومنها ترجمة القرآن لعمر رضا دوغروول (ت 1952) باسم أمر الإله. لكن هذين الكتابين لم يلقيا قبولا شعبياً ولا توجهاً جماهيرياً في تركيا.

ومنها تفسير في ثماني مجلدات لعمر نصوحي بيلمن المار الذكر صاحب الطبقات. ومن تلك الكتب المؤلفة في هذه الفترة الخادمة هي ترجمة وتفسير قصير جداً لحسن بصري جانتاي (ت 1964) علماً منا أن هذه الترجمة مع ما يؤخذ عليها من بعض المآخذ هي في نظرنا أصح ترجمات القرآن التركية التي تدفقت فيما بعد السبعينات على الساحة التركية والتي كادت تبلغ مائة ترجمة أو تزيد.

ففي تلك الفترة العقيمة لا نعلم من المؤلفات في دراسات علوم القرآن والتفسير سوى هذه النتف اليسيرة. ولكن حينما رأت الأبحاث الأكاديمية الضوء في نهاية النفق في السنوات التالية بدأت الدراسات القرآنية تنهال على الساحة بكثرة وثرأ وسنشير إلى ذلك فيما سيأتي. هذه عن دراسات القرآن في تلك الفترة العصبية. وأما عن المؤسسات التعليمية في الساحة الإسلامية فكما يلي:

بعد تولي حزب الديمقراطية الحكم في تركيا برئاسة عدنان مندرس الذي شق وأعدم عام 1960 في الخمسينات فتح معاهد الدراسات الإسلامية العليا في ثمانية مدن تركية عام 1959، وكانت مستوى الدراسة والتربية فيها جيدة إلى

1 انظر: Ömer Nasuhi Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi, (Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yay., 1960), 12- 26.

2 انظر مثلاً في المصدر المذكور أعلاه ترجمة المفسر التركي محمد حمدي يازر تراه أظن فيه وأسهب ص 607-615.

3 انظر مثلاً في المصدر المذكور أعلاه ترجمة المفسر التركي محمد وهبي القنوي فأوجز ما أمكن ص 615-616.

4 انظر مثلاً: Elmalı Muhammed Hamdi Yazar, Hak Dini Kur'an Dili, (Eser Neşriyat, 1979), I, 95, 190.

5 انظر على سبيل المثال المصدر المذكور، 1\42-45.

6 انظر على سبيل المثال المصدر المذكور، 1\44-45، 192-195.

حد ما. فموازيا لهذا ازداد بشكل ملحوظ أعداد ثانوية الأئمة والخطباء وخصيصا بعد أن دخل نجم الدين أربكان (ت 2011) في الحكومة الإنتلافية. فبنسبة الطلب الآتي من هذه المدارس أقبل الناس على دراسات القرآن وعلومه ومن ذلك اليوم إلى يومنا هذا أخذت الدراسات القرآنية ودراسات علوم القرآن تنمو وتتطور في تركيا شيئا فشيئا والله الحمد والمنة. وكانت مستوى الدراسات كما وكيفا موازية لمستوى المؤسسات التي كانت تدرس فيها الدراسات القرآنية.

أما في مجال الدراسات العليا فكانت الساحة ضيقة جدا فلم يكن هناك في عرض البلاد وطولها من المؤسسات التي تدرس فيها العلوم الإسلامية إلا تلك المعاهد الثمانية وإلا كليتا الإلهيات فحسب، كانت إحداها في أنقرة والأخرى في أضروروم باسم كلية العلوم الإسلامية. وحيث كانت أعداد الإلهيات ضئيلة جدا كانت الدراسات الأكاديمية في تركيا أيضا قليلة جدا فكانت ربما لا تتجاوز عدد أصابع اليد الواحدة.

وحيثما تسلم الحكم الرئيس الراحل توركت أوزال (ت 1993) لمدة 1983-1993 أفسح المجال للدراسات الإسلامية العليا بما أتى به من الحريات الفكرية والسياسية فازداد عدد كليات الإلهيات فيما بعد في تركيا إلى إثننتين وعشرين كلية؛ ومن ذلك اليوم إلى يومنا هذا الذي ارتقى فيه عدد كليات الإلهيات إلى أكثر من مائة كلية ازداد -ولا يزال- مستوى الدراسات الأكاديمية كماً وكيفاً في الدراسات الإسلامية عامة وفي الدراسات القرآنية خاصة بحيث تكاد تقوت العد والحصر.

فحينما فرج الله شيئا عن مسلمي تركيا، وأتاح لهم فرصة الإقبال على دينهم وكتاب ربهم، وأخذ الكيان الأكاديمي في الدراسات الإسلامية يتكون شيئا فشيئا بدا موج عارم من دراسات القرآن وعلومه ينصب على الساحة الأكاديمية كالماء الثجاج؛ حتى صارت تركيا في الفترة الأخيرة في ساحات العلوم الإسلامية محط الرحال لبعض الرجال. فترى الكثير من طلاب العلوم الإسلامية والدارسين فيها من مختلف بلدان العالم الإسلامي يقبلون وجوههم نحو تركيا، ويدرسون في معاهدها ومدارسها وجامعاتها. فنحاول في بحثنا هذا الاستبانة عن شيء من ميزاتها حتى يكون القارئ العربي على بصيرة من أمره في الدراسات القرآنية الجارية على الساحة التركية.

1. ميزات الدراسات القرآنية في تركيا

إن الدراسات الأكاديمية التي تجري على الساحة العالمية -سواء منها الإسلامية وغيرها- تحمل في عصرنا هذا بعض الخصائص والميزات التي تحدد كيانها وتميز بنائها. ولا جرم أن الدراسات التي تجري على ساحة تركيا هي أيضا تأخذ نصيبا غير منقوص من تلك الخصائص والميزات. ولا يسعنا ونحن في هذه الدراسة العجلى إلا تسليط الضوء على العناوين الرئيسية والخطوط الإجمالية التي تجعل جوهر القضية باديا مكشوفاً. وبطبيعة البحث لا يتأتى لنا التدخل في التفاصيل المتنوعة والتفاريح المتنوعة والتقسيم المتممة لكل واحدة من هذه الميزات فإنها تقتضي جهدا خاصا وعملا تأليفيا مستقلا. فهيا بنا نلخص تلك الميزات في العناوين التالية: إننا حينما نستشرف عن كُتب هذه الدراسات العليا في ساحة القرآن وعلومه في تركيا نجد أن ذلك البعض الذي له وزنه وقيمته وحصلته من الانتشار بين الناس يحمل من الميزات الأكاديمية والسمات العلمية التحقيقية ما يجعلها جديرة بالمتابعة، حرية بالاستقراء والمناولة. وأولى تلك السمات:

1.1. الأصالة

إن من السنن الكونية في الدراسات العلمية بأجمعها هو أن اللاحق تكرر للسابق غالبا، إما بتهديب وتشذيب، أو تنقيح وتحقيق له، أو بأسلوب غير أسلوبه، أو بترتيب غير ترتيبه، أو بتفصيل لما أجمل فيه، أو ببسط وتوسيع لما اختصره، أو اختصار لما أطنبه، أو ببيان لما أبهمه، أو بزيادة بعض من الفوائد والقواعد، أو إضافة بعض من الشواهد والعوائد لا يجده اللاحق عند السابق. وهذه السنة مستمرة في جميع العلوم الشرعية والكونية والرياضية والاجتماعية. فإن العلوم إنما تتضح وتتكامل بتلاحق أفكار اللاحقين والسابقين، والحضارات إنما تنهض وتترقى بتلاحق جهود المتقدمين والمتأخرين. انطلاقا من هذه السنة الكونية نجد أن معظم المؤلفات القرآنية التي ألقت قديما وغالب الدراسات القرآنية التي كتبت حديثا إنما هي تكرر لأعمال السابقين أو سير على طريق الأقدمين لسبب من الأسباب التي ذكرنا أعلاه. فالدراسات القرآنية

التي تجري على الساحة التركية سواء منها التي حظيت بالقبول بين الناس، وسواء منها غيرها هي أيضا من ناحية المضمون وما تحتوي عليه من الموضوعات والمدلولات تكرر لما تقدمها. وأما التي تنتم بالأصالة والجدة سواء في المواضيع التي يختارها الباحثون وسواء في مناوالتهم ومعالجتهم للموضوع فقليل ما هي. ونعني هنا بالأصالة أن يأتي الباحث موضوعا ما بشكل لم يسبق إليه كما فعله د. عبد الله دراز (ت 1958) مثلا في كتابه القيم: **النبا العظيم**، وكما فعله مالك بن نبي (ت 1971) في كتابه المتميز: **الظاهرة القرآنية**، وكما فعله سيد قطب (ت 1966) في كتابه القيم الذي فتح به بابا مسدودا غير مطروق: **التصوير الفني في القرآن**، وكما فعله مصطفى صادق الرافعي (ت 1937) في كتابه: **إعجاز القرآن وبيانه**، أو أن يتناول الموضوع بتخطيط جديد وترتيب قشيب ومناولة طريفة تجعل الموضوع كأنه مولود جديد. فمثلا إن موضوع تاريخ التفسير ورجاله موضوع متطرق عاجه الأقدمون والمعاصرون مبعثرا لكن مناولة د. محمد حسين الذهبي (ت 1977) له وترتيبه وتخطيطه وتقسيمه للموضوع جعله موضوعا متأسلا. وكذا يمكن أن يقال نفس الشيء لما كتبه محمد الفاضل ابن عاشور (ت 1868) في نفس الموضوع ولكن بأسلوب أقصر وأجز.

إن الأصالة سمة أكاديمية رائجة ومطلوبة لدى جميع الأكاديميين في جميع أرجاء المعمورة في يومنا هذا. فهي من أهم ما يعتني به الباحثون الأكاديميون الجدد ويسعون لنيله في أعمالهم الدراسية وبحوثهم الأكاديمية. وبحسب تحقق الأصالة في أي عمل دراسي ما يزداد قيمته العلمية ووزنه الأكاديمي. وتحقيقا لغرض الأصالة يشترط بعض الجهات الرسمية للدراسات العليا في بعض البلدان الإسلامية في موضوعات رسائل الماجستير والدكتوراه أن لا يكون الموضوع مسبوقا إليه من قبل. وحينما نلقي نظرة خاطفة على الدراسات القرآنية في تركيا، ونلاحظ أعدادها الكثيرة النامية يوما فيوما فليس من المنطقي أن نزع أن جميع هذه الدراسات بأعدادها الكبيرة الهائلة تحمل ميزة الأصالة بإحدى شقيها. لأن تحقيق الأصالة في عمل ما متوقف على استعداد الباحث العقلي وكفائته الذهنية لذلك ونبوغ مواهبه ونمو مكاسبه وعلو مذهبها ودرجة ذكائه وطيب نمائه. فإذا لا نتوقع الأصالة والتميز في جميع الدراسات القرآنية التركية والعربية والمؤلفة بغيرهما من اللغات ولا في معظمها؛ إذ فيها الغث والسمين، وفيها السقيم والسليم، وفيها المرذود والمقبول، وفيها الضعيف والقوي، وفيها الحق والباطل، وفيها الجيد والرديء، وفيها الصحيح والفاقد، وفيها الكامل والناقص، وفيها النافع والضار، وفيها اللازم وفيها غير اللازم، وفيها... وفيها... **{وَاللَّهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ}** [النحل: 71\16]، **{أَنْظُرْ كَيْفَ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَلَلْآخِرَةُ أَكْبَرُ دَرَجَاتٍ وَأَكْبَرُ تَفْضِيلًا}** [الإسراء: 21\17]. وهذه هي سنة الله في الكون ولن تجد لسنة الله تبديلا. فمن المعقول والطبيعي أن يبقى التكيف بصفة الأصالة منحصرا -لا على الصعيد التركي فحسب بل على الصعيد العالمي- في أعمال محدودة يعرض عليها بالأسنان، ويشار إليها بالبنان.

وإلى جانب تلك المؤلفات القليلة على الصعيد العالمي المتميزة بصفة الأصالة هناك مؤلفات قريبة منها استطاعت أن تتعدى حدود الكلاسيكية والتقليدية البحتة وأن تأتي بجديد سواء في تسليط الضوء على أبعاد جديدة من الموضوع، أو في توسيع أفق القارئ، أو في تحريك ذهنه إلى اعتبارات علمية جديدة، أو في صياغة الموضوع صياغة علمية طريفة جديدة بالاعتبار. ويوجد في تركيا من هذا النوع أعداد غير قليلة مما يبدو فيه الجدة والطرافة وشيء من الأصالة مما جرى على ساحة الدراسات القرآنية من الكتب والأعمال والبحوث والمقالات والرسائل العلمية.

فهناك من الدراسات القرآنية المعاصرة في تركيا التي ترى فيها شيئا من الأصالة والتميز مثلا كتاب للأستاذ الدكتور شيخموس دمير باسم **Mitoloji, Kur'an Kıssaları ve Tarihi Gerçekler** (الأسطورة الدينية وقصص القرآن والحقائق التاريخية).

ومنها رسالة الدكتوراه لنفس الكاتب باسم **Kur'an'ın Yeniden Yorumlanması** (تأويل القرآن من جديد) كما أن من الرسائل التي تجد فيها سمة من الأصالة والتميز رسالة الدكتوراه للأستاذ المساعد الدكتور شوكت كوتان باسم (تاريخية القرآن) **Kur'an'ın Tarihselliği**، وكذا مما يبدو عليها شيء من الأصالة والتميز حسب رأيي دراسات قرآنية مؤلفة باللغة العربية لكاتب هذا البحث ككتاب **ثراء المعنى في القرآن الكريم** طبع في مصر بين منشورات

دار السلام، وكتاب عالمية القرآن رسالة وحضارة، وكتاب دلالة أسماء سور القرآن الكريم من منظور حضاري، طبع كلاهما بمؤسسة الرسالة في بيروت.

ومما يبدو عليه سمة التأصل والتميز تلك البحوث والمقالات العديدة للأستاذ الدكتور محمد باجاجي التي نشرت أولاً في مختلف المجالات والمؤتمرات ثم جمعت ونشرت في كتاب مستقل باسم *Çağdaş Dönemde Kur'an ve Tefsire Ne Oldu* (ما ذا وقع بالقرآن والتفسير في الفترة المعاصرة)، ولا يسعنا طبيعة هذا البحث الأجل أن ندخل في تفاصيل هذه الدراسات والتعريف بها. ولكن من باب التمثيل نلتقط قبسات قليلة من بعض هذه الأعمال. فمثلاً استهل الأستاذ محمد باجاجي حديثه في مستهل بحثه المذكور أعلاه ببيان أن هيمنة العقلية العلمانية على ثقافة العالم سببت تغيراً جذرياً في جميع التقاليد الدينية بما فيها الإسلام أيضاً مع أن العقلية الدينية فيما سبق كانت هي المهيمنة على جميع صفحات الحياة. وأن العلوم التي لها صلة بالأديان والتي كانت المجتمعات سواء في الحضارة الغربية أم في الحضارة الشرقية تصرف طاقة ذهنية كبيرة لها كانت تتحمل مسؤولية وضع نظريات تعرف بالكون والعالم وتأتي بصورة عنها؛ فكان اتجاه علاقة الإنسان مع الإنسان ومع الطبيعة يحدّد من قبل هذه النظريات المستلهمة من الديانات. وكانت كافة الجهود الذهنية تنصب في الإطار الذي تقدمه التقاليد الدينية. وكان فيما سبق أن نظرات الكيانات العلمية إلى العالم كانت مسخرة تماماً للدين ومتأثرة به إلى أقصى الحدود، وكانت نظمت وترتبت على مقتضى تطلباتها. فلما هيمنت النظرة الدنيوية العلمانية في أرجاء المعمورة فقد التقاليد الدينية بما فيها التقاليد الإسلامية موقعها المركزي⁷ وتأثيرها الفعال. وهكذا يستمر باجاجي في بيان ما للإسلام وللعلوم الإسلامية من المكانة المركزية في توجيه شؤون الحياة وتنظيم أمورها عبر التاريخ الإسلامي إلى العهد المعاصر، وينص على كيفية صيرورة النص القرآني مصدراً للأحكام الفقهية وذلك باعتبار حمل ألفاظ النص وعباراته على العموم بالرغم من خصوصية أسباب وروده.⁸ كما يؤكد على أن السنة النبوية وأقوال الصحابة تملكان دوراً تحديدياً في تفسير القرآن.⁹ وبعد تأكده بكلام معقول على مكانة العلوم الإسلامية في توجيه الحياة الاجتماعية،¹⁰ ينتقل إلى بيان التحول المعاصر الذي عاشه العالم أجمع ويعرب عن تداخل العلوم الدينية وفقدانها لمكانتها السابقة في توجيه الحياة وشرح معالمها تجاه ما استورد من الغرب من العلمنة والدنيوية وأنه لا يستساغ للعلوم الدينية حسب المنظور الحديث أن تتدخل في شؤون الحياة وأن تخرج إلى خارج مجالها أو أن تنظر إلى الأحداث وتفسرها من منظورها الديني الخاص بل جميع ما لها أنها تُتناوَل على أنها فرع تال من الفلسفة، ومن علمي الاجتماع، والنفس، ومن علم التاريخ. وكانت تلك العلوم (الدينية) عاشت في فترة ماضية من التاريخ وبقي لها بقية من الآثار في المجتمع فتتناول بحسب هذا المنظور ككونها حدثاً اجتماعياً أو ثقافياً¹¹ لا غير. ثم ينتقل الباحث إلى بيان التحول الاجتماعي في مجتمعاتنا المسلمة،¹² ومنه إلى تعلم العلوم الدينية في الوقت الراهن. فبعد ما جال جولة جد قصيرة في تاريخ تعليم العلوم الإسلامية في تركيا يشخص أموراً هامة: منها أن دراسات العلوم الإسلامية العليا في تركيا تعاني اليوم من جهة الكفاءة تجاه الدراسات العليا في الاستشراق الغربي عقدة نفسية،¹³ وأن هذا التعليم يقدم برنامجاً دراسياً يريد أن ينظر إلى الدين نظرة خارجية ويجعل الدين حسب المنظور العلماني الدنيوي خارج محور تنظيم الحياة.¹⁴ وكنتيجة لهذا: إن هذا البرنامج يعاني نقصاً كبيراً في تعليم الثقافة الدينية وفي تربية رجال الدين. وبطبيعة الحال إن المشكلة تكوّن مشكلة لها أبعاد أخرى غير بعد المنهجية والفشل في تنشئة أعضاء هيئة التدريس.¹⁵ فنرى أن الباحث يتناول قضايا حيوية في حياتنا العلمية والإسلامية يلزم على كل مسلم مثقف معاصر أن يكون له إمام بها حتى يكون على بصيرة مما تعانيه الأمة من مشاكل

7 Paçacı Mehmet, Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire ne oldu, (İstanbul: Klasik yay., 2008), 1.

8 انظر المصدر السابق، ص 3.

9 انظر نفس المصدر، ص 4-5.

10 انظر نفس المصدر، ص 4-6.

11 نفس المصدر، ص 7.

12 انظر المصدر السابق، ص 9-10.

13 المصدر السابق، ص 13-14.

14 المصدر السابق، ص 14.

15 نفس المصدر السابق.

تغطي عامة أرجاء الحياة العلمية والعملية. وهذا يدلنا على أن البعض من باحثي التفسير في تركيا له اهتمام خاص بالأحداث الاجتماعية والتطورات التي عاشتها الأمة في ماضيها القريب فيحاول تقييم البعض من تلك الأحداث بمنظور إسلامي.

إن الأستاذ شخموس دمير يتناول في رسالته للدكتوراه في التفسير وعلوم القرآن قضية " التجديد في تأويل القرآن وانعكاسات العلاقة مع الغرب على تفسير القرآن وتأويله" تلك القضية التي طالما شغلت أذهان كثير من الناس ففي الرسالة يتناول الباحث قضايا حيوية كالتفسير العقلي،¹⁶ وكالمكانة التي أعطاها القرآن للعقل والحد الذي حدده القرآن له.¹⁷ وفي هذه النقطة يمس قضية المقاربات العقلية في تفسير القرآن (أي التفسير العقلي) لدى الحدائث الإسلامية الكلاسيكية. ممثلاً لذلك بمحمد عبده، وأحمد خان الهندي ناقلاً طرفاً من آرائها ضمن ما كتبنا من تفسير بعض الآيات.¹⁸ ومن هنا نجد فرصة سانحة كي ينتقل إلي بيان التفسير العلمي ومبرراته¹⁹ مع بيان وضع التفسير العلمي في العهد الحدائثي،²⁰ ويعقب كل ذلك بانتقاد على التفسير العلمي؛²¹ كما يأتي بإيجاز ببيان مقبول ومعقول عن تاريخ التفسير العلمي.

1. 2. التأثير بالمناهج الغربية

إن المتصفح لما جرى وما هو جار على الساحة التركية في مجال الدراسات القرآنية وغيرها من معظم المجالات العلمية التي تكتب فيها البحوث العلمية والدراسات الأكاديمية يرى بأمر عينيّه تأثير المناهج الغربية في سير الدراسات القرآنية خاصة وسائر المجالات العلمية عامة الجارية في تركيا واضحا. وهذا التأثير ليس خاصا بتركيا فمعظم الباحثين والدارسين الأكاديميين في معظم بلاد العالم الإسلامي متأثرون بتلك الأفكار والتطورات العلمية الوافدة والمستوردة من الغرب. ولذلك أسباب عديدة:

منها تفوق الغرب علمياً، وتفكيرياً، واقتصادياً، وسياسياً، وإدارياً، وتكنولوجياً. وبكلمة أشمل وأوجز: حضارياً. ونشأ من هذا قلة أوفقدان الثقة بالتراث الإسلامي في العلوم والمعارف لدى الكثير من الأكاديميين وغيرهم من المثقفين ومن ثمة عدم الاعتداد بالمناهج التي انتهجها العلماء المسلمون خلفاً وسلفاً. وفقدان الثقة لدى جماهير المثقفين المسلمين الذين يديرون دفة الأمور أتى بكارثة الكوارث ومصيبة المصائب. إذ جل ما تسود الجغرافيا الإسلامية من تدهور، وتبعثر، وتشتت، وتمزق، واستبداد مظلم في التفكير، والإدارة، والسياسة، ومعظم ما جثم على المسلمين من جهالة عمياء، وتقليد أهوج للغرب في كل صغيرة وكبيرة ليست إلا من فقدان الثقة بالتعاليم المنزلة، ومبادئ الدين الحنيف، وأحكام الشريعة الربانية، والمقاربات والعقليات الإسلامية.

ومنها مزيد التواصل بين تركيا والغرب في شتى ميادين الحياة السياسية والاقتصادية والفكرية والعلمية وخصيصاً الأكاديمية فإن مختلف أجهزة الدولة تخصص المزيد من المنح للباحثين الذين يواصلون دراساتهم العلمية في إحدى دول الغرب.

ومنها الترجمة الذريعة المنتشرة لكل ما هب ودب من البحوث والكتابات الغربية في شتى المجالات إلى التركية فلهذا أيضاً أثره البالغ في التأثير بالمناهج والعقليات الغربية سواء منها الضار أو النافع.

ومما يلاحظ على الساحة الأكاديمية في الدراسات الإسلامية في تركيا مما يزيد تأثير الأكاديميين الأتراك بالغرب: أولاً قلة التعمق في العلوم الإسلامية، وضآلة النزود بالمعارف الشرعية لدى الكثير من الباحثين. وهذا يأتي بالكثير من السلبات والأمور الضارة، فإن الناس حينما يرون لأنفسهم العناوين الفخمة والألقاب الضخمة يظنون بأنفسهم الظنون

16 انظر: Demir Şehmus, Kur'an'ın Yeniden Yorumlanması Batıyla Münasebetin Kur'an Yorumuna (İstanbul: Yansımaları, İnsan yay. 2002), 36.

17 انظر نفس المصدر، ص 36-45.

18 انظر نفس المصدر، ص 45-77.

19 انظر نفس المصدر، ص 77-85.

20 انظر نفس المصدر، ص 88-97.

21 انظر نفس المصدر، ص 97-113.

ويستيقنون أنهم وصلوا بتلك الألقاب إلى الدرجات العالية والمراتب السامية في العلم والتفكير -وليس بذاك- فيرون لأنفسهم صلاحية الحديث والحكم فيما ليس من شأنهم.

وثانياً: قلة النزود بمعاني التقى والخوف والخشية من الله، مما يسبب في الناس التوقح والجرأة على الله، وكتابه، وسنة نبيه، وأحكام شرعته والنقول عليه سبحانه بما لم يقله.

وثالثاً غياب المرجعية للعلوم الإسلامية في المجتمع التركي -شأن الكثير من غيره من المجتمعات- وهذا يسبب التخبط في الأفكار والخلط في المناهج والذبذبة بين المسالك والمقاربات العقلية فيما تجوز وما لا تجوز. ورابعاً عدم الاستسلام الكامل للقيم والأحكام الإسلامية.

وخامساً فقدان هيئة مهيبية من العلماء الراسخين الذين لهم مهابتهم في الصدور، ولهم توقيرهم في النفوس، ومن ثمة يمتلكون صدارة المجتمع، ويمسكون بأزمة الأمور، ويأتون في معضلات الأمور والقضايا المستعصية بفصل القول، وينافحون عن الإسلام وقيمه وأحكامه، ولا يخافون في الله لومة لائم.

فهذه الأمور التي عدناها انتشر التأثير بالمناهج الغربية لدى ثلثة من الأكاديميين المسلمين سواء في تركيا أو في غيرها بدرجة أن الرجل إذا نقل في كتاباته من الغربيين ونسخ منظوره البحثي على لفييف من الأفكار الغربية ازداد الثقة به والاطمئنان إلى أفكاره، ونال التقدير العلمي تقيّماته الفكرية وملاحظاته العلمية سواء وافقت المنظور الإسلامي أم لا. والتفكير الغربي والنتائج الأكاديمية التي راجت في أسواق الغرب الفكرية في ساحة العلوم الدينية والاجتماعية معلوم أمرها ومعروف شأنها، فإن المنظور العلمي الغربي صيغ بقولب من الوضعية والإلحادية والدينيوية ليس إلا، وأسس على أسس شديدة من رفض الدين بجميع معالمه وشعائره وعدم الاعتداد بكل ما يمت للدين بصلّة والازدراء بجميع النظرات التي تجعل للدين ثقلاً في كفة الميزان. فهل يتأتى للمسلم أن يقبله في كل ما دب وهب؟ اللهم لا، ثم لا، ثم لا!

ومن أكبر مظاهر التأثير بالمناهج الغربية أنهم يحاولون أن يطبقوا في القرآن تماماً بعضاً من تلك المناهج المستوردة من الغرب كالتاريخانية²² والهرمونوطيقا وأمثالهما إلى درجة أن استيراد تلك المناهج ومحاولة تطبيقها في القرآن أحدث صراعاً عنيفاً بين الطرفين، فإلى جانب من نافح عن أمثال تلك المناهج نفاحاً مستميتاً ترى في العودة الأخرى من يردده رداً علمياً حازماً حاسماً؛ فألف في ذلك على الساحة التركية من الجانبين أعمال عديدة.²³ ومن دواعي الحبور والسرور أن كثيراً من المؤشرات توشّر أن حيوية موضوع تاريخانية القرآن نزلت -ولله الحمد والمنة- من جدول الأعمال اليومية، وأذنت بالرحيل، ودخلت في فترة الذبول، وفقدت حيويتها تماماً. ففي وقتنا الراهن لا تجد تلك المناهج العفنة البالية لها أذناً صاغية، ولا قلوباً واعية، وصار جل الأكاديميين لا يابّهون لها ولا يعبتون بها.

مع العلم أن قضية تاريخانية القرآن قضية حساسة لأقصى الحد وضربة قاتلة في مقاتل الإسلام لأنها إذا قبلت على علاتها فقد القرآن ميزته التشريعية وخصيسته التنظيمية التي هي من أكبر خصائص القرآن وميزاته. فإنها تجعل من القرآن كتاباً ميتاً لا تملك من توجيه حياة الناس وتسديدها إلا شيئاً طفيفاً في الاعتقادات والأخلاقيات فقط -حسب زعمهم- لا يسمن ولا يغني من جوع.

²² انظر على سبيل المثال لا الحصر: Paçacı Mehmet, Kur'an ve Ben Ne Kadar Tarihseliz, (Ankara: Ankara Okulu, 2000), 64-65.

²³ فمثلاً ألف عمر أوزسوي من أساتذة كلية الإلهيات من جامعة أنقرة في إثبات فكرة تاريخانية القرآن ودفاعاً عنها كتاباً باسم: Kur'an ve Tarihsellik (Ankara: Kitabiyat, 2004); Yazıları, وكتب فيه أيضاً أ. د محمد باجاي كتاباً باسم Kur'an ve Ben Ne Kadar Tarihseliz, (Ankara: Ankara Okulu, 2000). وكتب في رد التاريخانية عن القرآن وإثبات أنه فوق الزمان والمكان شوكت كوتان من أساتذة كلية الإلهيات بجامعة مرمرة رسالته للدكتوراه باسم: Kur'an ve Tarihsellik, (Ankara: Kitabiyat, 2007). كما كتب حول الهرمونوطيقا مطلقاً والهرمونوطيقا في القرآن بعض البحوث ككتاب HERMENÖTİK رينشارد ا. بالمر المترجم إلى اللغة التركية، وكتاب Önce Söz Vardı لنخبة من الدارسين الأتراك تناولوا فيها شتى المواضيع المتعلقة بالهرمونوطيقا والتاريخانية.

1. 3. التعددية والتنوعية

إن من خصائص دراسات القرآن في تركيا التعددية والتنوعية، فيبدو للناظر إلى تلك الدراسات القرآنية من قريب أو بعيد أنها ليست منحصرة في مجال واحد ولا محصورة في ساحة أو ساحتين أو ثلاث ساحات مثلاً؛ بل إنها تعددت تعدد موضوعات القرآن وتكثرت تكثراً مجالات التفسير فهي متشعبة الجوانب، متعددة الأطراف، متنوعة الأركان. فربما لا تجد جانباً من جوانب علوم القرآن ولا موضوعاً من موضوعات التفسير ولا مجالاً من مجالات تاريخيهما ولا شخصية من الشخصيات التي أدلت في دراسات القرآن دلوها إلا وترى فيها بحثاً أو أكثر يتناولها بالبحث والتنقيب. فالدراسات القرآنية الجارية في تركيا متعددة الجوانب، ومتنوعة الأطراف، ومختلفة المواضيع، فهي ذات سعة بالغة، وكثرة متجددة، ونمو في ازدياد، وثراء في المواضيع، وتطور في الأساليب.

إن هذه الأرقام حول دراسات القرآن التي سنذكرها هنا ليست بالشكل النهائي ولا بالصورة التحديدية بل إنما هي تقريبية فقط كما أنها لم تستوعب جميع الأزمنة التي ينبغي أن يجرى الإحصاء عليها. فكل ما نسعى أن نستحصله من هذه الأرقام هو أنها تعطينا فكرة كافية عن التعدد والتنوع والثراء اللاتني تسود على الدراسات القرآنية الجارية في تركيا.

ورد في بعض البحوث الجارية حول إحصائيات الأعمال الدراسية القرآنية: أن دراسات علوم القرآن والتفسير في الحقبة الزمنية من عام 1953 إلى عام 2010 من رسائل الماجستير والدكتوراه فحسب عدا سائر الأعمال والبحاث والدراسات الأكاديمية 1412 رسالة؛²⁴ سبعة منها للترقية إلى رتبة الأستاذ المشارك، و359 منها رسائل الدكتوراه، و1047 رسائل الماجستير.²⁵

وفي بعض الدراسات الأخرى: أن المؤلفات التي ألفت في مختلف جوانب الدراسات القرآنية -من سوى رسائل الماجستير والدكتوراه- المنشورة من حدود الخمسينات إلى حدود عام 2007 تبلغ: 550 مؤلفاً.²⁶

أما رسائل الدكتوراه فهي بالغة: 376 رسالة²⁷،

وأما رسائل الماجستير فبالغة: 812 رسالة²⁸،

وأما عدد المقالات فبالغة: 1443 مقالة²⁹،

وأما عدد البحوث التي قدمت للندوات العلمية فبالغة: 477 بحثاً.³⁰

فمجموع ما كتب من الأعمال العلمية في تركيا بين كتاب مؤلف، ورسالة مقدمة لجهة رسمية، ومقالة علمية منشورة، وبحث مقدم لندوة علمية فيما يقارب نصف قرن من الزمن؛ أعني بدءاً من أوائل الستينات تقريباً إلى عام 2007 يبلغ 3658 عملاً علمياً، وهذا عدد لا يستهان به. وأرى والله أعلم أنه أضيف إلى هذا العدد في غضون هذه السنوات السبع نحو من مائتي بحث، إذ يوجد في الساحة التركية سعي حثيث وعمل دؤوب في مجال الدراسات القرآنية. وهذا العدد يزيد كماً لا كيفاً على العدد الذي ذكره. علي شواخ في كتابه **معجم مصنفات علوم القرآن الكريم** إذ ذكر أنه ألف في جميع التاريخ الإسلامي في ساحة التفسير وعلوم القرآن 3281 كتاباً.³¹ وفي هذا دلالة بالغة على تعدد وتنوع وثراء الموضوعات

24 انظر: Heyet, Tezler Kataloğu, (İstanbul: İsam Yay., 2012), 681-787.

25 المصدر السابق، ص 18.

26 Kara Ömer, Tefsir Akademisyenleri Biyografisi, (Bursa: Kurav yay., 2007), 401- 420.

27 المصدر السابق، ص 339- 358.

28 المصدر السابق، ص 359- 400.

29 المصدر السابق، ص 420- 478.

30 المصدر السابق، ص 478- 508.

31 Süleyman Ateş, Kur'an-ı Kerim Tefsiri, (Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988), I. 61-62.

والبحوث والدراسات القرآنية الجارية في تركيا. لأنه ربما لم يبق موضوع إلا وكتب فيه العديد من الأعمال والدراسات والبحوث.

1. 4. التجديدية

إن الدراسات القرآنية الجارية في تركيا تتصف بتجدد ملحوظ في شتى الجوانب:

منها التجدد في المواضيع فتجدد في المؤلفات التركية المعاصرة في مجال القرآن وعلومه جدة ملفقة للنظر في المواضيع التي يتناولها الباحثون الأتراك؛ حيث تناول الكثير من الباحثين في مجال القرآن وعلومه موضوعات كثيرة يتناول جديد وأسلوب جديد ورؤية جديدة؛ كدراسات المسائل التي انتقدتها المستشرقون، وكقضية حقوق المرأة في القرآن، وقضية التفكير في القرآن، والإنسان في القرآن، والعلم في القرآن، والغيب في القرآن، وما إلى ذلك. إلى جانب أن هناك مخالفة في بعض تلك الأعمال لما سار عليه الأقدمون كمسألة وجود النسخ في القرآن أو عدمه؛ فمثلا ألف الأستاذ الدكتور سعيد شيمشك من أساتذة جامعة سلجوق رسالة مستقلة حاول أن يثبت فيها أن لا نسخ في القرآن ومشكلات التفسير ألف فيها أيضا الأستاذ شيمشك المذكور كتابا مستقلا، وكالتأصيل التاريخي للتفسير الإشاري حيث ألف الأستاذ الدكتور سليمان آتش من أعضاء التدريس المحالين على التقاعد كتابا قيما حافلا في تاريخ التفسير الإشاري يذكر فيه مناهجه، ويوصل قواعده، ويثبت أصوله، ويذكر أساطينه المشار إليهم بالبنان كما ترجم الأستاذ آتش المذكور كتابا في علم المعنى - وهو موضوع طريف جدا- باسم God and Man In The Quran (الله والإنسان في القرآن) من المستشرق الياباني Toshhihiko Izutsu كان حافزا قويا لفتح آفاق جديدة على الأكاديميين الأتراك.

إضافة إلى أن التجدد الجاد والثراء الكبير الملحوظ في شتى جوانب التفسير الموضوعي يزيد كل هذا التعدد والثراء وفرة، وسعة، وبركة، وشمولا، واستيعابا.

ومن هنا التجدد في الأساليب؛ فترى أساليب المؤلفين في مجال الدراسات القرآنية مستجدة، والطرائق البيانية فيها قشبية، وسبل الخطاب فيها طريفة يستملحها القارئ التركي ولا يشمئز منها. فالتجدد والطرافة في الأساليب يحوز مكانة كبيرة في تلك الدراسات.

ويتأتى لنا أن نجمل الجانب التجديدي في تلك الدراسات القرآنية في تركيا بما يلي: يتمظهر ذلك التجدد بما يسود على غالب تلك الدراسات من التحقيق العلمي، والحساسية الأكاديمية، والدقة العلمية، والتوسع الموضوعي في تناول الموضوعات، والإحاطة بما تيسر من جوانب الموضوع ومداخله ومخارجه، وتقاسيمه، وتفاريعه، وتفصيله، والنظرة الانتقادية، والمقاربة الأركأولوجية وحفر الموضوعات بالمحك الأركأولوجي، والتأني في مناقلة البحوث، ومن ثمة النزول قدر المستطاع إلى أعماق الموضوع، والوصول إلى أبعادها العميقة، والتنقيب عما لها وما فيها وما عليها، والاستفادة إلى أقصى الحدود بما في الموضوع من المصادر الأصيلة والمراجع القويمة والنزول إلى أعماق أمهات المؤلفات الأساسية الموجودة في ذلك الموضوع. فهذه الميزات هي أهم ملامح ومظاهر التجدد في دراسات القرآن وعلومه في تركيا.

ولا يفوتنا أن نلمح في هذا السياق إلى أن الدراسات القرآنية في تركيا ذات اتجاهين بارزين: أحدهما اتجاه إسلامي سلفي يتناول البحوث والمواضيع على ضوء هدى السلف الصالح ويستقي المعلومات الموثوقة من تراث أسلافنا الكرام ويجعل المرجعية الوحيدة الجديرة بالاعتداد والاعتماد للسلف الصالح ولعلماء الأمة السابقين فحسب، وتجرى البحوث في هذا الاتجاه على بنية قوية وغنية من مراجعة المصادر ومقارنتها ويتكون تأصيل الموضوع وجدته ومستواه الفائق الرائق حسب ما أهدى إليه استعداد الباحث، وسعة اطلاعه، ودقة كناعته، ومقدرته على التركيب، والتحليل، والاستنتاج، والاستنباط. وثانيهما اتجاه غربي ذو طابع غربي عقلائي علماني يتناول المواضيع بالمعايير الغربية، ويوصل البحوث بالأصول الحدائثية، ويرتب الأعمال بالعقلية الغربية، وعلى نحو من الموازين الغربية، وعلى ضوء المناهج الحدائثية، وبالأساليب الغربية العقلانية العلمانية التي تعتمد على العقل والغرب ليس إلا! ولا تتق بالإسلام وميراثه الثري أبدا. ومن

أهم ميزات هذا الاتجاه أنه يجعل حرية التفكير والرأي والعقلانية من أهم شعاراته. فترى البعض ممن يجعلون لأنفسهم صنما من حرية التفكير والرأي ووثنا من تجليل العقل وتقديسه لا يألون طاقة ولا جهدا في سبيل إبداء آرائهم بكل حرية، ولا يراعون في ذلك قداسة ولا حرمة ولا حدا ولا سدا.

2. تقسيم الدراسات القرآنية في تركيا

إن كثرة الموضوعات القرآنية وتعددتها وتشعبها تأتي للباحث بثناء ملموس في سعة مجالات البحث والدراسة وغناء ملحوظ في فسحة ميادين الفحص والتنقيب فيستسنى للمستشرق المظل من عل على هذه الدراسات أن يقسمها من نواحي عدة:

أ- من ناحية اللغة: فمن ناحية اللغة نجد الدراسات القرآنية في تركيا منقسمة إلى ما يلي: 1- المؤلف بالغة التركية وهي تكون الكثرة الكاثرة منها، 2- المؤلف بالغة العربية وهي قليلة فمنها كتاب **كلمات القرآن** تناول المؤلف فيه شرح مفردات القرآن بصورة وجيزة جدا على طراز كلمات القرآن لحسنين مخلوف، ومنها تفسير **أبدع البيان في تفسير القرآن**، طبع ست طبعات وتفسير **خلاصة البيان**. إن هذه المؤلفات الثلاث لملا بدر الدين التلوي الأسعدي من علماء المنطقة الكردية ومن خريجي مدارسها الأهلية. ألف تفسيره الأخير خلاصة البيان - اختصره من أبدع البيان- بصورة مختصرة على نهج الجالين. أما تفسيره الأول أبدع البيان فقد بذل المؤلف حفظه الله فيه جهدا بالغا استغرق أعواما طويلة إذ جمعه المؤلف من أقوال المفسرين القدامى، ولكن بجهد كبير في تنقيح العبارات المنقولة وتهذيبها وترتيبها، وربما صوغها من جديد. فالكتاب مؤلف على النهج القديم تماما، لم يفصل منه ولا قيد شعرة. ومنها تفسير سورة الإنسان لمؤلفه ملا حسني كجر باسم **مواهب الرحمن في تفسير سورة الإنسان** طبع في إستانبول، و**مواهب المنان في تفسير سورة الرحمن** له أيضا طبع في إستانبول 1437\2016، ومنها **تفسير سورة الحجرات** لمؤلفه ملا إحسان كلاهما من علماء الأكراد والسمة الغالبة على هذين المؤلفين أنهما ألفا على النهج القديم وبالأسلوب القديم. ولا يخلو هذا الأخير من ضعف في التركيب وركاكة في التعبير إذ يبدو على بعض عباراته لكنة العجمة. ومنها ما ألفه هذا الفقير من كتبه المنشورة في مختلف البلدان العربية وهي **ثراء المعنى في القرآن الكريم** طبع في دار السلام بالقاهرة 1999، و**دلالة أسماء سور القرآن الكريم من منظور حضاري** طبع بمؤسسة الرسالة في بيروت 2001، و**عالمية القرآن رسالة وحضارة** طبع في مؤسسة الرسالة ببيروت 2002، وأضواء على سورة الملك ويليها بعض جوانب الضعف الإنساني في أربع آي من سورة العنكبوت طبع في إستانبول 1994، و**دروس الأدعية القرآنية ورسالاتها** طبعها دار الكتب العلمية ببيروت 2017، و**إثبات النبوة من خلال آيات الوعيد والعتاب** طبع في بيروت 2018 دار الكتب العلمية، وأسلوب **العظمة في القرآن الكريم** طبع في بيروت **دار المقتبس 2019**، ونشر له باللغة التركية في مختلف موضوعات علوم القرآن ثلاث كتب في اسطانبول في التواريخ المختلفة، وإلى جانب هذه المؤلفات نشر لهذا الفقير باللغة العربية في بعض الموضوعات القرآنية بحوث نشرت في مختلف المجالات المحلية والعالمية. وكذا نشرت له ورقات علمية عدة في مواضيع قرآنية عدة قدمت لندوات ومؤتمرات عالمية انعقدت في مختلف بلدان العالم.

منها ما هو مؤلف باللغة الكردية وهو عبارة عن ترجمات للقرآن الكريم عديدة وعن بعض التفسيرات ألف باللغة الكردية في الفترة الأخيرة. وأما علوم القرآن من سوى التفسير فلم يؤلف فيها لحد الآن كتاب باللغة الكردية ولم يترجم في حدود معرفتي.

ومنها ما هو مؤلف باللغة الإنجليزية وهي قليلة جدا عبارة عن بعض البحوث والمقالات التي كتبت بالإنجليزية للترقية العلمية فحسب.³²

³² انظر: Ömer Kara Tefsir Akademisyenleri Biyografisi, 508-420

ب- من ناحية تناول وصياغة المضمون: تنقسم الدراسات القرآنية في تركيا من هذه الناحية إلى قسمين رئيسيين: 1- الأبحاث الأكاديمية وقد أشرنا فيما سلف إلى جملة من ميزاتها التحديدية، 2- الأعمال الشعبية، وهي بعض المؤلفات التي ألفت في جانب من جوانب القرآن كفضائله أو قرائته وتجويده وكتفسيره وترجمته. إن هذه المؤلفات ألفت بحيث يفهمها ويستفيد منها عامة الشعب مع غض النظر عن توثيق المعلومة بالهوامش والمصادر وبدون أن يراعى فيها المنهج الأكاديمي، والأسلوب العلمي الدقيق، والدقة العلمية الرصينة، وتصحيح المعلومات، وبدون أن يتدخل في الجانب الانتقادي الذي طالما اهتم به الباحثون الأكاديميون. ويوجد من هذا القسم أعمال عدة سواء في تفسير القرآن كتفسير محمود طوبتاش وسواء في فضائل القرآن أو في تجويده وهي كثيرة.

أما الدراسات القرآنية الأكاديمية الجارية في تركيا من ناحية الموضوع والمضمون فتنقسم إلى ما يلي: 1- التفاسير الكاملة، 2- علوم القرآن، 3- التفسير الموضوعي، 4- ترجمة القرآن وسائر الدراسات القرآنية من اللغات الأخرى كالعربية والإنجليزية والفرنسية والفارسية والألمانية وغيرها إلى اللغة التركية.

ثم إن ما كتب في موضوع علوم القرآن والتفسير الموضوعي ينقسم باعتبار نهج التأليف وشكله إلى ما يلي: 1- منها ما ألفت في صورة بحث علمية مقدمة لندوات ومؤتمرات علمية إقليمية أو عالمية. وهذه البحوث ليست في مستوى المقالات والرسائل العلمية الأخرى دقة وضبطاً وتحقيقاً وتدقيقاً وتنقيحاً وتوثيقاً. ومن جراء ذلك تعد خفيفة بالنسبة للمقالات والرسائل. 2- ومنها ما ألفت في صورة رسائل مستقلة إما لنيل درجة الماجستير أو درجة الدكتوراه أو درجة الأستاذ المشارك. وهذه الرسائل لا يألو الباحث جهداً في تنقيحها وتحققها وتدقيقها وتوثيقها كما هو السنة المتبعة في غالب الدراسات الأكاديمية في معظم أقطار العالم. ولكن غير خاف أن أصالة تلك البحوث ومستواها التحقيقي والأكاديمي تختلف من باحث إلى آخر. وهو من أثر ما سنه الله في الكون من سنة التفاضل، ولن تجد لسنة الله تبديلاً.

ونحن بدورنا هذا نقف وقفة ما مع القسمين الأولين: التفسير وعلوم القرآن فحسب. ونحيل الباقي إلى عمل آخر فإن بحثاً كهذا لا يسع إلا هذا القدر.

2. 1. التفاسير

ألف الباحثون الأتراك في الفترة التي انتعشت فيها الدراسات القرآنية -أي بدأً من السبعينات تقريباً- عدة من التفاسير؛ فمنها ما هو مؤلف بالأسلوب الشعبي كما ذكرنا أعلاه أي مؤلف بأسلوب هو أقرب لفهم عامة الشعب وكافة القوم بدون لجوء إلى المناولات الذهنية، والمحاولات الفكرية، والمعالجات التفكيرية وبدون خوض في التحقيقات العلمية، والتدقيقات المعرفية، والانتقادات النظرية. وخير مثال على ذلك ما كتبه محمود طوبتاش من تفسيره Kur'an-1 Kerim Şifa Tefsiri (تفسير القرآن الكريم الشافي)³³ فرغما من أن التفسير طبع في التسعينات لكن لم يلق قبولا شعبيا كافيا.

ومنها ما هو مؤلف بأسلوب علمي رصين منفتح يتناول المفسر المسائل القرآنية على هدي العلم والرصيد العلمي الإسلامي.

وفي هذه النقطة أرى أن من واجبي ومن مستلزمات المسؤولية العلمية أن أشير إلى ضعف إنساني مني به الكثير من الباحثين في بلادنا وهو أن البعض من الباحثين المعاصرين حينما يجدون من أنفسهم إمكانية فهم مقطع أو مقطعين من أحد المتون العربية يظنون بأنفسهم الظنون الكبيرة فيتناولون ما لا ينالونه ويجعلون من أنفسهم حكماً عدلاً على العلم والتاريخ وخصيصاً إذا كان لديهم شيء من العقدة النفسية نحو الغرب أو شيء من الإعجاب بحضارته ومن ثمّة بقمه ومبادئه ونظمه ومعاييرها. فتراه حينذاك لا يغادرون من المسلمات العلمية الإسلامية صغيرة ولا كبيرة إلا أتوا عليها

³³ وحتى تكون على جانب من مدى شعبية هذا القسم انظر على سبيل المثال: Toptaş Mahmud, Kur'an-1 Kerim Şifa Tefsiri, (İstanbul: Cantaş yay. 1998), VIII. 126, 127, 147, 194, 195.

بالرد والإنكار، أو الشك والارتياب، أو الريب والانتقاد لا انطلاقاً من مسلمات علمية راسخة مقبولة لدى جماهير أهل العلم والتقى، بل إحياء من أهوائهم ونزعاتهم النفسانية التي يحكمون عليها بالعلمية والموضوعية فيكيلون للسلف الصالح من السباب والذم والشتم ما تشمئز منه النفوس، وتضيق منه الصدور، وينفر منه الجمهور. مثلاً نجد من الباحثين الأتراك رجلاً غير معروف الجسم ولا الاسم كتب في تفسير القرآن تفسيراً في ثماني مجلدات لا على الترتيب المصحفي بل على ترتيب نزول السور - كما فعله محمد عزة دروزة (ت. 1984) من قبل في تفسيره الحديث، وكما فعله من الأكاديميين الأتراك أ.د. محمد زكي دومان (ت. 2013) رحمه الله - باسم: *Nüzul Sırasına Göre Tebyinü'l-Kur'an* (تبيين القرآن حسب الترتيب النزولي، فهذا القرآن!) فنرى هذا الرجل مثلاً يأول وجود بعض الملائكة المار ذكرهم في القرآن: فيحملها على القوى الطبيعية بعضاً، وعلى الذاكرة بعضاً، وعلى الطاقة بعضاً، وعلى الأمراض وعلى الرياح التي تسبب الأفات الطبيعية بعضاً آخر،³⁴ كما نرى الرجل ينكر شفاعة رسول الله باستدلال تافه لا وزن ولا قيمة له في دنيا العلم والعرفان.³⁵ ومن خلال إلقاء نظرة على الكتاب يظهر للقارئ أن الرجل أتعب نفسه وعانى في تأليف هذا العمل المنحرف نصبا وتعباً بالغا ولكن مثله كمثل من رقم على الماء أو بنى على الهواء في أن سعيه لا طائل تحته. فمع الأسف الشديد يوجد في تركيا من هذا النوع من التفسير الباطل المنحرف بعض لا يستهان به. والسبب في ذلك أنه ليس هناك أية جهة تراقب مثل هذا العمل الهام أي عملية التفسير فنمیز الخبيث من الطيب وتضع عرقلة أمام مثل هذا العمل المضلل. فلا حاجز ولا مانع لأي أحد يكتب على كتاب الله ما شاء وكيفما شاء مما أملتة هواه عليه، فكل يعمل على شاكلته وربك أعلم بمن هو أهدي سبيلاً.

ويتأتى لنا أن نسلط الضوء على بعض نماذج التفسيرات المؤلفة باللغة التركية مكتفين بأشهر ما ألف في هذه الفترة الأخيرة أي مما بعد السبعينات.

1- إن من أشهر ما ألف في التفسير في هذه الحقبة الأخيرة ما كتبه سليمان آتش من تفسيره العصري البالغ عشرين مجلداً باسم *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (التفسير الحديث للقرآن العظيم) فإنه وسع فيه وأظن وأسهب وناول آيات الأحكام وخاض الاختلافات الفقهية وفسر آيات الأخلاق بتفصيل واف كما شرح كثيراً من الآيات على ضوء التطورات الاجتماعية الجديدة. لكن الأمر الذي يחדس سمعة التفسير أن المؤلف لم يتحاش عن الأفكار الحدائثية التي تنزع إلى العقلية الغربية أكثر من العقلية الإسلامية، ولم يتجنب عن ابتداع بعض الآراء الفقهية المخالفة لمألوف الفقهاء ومعروفهم كما لم يبتعد عن الشروح والإيضاحات الشاذة لآيات الكتاب العزيز؛ فمثلاً إن سليمان آتش يرى أن اليهود والنصارى والصابئين ناجون من العذاب إذا وحدوا الله سبحانه وأمنوا بربوبيته ولو لم يؤمنوا برسالة سيدنا محمد صلى الله عليه وسلم.³⁶ وربما لما ورد في هذا التفسير من هذه الوجوه الشاذة الغير الصحيحة، والتأويلات السقيمة، وبعض الاتجاهات المنحرفة لم يلق هذا التفسير قبولا تاماً بين الجماهير التركية بالرغم من وجود كثير من المسائل والفوائد العلمية القيمة فيها.

2- وما ألف في هذه الفترة ذلك التفسير الذي كتبه لجنة علمية مؤلفة من أربع أساتذة جامعيين بتوجيه من رئاسة الشؤون الدينية التركية في خمس مجلدات باسم *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (طريقة القرآن الترجمة والتفسير). إن اللجنة إلى جانب تناولها في مقدمة الكتاب لمواضيع عدة من علوم القرآن³⁷ سارت على منهج نظامي من خلال كتابتها؛ حيث تبدأ في بداية شرح كل آية أو مجموعة من الآيات بترجمة قصيرة لها كما تذكر في بداية تفسير كل سورة نزول السورة، واسمها، والمقصد الرئيس فيها، وخصائصها، وفضيلتها من خلال ما روي من الأحاديث - إن وردت - فيها.³⁸ واللجنة حاولت بجهد المستطاع أن يسلط الضوء على جانب الهداية القرآنية والجانب

34 انظر: Yılmaz Hakki, *Nüzul Sırasına Göre Tebyinü'l-Kur'an İşte Kur'an*, (İstanbul: İşaret Yay., 2007), I, 421.

35 انظر: المصدر السابق، 1، ص 422-424.

36 انظر: Ateş Süleyman, *Kur'an Mesajı*, I, 174-175.

37 انظر: Komisyon, *Kur'an Yolu*, (Ankara: DİB yay., 2007), I, 13-47.

38 فمثلاً انظر المصدر المذكور: I., 53-55, 66-67.

الاجتماعي من أي الذكر الحكيم إضافة إلى أن اللجنة تنقل بين فينة وأخرى من الكتب المقدسة. وأرى أن أوجز ما يعرف بهذا التفسير أنه جمع لأقوال المفسرين القدامى والمعاصرين حسب ما طابت للجنة وأسأغتها ذاتقتها.

3- ومما ألف في هذه الفترة من التفاسير باللغة التركية التفسير الذي كتبه محمد زكي دومان رحمه الله كان أستاذا للدراسات العليا في قسم التفسير وكان عميد كلية الإلهيات من جامعة أرجيس بمدينة قيصريّة. توفي بحادث مرور عام 2013 فهو فسر القرآن في ثلاث مجلدات بأسلوب ليس بالطويل البائن ولا القصير المتردد حسب ترتيب النزول على غرار التفسير الحديث لعزة دروزة.

4- وفسر القرآن أيضا في هذه الفترة الأخيرة في خمس مجلدات سعيد شيمشك أستاذ الدراسات العليا في قسم التفسير في كلية الإلهيات من جامعة سلجوق بمدينة قونية. إن الأستاذ شيمشك رغما مما لديه من التوجه الإسلامي ووعيه لكنه لم ينج من آفة تحكيم العقل في كثير مما لا تستسيغه ذائقة العقلية. فيفسر الكثير من الكلمات القرآنية بذلك المنزع العقلي محاولا من خلال ذلك بنصب بالغ أن يأتي لما قاله من مستند لغوي ولساني. كما أن الأستاذ شيمشك ينفي الشفاعة أيضا بتاتا.³⁹ ومن طريف ما وجدنا عند الأستاذ شيمشك أنه لا يقبل التفاضل بين الأجزاء القرآنية في المثوبة والشرف بحجة أن الكل كلام الله فلا يتأتى فيه التفاضل.⁴⁰

2.2. علوم القرآن

إن المشتغلين في حقل الدراسات القرآنية الجارية على الساحة التركية ينقسمون إلى قسمين أ- الأكاديميون، ب- غير الأكاديميين. أما الأكاديميون فلا يزال عددهم في ازدياد فكلما ازداد عدد المؤسسات الأكاديمية ككليات الإلهيات ومعاهد الدراسات العليا التي تتابع دراسات الماجستير والدكتوراه وكلما ازداد الطلب والإقبال على أعضاء هيئة التدريس في الجامعات كلما ازداد أعداد الأكاديميين في حقل الدراسات القرآنية بتلك النسبة. ومن ثمّة يزداد -ولله الحمد- يوما فيوما الإقبال على تناول المواضيع القرآنية المختلفة المتنوعة المتعددة إلى درجة أن الطلاب الذين يزعمون ابتكارا علميا جديدا أو تناولوا لموضوع علمي لم يسبق من قبل في دراساتهم في الماجستير أو الدكتوراه، يعانون عناء كبيرا في تثبيت وتحصيل المواضيع التي تذهب غلتهم وتروي ظمأهم فيلاحظ الازدياد البالغ في البحوث والدراسات القرآنية كل يوم.

ويمكن تقسيم أعمال دراسات علوم القرآن الأكاديمية في تركيا باعتبار مصدر العمل إلى هذه الأقسام: 1- رسائل الماجستير والدكتوراه ورتبة الأستاذ المشارك، 2- البحوث الحرة والمقالات في الدراسات القرآنية المنشورة في المجالات العلمية المحكمة، 3- البحوث المقدمة للندوات العلمية الواقعة في مجال من المجالات القرآنية. وقد أشرنا فيما سبق إلى عددها.

ولا يفوتنا أن ننوه في هذا السياق بالرصيد الضخم والثروة الغنية الواسعة والفنون المتنوعة والمواد الكثيرة التي تغطي مساحة واسعة من علوم القرآن التي تبوأ مكانها في دائرة المعارف الإسلامية التي تكفل بتأليفها وتمويلها وقف الديانة التركية أبدياً بتأليفها عام 1983، وتم تأليفها عام 2013 في اثنين وأربعين مجلدا بما يقرب من نحو خمسة وعشرين ألف صفحة. استغرق تأليفها نحو من ثلاثين عاما. أنفق عليها أموال كثيرة، وصرف فيها جهود كبيرة، واستنفد لها طاقات جمّة. سهر على أمر تأسيسها وتنظيمها ثم تأليفها وتصنيفها كوكبة من الأكاديميين الأتراك واعتني بتفقيها وتحقيقتها وتهذيبها وتوثيقها لجنة خبيرة بشؤون التحقيق والتوثيق العلمي فجانّت بحمد الله عملا ناجحا وسعيا مثمرا، وخزّانة علمية ثرة مفعمة بفوائد علمية جمّة ومشحونة برصيد حضاري ضخم. وكانت كرد فعل وجواب حسن لما كتبه الغربيون من دائرة المعارف الإسلامية الغربية التي أخفت السم في الدسم وكانت تحرف الكلم عن مواضعها عن علم وقصد في كثير

³⁹ انظر Sait Şimşek, Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri, (İstanbul: Beyan Yay. 2012), I. 272.

⁴⁰ المصدر السابق، ج 1، ص 272.

من موادها، ومع ذلك ترجمت إلى العديد من لغات المسلمين وبقيت على الساحة الإسلامية حقبة طويلة من الزمن بلا منافس ولا معارض يتناولها ويستخدمها الأيدي الأكاديمية المسلمة عن قسر.

يوجد في دائرة المعارف الإسلامية التركية من علوم القرآن مواد كثيرة متنوعة في شتى الجوانب القرآنية، وموضوعات مختلفة غنية مما يتعلق بالقرآن وتفسيره من تاريخ القرآن إلى أسماء السور، إلى بعض مصطلحات التجويد والقراءة⁴¹، إلى أسماء التفاسير، إلى التعريف بسير كثير من المفسرين. ومن أهم ما يلفت النظر في الدائرة ومن أبرز ميزاتها إلى جانب تحقيقها العلمي الدقيق وتوثيقها العلمي الرشيد استيعابها لأهم النقاط الحيوية والأمور الرئيسية والنقاط الضرورية في الموضوعات التي يتناولها الباحثون بدون تطويل ممل ولا تقصير مخل. فمثلا كتب مادة القرآن بشكل مفصل وموسع. إذ تناول في أربعين صفحة كبيرة من مقاس A4 بثلاث عمود في كل صفحة ما يلي من المواضيع القرآنية الهامة: تعريف القرآن واسمه، تاريخه، ترتيبه، ماهيته، مضمونه، إعجازه وأسلوبه، تفسيره وتأويله، علومه، ترجمته، الأحكام الفقهية المتعلقة به، القرآن والكتاب المقدس، الأدب القرآني، المصادر القرآنية⁴².

ثم إنه يمكن جمع الدراسات القرآنية باعتبار موضوعها الذي تتركز عليه إلى هذه الأقسام الرئيسية:

1- ما يجمع علوم القرآن بصفة عامة، على نهج كتاب الإتقان للسيوطي ويوجد من هذا النوع نحو من سبعة مؤلفات أشهرها ما كتبه أ.د. إسماعيل جراح أوغلو (ت 2022) باسم أصول التفسير. هذا الكتاب مكتوب على غرار الإتقان للسيوطي حيث جمع نحوًا من ستين نوعًا من علوم القرآن. وقريب من هذا ما كتبه أ. د. محسن دميرجي بنفس الاسم وربما بنفس المحتوى ولكن بأسلوب أشهى للنائسة ولهجة أكثر إثارة وتشجيعًا لها.

2- ما يتناول موضوعًا من موضوعات علوم القرآن كإعجاز القرآن وإعراب القرآن والناسخ والمنسوخ وأسباب النزول مثلًا، وكتاريخ التفسير الذي هو موضوع شهري في دراسات علوم القرآن التركية حيث جعل له حصة بساعتين أسبوعيًا في كليات الإلهيات. ومن أشهر ما ألف في الموضوع كتاب تاريخ التفسير لجراح أوغلو السابق كتب الكتاب على غرار التفسير والمفسرون لمحمد حسين الذهبي شيرا بشير وذراعًا بذراع كأنه ترجمته. ثم كتب من بعده بنفس الطريقة أ. د. محسن دميرجي ولكن باختصار فكان عمله هذا اختصارًا لما كتبه سالفًا جراح أوغلو. ولنا أيضًا في نفس الموضوع كتاب باسم دراسات علوم القرآن في القرن العشرين، طبع في استانبول. وكتب في الحقبة الأخيرة من الزمن من هذا النوع دراسات كثيرة في موضوعات قرآنية متنوعة.

ويدخل في قسم تاريخ التفسير التعريف بأحد المفسرين القدامى أو المعاصرين وبيان منهجه في التفسير. وهذا القسم كالمجالات الأخرى أيضًا كتب فيه بحوث كثيرة جادة إلى درجة أنه ربما لم يبق مفسر إلا وعمل فيه بحث أو أكثر. وهناك من مشاهير المفسرين كالتطبري (ت 923)، والزمخشري (ت 1144)، والبغوي (ت 1122)، والرازي (ت 1210)، والقاضي (ت 1286)، والقرطبي (ت 1273)، وابن تيمية (ت 1225)، وابن كثير (ت 1373)، والنسفي (ت 1310)، والسيوطي (ت 1505)، وأبي السعود (ت 1574)، والألوسي (ت 1924)، والشوكاني (ت 1834)، وابن عاشور (ت 1868)، ومحمد رشيد رضا (ت 1935)، وسعيد النورسي (ت 1960)، وغيرهم ممن كتب حول مناهجهم واتجاهاتهم في التفسير أعمال كثيرة وبحوث متنوعة إلى جانب ذلك الجم الغفير من الدراسات والبحوث التي كتبت حول تفاسيرهم التي هي أمهات التفسير من كتب ورسائل عديدة. فإن تلك الدراسات الأكاديمية أجريت حول أكثر من جانب من جوانبها العلمية: كالجانب الإشاري، والجانب العلمي، والجانب الإعرابي، والجانب البلاغي، والجانب الفقهي، والجانب العقدي، والجانب الدرائي، والجانب الروائي، والاستشهاد الشعري، والمقارنة بين تفسير وآخر، وما ضاهاها.

41 انظر لمادة القراءة: XXV. 426-435، Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (Ankara: 2000).

42 انظر المصدر السابق، XXVI. 383- 422.

2. 3. التفسير الموضوعي

هناك أعمال أكاديمية أخرى تتناول موضوعا قرآنيا مما يدخل في مجال التفسير الموضوعي بأقسامه الثلاث:⁴³

أ- هناك بحوث تتناول مصطلحا قرآنيا كالأية والتقوى والهدى والفلاح والشرك وغيرها مما يدخل في مجال المصطلحات التي وضعها القرآن تتناولها بالضبط والتحليل والوضع والاستيعاب والجمع. وربما لا يكون الباحث على وعي أنه من مجال التفسير الموضوعي ولكن يتناوله كمفهوم وضعه القرآن لمفهوم خاص -وهو نفس المراد بمفهوم المصطلح - ليس إلا.

ب- وهناك دراسات تتناول موضوعا قرآنيا بالتحليل والتفصيل والتركيب والتوسيع والتأصيل والتدليل كالزكاة في القرآن، والتكافل الاجتماعي في القرآن، والمال في القرآن مثلا، وربما يكون هذا القسم أعظم الأقسام تغطية لساحة الدراسات القرآنية. ويوجد في هذا القسم من الدراسات والرسائل ما يفوت العد والحصر.

ت- تفسير سورة من سور القرآن يتناوله الباحث بالتحليل والتركيب والتأصيل والتفريع والشرح والتفسير. ويحاول تحقيق موضوعات السورة حسبما واتاه مقدرته العلمية وخلفيته المعرفية، ويوجد في هذا القسم أيضا أعمال كثيرة.

ولا يفوتنا أن ننبه على أن اللون الغالب على الأعمال التفسيرية في تركيا هو اللون الاجتماعي الأكاديمي، إضافة إلى أن هناك فقرا ملحوظا وفاقا ملموسة في تزود هذه الدراسات التفسيرية بزاد العلوم العربية والبعض من العلوم الشرعية. ومن هنا عرّف أن ترى الباحث يستنبط بعض الفوائد البلاغية أو النحوية من ألفاظ الآيات القرآنية كما ندر أن ترى في هذه الدراسات تأصيل بعض المستنبطات العلمية على ضوء القواعد الأصولية. فيغلب على هذه الدراسات الجارية على الساحة التركية لون البحث الأكاديمي المشبوع بالنقد والرد والاعتراض والنفوذ إلى أغوار المصادر جمع ما يتعلق بالموضوع منها إلى درجة أنك ترى بين فينة وأخرى في البعض من تلك الدراسات جمعا عشوائيا لا يسمن ولا يغني من جوع.

2.3. الترجمة في الدراسات القرآنية

إن العمل الترجمي في الدراسات القرآنية حظي باهتمام كبير من الدارسين الأتراك سواء في التفسير أو في علوم القرآن أو في ترجمات القرآن المؤلفة بلغة أخرى غير التركية والتي استحدثت في الأوساط العلمية والبيئات الثقافية تقديرا وثقة علميتين. فمثلا ترجم أ.د. عبد العزيز الخطيب من أساتذة كلية الإلهيات في جامعة مرمره باستانبول إلى اللغة التركية ترجمة القرآن باللغة الفرنسية التي ترجمه إليها محمد حميد الله الهندي (ت 2002) كما ترجم إلى التركية التفسير الذي كتبه محمد أسد (ت 1992) باللغة الإنجليزية اثنان من الشباب الذين يجيدون اللغة الإنجليزية.

إن أكثر الترجمات تكون من العربية والفارسية والإنجليزية والفرنسية والألمانية. فترجم إلى التركية العديد من البحوث التي كتبت بإحدى هذه اللغات سواء كتبها المسلمون أو غيرهم من الغربيين وغيرهم. وتغطي هذه الترجمات مساحة كبيرة في الدراسات القرآنية في تركيا. إذ ترجمت إلى التركية جل المراجع التفسيرية الكبرى كتفسير الرازي وتفسير ابن كثير وتفسير المنار وتفسير الميزان وغيرها من الكثير الكثير، وترجم أيضا بعض مراجع علوم القرآن كالإتقان للسيوطي ومؤلفات د. محمد عبد الله دراز وغيرها، كما ترجم من الإنجليزية تفسير محمد أسد -وقد مر- الذي أحدث في الأوساط التركية ضجيجا كبيرا وتأثر به الكثير من الدارسين وخصيصا الحدائين، وترجم من الفرنسية مؤلفات محمد حميد الله المتعلقة بالقرآن، كما ترجم بعض مؤلفات مونتجمري وات (ت 2006) وهكذا....

⁴³ انظر لأقسام التفسير الم وضوعي الثلاث: التفسير الموضوعي لسور القرآن الكريم الذي كتبه ثلة من العلماء تحت إشراف أ.د. مصطفى مسلم، منشورات جامعة الشارقة، الطبعة الأولى، 2010-1431، 1.

3. مناهج البحث

يمكن تلخيص مناهج الباحثين الأكاديميين الأتراك سواء في علوم القرآن عامة أو في التفسير أو في أحد موضوعات علوم القرآن الأخرى خاصة في ثلاثة أقسام رئيسية:

القسم الأول: ما يتناول الموضوع بمحتواه السالف القديم. وفي هذا القسم يتناول الباحث الموضوع بالمنهج الأكاديمي: فيحقق، ويدقق، ويصحح، وينقح، ويشذب، ويهذب، وينظم، ويتمم، ويرتب، ويركب، ويعلق، ويوثق، وينتقد، ويعترض، ويرد ويحجب. ولكن بدون أن يتنازل في كل تلك الأعمال ويرغب عن منهج السلف الأقدمين فيستفيد من التجربة الأكاديمية الجديدة ومن مكتسباتها في التنظيم، والتناول، والمنهج، والتخطيط؛ ولكن بدون أن ينصرف عن أي مسلم علمي ثابت لدي السلف الصالح الأقدمين. ويمكن أن نذكر كمثال لذلك، أعمال الأستاذ الدكتور إسماعيل جراح أوغلو، وأعمال هذا الفقير، وأعمال الأستاذ سعاد يلدريم، وغيرهم.

القسم الثاني: ما يتناول الموضوع بالطريقة الانتقادية الحديثة، والعقلية الغربية البحتة، والمناهج الوضعية العوراء فيزن الباحث من هذا القسم الأمور بالمعايير الغربية والموازن العقلية البحتة حتى ولو تنافى مع روح الإسلام ومع معايير القرآن وموازن الإسلام، إنه يوجد نفر من الباحثين يدخلون تحت هذا القسم ولو كانوا قلة. وترى في بحوث من يدخل هذا القسم ما لا يصدق النفس صدور من مؤمن دعك من أكاديمي يشتغل في قسم علوم القرآن. ولهؤلاء سمات وملامح تميزهم فمن أهمها التحكيم إلى العقل مهما كان الأمر كما أشرنا سلفاً، ومنها قبول الكثير منهم لتاريخانية القرآن وانحصار إمكانية العمل بأحكام القرآن لفترة النزول والعهود المجاورة لها أي إن صلاحية الشرائع القرآنية إنما كانت في المجتمعات البدائية الزراعية لا غير على حد تعبيرهم، وأما المجتمعات المتحضرة المتطورة فلها شأنها في الأحكام وفي تشريع الشرائع وتقنين القوانين،⁴⁴ ومنها التحكيم إلى العقلية الغربية مهما ثقلت النتيجة ومهما كان الوبال وخيماً. ومن هنا ترى هؤلاء الذين يسمون أنفسهم حدثيين عقلانيين يعترضون بذلك فيحكمون في تفسير القرآن بعض القواعد الغربية التي اخترعها الغربيون لتفسير توراتهم وأنجيلهم كالهرمونوطيقا، ولا يبالون في ذلك عهداً ولا وعداء، ولا يرقبون في أية معلومة إسلامية تخالف هواهم وهوسهم إلا ولا ذمة. وقد أشرنا سابقاً في الهامش إلى طرف من أعمالهم وأبحاثهم. وهم في مواقفهم هذه من التحكيم إلى العقل، إلى تاريخانية القرآن، إلى تحكيم الهرمونوطيقا، وإلى إذعانهم واستسلامهم لسانر الأفكار الوافدة من سادتهم الغربيين متأثرون بكوكبة من الحدثيين المسلمين وعلى رأسهم **فضل الرحمن الباكستاني** (ت 1988)، و**نصر حامد أبو زيد المصري** (ت 2010)، و**حسن حنفي المصري** (ت 2021) أيضاً، و**محمد أركون الجزائري** (ت 2010) الراحل قبل بفترة قصيرة، و**محمد عابد الجابري المغربي** (ت 2010)، و**روجيه جارودي** (ت 2012)⁴⁵ الفرنسي الذي أعلن إسلامه ولكن يبدو من كتاباته أنه لم يتخلص من رواسب الأفكار اليسارية خصوصاً، ومن الثقافة الغربية عموماً، فلم يستسلم للإسلام تماماً. إذ المهيم على عقليته هو العقلانية. وأدل دليل على ذلك توصيته بأن يحرق جثمانه بعد موته ربما تأثراً بالديانة الهندوكية.

القسم الثالث: ما يكون مذبذباً بين هذا وذاك، فبعضاً ينافح عن هذا، وبعضاً عن ذلك، فحيناً تراه ينتهج منهج السلف في الدفاع عن بعض من المسائل، ولكن تراه في الوقت نفسه لا يتنازل عن اعتبار فهمه العقلاني حكماً على البعض من المعطيات القرآنية التي يراها منافية لمنظوره الشخصي العقلاني.

وهذا القسم من الباحثين الأتراك الذين لا يخلون من العقدة النفسية تجاه الغرب ومؤسساته الفكرية والعلمية والمعرفية جلهم من الذين يوجد لديهم توجه إسلامي ولكن المشكلة الكبرى عند هؤلاء أنهم لا يستطيعون أن يثبتوا فكراً

44 فمثلاً ألف كل من أ. د. عمر أوزسوي وأ. د. محمد باججي كتاباً مستقلاً في إثبات التاريخانية وقد ذكرنا فيما سلف اسمي الكتابين ونشرهما. وخير جواب ورد عليهم في ذلك كتابان أحدهما بالعربية لكتاب هذا البحث باسم **عالمية القرآن رسالة وحضارة** طبع في مؤسسة الرسالة ببيروت 2002، وثانيهما باللغة التركية للباحث شوكت كوتان باسم تاريخانية القرآن رسالة الدكتوراه. وكلاهما عملان علميان جادان لم يأل الباحثان جهداً في الإحاطة بشتى جوانب الموضوع. ولا عيب غير أن هذا الأخير أفعم بالتحليلات الفلسفية التي يمل القارئ منها أكثر من اللازم فإنه خصص ما يقارب مائة صفحة للتحليل الفلسفي لمصطلح التاريخانية كمفهوم فلسفي ولتاريخه.

45 انظر مثلاً لبعض من أفكاره: Demir Şehmus, Kur'an'ın Yeniden Yorumlanması, s.150- 155.

أمام المؤسسات الفكرية الغربية وتعاليمها ومبادئها وقيمها المستلهمة حيناً من نصرانيتها، وحيناً من وضعيتها، وحيناً من علمنتها، وحيناً من لبراليتها. وليس لديهم مقدره أن يتصلبوا في اعتزازهم بقيمهم الإسلامية، وأن يستمروا في النفاح عن مبادئ دينهم الحنيف، وأن يصمدوا في الدفاع عن معطيائهم العلمية ومسلماتهم العقيدية. فمن جراء ذلك كثر ما تراهم يتحاملون على الألفاظ القرآنية، ويضغطون عليها، ويلوون أعناق النصوص كي يوجهوها وجهة ترضاهم أنفسهم، ويحاولون بما أوتوا من جهد، وقوة، وطاقة أن يصرفوا الألفاظ عن معانيها المتبادرة ويحملوها على معاني ما أنزل الله بها من سلطان، معاني غير صحيحة نقلاً وسماعاً وانطلاقاً من دلالة الألفاظ. وبذلك يحرفون الكلم عن مواضعه، وينقلون النصوص عن محامله.

ففي قضية الرق، وتعدد الزوجات، وقطع اليد في السرقة، والقصاص، وحرمة الربا، وشهادة امرأتين بشهادة رجل، وجعل حصة الولد الأنثى من الميراث نصف حصة الولد الذكر، وأشبه ذلك مما لا يتواءم مع مذاقهم الديموقراطي العلماني الليبرالي، ففي هذه الأحكام وأمثالها التي تثبت بالنص القطعي الواضح الصريح بدون إمكانية احتمال للتأويل والاجتهاد يتكفون ويتعسفون لإتيان تمحلات وتأويلات لا يمكن قبولها سواء من ناحية العقلية الإسلامية البحتة التي سارت عليها الأمة في ماضيها وحاضرها، وسواء من ناحية دلالة النصوص القرآنية التي كانت دلالتها على معانيها -التي كانت مظهر إجماع جميع علماء هذه الأمة عبر القرون الإسلامية كلها من لدن سيدنا محمد صلى الله عليه وسلم إلى هذا اليوم الأسود الذي ظهر فيه قرن الشيطان- أظهر من الشمس في رابعة النهار، وسواء من ناحية سنة الرسول صلى الله عليه وسلم القولية والعقلية الصحيحة، وسواء من ناحية التراث الفقهي من أقاويل العلماء واجتهاداتهم الثرة وآرائهم الغنية. فهم يرتكبون كل أنواع التعسف ويتجشمون كل أقسام التكلف؛⁴⁶ كي يحملوا الألفاظ ما تشتهيهم أنفسهم، وما تمليه عليهم أهوائهم، وكي لا تشتمز منهم سادتهم في الفكر والعقل والتوجيه.

وكان لزاماً علينا أن نبين أن السمة الغالبة على معظم الأكاديميين المعاصرين الباحثين في حقل الدراسات الإسلامية عامة - سواء كانوا من الأتراك أو من غيرهم- هو الانتقاد العقلي الحاد ولو كانت محادة لله ولرسوله. فترى الكثير من الأكاديميين يأتون في كثير من الميادين والمجالات العلمية التقليدية أو العقلية بانتقادات شديدة لاذعة بالغة لا مسوغ ولا مجوز علماً وعقلاً للكثير منها. إذ يرون أن من أهم ما يستلزمه الوصف الأكاديمي ويستوجب هو المخالفة والانتقاد في المجال الذي يجري الباحث فيه دراساته الأكاديمية. كما أن مما يلاحظ لدى البعض من الباحثين الأكاديميين في حقل الدراسات الإسلامية في الفترة المعاصرة الاحتقار لتراث الماضين العلمي، والصيال عليهم بدون مبرر علمي مقبول، ولا مسوغ شرعي معقول، والازدراء بأقوال السلف الصالحين وآرائهم في غالب الأحيان. وفي مجال الفقه الإسلامي حينما يأتي الدور لتقييم آراء الفقهاء الأقدمين يزداد نار هذا الصيال أواراً ويزداد هذا الهجوم عنفاً وناراً.

4. حصص علوم القرآن في المدارس والجامعات التركية

إكمالاً لجميع جوانب تعليم وكتابة الدراسات القرآنية في تركيا أرى لزاماً على أن أشير إلى حصص دروس القرآن والتفسير في الثانوية والمتوسطة وكليات الإلهيات في تركيا. فبحسب البرنامج الحالي في الثانوية والمتوسطة في تركيا إن حصص القرآن تفوز في تدريس القرآن وعلومه بحصة الأسد. إذ حصص مادة تعليم القرآن في ثانوية الأئمة والخطباء ومتوسطتها تبلغ -بحسب برنامج العام الدراسي: 2014-2015- نحو من أربعين ساعة في ثمانية سنوات. أما مجموع حصص مادة التفسير فساعتان فقط أسبوعياً في سنة واحدة من مجموع ثمانية سنوات.

أما حصص مادة التفسير وعلوم القرآن في كليات الإلهيات ففي بعض الكليات: خصص في جميع الفصول الثمانية لعلوم القرآن ثماني ساعات، وفي بعض منها ست ساعات أسبوعياً، توزع على الفصول. إما بصورة أربع في فصل، وأربع في فصل آخر (4+4)، أو بصورة: في كل فصل ساعتان إلى أن ينتهي الساعات الثمانية (2+2+2+2). وخصص للتفسير في ثمانية فصول اثنتا عشرة ساعة وفي بعض منها ثماني ساعات أسبوعياً. في صورة 2+2+2+2+2+2.

46 ولإلمام ببعض تلك التكاليف انظر: s. Paçacı Mehmet, Çağdaş Dönemde Kur'an'a ne Oldu,

أما مادة تعليم القرآن فتقرب في مجموع دراسة كليات الإلهيات عشرين ساعة. في صورة:
2+2+2+2+2+2+2+2.

وهذه الحصص وإن ترى بادئ ذي بدء أنها كافية بأعدادها لكنها في واقع الأمر قليلة وغير كافية للأعاجم إذا أخذنا بعين الاعتبار ضحالة دراساتهم الإسلامية عامة وضآلة ثقافتهم القرآنية خاصة. ومن هنا إذا ألقى نظرة من عل على خريجي هذه المدارس والكليات فوجئ بفشل تندهش منه النفوس وتنكمش له العقول. فبالرغم من تلك الجهود المضنية والعمل الدؤوب لم تؤت لحد الآن المساعي ثمارها. ولكن تباشير النور في دياجير الليل لا تزال تزداد يوماً فيوماً بما نجده على الساحة التعليمية من جهود رجال مخلصين ومساعي خبراء متقنين. والخير كله بيد الله يعطيه من يشاء ويحرمه من يشاء.

نتيجة

إن الدراسات القرآنية الجارية على ساحة تركيا في الفترة المعاصرة مرت بدأ من العشرينات إلى نهاية حدود الستينات بمرحلة عصيبة. ولكن بالرغم من ذلك من الله سبحانه فجاءها فرج قريب ونصر عزيز حيث أخذت بعد الستينات في النمو، والترعرع، والانتشار بسرعة فائقة؛ إذ كتب في شتى مجالات الدراسات القرآنية في جميع مواضيع علوم القرآن عامة وفي التفسير خاصة مآت الكتب والبحوث والدراسات والمقالات المنشورة في شتى جنبات البلاد. هذا من جانب ومن جانب آخر كتب البعض من تلك الأعمال القرآنية بأسلوب شعبي يستهدف إيصال طرف من علوم القرآن، ومعارفه، وثقافته، ورسالاته إلى مختلف أطراف المجتمع كما كتب الكثرة الكثيرة منها بأسلوب علمي أكاديمي رصين يهتم ويلتزم الأخذ بقواعد البحث الأكاديمي ويعتني بالسلوك في مناهج الأكاديميين الجدد. فالكاتب الأكاديمي حينما يكتب في موضوعات القرآن يحقق، ويصدق، ويوثق، ويلق، ويهذب، ويشذب، وينقح، ويصحح حسب مواهبه الشخصية، واستعداده العلمي، ورصيده المعرفي.

ومما لا يغيب عن البصيرة والباصرة ما يتسم به الدراسات القرآنية الحديثة سواء في تركيا أم في غيرها من بلدان العالم الإسلامي من تلك الميزات الحرة بالاعتبار كالأصالة، والتنوع، والتعددية، والتجديدية، والتأثر بالمناهج الغربية المستوردة من مثل التاريخانية والهرمونوطيقا وغيرهما من بعض تلك المناهج التي لا تتواءم مع طبيعة القرآن وسجاياه الربانية أصلاً. ويلاحظ بشكل ملموس في أوساط الأكاديميين الأتراك في مجال الدراسات القرآنية التأثير الظاهر بالحدثة ومخلفاتها الفكرية وأنقاضها الثقافية. ترى الحادثيين ينبشون دوماً بعضاً من تلك الأمور التي لا تتواءم مع مشتهياتهم الفكرية، ونزعاتهم العقلانية، ومواقفهم الليبرالية المستقاة من العقلية الوضعية الغربية كتعدد الزوجات، والقصاص، وقطع يد السارق، وشهادة امرأتين بشهادة رجل، وحكم "للذكر مثل حظ الأنثيين"، وما إلى ذلك وهم في جميع ذلك متأثرون أولاً بالمستوردات الفكرية الغربية وثانياً ببعض من أساطين الفكر الحداثي في العالم الإسلامي كفضل الرحمن الباكستاني، ونصر حامد أبو زيد، ومحمد أركون الجزائري، وغيرهم. مع العلم أن جميع تلك الدراسات لا تنتهج نفس المنهج لأن البعض منها وإن استفاد من طرائق البحث الأكاديمية الجديدة في النقد، والضبط، والتعليق، والتحقيق، والتوثيق، والتنقيح، والتصحيح، والتنظيم، والتقسيم، والتبويب، والترتيب لكن تحافظ في محتواها ومضمونها على المضمون المأخوذ من السلف الصالح وتنتهج نهج العلماء الأقدمين ولا تنصرف عن معانيهم ومضامينهم، كما تحافظ الفئة العاملة بهذا المنهج على التقدير التام والاحترام الكامل للسلف الصالح.

إن التعدد والتكثر والتوسع في الدراسات القرآنية كما، وكيفاً، وموضوعاً، ومضموناً، ومنهجاً، ومسلماً فيما بعد السبعينات في الفترة التي انتشر فيها عدد كليات الإلهيات بين جنبات البلاد في تركيا شيء تهش له النفوس، وتشرح له الصدور. فهناك المآت من البحوث المقدمة للمؤتمرات المحلية والعالمية، وهناك المآت من المقالات المكتوبة باللغة التركية والإنجليزية المنشورة في شتى المجالات المحكمة، وهناك المآت من الرسائل الأكاديمية المقبولة في المحافل العلمية، كما أن هناك العشرات من الكتب المنشورة من دور النشر. كما أن من الملفات للنظر ازدياد عدد ترجمات القرآن وترجمات

الدراسات القرآنية المؤلفة بلغات أخرى إلى التركية على الخصوص. وهذا مؤشر قوي على أن الزمان استدار كهينته يوم خلق الله وأن العاقبة للمتقين.

وصلى الله على سيدنا محمد وعلى آله وصحبه وسلم تسليماً، دعواهم فيها سبحانه اللهم وتحيتهم فيها سلام، وآخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمين.

ثبت المراجع

التفسير الموضوعي لسور القرآن الكريم، شارك في تأليفه ثلثة من العلماء، تحت إشراف أ.د. مصطفى مسلم، 9 مجلدات، منشورات جامعة الشارقة، الطبعة الأولى، 2010-1431

Ateş Süleyman. *Kur'an Mesajı*, Yayın yeri ve tarihi yok.

Elmalı Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. 9 cilt, Eser Neşriyat, 1979.

Demir Şehmus. *Kur'an'ın Yeniden Yorumlanması Batıyla Münasebetin Kur'an Yorumuna Yansımaları*. İstanbul: İnsan yay. 2002.

Heyet, Tezler Kataloğu. İstanbul: İsam Yay., 2012.

Kara Ömer, *Tefsir Akademisyenleri Biyografisi*, Bursa: Kurav Yay., 2007.

Komasyon. *Kur'an Yolu*. 5 cilt, Ankara: DİB yay., 2007.

Kotan Şevket. *Kur'an ve Tarihsellik*. Ankara: Kitabiyat, 2007.

Ömer Nasuhi Bilmen. *Büyük Tefsir Tarihi*. 2 cilt. Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yay., 1960.

Özsoy Ömer. *Kur'an ve Tarihsellik Yazıları*. Ankara: Kitabiyat, 2004.

Paçacı Mehmet. *Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?*. İstanbul: Klasik yay., 2008.

Paçacı Mehmet. *Kur'an ve Ben Ne Kadar Tarihseliz*. Ankara: Ankara Okulu, 2000.

Sait Şimşek. *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*. 5 cilt, İstanbul: Beyan Yay. 2012.

Toptaş Mahmud. *Kur'an-ı Kerim Şifa Tefsiri*. 8 cilt, 1998: Cantaş yay., İstanbul.

Komasyon. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 46 cilt, Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Yılmaz Hakkı. *Nüzul Sırasına Göre Tebyinü'l-Kur'an İşte Kur'an*, 8 cilt, İstanbul: İşaret Yay., 2007.

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
6/2 (Aralık/December 2022), 219-283

Diyanet İşleri Başkanlığının Süreli Yayınlarından Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi Başyazılarında Hadisler

Hadiths in the Editorials/Main Articles of The Diyanet Gazetesi/ Newspaper and Diyanet Aylık Dergi/Monthly Magazine That Are of The Periodic Publications of The Presidency of Religious Affairs

Cenkşu Üçer

Prof. Dr., AYBU, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü
Prof., AYBU, Faculty of Islamic Sciences, Department of Basic Islamic Sciences,
Ankara/Türkiye
E-posta: hcenksuucer@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0001-9874-2990

Büşra Zoba

Yüksek Lisans Öğrencisi, AYBU, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri
Anabilim Dalı
Graduate Student, AYBU, Social Sciences Institute, Department of Basic Islamic Sciences,
Ankara/Türkiye
E-posta: zobabusra94@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3131-4980

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 30 Ekim/October 2022
Kabul Tarihi / Date Accepted: 12 Aralık/December 2022
Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/15 December 2022
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış-Aralık/Winter-December
DOI: 10.46595/jad.1196467

Cite as / Atıf: Üçer, Cenkşu-Zoba, Büşra. "Diyanet İşleri Başkanlığının Süreli Yayınlarından Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi Başyazılarında Hadisler". *Journal of Analytic Divinity*, (Aralık/December 2022), 219-283.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Cenkşu Üçer-Büşra Zoba)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Cenkşu Üçer % 55, Büşra Zoba % 45

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Bu çalışma Diyanet İşleri Başkanlığının süreli yayınlarından Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi Başyazılarındaki hadisler konusunu incelemektedir. 1968’de yayımlanmaya başlayan Diyanet Gazetesi, 1991’den itibaren şekil ve muhteva değiştirerek Diyanet Aylık Dergi adıyla yayımlanmaktadır. Gazete ve Aylık Dergide yer alan ve büyük oranda Diyanet İşleri Başkanlarınca kaleme alınan Başyazılar, Başkanlığın topluma mesajını iletmede önemli bir yere sahiptir. Başkanlık, hizmetlerinde Kur’an(Kitap) ve Sünnet’i esas aldığı belirtmektedir. Kitap ve Sünnet, “Kur’an-ı Kerîm ayetlerinin (Kitap) ve Hz. Peygamber’in (sav) sözleri, fiilleri ve takrirlerinin (Sünnet), gerek müçtehidin/âlimin gerek mezheplerin icthad sistematığı içerisinde anlamlandırılıp mükellef/kişi açısından dinî bir hüküm şeklini almış halî” olarak ifade edilebilir. Dolayısıyla Sünnet’in önemli unsuru olan hadisler, bütün Müslümanlar nezdinde hem dinî hem sosyo-kültürel hayat açısından son derece önemlidir. Çalışmada, Başkanlığın hizmetlerindeki yaklaşımının genel çerçevesinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Gazete, Aylık Dergi ve Başyazılarının gündem konuları ile Başyazılardaki hadisler, Anayasa ve Kanun’un Başkanlığa verdiği yükümlülüklerle göre “iman esasları ve inanç konuları, ibadetler, ahlak, birlik ve beraberlik, dinî sosyo-kültürel ve aktüel hayat” tasnifiyle incelenmiştir. Kasım 1968’den Aralık 2021’e kadar yayımlanan 648 Başyazı üzerinden yürütülen bu nicel çalışmanın “Başyazılardaki hadislerin büyük oranda ahlak, birlik ve beraberlik, dinî sosyo-kültürel hayatla ilgili konularda ve bağlı içeriklerde olacağı” yönündeki hipotezi, araştırma sonucunda doğrulanmıştır. Hadislere yer verilen 510 Başyazıda, hadislerin yaklaşık %10,5’i iman esasları, inançlar, ibadetler ve ibadet hayatı ile ilgili iken; 89,5’i genel kategori olarak ahlak alanını ilgilendiren bir çerçevededir. Bu, Başkanların/Başkanlığın, dinî ve sosyal hayatın İslam dininin bireysel ve toplumsal ahlak alanında getirdiği prensiplerle inşa edilip insanın ve toplumun manevî-maddî huzurunun sağlanmasına yönelik bir tavır sergilediğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Diyanet İşleri Başkanlığı, Diyanet Gazetesi, Diyanet Aylık Dergi, Başyazılar, Hadisler

Abstract

This study examines hadiths in the editorials/main articles of the Diyanet Gazetesi/ Newspaper and Diyanet Aylık Dergi/Monthly Magazine that are of the periodic publications of The Presidency of Religious Affairs. The Diyanet Gazetesi/Newspaper, which started to be published in 1968, has been published as Diyanet Aylık Dergi/Monthly Magazine since 1991, changing its form and themes. Editorials in newspapers and monthly magazines, mostly written by the Directorate of Religious Affairs, have an important place in conveying the Directorate's message to society. The Directorate of Religious Affairs states that its services are based on the Qur'an (Book) and Sunnah. The Book and the Sunnah can be expressed the interpretation of the verses of the Qur'an and the words, actions and approvals of the Prophet Muhammad (pbuh) within the jurisprudence system of both the mujtahid/jurist and the sects and to be a religious basis for the obligated/person in the form of a religious decree. Therefore, hadiths, which are an important element of the Sunnah, are extremely important for all

Muslims in terms of both religious and socio-cultural life. This study, it is aimed to reveal the general framework of the approach of the Directorate in its services. The agenda topics of the newspaper, monthly magazine, and the hadiths in the editorials were analyzed according to the obligations given to the Directorate by the constitution and the law, with the classification of "the pillars of faith and the creedal principles, worship, morality, unity, and solidarity, religious socio-cultural and actual life". The hypothesis of this quantitative study, conducted on 648 editorials published from November 1968 to December 2021, that "the hadiths in the editorials will be mostly about morality, unity and solidarity, religious socio-cultural life and related contents" has been confirmed as a result of the research. Of the 510 editorials that include the hadiths, about 10.5% of the hadiths are about the pillars of faith, beliefs, worship, and life of worship; 89.5 of them are in a framework that concerns the field of morality as a general category. This shows that the Directorates/Directorate adopt an attitude towards ensuring the spiritual-material peace of people and society by building the religious and social life with the principles brought by the religion of Islam in the field of individual and social morality.

Key Words: The Presidency of Religious Affairs, Diyanet Newspaper/Diyanet Gazetesi, Diyanet Monthly Magazine/Diyanet Aylık Dergi, Editorials/Main Articles, Hadiths.

Giriş

Bu çalışma, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 1968 yılından bu yana süreli yayın olarak ve birbirinin devamı mahiyetinde neşredilen Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi'nin Başyazılarında yer verilen hadisler konusunu ele almaktadır. Bir kamu kurumu olarak Başkanlığın yürüttüğü bütün hizmetlerinde Anayasa ve kanunlar ile bunlar çerçevesinde çıkarılan mevzuat hükümlerini esas alacağı açıktır. Bu itibarla Başkanlık ve hizmetlerini ele alan çalışmaların bu noktayı dikkate alması yerinde olacaktır. Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi ile Başyazılarını farklı yönleriyle ele alan çalışmaların bu çerçeveyi merkeze aldığı ve konuların daha çok kanunun süreç içerisinde Başkanlığa verdiği yükümlülükler göre "iman esasları ve inanç konuları, ibadetler, ahlak, birlik ve beraberlik, dinî sosyo-kültürel ve aktüel hayat" şeklinde genel bir tasnife tabi tutularak işlendiği görülmektedir.¹ Diyanet Gazetesi Başyazılarının konularının ilgili başlıklara taksimi sonucunda ortaya çıkan tabloya göre, Başyazıların 22'si (% 8) iman esasları ve inanç konuları ile ibadetler ve ibadet hayatı hakkında iken; 255'i (% 92) ahlak, birlik ve beraberlik ve dinî sosyo-kültürel hayatla ilgili bir çerçevededir."²

¹ Cenksu Üçer - Hatice Kübra Çelebi, "Diyanet Aylık Dergi ile Başyazılarının Gündem Konuları ve Başyazılarda Yer Verilen Kur'an Ayetleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Journal of Analytic Divinity* 5/2 (2021), 136-137; Üçer, "Diyanet İşleri Başkanlığı ve Dinî Söylemi", 67-69; Cenksu Üçer, "Diyanet İşleri Başkanlığı ve Dinî Söylemi -Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi Başyazıları Örneğinde-", *İlahiyat Akademi Dergisi* 14 (Aralık 2021), 68.

² Üçer, "Diyanet İşleri Başkanlığı ve Dinî Söylemi", 79-81.

Yakın bir çerçevenin Diyanet Aylık Dergi gündem konuları ve Başyazıları için de söz konusu olduğu tespit edilmiştir. Nitekim Aylık Dergi'nin araştırmaya esas olarak alınan sayılarının gündem konularından 40 adeti (%11) iman esasları ve inanç konuları ve ibadetler hakkında iken; 320 adeti (% 89) -ahlak, birlik ve beraberlik, dinî sosyo-kültürel hayatla ilgili olmak üzere- yüksek bir oranla genel kategori olarak ahlak alanını ilgilendiren bir çerçevededir.³

Diyanet Aylık Dergi'nin söz konusu 360 sayısı Başyazısının 40 adeti (yaklaşık % 11) iman esasları ve inanç konuları ile ibadetler hakkında iken; 320'si ahlak, birlik ve beraberlik, dinî sosyo-kültürel hayatla ilgili olmak üzere toplamda yaklaşık % 89'lik yüksek bir oranla genel kategori olarak ahlak alanını ilgilendiren bir mahiyettedir.⁴ Başyazılarda yer verilen ayet-i kerimelerin %83'ünün (seksen üç), yine genel olarak ahlak kategorisinde değerlendirilecek şekilde ahlak, birlik ve beraberlik, dinî sosyo-kültürel hayatla ilgili konularda ve içeriklerde olduğu dikkat çekmektedir.⁵

Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi'nin Başyazılarında yer verilen hadisler konusunu nicel olarak ele alan bu çalışmanın temel hipotezi, yukarıda zikredilen çalışmalarda ortaya çıkan çerçevenin hadisler bağlamında da teyit edileceği ve Başyazılarda yer verilen hadislerin büyük oranda ahlak, birlik ve beraberlik, dinî sosyo-kültürel hayatla ilgili konularda ve bağlı içeriklerde olacaktır.

Araştırma ve yayın etiği kuralları doğrultusunda yürütülen bu çalışma, daha önce yürütülen çalışmalarda dikkate alındığı üzere Diyanet Gazete ve Aylık Dergi Başyazı gündem konularının, kanunun Başkanlığa yüklediği görevler merkeze alınarak tasnif edilmesi ve bu yazılarda hangi hadislere yer verildiği üzerinde durularak yürütülmüştür. Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergide yer alan Başyazılarla sınırlandırılmış olan bu çalışmada, elde edilen verilerin analizi ile Başkanlığın hizmetlerinde önem verdiği hassasiyetlerin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

1. Diyanet İşleri Başkanlığı: Kurumsal Yapısı ve Görev Tanımlarına Dair Kısa Tarihçe

Osmanlı'da Şeyhulislamlık, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nde ise Şer'iyye ve Evkâf Nezâreti'nin yürütmüş olduğu adalet, din hizmeti, eğitim, vakıflar vb. alanlardaki

³ Üçer-Çelebi, "Diyanet Aylık Dergi ile Başyazılarının Gündem Konuları", 142-144.

⁴ Üçer-Çelebi, "Diyanet Aylık Dergi ile Başyazılarının Gündem Konuları", 144.

⁵ Üçer-Çelebi, "Diyanet Aylık Dergi ile Başyazılarının Gündem Konuları", 170.

görevlerden⁶ sadece din hizmeti alanında görev icra etmek üzere yetkilendirilerek⁷ Türkiye Cumhuriyeti'nin anayasal bir kurumu vasfıyla genel idare içerisinde yer verilen Diyanet İşleri Reisliği/Başkanlığı'nın kurumsal yapısı ve görev tanımlarının, ülkenin tecrübe etmiş olduğu siyasî, iktisadî, dinî, kültürel vb. gelişmelere bağlı olarak şekil aldığı ve alacağı hususunda şüphe yoktur.

Diyanet İşleri Reisliği'nin 03 Mart 1924 tarihli ve 429 sayılı "Şer'îye ve Evkâf ve Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair" kuruluş kanununda kurumun görevleri "İslam Dininin inançları ve ibadet esasları ile ilgili işleri yürütmek ve ibadet yerlerini yönetmek" olarak belirlenmiş;⁸ 2800 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun gereğince çıkarılan 11 Teşrinisani 1937 tarihli ve 7647 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilâtı'nın Vazifelerini Gösterir Nizamname'de "toplumu din konusunda aydınlatma" hususu zikredilmiş;⁹ 23 Mart 1950 tarihli ve 5634 sayılı Kanun ile kurumun adı Diyanet İşleri Başkanlığı şeklini almış ve kurumdaki mevcut birimler yeniden yapılandırılarak isimlendirilmiş, yeni bir takım birimler ve görevler eklenmiş;¹⁰ Başkanlığa 1961 Anayasası'nın 154. maddesinde "Genel idare içerisinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir." ifadeleriyle yer verilmiş;¹¹ Başkanlığın 1961 Anayasası'nda işaret edilen ve bugünkü mevcut halini büyük oranda oluşturan 633 sayılı özel kanunu, 22 Haziran 1965 tarihinde yürürlüğe girmiş ve Kanun metnine "ahlak" ibaresi ve "toplumu din konusunda aydınlatma" hükmü eklenmiş;¹² 1982 Anayasası'nın 136. maddesi ile Başkanlığın zikredilen görevlerini "laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek" yerine getireceği hüküm altına alınmış;¹³ 13 Temmuz 2010 tarihli ve 27640 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan 01 Temmuz 2010 tarihli ve 6002 sayılı

⁶ Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Şeyhülislamlık Müessesesi", *İslâm Medeniyeti* 5/2 (1981), 52-54; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984), 179-189; Ramazan Boyacıoğlu, "Tarihi Açından Şeyhülislamlık, Şer'îye ve Evkaf Vekaleti", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 169-170; Kemalettin Taş, "Osmanlı Yönetim Sisteminde Şeyhülislamlık Kurumu -Sosyolojik Bir Çözümleme-", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/1 (2005), 84-95; Ali Akyıldız, "Şer'îyye ve Evkaf Vekaleti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/7; Mehmet İpşirli, "Şeyhülislam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/94-95.

⁷ Davut Dursun, *Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1992), 263-311; Seyfettin Erşahin, "Bir Cumhuriyet Kurumu Olarak Diyanet İşleri Başkanlığının Tarihi Kökeni (Ümmet Yapısından Millet Yapısına)", *Din Hizmetleri ve Din Eğitiminde Türkiye Tecrübesi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 36-40.

⁸ Şer'îye ve Evkâf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun, *Resmî Ceride (Gazete)* 63 (29 Receb 1342/3 Mart 1924), Kanun No: 429 (6).

⁹ Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkındaki Kanun (DİB Teşkilat e Vazifeler Kanunu), *Resmî Gazete* 3035 (22 Haziran 1935), Kanun No: 2800 (5376-5377).

¹⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 Sayılı Kanun'da Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanuna Ek Kanun (DİB 3665'e Ek Kanun), *Resmî Gazete* 7469 (29 Mart 1950), Kanun No: 5634, (18202-18204).

¹¹ T.C. Anayasa (1961), *Resmî Gazete* 10859 (20.07.1961), Kanun No: 334, m. 154 (4653).

¹² Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun (DİB Kanun), *Resmî Gazete* 12038 (2 Temmuz 1965), Kanun No. 633, m.1.

¹³ T.C. Anayasa (1982), *Resmî Gazete* 17863 (Mükerrer) (09.11.1982), Kanun No: 2709, m. 136 (39).

Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile müsteşarlık düzeyinde yapılandırılan Başkanlıkta yeni hizmet birimleri oluşturularak birim sayısı artırılmış, cami dışı alanlarda hizmet yürütebilmesi sağlanmış, uluslararası alanda yürüttüğü hizmetler yasal statüye kavuşturulmuş, radyo ve televizyon kurması gibi yeni hizmet alanları ihdas edilmiş;¹⁴ ülkede Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçilmesiyle birlikte Başkanlık 02 Temmuz 2018 tarihli ve 703 sayılı KHK'nin 141'inci maddesiyle Cumhurbaşkanlığı'na bağlanmış, söz konusu KHK ve devamında yapılan kanunî düzenlemeler ile dijital yayıncılık, Kur'an-ı Kerim meâllerini incelemek, öğrenci yurtları, eğitim kurumları, ceza infaz kurumları vb. farklı kurumlarla işbirliği yapmak suretiyle buralarda manevi danışmanlık ve din hizmetleri yürütmek, ayrıca göçmen, engelli, bağımlı vb. desteğe muhtaç kesimlere manevî danışmanlık hizmeti vermek, ihtiyaç duyulan yerlerde okuma salonu, gençlik merkezi vb. yerler açmak, nikahların müftülerin tarafından da kısılması¹⁵ gibi Başkanlığın hizmet alanlarının genişletilip geliştirilmesini içeren düzenlemeler yapılmıştır.¹⁶

Günümüz itibariyle Başkanlığın mevcut durumu Anayasa'nın 136. maddesinde şu şekilde ifade edilmektedir: "Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir." yapılan son düzenlemelere göre Başkanlığın 633 sayılı özel kanununda ise şu hükümler yer almaktadır: "İslam Dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek üzere; Cumhurbaşkanlığına bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur."

2. Dinî Hüküm Açısından Müslümanların İki Temel Kaynağı Kitap ve Sünnet'in Önemi

2.1. Kitap ve Sünnet Kavramları ve Ayet/Kitap ve Hadis/Sünnet İlişkisinin Mahiyeti (Fıkıh Usûlü Açısından)

Konuya girerken öncelikle iki hususa işaret etmekte fayda vardır. Birincisi bizzat Kur'an-ı Kerim'in ifadesiyle İslâm dininin Müslümanlar açısından uyulması gereken iki

¹⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (DİB Değişiklik Kanun), *Resmî Gazete* 27640 (13.07.2010), Kanun No: 6002.

¹⁵ Anayasada Yapılan Değişikliklere Uyum Sağlanması Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname (KHK 703), *Resmî Gazete* 30473 (3. Mükerrer) (09 Temmuz 2018), KHK No: 703, m. 141.

¹⁶ İsmail Kara, "Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000), 39-40; İstar Gözaydın, *Diyanet Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi* (İstanbul: İletişim, 2020), 62-92; Bahset Karşlı, "Cumhuriyet Dönemi Din-Siyaset Tartışmaları: Ahmet Hamdi Akseki Örneği", *Turkish Studies Türkoloji Araştırmaları* 9/5 (2014), 1279-1298; Ömür Aydın, "Diyanet İşleri Başkanlığının Hukuki Statüsü Üzerine Tartışmalar", *Akademik İncelemeler Dergisi* 14/2 (2019), 268; Cenksu Üçer, "Diyanet İşleri Başkanlığı ve Dinî Söylemi -Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi Başyazıları Örneğinde-", *İlahiyat Akademi Dergisi* 14 (Aralık 2021), 29-32.

ana otoritesi Allah ve Rasûlü'dür.¹⁷ Dolayısıyla Allah'ın kelâmı/vahyi Kur'an'ı Kerim ve Hz. Peygamber (sav), tarih boyunca Müslümanlar nezdinde gerek ilmî disiplinler gerek mezhebî ve meşrebî yapılar gerekse dinî ve sosyo-kültürel hayat açısından hem itikadı/inancı hem düşünceyi hem de amelî hayatı belirleyen en temel iki kaynak olarak kabul edilmiştir.

İkincisi her bir mezhep, ekol, gelenek ya da grubun kendine özgü bir varlık algısı, zihniyeti, olay ve olguları anlamlandırma ve görüşlerini ortaya koymada bir sistematığı vardır. Kavramlar bu zihniyet ya da sistematığın işletilmesinde en önemli unsurların başında gelmektedir.¹⁸ Bir olgu, zihniyet ve sistem farklılığından kaynaklı olarak farklı mezhep/ekollerde farklı kelimelerle ifade edilebilirken; yine bir kelime farklı mezhep/ekollerde farklı şekilde anlamlandırılarak kavramsallaştırılabilir. Söz gelimi sorumluluk doğuran insan fiilleri konusunun ele alındığı "kader ve kazâ" hususunda konunun Allah'a teallük eden kısmı Mâturîdî geleneğe "kader" kavramıyla; Eş'arî geleneğe "kazâ" kavramıyla ifade edilmektedir.¹⁹ Yine fıkıh mezheplerinden Hanefîler ile Şâfiîlerin "ef'âl-i mükellefin"i anlamlandırmaları farklı olmuş, söz gelimi Şâfiîler "kesin bir delille ve kesin bir surette yapılması istenen dinî yükümlülüğü" vacip kavramıyla ifade ederken; Hanefîler bunu farz ve vacip şeklinde iki kademeli olarak ele almışlardır.²⁰ Bir kelimenin farklı anlamlarda kullanılması hususunda da "şeyhayn" kelimesinin Ehl-i Sünnet anlayışında şekillenen hadis ilminde Buhârî ve Müslim'i ifade ederken; İslâm Tarihi, Kelam ve Mezhepler Tarihinde siyaset/hilafet alanında bu kelime ile Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in; Hanefî fıkıh geleneğinde Ebû Hanife ve Ebû Yûsuf'un, Şâfiî fıkıh geleneğinde ise Abdülkerîm er-Râfi'î ve Nevevî'nin kastedilmesi²¹ örnek olarak zikredilebilir.

Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber (sav) bütün fıkıh mezhepleri nezdinde de dinî/şer'î hükümler açısından en temel iki kaynak/aslî delil olarak benimsenmiş, fıkıh usûlünde bu iki temel kaynak/aslî delil Kitap ve Sünnet olarak isimlendirilip sistemleştirilmiştir.²² Bu itibarla ayet-i kerîmelerin delâletlerinin anlaşılmasındaki

¹⁷ Allah ve Rasûlü'ne itaat konusunda Kur'an-ı Kerim'de pek çok ayet-i kerîme bulunmaktadır. Bazıları için bkz. Âl-i İmrân, 3/31; Nisâ, 4/13-14, 69, 80; Mâide, 5/92; Enfâl, 8/1, 20, 24, 46; Ahzâb, 33/36; Muhammed 47/33; Fetih, 48/17; Hucûrât, 49/14; Nûr, 54/52, 54.

¹⁸ Mehmet Ali Büyükkara, "İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Terminolojiyle İlişkili Sorunlar", *İslâmî Araştırmalar* 19/2 (2006), 257.

¹⁹ Cağfer Karadaş, "İman Konuları: Kader ve Kazaya İman", *İslam'a Giriş* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), 194-198; Abdullah Namlı, "Kazâ ve Kadere İman", *İslâm İnanç Esasları*, edit. Vecdi Sönmez - Hilmi Karaağaç (Ankara: Lisans Yayıncılık, 2021), 98; Yusuf Şevki Yavuz, "Kader", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/58; Metin Özdemir, *İslam İnanç Esasları* (Ankara: Bilay Yayınları, 2017), 195; Namlı, "Kazâ ve Kadere İman", 98-99.

²⁰ Ali Bardakoğlu, "Fıkıh", *İlmihal* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 1/163-164; Salim Ögüt, "Ef'âl-i Mükellefin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 452.

²¹ Mehmet Efendioğlu, "Şeyhayn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/80.

²² Ali Bardakoğlu, "Delil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/139; Zekiyüddin Şa'ban, *İslâm Hukuk İliminin Esasları (Usûlü'l-Fıkıh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990), 39; İbrahim Kâfi Dönmez, "Fıkıh", *İlmihal I* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), 144; Ahmet Yaman - Halit Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2013), 42; Saffet

metodolojik ihtilaflar ve farklılıklar göz önünde bulundurularak bir değerlendirme yapıldığında, bir fıkıh usûlü terimi olarak Kitap'ın; "Kur'an-ı Kerîm ayetlerinin, gerek müçtehidin/alimin gerek mezheplerin ictihad sistematîği içerisinde anlamlandırılıp mükellef açısından somut dinî bir hüküm halini almış şeklini ya da referans boyutunu ifade ettiği"²³ söylenebilir. Şüphesiz Kitap'tan sonra dinî hükümlerin ikinci ana kaynağı Sünnet'tir. Sünnet'in Kitap'tan sonra, hatta Kitap gibi dinî hükümler için bir kaynak olarak sistemleştirilmesinde İmam Şâfiî'nin (ö./204) önemli bir rolü olduğu bilinmektedir.²⁴ Kitap tanımında olduğu gibi bir fıkıh usûlü terimi olarak Sünnet hakkında da, gerek sübûtunun gerek delâletinin anlaşılmasındaki metodolojik ihtilaflar ve farklılıklar göz önünde bulundurularak bir değerlendirme yapıldığında; "Hz. Peygamber'in (sas) sözleri, fiilleri ve takrirlerinin, müçtehidin/alimin ictihad sistemi ya da mezhebin sistematîği içerisinde değerlendirilip mükellef açısından somut dinî bir hüküm halini almış şeklini ya da referans boyutunu temsil ettiği"²⁵ biçiminde bir çerçeve çizilebilir.

2.2. Mezhep, Ekol ve Geleneklerde Sünnet ve Hadislerin Önemi

Her ne kadar dinî düşünce ve hayatın oluşumunda akıl-nakil ilişkisi bağlamında ortaya çıkan tavır farklılığını ifade eden Ehl-i Rey ve Ehl-i Hadis ekolleri arasında İslâm

Köse, *İslâm Hukukuna Giriş* (İstanbul: Hikmetevi, 2017), 120-126; Kaşif Hamdi Okur, *Güncel Konularla İlm-i Hâl* (Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2018), 23-24.

²³ Ali Bardakoğlu, "Genç İlahiyat", *Diyanet TV* (31 Ocak 2018), 50:43-52:00. Şer'î hükümlerin ilk kaynağı olarak Kitap konusunu ele alan çalışmaların Kitap'ın hükümlere delâletini açıklarken ayet lafızlarının delâletinin kat'îliği/zannîliğine işaret edip müçtehitlerin bu konudaki tercihleri, anlayış ve istinbat farklılıklarına işaret etmeleri bu manayı teyit etmektedir. Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, 56-62; Dönmez, "Fıkıh", 145; Ali Bardakoğlu, "Kitap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26/122-124; Yaman - Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş*, 42-43; Köse, *İslâm Hukukuna Giriş*, 120-124.

²⁴ Murteza Bedir, "Sünnet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/150-151; İshak Emin Aktepe, "İmam Şâfiî'nin Sünnet Anlayışı", *Gelenekselci ve Modernist Paradigmalar Kısacasında İmam Şâfiî*, edit. Mahfuz Söylemez (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014), 161-179. Ayrıca bkz. Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 41-42; Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu* (Ankara: Otto, 2017), 96; Musa Eşit, *İmâm eş-Şâfiî'nin Hadis Usûlünün Gelişimine Katkısı ve Erken Usûl Eserlerine Etkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 71-135.

²⁵ Şer'î hükümlerin kaynağı olarak Sünnet konusunu ele alan çalışmaların Sünnet'in hükümlere delâletini izah ederken hadislerin sübut ve delâletinin kat'îliği/zannîliğine işaret edip gerek müçtehitlerin gerek mezheplerin bu konudaki tercihleri, anlayış ve istinbat farklılıklarına işaret etmeleri bu manayı açıkça teyit etmektedir. Bu çerçevenin detayları hakkında bkz. Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, 63-89; Dönmez, "Fıkıh", 145-146; Bedir, "Sünnet", 150-153; Yaman - Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş*, 44-46; Köse, *İslâm Hukukuna Giriş*, 124-126. "Fıkıhta gerek muâmelât gerek ibadetler alanında Hz. Peygamber'in (sav) sünnetinin fakihler tarafından lafzî anlamıyla alınmayıp gelen rivayetin arka planına inildiği, Hz. Peygamber'in bir hadisi hangi sıfatla ve konumda ve ne gibi bir amacı gözeterek söylediğine dair tartışma açılıp hadise geniş açılı yorumların yapıldığı bilinmektedir." Hadis, sîret ve sünnet ilişkisinin çerçevesi ile birlikte bu noktada farklı konulardaki örnekler hakkında bkz. Ali Bardakoğlu, *İslâm Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016), 159-214. Sünnetin erken dönemlerden itibaren kavramlaşma süreci hakkında bkz. Bünyamin Erul, *Sahabe'nin Sünnet Anlayışı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 14-77. Tarih boyunca alimlerin ortaya koydukları farklı sünnet taksimatları ve sünnetin bağlayıcılığıyla ilgili mülahazalar hakkında bkz. Halil İbrahim Doğan, "Muhtelif Âlimlerin Sünnet Taksimatı ve Sünnetin Bağlayıcılığı -İbn 'Âşûr Örneği-", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (2019), 675-680. Bir konunun hükûkî bir forma girerek hüküm haline gelmesi bağlamında müçtehidin ve ictihad sistemlerinin metodlarının önemi hakkında bkz. Kaşif Hamdi Okur, "İslam Hukukunda İrtidat Fiili için Öngörülen Asli Yaptırım Üzerine Bazı Düşünceler", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2002), 345 (2. Dipnot).

tarihinde görülen siyasi ve fırkasal/mezhepsel mücadelelere bağlı olarak konu hakkında farklı iddialar ve yorumlar olsa da²⁶ Ehl-i Rey ekolüne mensup Hanefilik ve Mâturîdîlik gibi fikhî ve itikadî mezhepler ve Mu'tezile gibi akılcı²⁷ olarak nitelendirilen ekoller dahil bütün mezhebî ve meşrebî yapılar Sünnet'e önem vermiştir.

Söz gelimi Ebu Hanife -her ne kadar muhalifleri özellikle de Ehl-i Hadis ekolü müntesipleri tarafından hadis ve sünnete gereken önemi vermediği şeklinde eleştirilse de- hadisleri anlama ve değerlendirme safhasında diğer mezhep imamları, hadisçiler ve fakihlere göre farklılıkları bulunmakla birlikte hadis ve sünnete gereken önemi göstermiş ve sünnete teşri' bakımından hemen Kitap'tan sonra yer vermiştir.²⁸

Kelâm'da itikadî konularda sadece mütevâtir haberle amel edileceği; "âhâd haberin itikatda delil olmayacağı" yönünde temel bir yaklaşım olsa da, Mâturîdî geleneğin vahyin ve mütevatir haberin olmadığı durumlarda âhâd haberleri Kur'an'a, akla, icmâya ve Sünnet'e arz edip te'vîl etmek suretiyle kullandıkları bilinmektedir.²⁹

Mutezile ve hadis konusunu ele alırken bizzat hadis rivayet eden Mutezilî ravilerin bulunduğu;³⁰ başta Mutezile'nin kurucusu olarak kabul edilen Vâsıl b. Atâ olmak üzere hadis rivayet etmiş Mutezilî imamların olduğu, Mutezile alimlerinin itikadî konulara dayanak olarak değilse bile görüşlerini desteklemek için ahâd haberden yararlandıkları, hadisleri doğru anlamak için kendi prensipleri doğrultusunda yorumladıkları, Mutezilî alimlerin özellikle Şî'a ve Bâtınî grupların hadisler, nübüvvet ve sahabeye yönelik sergiledikleri olumsuz tavra karşı sert eleştirilerde buldukları vb. hususlar göz önünde bulundurulmalıdır.³¹ Mutezilî âlimlerin hadis kullanımlarına dair güzel bir örnek Zemahşerî'dir. Zemahşerî *el-Keşşâf* ta pek çok kaynaktan, farklı sıhhat derecesine sahip 1603 hadis rivayeti kullanmıştır.³²

Burada Haricî geleneğin bir mensubu olarak görülen İbadiyye mezhebinin, mezhebin 2. hicrî asırdaki önemli bir âlimi olarak kabul edilen Rebî' b. Habîb'in *Müsnedî*'ni Kur'ân-ı

²⁶ Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis* (Ankara: Otto, 2102), 269-284; 296-317; Yücel, *Hadis Usûlü*, 39-42. Mesela Buharî'nin Ebu Hanife ile ilgili olarak sergilediği tavır hakkında bkz. Mehmet Erdem, "İmam Buharî'nin Kitaplarında İmam Ebu Hanife Hakkındaki Rivayetlerin Tespit ve Tahlili", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/2 (2016), 70-84.

²⁷ Dinin ancak akıl yoluyla kavranabileceğine inanması ve aklı, vahyin anlaşılmasının temel şartı olarak görmesinden dolayı akla birinci derecede önem vermesi nedeniyle Mutezile için akılcılık ve rasyonalizm gibi temelde vahyî bilgiyi tamamen dışlamayı ifade eden kavramların kullanılmaması gerektiğine işaret edilmektedir. Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 320.

²⁸ İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1994), 267-269; Fatih Mehmet Yılmaz, *Ebu Hanife ve Hadis* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2019), 145-147.

²⁹ Nuri Tuğlu, *Mâturîdîlik ve Hadis Mâturîdî Kelâm Ekolü Çerçevesinde Kelâmî Hadislerin Değerlendirilmesi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 606-612.

³⁰ Hansu'nun çalışmasında 175 kişilik bir liste paylaşılmaktadır. Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 171-181.

³¹ Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 165-235.

³² Hasan Yerkazan, "Zemahşerî'nin Eserlerinde Bulunan Hadislerin Kaynakları", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2017), 282-283. Mutezile'nin hadis ve sünnet anlayışı hakkında ayrıca bkz. Osman Aydın, *Akılcı Din Söylemi Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü* (Ankara: Hititkitap, 2010), 283-292.

Kerîm’den sonra en sahih dinî kaynak olarak benimsediği³³ hususunu zikretmek farklı dinî geleneklerin hadis ve Sünnet’e verdiği önemi göstermek açısından faydalı olacaktır.

Bu itibarla Sünnet’in en önemli unsuru olan hadislerin bütün Müslümanlar nezdinde hem dinî hem sosyo-kültürel hayat açısından son derece önemli olduğu aşîkârdır.³⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı da hizmetlerinde “dinin iki ana kaynağı Kur’an³⁵ ve Sünnet’e dayandığı” hususunu dile getirmektedir.³⁶ Başkanlığın dinî konularda en yüksek karar ve danışma organı olan Din İşleri Yüksek Kurulu’nun da karar, mütalaa, görüş ve fetvalarında yine Kur’an ve Sünnet’e dayandığı belirtilmektedir.³⁷ Bu çalışmada, Başkanlığın dini yayın hizmetinin önemli bir bölümünü oluşturan süreli yayınlarından Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi’nin Başyazılarında yer alan hadisler; hangi konular işlenirken hangi hadislere yer verildiği çerçevesinde ele alınmaktadır.

3. Süreli Yayın Olarak Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi

Başkanlığın, kanunun kendisine yüklediği görevlerden “toplumu din konusunda aydınlatma” yükümlülüğünü yerine getirirken yürüttüğü hizmetlerden biri dini yayın hizmetidir. Başkanlık yayın hizmetlerini gerçek ve elektronik ortamda basılı, sesli ve görüntülü eserler hazırlayarak ve süreli yayınlarla yürütmektedir.³⁸ Başkanlığın süreli yayın faaliyeti 1954 yılında Reislik Mecmuası ile başlamış, 1956 yılında yayımlanan ve bugün itibariyle İlmî Dergi ismiyle yayımı devam eden Dergi’nin ilk sayısı olarak kabul edilen “Diyanet İşleri Reisliği Mecmuası Ramazan Nüshası” ile sürdürülmüş, 1961 yılından itibaren daha sistematik bir hale kavuşarak bugünlere kadar gelmiştir.³⁹ Bugün itibariyle Başkanlık, süreli yayın olarak Diyanet Aile Dergisi, Diyanet Aylık Dergi, Diyanet Bayram Gazetesi, Diyanet Cim Dergisi, Diyanet Çocuk Dergisi, Geçerken Dergisi, Diyanet

³³ Ahmet Özdemir, *İbâdiyye’nin Ana Hadis Kitabı el-Câmiu’s-Sahîh Müsnedür’r-Rebî’ b. Habîb* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2020), 311.

³⁴ Söz gelimi tasavvuf geleneğindeki temel öğretilerin hadislerdeki dayanakları hakkında bkz. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 77-435. İhvân-ı Safa’nın Risâleleri’nde sergilediği hadis anlayışı hakkında bkz. Recep Aslan, *İhvân-ı Safa ve Hadis* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2017), 53-260.

³⁵ Kitap hakkında yukarıda çizilen çerçeveye göre buradaki ifade Kur’an değil; Kitap olmalıdır. Nitekim edille-i şer’iyyenin ilk unsurunun sistematik olarak hep Kitap şeklinde kaydedildiği görülmektedir. Şa’ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, 39; Dönmez, “Fıkıh”, 144; Bardakoğlu, “Delil”, 9/139. Edille-i şer’iyye’nin birinci kaynağı olan Kitap’ın Kur’an olarak kullanılması hakkında bkz. Üçer, “Diyanet İşleri Başkanlığı ve Dinî Söylemi”, 55.

³⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “Temel İlke ve Hedefler” (Erişim 25 Mayıs 2022).

³⁷ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “Fetva Yöntemimiz” (Erişim 25 Mayıs 2022).

³⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü” (Erişim 25 Mayıs 2022). Ayrıca bkz. Yüksel Salman, “Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlarında Kadın”, *Türkiye V. Dini Yayınlar Kongresi-Kadın Konulu Dini Yayınlar -Tebliğler-Müzakereler* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 399; Mehmet Saffet Sarıkaya, “Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlarında Mezhebî Tutum ve Eğilimler”, *İslâmî Araştırmalar* 29/2 (2018), 268-270; Üçer - Çelebi, “Diyanet Aylık Dergi ile Başyazılarının Gündem Konuları”, 138-140.

³⁹ Lamia Levent Abul, “Diyanet Gazetesi’nden Diyanet Aylık Dergi’ye”, *Diyanet Aylık Dergi* 300 (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 28. Başkanlık 1962’den 1968’e kadar “Diyanet” adıyla bir süreli yayın neşretmiştir. DİB, “Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü”.

İlmi Dergi, Diyanet Arapça İlmi Dergi, Arapça Kalem Dergisi ve Arapça Çocuk Dergisi Nuceym dergilerini neşretmektedir.⁴⁰

Başkanlığın süreli yayınlarının en önemlilerinden biri Diyanet Gazetesi ismiyle başlayıp Diyanet Aylık Dergi adıyla devam eden ve üç çeyrek asra yaklaşan bir süredir yayımlanan Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi'dir. Diyanet Gazetesi 22 Kasım 1968 yılında yayın hayatına başlamıştır ve o yıl Kasım Aralık ayları, 1969 yılında da Ocak ve Nisan ayları olmak üzere 2'şer adet yayımlanmıştır. 1970 yılında Ekim ayında 1, Kasım ayında 3, Aralık ayında 2 olmak üzere 6 adet yayımlanmıştır. 1971 yılından itibaren 15 günde bir olmak üzere her ay yayımlanmış olup 1981 yılı Aralık ayına kadar yayın hayatına bu şekilde devam etmiştir. 1981 Aralık ayından 1991 yılı Ocak ayına kadar ise ayda bir olarak yayımlanmıştır. 1968 yılından 1981 Aralık ayına kadar 15 sayfa, 1981 Aralık ayından 1991 yılı Ocak ayına kadar da 28 sayfa olarak neşredilmiştir.

Uzun soluklu olarak yayım hayatını sürdüren Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi'nin, din, dinin sahih bilgisi, dinî hayat, kültür, sanat, edebiyat ve aktüel konuları ele alan farklı kısımlar ve köşelerdeki yazılarla okurun karşısına çıktığı görülmektedir.⁴¹ Diyanet Gazetesi, "Başyazı" (1968-1990), "Kur'an-ı Kerim'in Aydınlığında" (1968-1989), "Hadislerin Işığında" (1971-1989), "Hutbe" (1968-1990), "Çocuk Köşesi" (1970-1982), "Kadın ve Aile Köşesi" (1972-1982), "Tarih Sayfalarından" (1978-1990), "Gurbet Sayfası" (1985-1990), "Kültür Sanat Edebiyat" (1968-1990) köşeleri farklı başlıklarla uzun soluklu olarak; "Din Bilgisi Köşesi" (1968-1971), "Hz. Peygamber'in Hayatı" (1968-1971), "İslam Medeniyeti Tarihi" (1968-1969), "İslam Büyükleri" (1968-1972), "Serbest Sütun" (1969-1971), "Amel-i Salih Sohbetleri" (1970-1971), "Dini Bilgiler Sözlüğü" (1970-1972), "Hukuk Köşesi" (1974-1978), "Yurtdışına Açılan Pencere" (1977-1985), "Sorulu Cevaplı Dini Bilgiler", "Meslek Köşesi", "Kürsü Fetva Bakamından", "Eğitim ve Gençlik" (1980-1982), "Müftülerimizin Kaleminden İl İl Türkiye" (1980-1983), "Kâinatı Seyrederken" (1982-1985), "Din Bilim Teknik" (1985-1987), "Kutsal Kitabımız Kur'an-ı Kerim" (1987-1989), "Sanatkar Meslektaşlarımız", "Röportaj: Seçkin Hafızlarımız", "Konferans", "Hikayeleriyle Şaheser Camilerimiz" (1986-1988), "Mabetlerimize Ömür Boyu Hizmet Verenler" (1986-1988), "Ansiklopedik Bilgiler", "Tarım" (1968-1971), "Sağlık" (1968-1980), "Sorun Cevaplandırılalım", "Her Sayı Bir Kitap", "İdari Mali ve Hukuki Konularda Sorular" (1988-1990) köşeleri ise birkaç yıl süreyle; "Üç Hadis Üç Konu", "İslam Dünyası", "Türk Çocuğuna İlmihal Dersleri", "Ziraat Köşesi", "İrşâd Köşesi", "Anadolu'yu Aydınlatanlar", "Fıkıh", "Dinimizi Öğreniyoruz", "Ortaçağ İslam Dünyasında Bilginler", "Anadolu

⁴⁰ DİB, "Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü". Başkanlığın geçmişte süreli yayın olarak Haber Bülteni, Diyanet Avrupa, Çocuk Ek, Aile Ek gibi dergileri neşrettiği bilinmektedir. Faruk Görgülü, "Dinî Dergicilik ve Süreli Yayınlarımız", *Diyanet Aylık Dergi* 300 (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 24-26.

⁴¹ Abul, "Diyanet Gazetesi'nden Diyanet Aylık Dergi'ye", 30-33; Mustafa Bayar, "Yaygın Din Eğitimi Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Süreli Yayın Hizmetleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/36 (2015), 457.

Bilginleri” köşeleri ise sadece ay olarak yer almıştır. Başlıklardan da anlaşıldığı gibi Diyanet Gazetesinin muhtevası tefsir, hadis, fıkıh, siyer, tarih, sanat, kültür, edebiyat, hukuk, ahlak, coğrafya, ziraat, eğitim gibi farklı konuların ele alındığı geniş bir yelpazeye sahiptir. Diyanet Gazetesinde yer alan 277 Başyazının 255’inin (% 92) ahlak, birlik ve beraberlik ve dinî sosyo-kültürel hayatla ilgili bir çerçevede olması muhteva zenginliğinin Başyazılara da yansındığını göstermektedir.⁴²

1991 yılına gelindiğinde dünyada ve ülkemizde yaşanan gelişmeler Diyanet Gazetesinde değişikliğe gidilmesine neden olmuştur. Nitekim Başkanlık Aralık 1990’da neşredilen 382. (son) sayısından sonra yaklaşık 22 yıllık bir yayın hayatının ardından Ocak 1991’de Diyanet Gazetesinde hem isim hem şekil hem de muhteva olarak bir değişikliğe gitmiştir. Bu değişiklik kapsamında Diyanet Gazetesi, “Diyanet Aylık Dergi” adıyla aylık olarak yayımlanan bir dergiye dönüştürülmüştür.⁴³ Aralık 2021 tarihi itibarıyla 372. sayısı yayımlanmış olan Diyanet Aylık Dergi, “dinin sahih bilgisi ve ona dayalı kültür, sanat ve edebiyat birikimini okurlarıyla paylaşmayı amaçlayan; bu itibarla toplumda yaşanan dinî ve sosyo-kültürel gelişmeleri dikkate alarak farklı alanlarda aktüel gündemlerle okurunun karşısına çıkan” bir dergidir.⁴⁴ Diyanet Aylık Dergi’nin bir araştırmaya esas olarak alınan 360 sayısından 15 adetinin (% 4) iman esasları ve inanç konuları, 25 adetinin (% 7) ibadetler, 16 adetinin (% 4,5) ahlak, 33 adetinin (% 9) birlik ve beraberlik, 271 adetinin (% 75,5) ise dinî sosyo-kültürel hayat ve aktüel konularla ilgili olması⁴⁵ bu durumu teyit etmektedir.

4. Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi’nin Başyazıları

Başmakale ya da Başyazılar⁴⁶ Başkanlığın en istikrarlı süreli yayınlarından olan Diyanet Gazetesi/Diyanet Aylık Dergi’nin ilk sayılarından itibaren varlığını koruyan bölümlerinden biridir. Kahir ekseriyeti Diyanet İşleri Başkanlarına ait olan, zaman zaman başkan vekilleri ve yardımcıları tarafından da kaleme alınan Başmakale/Başyazıların,⁴⁷ Gazete ve Aylık Dergi’nin en önemli kısımlarının başında geldiği düşünülebilir. Zira Başmakale/Başyazılar Başkanlığın topluma vermek istediği mesajı kurumun en yetkilisi olan Diyanet İşleri Başkanının ya da vekil ve yardımcısının dilinden periyodik olarak paylaşma imkânı sunmaktadır.

⁴² Üçer, “Diyanet İşleri Başkanlığı ve Dinî Söylemi”, 68.

⁴³ *Kuruluşundan Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı Tarihçe-Teşkilat-Hizmet ve Faaliyetler (1924-1997)* (Ankara: 1999), 709-710; Abul, “Diyanet Gazetesi’nden Diyanet Aylık Dergi’ye”, 30-31.

⁴⁴ Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi’de ele alınan konular ve ortaya konulan yaklaşım hakkında bkz. Bayar, “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Süreli Yayın Hizmetleri”, 457; Abul, “Diyanet Gazetesi’nden Diyanet Aylık Dergi’ye”, 30-33; Üçer - Çelebi, “Diyanet Aylık Dergi ile Başyazıların Gündem Konuları”, 141-145.

⁴⁵ Üçer-Çelebi, “Diyanet Aylık Dergi ile Başyazıların Gündem Konuları”, 142-144; Üçer, “Diyanet İşleri Başkanlığı ve Dinî Söylemi”, 79-81.

⁴⁶ Diyanet Gazetesi’nde Gazete’nin başlık kısmında Başyazı olarak belirlenen yazıların devam sayfalarında bazen Başmakale ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Üçer, “Diyanet İşleri Başkanlığı ve Dinî Söylemi”, 29. Bayar, “Yaygın Din Eğitimi Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Süreli Yayın Hizmetleri”, 457.

⁴⁷ Bazen Diyanet İşleri Başkan Vekili ve Yardımcılarının da Başyazı/Başmakale yazdıkları görülmektedir. Üçer, “Diyanet İşleri Başkanlığı ve Dinî Söylemi”, 68. Ayrıca Diyanet Gazetesi’nin başlık kısmında Başyazı denilmesine rağmen yazıların devam sayfalarında bazen Başmakale ifadesinin kullanıldığı belirtilmelidir.

Diyanet Gazetesi'nin yayımlanan bütün sayılarında Başyazı yer almamaktadır. Nitekim Gazetenin 382 sayısından 277'sinde Başyazıya yer verilmiştir. Söz gelimi Lütfi Doğan'ın görev süresinde Kasım 1968 - Eylül 1972 tarihleri arasında neşredilen 50 Diyanet Gazetesi'nde 47 Başyazı kaleme alınmıştır. Diyanet Gazetesi'nde Eylül 1972'den Ağustos 1976'ya 51-146 sayıları arasında yayımlanmış 92 sayıda 85 Başyazı Dr. Lütfi Doğan; Ağustos 1976'dan Şubat 1978'e 147-182 sayıları arasında yayımlanmış 36 sayıda 36 Başyazı Doç. Dr. Süleyman Ateş; Şubat 1978'den Nisan 1978'e 183-187 sayıları arasında yayımlanmış 5 sayıda 5 Başyazı Tayyar Altıkulaç; Mayıs 1978'den Mart 1988'e 188-349 sayıları arasında yayımlanmış 150 sayıda 2 Başyazı Başkan Tayyar Altıkulaç, 83 Başyazı Başkan Yardımcıları Halil Sevgin (9 adet), Hamdi Mert (36 adet), Lütfi Şentürk (15 adet), Niyazi Baloğlu (11 adet), Ahmet Gürtaş (3 adet) ve Halit Güler (9 adet) tarafından kaleme alınmış; 6 Başyazı ise Diyanet adıyla neşredilmiştir. Ocak 1989'dan Aralık 1990'a 359-382 sayıları arasında yayımlanmış 24 sayıda 6 Başyazı Başkan Prof. Dr. M. Said Yazıcıoğlu, 5 Başyazı Başkan Yardımcıları Seyfeddin Yazıcı (2 adet), Hamdi Mert (2 adet), Mushafı İnceleme Kurulu Başkanı Ahmet Okutan (1 adet) tarafından kaleme alınmış, 1 sayı ise isimlessiz olarak yayımlanmıştır.⁴⁸

Diyanet Aylık Dergide ise Ocak 1991'den Ocak 1992'ye 1-13 sayılar arasında yayımlanan 13 Başyazı Prof. Dr. Mustafa Said Yazıcıoğlu; Şubat 1992'den Mart 2003'e 14-147 sayılar arasında yayımlanan 135 Başyazı Mehmet Nuri Yılmaz, Nisan 2003'den Haziran 2003'e 148-150 sayılar arasında yayımlanan 3 Başyazı Başkan Vekili Rıdvan Çakır, Temmuz 2003'ten Kasım 2010'a 151-239 sayılar arasında yayımlanan 90 Başyazı Prof. Dr. Ali Bardakoğlu, 2010 Aralık'tan Temmuz 2017'ye 240-319 sayılar arasında yayımlanan 81 Başyazı Prof. Dr. Mehmet Görmez, Ağustos 2017'den Eylül 2017'ye 320-321 sayılar arasında yayımlanan 2 Başyazı Başkan Vekili Dr. Ekrem Keleş, Ekim 2017'den Aralık 2021'e 322-372 sayılar arasında yayımlanan 52 Başyazı Prof. Dr. Ali Erbaş'a aittir. Diyanet Aylık Dergi'nin Ağustos 2004 sayısında ise Başyazı yer almamaktadır.⁴⁹

Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi'nin Başyazılarını ele alan çalışmalarda söz konusu dergilerin Başyazılarının gündem konularıyla ilgili ortaya konulan verilerin konumuzla ilgisi dolayısıyla burada tekrar zikredilmesi yerinde olacaktır. Buna göre "Diyanet Gazetesi Başyazılarının 4 adetinin (%1,5) iman esasları ve inanç konuları, 18 adetinin (%6,5) ibadetler, 5 adetinin (%1,8) ahlak, 18 adetinin (%6,5) birlik ve beraberlik, 232 adetinin (%83,7) de dinî sosyo-kültürel hayatla ilgili olduğu görülmektedir. Diyanet Gazetesi Başyazılarının konularının ilgili başlıklara taksimi sonucunda ortaya çıkan bu tablo, Başyazıların 22'sinin (% 8) iman esasları ve inanç konuları ile ibadetler ve ibadet

⁴⁸ Ayıca bkz. Üçer, "Diyanet İşleri Başkanlığı ve Dinî Söylemi", 66.

⁴⁹ Üçer-Çelebi, "Diyanet Aylık Dergi ile Başyazılarının Gündem Konuları", 142; Üçer, "Diyanet İşleri Başkanlığı ve Dinî Söylemi", 79.

hayatı hakkında iken; 255'inin (% 92) ahlak, birlik ve beraberlik ve dinî sosyo-kültürel hayatla ilgili bir çerçevede olduğunu göstermektedir."⁵⁰

Diyanet Aylık Dergi'nin 2021 Ağustos itibariyle neşredilen 360 Başyazısının "12 adeti (yaklaşık %3,3) iman esasları ve inanç konuları, 28 adeti (yaklaşık %7,7) ibadetler, 14 adeti (yaklaşık %3,8) ahlak, 32 adeti (yaklaşık % 8,8) birlik ve beraberlik, 274 adeti (yaklaşık %76) dinî sosyo-kültürel hayat ve aktüel konularla ilgilidir. Buna göre Diyanet Aylık Dergi'nin 360 Başyazısının 40 adeti (yaklaşık % 11) iman esasları ve inanç konuları ile ibadetler hakkında iken; 320'si ahlak, birlik ve beraberlik, dinî sosyo-kültürel hayatla ilgili olmak üzere toplamda yaklaşık % 89'lık yüksek bir oranla genel kategori olarak ahlak alanını ilgilendiren bir çerçevededir".⁵¹ Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi Başyazılarında yer alan hadislerin de yukarıda zikredilen çerçeveyi teyit edeceği ön görülmüştür.

5. Diyanet Gazetesi ve Aylık Dergi Başyazılarında Hadisler

Diyanet İşleri Başkanlığının kanunun kendisine yüklemiş olduğu toplumu din konusunda aydınlatma görevini yerine getirirken "dinin temel kaynakları olan Kur'an ve Sünnete dayalı sağlam bilgiyi esas almak, Müslümanların 14 asırlık dini tecrübesini göz önünde bulundurmak, modern hayatı ve insanlığın ortak birikimini de göz ardı etmemek" vb. hususlara dikkat çektiği görülmektedir.⁵² Bu itibarla bu çalışmada Diyanet Gazetesi ve Aylık Dergi Başyazılarında yer verilen hadisler ele alınmaktadır. Konu, Diyanet Gazetesi ve Aylık Dergi Başyazılarının gündem konularını iman esasları ve inanç konuları, ibadetler, ahlak, birlik ve beraberlik, dinî sosyo-kültürel hayat ve aktüel konular başlıkları halinde tasnif edilerek ve bu başlıklar altında yer alan Başyazılarda atıfta bulunulan hadislere yer verilerek işlenmiştir.

5.1. İman Esasları ve İnanç Konuları

633 sayılı kanunun Başkanlığa yüklediği "İslâm dininin inanç, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek" görevlerini yürütürken Başkanlık süreli dini yayınları aktif olarak kullanmaktadır. 1968-1990 yılları arasında Diyanet Gazetesi ve 1991 yılından itibaren yayın hayatına başlayan Diyanet Aylık Dergi süreli dini yayınların önemli bir parçası olarak Başkanlığın yürüttüğü göreve büyük katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda Diyanet Gazetesi ve Aylık Dergi'nin Başyazılarında iman esasları ve farklı inanç konularına yer verilmiş, konular işlenirken İslam tarihindeki uygulamaya mütenasip olarak ayet ve hadisler dayanak olarak kullanılmıştır. Diyanet Aylık Dergi'nin Başyazılarında yer verilen Kur'an ayetleri hakkında daha önce yürütülen çalışmadaki çerçeve⁵³ burada da esas alınarak

⁵⁰ Üçer, "Diyanet İşleri Başkanlığı ve Dinî Söylemi", 68.

⁵¹ Üçer-Çelebi, "Diyanet Aylık Dergi ile Başyazılarının Gündem Konuları", 144; Üçer, "Diyanet İşleri Başkanlığı ve Dinî Söylemi", 80-81.

⁵² DİB, "Temel İlke ve Hedefler".

⁵³ Diyanet Aylık Dergi Başyazılarında dayanak olarak kullanılan ayet-i kerimler hakkında bkz. Üçer-Çelebi, "Diyanet Aylık Dergi ile Başyazılarının Gündem Konuları", 145-168.

çalışmada Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi'nin Başyazılarında yer verilen hadisler aynı sistematikle incelenmiştir. Çalışmada Başyazılarda yer alan hadisler, tabloya Başyazıda yer verilen ifadelerle ve mümkün mertebe Başyazı gündem konusuyla ilgili görülen kısmı -çoğunlukla kısaltılarak- alınmıştır. Başyazılarda kullanılan rivayetler daha çok mana olarak zikredildiği için ilgili rivayetleri kaynaklarda tararken bir takım zorluklarla karşılaşılma ile birlikte, hadisler ve kaynakların taranmasında ekseriyetle Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanmış olan Hadislerle İslam⁵⁴ isimli çalışma ve kaynaklarından faydalanılmıştır. Çalışmada tablolara yerleştirilen hadisler, eğer yazılarda kaynak gösterilmiş ise o kaynak teyit edilerek; gösterilmemişse -İlgili rivayetlerin çoğu kez kaynak verilmeden kullanıldığı ifade edilmelidir.- ilgili rivayet kaynaklardan taranmak suretiyle hangi kaynaklarda olduğuna işaret edilmiş; fakat sayfa sınırlılığı nedeniyle rivayetlerin bulunduğu kaynaklar sadece yazarın şöhret bulmuş kısaltılmış adı, kitap adı, bab ve/veya hadis numarası ya da cilt ve sayfa numarası verilerek kaynak gösterilmiş, ilgili hadisin bulunduğu eser tam künye olarak kaynakçada verilmiştir.

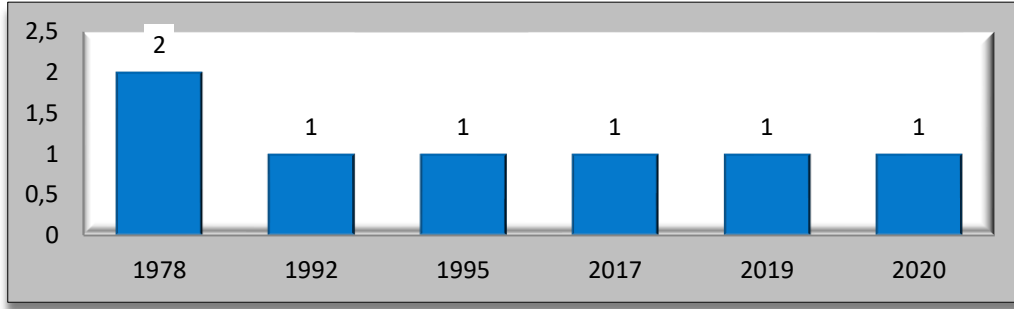
Tablo 1. İman Esasları ve İnanç Konularında Gazete ve Dergi'nin Başyazı Gündemleri ve Hadisler⁵⁵

Yıl	Ay	Başyazı Gündemi	Hadis
1978	Nisan	Tevhidin Neresindeyiz	"Müslüman, Müslümanın kardeşidir. O halde o, kardeşine zulmetmez, onu düşman eline vermez..." (Müslim, "Birr", 58). "Müminler birbirlerini sevmekte, birbirlerine acımakta ve yekdiğerlerini korumakta bir vücut gibidir..." (Buhârî, "Edeb", 27; Müslim, "Birr", 66).
1992	Temmuz	Hurafeler	"İki günü eşit olan aldanmıştır." (Aclûnî, <i>Keşfü'l-Hafâ</i> , 2/233).
1995 *2020	Temmuz *Ocak	Hurafe ve Batıl İnançlar *Kur'an ve Sünnet Bütünlüğü	"Size sıkı sarıldığınız sürece asla sapıtmayacağımız iki şey bırakıyorum: Allah'ın Kitabı ve Peygamberin sünneti." (Muvatta, "Kader", 3).
2017	Ağustos	İnancı Korumak	"Şüphesiz ki bedende bir parça vardır; o düzgün olursa bedeninin tamamı düzgün olur, bozuk olursa bedeninin tamamı bozuk olur. Dikkat ediniz ki o kalptir." (Buhârî, "İmân", 39; Müslim, "Müsâkât", 107).
2019	Mart	Sonsuz Hayat Ahiret	"Akıllı kişi kendisini hesaba çeken ve ölümden sonrası için çalışandır. Aciz kişi ise arzularına uyup Allah'tan bağışlanma umandır." (Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 25; İbn Mâce, "Zühd", 31).

⁵⁴ Mehmet Emin Özafşar vd. (ed)., *Hadislerle İslam* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013).

⁵⁵ Çalışmamızdaki tablo ve şekiller Microsoft Word ve Microsoft Office Excel Programında yapılmıştır.

Şekil 1. İman Esasları ve İnanç Konularında Hadislere Atıf Sayısı ve Kaç Hadise Yer Verildiği

Tablo 1 ve Şekil 1'e bakıldığında iman esasları ve farklı inanç konuları hakkında 1 Gazete ve 5 Aylık Dergi Başyazısında değişik hususlar ele alınmış ve konularla ilgili olarak toplam 7 hadise yer verilmiştir. Yazılarda atıfta bulunulan hadislerin Müslümanların bir ve kardeş olmaları, zamanın verimli kullanılması, kalbin temizliği, Kur'an ve sünnetin rehberliği vb. konulardan söz eden hadisler olduğu görülmektedir.

5.2. İbadetler

Gazete ve Aylık Dergi'nin Başyazılarında kanunun Başkanlığa yüklemiş olduğu görevler doğrultusunda ibadetler ve ibadet hayatına dair farklı konulara yer verilmiştir.

Tablo 2. İbadetler Konusunda Gazete ve Dergi'nin Başyazı Gündemleri ve Hadisler

Yıl	Ay	Başyazı Gündemi	Hadis
1970 *1974	Aralık *Şubat	İçtimai Yardımlaşmanın En Adilini İslamiyet Kurmuştur. *Hac dönüşü	"İyi bir mal, sâlih bir insan için ne güzel şeydir." (İbn Hanbel, 4/197). "Nâsın en hayırlısı, insanlara en çok faydalı olanıdır." (Kudâî, Müsnedü's-şihâb, 1/365).
1972 *561974 *1978	Ocak *Aralık *Eylül	Hac Farızası *Hac ve Kurban *Hac	"İslâm beş esas üzerine kurulmuştur... Beytullah'ı ziyaret etmektir." (Buhârî, "İmân", 2). "Ey insanlar Cenâb-ı Hak üzerinize haccı farz kılmıştır, haccediniz." (Müslim, "Hac", 412). "Kim ki farzıyetine inanarak Allah için hac yapar da kötülük yapmaktan, cahilce davranışlardan sakınır ise..." (Buhârî "Hac", 4; Müslim "Hac", 438; Nesâî, "Menâsikü'l-hac", 4).
1972	Eylül	Mücadele Azmi	"İki göz vardır ki; bunlara cehennem ateşi dokunmayacaktır. ...düşmana karşı Allah yolunda nöbet tutarken uykusuz kalan (uyanık olan) gözlerdir." (Tirmizî, "Fedâilü'l-cihâd", 12). "Düşmanlarınıza galip gelmek için mücadele yaptığınız gibi; kötü arzularınızı yenmek için de mücadele de bulununuz." ⁵⁷ "Mallarınızla canlarınızla ve lisanınızla düşmanlarınıza karşı mücadele ediniz." (Nesâî, "Cihâd", 48).

⁵⁶ Tabloda * işareti, ilgili hadisin işaretin bulunduğu sayıda da yer aldığını göstermek için kullanılmıştır. Dergi Başyazılar ve kullanılan hadislerin sayısal durumlarının anlaşılması için söz konusu sayıda sadece ilgili hadis kullanıldı ise Dergi'nin sayısı düz bir şekilde, aynı sayıda başka hadisler de kullanıldı ise tablonun bu kısmında ilgili sayı italik; diğer hadislerin yer aldığı kendi yerinde ise düz olarak yazılmıştır.

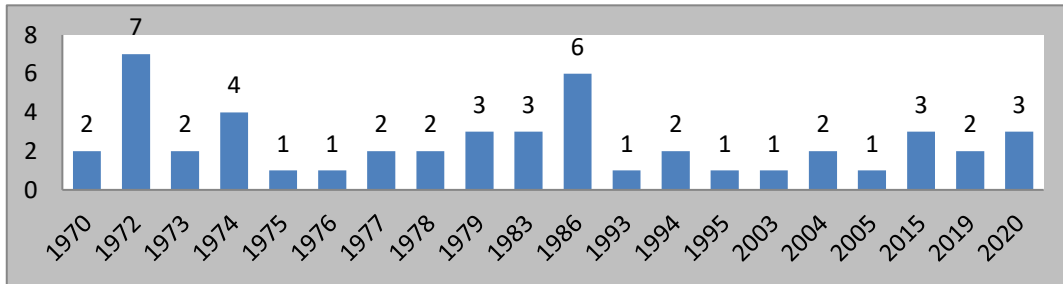
⁵⁷ Kaynaklarda bu ifadelere aynıyla yer alan bir rivayete ulaşılamamıştır. Ancak söz konusu ifadelerin manasına yakın bir rivayet şu şekildedir: "Mücâhid nefsinin isteklerine karşı cihâd ederek günahlardan uzak durmak için mücadele eden kimsedir." Tirmizî, Fedâilü'l-Cihâd, 2/1621.

			"Ey Müminler! Düşmanla karşılaşmayı temenni etmeyiniz. Allah'tan daima afiyet isteyiniz..." (Müslim, "Cihâd ve Siyer", 20).
1973	Aralık	Hac Mevsimi Başladı	"Sevgili Peygamberimiz, salât ve selâm üzerine olsun, iki oğlu arasında hac yolunda bir insanı gördü ve niçin bu şekilde yürüdüğünü sordu. Ya Rasûlallah! Beyt-i Haram'a yürüyerek hac etmeye nezreylemiş dediler. Bunun üzerine Efendimiz : "Hayır hayır! Allah bu adamın nefesine azap vermesinden müstağnidir. Onu hayvana bindirin." (Müslim, "Nezr", 9).
1973	Aralık	Kurban	"Malınız ve paranızla insanlara iyilik etmeye gücünüz yetmeyebilir. Fakat gönül zenginliğiniz ve güzel huylarınızla onlara en iyi hizmeti yapabilirsiniz." (Gazâlî, <i>İhyâ</i> , 6/172).
1974	Şubat	Hac Dönüşü	"Komşusu aç iken, onun aç olduğunu bildiği halde doyan insan olgun mümin değildir." (İbn Ebî Şeybe, <i>Musannef</i> , "Îmân ve Rü'yâ", 6).
1974	Aralık	Hac ve Kurban	"Kim hacceder de o sırada cinsî münasebette bulunmaz..." (Buhârî, "Muhsar", 10).
1975	Temmuz	Dua	"Dua ibadettir." (Tirmizî, "Deavât", 1).
1976	Haziran	Mübarek Üç Aylar Şeref Veriyor	"Beş gece vardır ki onlarda yapılan dualar geri dönmez, kabul olunur..." (İbn Asâkir, <i>Târîhu Dimaşk</i> , 10/408).
1977 *1983	Ağustos *Haziran	Oruçla İlgili Bazı Özel Meseleler * Oruç Allah İçindir	"Oruç benim içindir, onun mükâfatını ancak ben veririm." (Buhârî, "Savm", 2). "Ümmetimden hata, unutmama ve zor karşısında yaptıkları şeyler affedilmiştir." (İbn Mâce, "Talâk", 16).
1978 *1993 *1995 *2003	Eylül *Mayıs *Mayıs *Şubat	Hac *Hac İbadeti *Büyükİslam Kongresi Hac ve Önemi * Hac Kendini Tanıma ve Tanımlamadır	"Kim Allah rızası için hacceder de (bu sırada Allah'ın rızasına uymayan kötü söz ve davranışlardan sakınırsa anasından doğduğu günkü gibi (temiz ve günahsız olarak) döner." (Buhârî, "Muhsar", 10).
1979	Eylül	Namaz ve Namazın Yüce Anlamı	"Namaz dinin direğidir." (Beyhakî, <i>Şu'abü'l-îmân</i> , 3/39). "...bu kimsenin kalbinde tevazu' ve korku olsaydı, sakalıyla oynamazdı" buyurmuştur." (Abdurrazzâk, <i>Musannef</i> , 2/266-267).
1979	Ekim	Hac	"Bir kimse hacceder ve hac esnasında fena lâkırdı söylemez..." (Buhârî, "Muhsar", 10).
1983	Haziran	Oruç Allah İçindir	"Oruçlu bir kimse yalan ve yalancılıkla iş yapmayı terk etmezse, yemeyi içmeyi bırakıp aç durmasın. Allah yanında hiçbir kıymeti yoktur." (Buhârî, "Savm", 8). "Sizden biriniz oruçlu bulunduğu gün çirkin söz söylemesin ve kimse ile kavga etmesin..." (Buhârî, "Savm", 2).
1986	Haziran	Oruç Tuttuk	"Bir kimse Ramazan-ı şerifin faziletine inanarak ve ecrini umarak oruç tutarsa geçmiş günahları bağışlanır." (Buhârî, "Îmân", 28; Buhârî, "Savm", 6). "Eğer ümmetim Ramazan ayında tecelli eden faziletleri bilmiş olsalardı, bütün senenin Ramazan olmasını temenni ederlerdi." (Taberânî, <i>el-Kebîr</i> , 22/389). "Sahur yemeği yiyiniz, çünkü sahur yemeğinde bereket vardır." (Müslim, "Sıyâm", 45). "...Siz ancak fakirleriniz sayesinde (düşmanlara karşı) yardım görür ve rızıklandırınız." (Ebu Davud, "Cihad", 70.)

			"... Bir Müslümanın, bir Müslüman kardeşini üç gündün fazla terk ve ihmal edip, selâm vermemesi helâl olmaz." (Buhârî, "Edeb", 62). "Bir kimse Ramazan-ı Şerifin gecelerinde ibadetin sevabına inanarak ve mükâfatını umarak Allah rızası için teravih namazını kılsa geçmiş günahın mağfiret olunur." (Nesâî, "Sıyâm", 40).
1994	Ocak	Manevi Mevsim	"Allah'ım Recep ve Şaban'ı hakkımızda hayırlı ve mübarek kıl. Bizi Ramazan'a ulaştır." (İbn Hanbel, <i>Müsned</i> , 1/259; Taberânî, <i>el-Mu'cemü'l-ewsat</i> , 4/189). "Bu ayın başlangıcı rahmet, ortası mağfiret, sonu ise ateşten kurtuluştur." (İbn Huzeyme, <i>Sahih</i> , 3/ 191-192).
2004	Şubat	Başyazı başlığı yok	"Merhametten nasibi olmayanın, hayırdan da nasibi yoktur." (İbn Mâce, "Edeb", 9).
2004	Kasım	Başyazı başlığı yok	"Zenginlik mal çokluğundan ibaret değildir. Hakiki zenginlik gönül zenginliğidir." (Buhârî, "Rikâk", 15; Müslim, "Zekât", 120).
2005	Aralık	Başyazı başlığı yok	"Sizden biri kendisi için istediğini kardeşi içinde istemedikçe gerçek imana eremez " (İbn Hanbel, 3/206).
2015	Mart	Camiyi İnşa Edip Namazı Kaybetmek	"Yeryüzü bana mescit kılındı. " (Buhârî, "Salât", 56). "Bir kimse camiye gitme niyetiyle evinden çıktığında, attığı her adımdan dolayı kendisine bir sevap yazılır ve bir günah silinir." (Nesâî, "Mesâcid", 14). "Her işin başı İslam, direği ise namazdır." (Tirmizî, "İmân", 8). ⁵⁸
2019	Mayıs	İnfak ve Yardımlaşma	"Üstteki el, alttaki elden hayırlıdır." (Buhârî, "Zekât", 18; Müslim, "Zekât", 95). " ... Her kim Müslüman kardeşinin ihtiyacını giderirse, Allah da onun bir ihtiyacını giderir..." (Müslim, "Birr", 58).
2020	Aralık	Kulluğun Nişanesi Namaz	"Kulun Rabbine en yakın olduğu hâl secdedir." (Ebû Dâvûd, "Salât", 147-148). "Cennetin anahtarı namazdır. " (Tirmizî, "Tahâret", 1). " (Kıyamet gününde) kulun ilk önce hesaba çekileceği şey, namazdır. " (Nesâî, "Muhârebe", 2; İbn Mâce, "İkâmet", 202).

Şekil 2. İbadetler Konusunda Hadislere Atıf Sayısı ve Kaç Hadise Yer Verildiği

Tablo 2 ve Şekil 2'ye bakıldığında ibadetler ve ibadet hayatı ile ilgili farklı konular hakkında 15 Gazete ve 10 Aylık Dergi Başyazısında değişik hususların ele alındığı ve

⁵⁸ Hadislerle İslam isimli eserde hadisin metni "Dinin başı İslâm (kelime-i şehâdet getirerek Allah'a teslim olmak), direği ise namazdır." şeklinde yer almaktadır. Hadislerle İslam, 2/177.

tekrarlarıyla birlikte toplam 49 hadise yer verildiği görülmektedir. Başyazılarda bu kapsamda yer verilen hadislerle göz atıldığında, bunların ibadetlerin farzietini, ibadetlerin ve zaman dilimlerinin faziletini, dünya ve ahiret hayatı açısından kazandırdıkları güzellikleri, bu güzellikleri elde etmek için ibadetlerde nasıl davranılması gerektiğini, maddî ve manevî hayat açısından önemlerini; duanın ehemmiyetini; insanların ibadetlerle ilgili olarak kendilerine dinin murat etmediği yükler yüklememelerini; mal, -malı, mülkü olmayanlar için de- gönül zenginliği, güzel huy ve davranışlarla insanlara faydalı olmanın gerekliliği, mücahedenin önemi, düşmanla ve nefisle mücadelenin lüzumu ve Müslümanların birbirlerine nasıl davranmaları gerektiğini ele alan rivayetlerden oluştuğu dikkat çekmektedir.

5.3. Ahlak

Diyanet Gazete ve Aylık Dergi Başyazılarında Başkanlığın yüklenmiş olduğu görevler doğrultusunda ahlaka dair farklı konulara yer verilmiştir. Aslında iman esasları, ibadet hayatı, birlik ve beraberlik konuları dışındaki pek çok konu ahlak başlığı altında değerlendirilebilecek bir muhtevaya sahip olsa da Gazete ve Dergi başyazılarında “ahlak” kelimesinin bizzat kullanıldığı yazılara yer verildiği için sözü edilen yazılar Ahlak başlığı altında ele alınmış, diğerleri ise farklı başlıklar altında işlenmiştir.

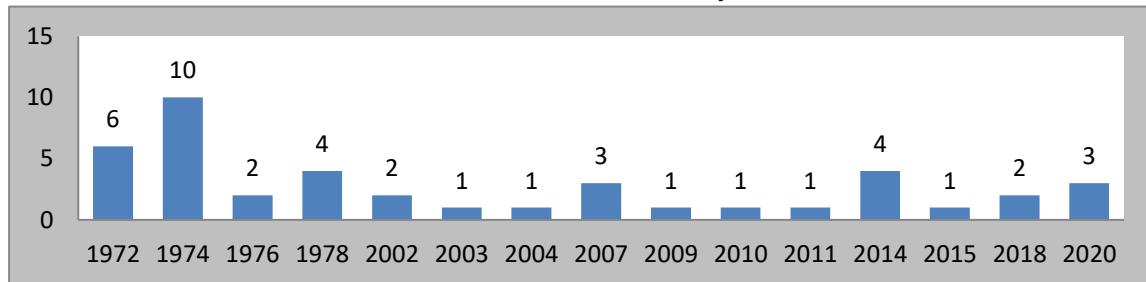
Tablo 3. Ahlak Konusunda Gazete ve Dergi'nin Başyazı Gündemleri ve Hadisler

Yıl	Ay	Başyazı Gündemi	Hadis
1972 *1974 *1978 **2002 *2003 *2007 *2020	Haziran *Mart *Ekim **Şubat *Ekim *Ağustos *Kasım	Utanma Duygusu İmandandır *Ahlak * İman ile Ahlak Arasındaki Münasebet **Erdemli Toplumun İnşası *Başlık yok * Ahlak Merkezli Bilgi Eksenli Dindarlık * Güzel Ahlak	“İslâm dini güzel ahlâktır. Ben ancak güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim.” (Muvatta, “Hüsnü'l-huluk”, 1; İbn Hanbel, 2/381). “İman yetmiş bu kadar şubedir... Hayâ da imandan bir şubedir.” (Nesâî, “İmân”, 16). “Utanma duygusu (hayâ) imandandır. İman ise cennettir.” (Tirmizî, “Birr”, 65). “Hayâ (utanma duygusu) tamamıyla hayırdır. Utanmak insana ancak hayır getirir.” (Müslim, “İmân”, 61). **“Ey insan oğlu, utanma duygusunu terk ettikten sonra dilediğini yap.” (Buhârî, “Edeb”, 78; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 6). “Allah'tan hakkıyla hayâ ediniz.” (Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme”, 24).
1974 *1978 *2002 **2007	Mart *Ekim *Şubat **Aralık	Ahlak *İman ile Ahlak Arasındaki Münasebet *Erdemli Toplumun İnşası **Başlık yok	“Ahlâkınızı güzelleştiriniz.” (Razi, <i>Mefatihü'l Gayb</i> , Tefsir (Bakara 269). “Güzel huy, Allah'ın yarattığı en büyük sıfattır.” ⁵⁹ “Güzel ahlâka iyi yapı! Zira insanların en güzel huyluları, dini bakımdan en iyi olanlarıdır.” (Tirmizî “Rada”, 11). **“İslâm güzel ahlâk demektir.” (Gazâlî, <i>İhyâ</i> , 3/50). “İçinizden en ziyade sevdiğim, kıyamet gününde bana en yakın olanlarınız ahlâkı en güzel olanlarınızdır.” (Tirmizî, “Birr”, 71). “İman yetmiş kadar şubedir. En yüksek mertebesi “Lâ İlahe İllallah” demek...” (Nesâî, “İmân”, 16). “İmanın en şerefli, halkın senden emin olması, İslâm'ın en şerefli de dilinden elinden halkın salim kalmasıdır.” (Tirmizî, “İmân”, 12; Nesâî, “İmân”, 8). “... hiçbir kul kendi nefsi için istediği hayrı Müslüman kardeşi için de istemedikçe olgun imana sahip olmaz.” (İbn Hanbel, 3/206).

⁵⁹ Kayaklarda bu çerçevede bir rivayet bulunamamıştır.

			"Bir topluluğun efendisi o topluluğa hizmet edendir." (Aclûnî, <i>Keşfü'l-Hafâ</i> , 2/463; Beyhakî, "Şu'abu'l-îmân", 17/408).
1976	Ekim	İnsan İhtiraslarını Frenlemelidir	"İnsanoğlunun iki vadi dolu malı olsa üçüncüsünü ister..." (Müslim, "Zekât", 116). "Sizin hayırlınız, dünyası için ahiretini, ahireti için de dünyasını terk etmeyeninizdir." (Müttekî el-Hindî, <i>Kenzu'l-'ummâl</i> , 3/238, no:6336).
1978	Ekim	İman ile Ahlak Arasındaki Münasebet	"Dört huy kimde bulunursa hâlis münafık olur... Emniyet edildiği zaman hıyanet eder, söz söylerken yalan söyler, ahdedtiğinde sözünde durmaz, bir dava ve duruşma esnasında haktan ayrılır." (Buhârî, "Îmân", 24). "...Kim mümin değildir, ey Allah'ın Resulü, diye sorulunca, Resûl-i Ekrem: Komşusu fenalığından emin olmayan komşu." (Buhârî, "Edeb", 29).
2004	Kasım	Başyazı başlığı yok	"Zenginlik mal çokluğundan ibaret değildir. Hakiki zenginlik gönül zenginliğidir." (Buhârî, "Rikâk", 15; Müslim, "Zekât", 120).
2007 *2020	Ağustos *Kasım	Ahlak Merkezli Bilgi Eksenli Dindarlık *Güzel Ahlak	"En hayırlınız, ahlaken en üstün olanınızdır." (Buhârî, "Menâkıb", 23).
2009	Kasım	Hakkın Rahmani Sesi Vicdan	"İyilik güzel bir ahlaka sahip olmandır. Günah ise içini tırmalayan ve insanların bilmelerini istemediğin şeydir." (Müslim, "Birr", 15).
2010	Eylül	Başyazı başlığı yok	"Muhakkak ki görgü ve nezaket her nerede olursa orayı güzelleştirir, her nereden uzaklaşırsa orası çirkinleşir." (Müslim, "Birr", 78).
2011	Haziran	Vefakârlık ve Ahde Vefa	"Emanete riayet etmeyenin (gerçek manada) imanı yoktur. Ahde vefa göstermeyenin (hakiki manada) dini yoktur." (İbn Hanbel, 3/134).
2014	Eylül	Bilgi Ahlakı	"İlmi âlimlere karşı övünmek, cahillerle münakaşa etmek ve insanlara teveccühünü kazanmak için öğrenmeyiniz. Kim böyle yaparsa, o kimse ateştedir." (İbn Mâce, "Sünnet", 23). "Allah'ın rızası için öğrenilmesi gereken bir ilmi sırf dünya menfaati elde etmek için öğrenen bir kimse kıyamet günü cennetin kokusunu dahi alamayacaktır." (Ebû Dâvûd, "İlim", 12; İbn Hanbel, 2/338). "Allah'ım ilmimi artır; vakarımı arttır." (Tirmizî, "De'avât", 128; İbn Mâce, "Sünnet", 23). "Hilm kadar ilme yakışan bir şey olmaz." (Dârimî, "Mukaddime", 48).
2015	Mart	Çanakkale'nin Anlattığı Savaş Ahlakı	"Düşmanla karşılaşmayı dilemeyin. Allah'tan afiyet isteyin." (Müslim, "Cihâd ve Siyer", 20).
2018	Temmuz	İstikamet	"Hud suresi beni ihtiyarlattı." (Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 56). "Allah'ı iman ettim de ve dosdoğru ol." (Müslim, "Îmân", 62).
2020	Mart	İhsan Çizgisinde Bir Hayat	"Allah her şeye karşı ihsanı farz kılmıştır." (Tirmizî, "Diyât", 14; Müslim, "Sayd", 57).

Şekil 3. Ahlak Konusunda Hadislere Atıf Sayısı ve Kaç Hadise Yer Verildiği

Tablo 3 ve Şekil 3'e bakıldığında doğrudan ahlak kelimesinin kullanılarak 4 Gazete ve 13 Aylık Dergi Başyazısında değişik hususlar ele alınmış ve toplam 42 hadise yer verilmiştir. Doğrudan ahlak gündemiyle neşredilen Başyazılarda yer verilen hadislerin İslam'ın güzel ahlak olduğu, Hz. Peygamber'in güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderildiği, güzel ahlak sahibi olan Müslümanın dünya ve ahiret açısından en makbul Müslüman olduğu, bu itibarla Müslümanların ahlaklarını güzelleştirmek için gayret etmeleri gerektiği; hayanın imandan bir şube olduğu ve terkedilmemesi gereken bir haslet olduğu; bir Müslümanın kendisi için istediğini Müslüman kardeşi için de istemesinin imanının kemalinin bir gereği olduğu; Müslümanların dünyaları için ahireti, ahiretleri için de dünyayı terk etmemeleri gerektiği; emanete hıyanet etmek, yalan söylemek, sözünde durmamak, yalan şahitlik yapmak gibi eylemlerin münafıklık alameti olduğu, Müslümanların bunlardan uzak durmaları gerektiği; Müslümanların komşuları başta herkesin kendisinden emin olması gereken şahsiyetler olduğu; ilmin övünmek ve dünya menfaati elde etmek için değil Allah rızası için öğrenilmesi gerektiği; Müslümanların görgü, nezaket ve ihsan sahibi olmaları gerektiği vb. hususları vurgulayan rivayetler olduğu görülmektedir.

5.4. Birlik ve Beraberlik

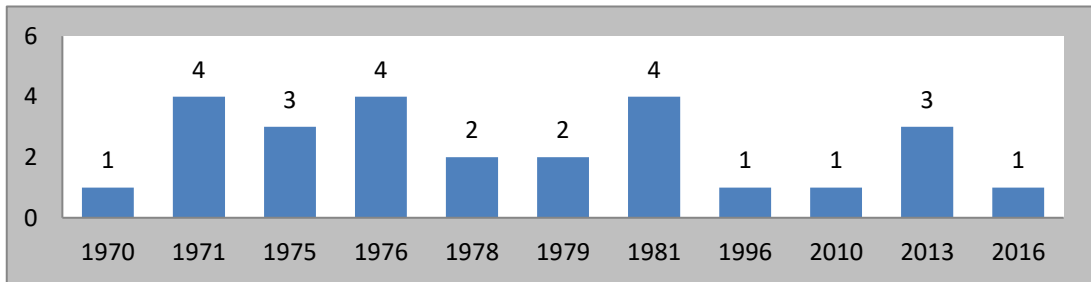
Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi Başyazılarında birlik ve beraberlik hususunda çeşitli konulara yer verildiği gözlenmektedir. Bu, Anayasa'nın 136. maddesinde Başkanlığın, "milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek" görevlerini yerine getireceğinin hüküm altına alınması nedeniyle beklenen bir durumdur.

Tablo 4. Birlik ve Beraberlik Konusunda Gazete ve Dergi'nin Başyazı Gündemleri ve Hadisler

Yıl	Ay	Başyazı Gündemi	Hadis
1970	Kasım	Müminler Ancak Kardeşler	"Allaha yemin ederim ki komşusu zararından, kötülüğünden emin olmayan kimse iman etmiş sayılmaz." (Müslim, "İmân", 73).
1971 *1975	Mart *Ağustos	Birlik ve Yardımlaşma Her İyiliğin Esasıdır * Birlik Nimeti	"Beş şey gelip çatmazdan önce, beş şeyin kıymetini takdir et: ... fakirlik gelmezden önce zenginliğinin (servetinin) kıymetini bil!" (Hâkim, <i>Müstedrek</i> , 4/341). *"Müminler birbirlerini sevmelerinde, birbirlerine şefkatli davranmalarında, birbirlerine yardımcı ve âtufetli olmalarında bir vücudun azaları gibidirler." (Buhârî, "Edeb", 27; Müslim, "Birr", 66).
1971	Mart	Kardeşlik Ruhu	"Mümin, müminin kardeşidir. Ona haksızlık etmez, onu yalanlamaz ve onu yardımsız bırakmaz." (Tirmizî, "Birr", 18). "İnsanın dini, aklıdır. Akli olmayanın da dini yoktur. ... İnsanlar iyi işler yaparlar. Alacakları manevî ecir ise, ancak akıllarına göredir." (Aclûnî, 2/362).
1975	Ağustos	Birlik Nimeti	"Birbirinizden münasebetinizi kesmeyim çekişmeyin, birbirinize buğz etmeyin. Allah'ın kulları, kardeş olun, kardeş!" (Buhârî, "Edeb", 62).
1975	Ağustos	Kıbrıs'lı Kardeşlerimize	"İki gününü birbirine eşit kılan ziyandadır." (Aclûnî, <i>Keşfü'l-Hafâ</i> , 2/233).
1976	Mart	Mehmetçiğe Selam	"Savaş iki türlüdür. Her kim Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak, va'd ettiği yüce mertebelere ermek için savaşa giderse..." (Nesâî, "Cihâd", 46).
1976	Nisan	Yurt Sevgisi	"Yurt sevgisi imandandır." (Aclûnî, <i>Keşfu'l Hafâ</i> , 1/345).

1976	Mayıs	Hidrellez	"Hızır sağ olsaydı bizimle buluşurdu." (Aclûnî, <i>Keşfu'l Hafa</i> 1/513).
1976	Haziran	İstanbul'un Fethi	"İstanbul, muhakkak fethedilecektir..." (Ahmed b. Hanbel, <i>Müsned</i> 4/335; Buhârî, <i>et-Târîhu'l-Kebîr</i> , 1(ikinci kısım), 81)
1978 *1979	Mayıs *Ağustos	İnsan Sevgisi *Sevgi ve Saygı	**"Mümin olmadıkça cennete giremezsiniz, birbirinizi sevmeyince de hakiki mümin olamazsınız." (Müslim, "İmân", 93; Ebû Dâvûd, "Edeb", 130). "... size cehennem halkını da bildiriyorum. Onlar da katı yürekli, kibirli ve hilekâr, ululuk taslayan kimselerdir." (Buhârî, "Edeb", 61).
1979	Ağustos	Sevgi ve Saygı	"Büyüklerine saygı duymayan, küçüklerine acımayan bizden değildir." (Tirmizî, "Birr", 15; Ebû Dâvûd, "Edeb", 58).
1981	Ekim	Bayramı Bir Kardeşlik Günü Olarak Değerlendirmeliyiz	"Kulum bana bir karış yaklaşırsa, ben ona bir arşın yaklaşırım..." (Müslim, "Zikir", 2). "Sana gelmeyene sen git! Sana vermeyene sen ver!..." (Hâkim, <i>Müstedrek</i> , 7/2602; İbn Hanbel, <i>Müsned</i> 4/159). "Hoş görü, affedicilik ve yumuşaklık ihsan edilen kimseye, dünya ve ahiretin bütün iyilikleri verilmiş demektir." (İbn Hanbel, <i>Müsned</i> 6/159). "Yakınları ziyaret, iyi komşuluk, güzel ahlak, ülkeleri mamureye çevirir, ömrü bereketlendirir." (İbn Hanbel, 6/159).
1996	Şubat	Bayram ya da Mutluluğun Paylaşılması	"Cenâb-ı Hak katında ibadetlerin en sevimsisi az bile olsa en devamlı ve sürekli olanıdır." (Ebû Dâvûd, "Tatavvu", 27).
2010 *2013	Şubat *Haziran	Ayrımcılığa Karşı Gönül Bağlarıyla Birleşmek *İrkçilik:İslam'ın Reddedtiği Zihniyet	**"... Arabın Arap olmayana, Arap olmayanın da Araba, beyazın siyaha, siyahın beyaza üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takvadedir." (İbn Hanbel, <i>Müsned</i> 5/411).
2013	Haziran	İrkçilik:İslam'ın Reddedtiği Zihniyet	"İrkçilik zalim de olsa kendi kavmine arka çıkmandır." (Ebû Dâvûd, "Edeb", 111-112). "İrkçiliğe çağıran bizden değildir. İrkçilik davası uğruna savaşan bizden değildir. İrkçilik davası uğruna ölen bizden değildir." (Ebû Dâvûd, "Edeb", 111-112).
2016	Mayıs	Hz. İbrahim'im Milleti Hz. Muhammed'in Ümmeti	"Ey insanlar şunu iyi bilin ki, Rabbiniz birdir, atanız birdir..." (İbn Hanbel, <i>Müsned</i> , 5/411).

Şekil 4. Birlik ve Beraberlik Konusunda Hadislere Atıf Sayısı ve Kaç Hadise Yer Verildiği

Tablo 4 ve Şekil 4'e bakıldığında birlik ve beraberlik hakkında 12 Gazete ve 4 Aylık Dergi Başyazısında değişik hususların ele alınmış ve tekrarlarla birlikte 26 hadise yer verilmiştir. İstanbul'un fethi, Kıbrıs sorunu, Mehmetçik, Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak, va'd ettiği yüce mertebelere ermek için savaşmanın yüceliği, ayrımcılık, bayramlar, vatan sevgisi, vb. konuların kaleme alındığı Birlik ve Beraberlik başlığında tasnif edilen yazılarda, mü'minlerin kardeş ve bir vücudun azaları gibi oldukları, Arabın Arap

olmayana, Arap olmayanın da Araba, beyazın siyaha, siyahın beyaza bir üstünlüğünün olmadığı, üstünlüğün ancak takvada olduğu; iman etmedikçe cennete girilemeyeceği, müminlerin birbirini sevmedikçe de hakiki anlamda iman etmiş sayılmayacakları; hoş görü, affedicilik, yumuşak huylu olmak, büyüklere saygı duymak ve küçüklere acımak, yakınları ziyaret, iyi komşuluk, güzel ahlak vb. hasletlerin müminlerin temel özelliklerinden olduğu; müminlerin birbirlerine haksızlık etmemeleri, çekişmemeleri, buğz etmemeleri, birbirlerini yalanlamamaları, yardımsız bırakmamaları, birbirleriyle münasebeti kesmemeleri gerektiği; bütün bu güzel hasletlere sahip olanların adeta kendilerine dünya ve ahiretin bütün iyilikleri verilmiş kimseler olacakları, bunların (gerek kişiler gerek özellikler) ömrü bereketlendireceği ve ülkeleri mamureye çevireceği; bir kişinin zararından, kötülüğünden komşusu emin değilse onun kamil anlamda iman etmiş sayılmayacağı; katı yürekli, kibirli ve hilekâr, ululuk taslamanın cehennem halkının özellikleri olduğu, ibadetlerin en sevimsisinin az bile olsa en devamlı ve sürekli olanı olduğu; iki günü birbirine eşit olanın ziyanda olacağı; ırkçılığın yasaklandığı, bütün insanlığın atasının bir olduğu vb. hususları ön planda tutan rivayetlere yer verildiği anlaşılmaktadır.

5.5. Dinî Sosyo-Kültürel Hayat

Diyanet Gazetesi ve Aylık Dergide kaleme alınan Başyazılarda kanunun Başkanlığa yüklediği görevler çerçevesinde inanç, ibadet, ahlak, birlik ve beraberlik konularının yanı sıra şüphesiz dinî boyutunu merkeze alarak kültür, sanat, edebiyat gibi farklı alanların yer aldığı dinî sosyo-kültürel konulara ve yine toplumda yaşanan sıcak gelişmelere bağlı olarak aktüel gündemlere yer verilmiştir. Burada Gazete ve Dergi'nin Başyazıları gündemlerinin daha çok dinî sosyo-kültürel hayatla ilgili konulardan oluştuğu hususu bir kez daha önemle vurgulanmalıdır. Çalışmanın bu bölümde öncelikli olarak dinî sosyo-kültürel unsurların yer aldığı konulara, akabinde aktüel konulara yoğunluklarına göre yer verilmiştir.

5.5.1. Hz. Peygamber (sav)

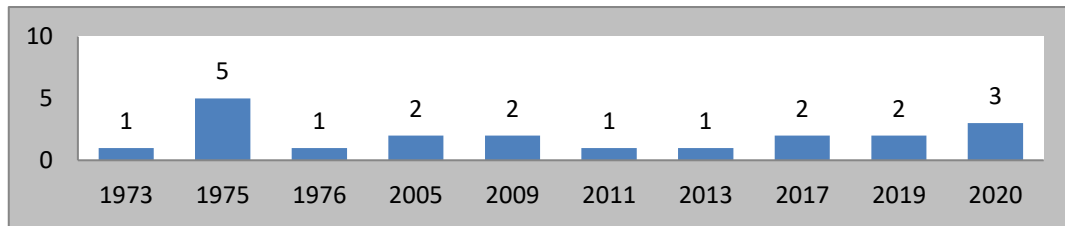
Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergide Hz. Peygamber'in (sav) gerek miladî gerek hicrî takvime göre doğum günü vesilesiyle farklı boyutlarıyla kendisini (sav) anlama ve anlatmaya dair yazılara yer verildiği; Kutlu Doğum ve Mevlid-i Nebi Haftası etkinlikleri münasebetiyle bu yazıların daha sistematik bir halde Başyazı gündemine taşındığı anlaşılmaktadır. Bu yazılarda -özellikle Kutlu Doğum ve Mevlid-i Nebi Haftası etkinlikleri kapsamında kaleme alınanlarında daha bariz olmak üzere- Hz. Peygamber ve aile, Peygamberimiz ve çocuk sevgisi, Hz. Peygamber ve merhamet eğitimi gibi gündemli konulara yer verildiği görülmektedir.

Tablo 5. Hz. Peygamber Konusunda Gazete ve Dergi'nin Başyazı Gündemleri ve Hadisler

Yıl	Ay	Başyazı Gündemi	Hadis
1973	Nisan	Salat, Selam Sana Ya Resûlallah	"İki gününü eşit kılan ziyandadır." (Aclûnî, <i>Keşfül-Hafâ</i> , 2/233).
1975 *2020	Nisan *Ekim	Peygamberimiz ve Çocuk Sevgisi * <i>Peygamber Ve Çocuk</i>	"Çocuklarınıza iyi muamelede bulunun ve onları güzel terbiye edin." (İbn Mâce, "Edeb", 3).

			<p>**Hiçbir baba, çocuğa güzel terbiyeden daha üstün bir hediye vermiş olmaz." (Tirmizî, "Birr", 33; İbn Hanbel, 4/77).</p> <p>"Kim üç kız çocuğu yetiştirir, güzel terbiye eder ve onlara iyilikte bulunursa onun için cennet vardır." (Ebû Dâvûd, "Edeb", 120-121; İbn Hanbel, 3/96).</p> <p>"İnsan öldüğü zaman amelleri sona erer. Ancak devam eden iyilik, herkesin yararlanacağı ilim yahut kendisine hayır dua eden yararlı bir çocuk bırakanın ameli devam eder." (Müslim, "Vasiyyet", 14).</p> <p>"Öksüzün geçimini üzerine alan cennettir." (Tirmizî, "Birr", 14).</p>
1976	Mart	Sevgili Peygamberimiz	"Her peygamberin gönderildiği özel topluluğu vardı. Ben ise hepsine; karasına, beyazına gönderildim. Ben özel olarak sizin ve umum olarak bütün insanların peygamberiyim." (Buhârî, "Salât", 56; Müslim, "Mesâcid", 3).
2005	Nisan	Başlığı yok	"Yetime sahip çıkan cennette benimle olacaktır." (Buhârî, "Talâk", 25). <p>"Kadınlara hayırla muamele edin, onların sizin üzerinizde hakları vardır." (Tirmizî, "Radâ", 11; İbn Mâce, "Nikâh", 3).</p>
2009	Nisan	Rahmet Peygamberi ve Aile	"Aile ve akrabalık bağlarını kesmeye rahmetimi kesmem." (Tirmizî, "Birr", 9). <p>"Allah Resulü'nün 'Anne babamı ardımda ağlar bırakıp sana geldim Ya Resulallah!' diyen bir kişiye 'Onların yanına geri dön ve nasıl ağlattıysan şimdi de onları öylece güldür!' (Ebû Dâvûd, "Cihâd", 31; Nesâî, "Biat", 10; İbn Mâce, "Cihâd", 12).</p>
2011	Nisan	Hz. Peygamber Ve Merhamet Eğitimi	"Merhamet ancak kalbi katılaştırmış inançsız bedbahtların kalbinden kaldırılmıştır." (Ebû Dâvûd, "Edeb", 58).
2013	Nisan	Hz. Peygamber Ve İnsan Onuru	"Nice kapılardan kovulmuş üstü başı perişan insan vardır ki Allah'a yemin etse Allah onu yemininde haklı çıkarır." (Müslim, "Birr", 138).
2017	Nisan	Hz. Peygamber ve Güven Toplumu	"Mümin, insanların canlarına ve mallarına zarar vermeyeceğinden emin oldukları kimsedir." (Nesâî, "İmân", 8). <p>"Bir kişinin kalbinde aynı anda iman ile küfür, doğruluk ve yalancılık, hıyanet ile emanet bir arada bulunmaz." (İbn Hanbel, 2/349).</p>
2019	Kasım	Peygamberimiz ve Aile	"Kadınlar erkeklerle birlikte bir bütünü tamamlayan diğer yarısıdır." (Ebû Dâvûd, "Tahâret", 94). <p>"Müminlerin iman bakımından en mükemmel olanı, ahlak bakımından en güzel olanıdır. Sizin en hayırlınız ise eşlerinize karşı en hayırlı olanınızdır." (Ebû Dâvûd, "Sünnet", 15; Tirmizî, "Radâ", 11).</p>
2020	Ekim	Peygamber ve Çocuk	"Küçüklerimizi sevmeyen, büyüklerimizi saymayan bizden değildir." (Tirmizî, "Birr", 15). <p>"Merhamet etmeye merhamet olunmaz." (Buhârî, "Edeb", 18; Müslim, "Fedâil", 65).</p>

Şekil 5. Hz. Peygamber Konusunda Hadislere Atıf Sayısı ve Kaç Hadise Yer Verildiği

Tablo 5 ve Şekil 5'e bakıldığında Hz. Peygamber (sav) hakkında 3 Gazete ve 7 Aylık Dergi Başyazısında değişik hususların ele alındığı ve tekrarlarla birlikte toplam 20 hadise yer verildiği görülmektedir. Bu bölümdeki yazılarda dinî sosyo-kültürel hayatın dinin

emirleri doğrultusunda Hz. Peygamber'in örneğinde inşa edilmesi bağlamında Hz. Peygamber'in (sav) bütün insanlığa gönderildiği; iki gününü eşit kılanın ziyanda olacağı; çocuklara iyi muamelede bulunup güzel terbiye etmenin gerekliliği, bu noktada kız çocuklarına özel bir ihtimam gösterilmesi; hayırlı bir evlatla amel defterinin kapanmamasının sağlanacağı; öksüz ve yetimleri gözetmenin mükafatının cennet olacağı; akrabalık ilişkilerinin kesilmemesi gerektiği, anne babanın her türlü hukukunun gözetilmesi gerektiği; müminlerin birbirine merhametle davranmaları gerektiği, zira merhametsizliğin ancak kalpleri katılmış kişilerin özelliği olabileceği; müminin insanların canlarına ve mallarına zarar vermeyeceğinden emin oldukları kimse olduğu; bir kişinin kalbinde aynı anda iman ile küfür, doğruluk ve yalancılık, hıyanet ile emanet bir arada bulunmayacağı; kadınla erkeğin bir bütünü tamamlayan yarım parçalar oldukları ve karı-kocanın birbirine iyi davranmaları gerektiği, zira bunun müminliğin ve güzel ahlaklı olma sorumluluğunun bir gereği olduğu; küçükleri sevip büyükleri sayarak merhameti kuşanmanın gerekliliği vb. hususları ön plana çıkartan rivayetler kullanılmıştır.

5.5.2. Ramazan ve Toplumsal Yansımaları

Diyanet Gazete ve Aylık Dergi'nin Ramazan ayının denk geldiği sayıları gündemlerinin Ramazan ayı ve bağlı konular olacağı beklenen bir durumdur. Bu aya denk gelen sayıların Başyazılarında da haliyle konunun ilmî, dinî ve sosyo-kültürel farklı boyutlarıyla işlendiği görülmektedir.

Tablo 6. Ramazan ve Toplumsal Yansımaları Konusunda Gazete ve Dergi'nin Başyazı Gündemleri ve Hadisler

Yıl	Ay	Başyazı Gündemi	Hadis
1970 *1976 *2016 **2014	Kasım *Eylül *Haziran **Temmuz	Ramazan Bayramı ve Vazifelerimiz *Bayrama Hazırlık *Gelin Gönülleri Yapalım Bu Ramazan, Her Zaman ** Hiç Kimse Kimsesiz Kalmasın: Bu Ramazan ve Her Zaman	**"Evlerinizin Allah katında en hayırlısı, içerisinde yetime ikram olunan evdir. En kötüsü ise kendisine iyi davranılmayan bir yetimin bulunduğu evdir." (İbn Mâce, "Edeb", 6). **"Yetimin ihtiyaçlarını karşılayan kimse ile ben cennette beraber olacağım." (Buhârî, "Talâk", 25). "Müslüman, Müslümanın kardeşidir. Müslüman Müslümana zulmetmez..." (Müslim, "Birr", 58).
1971 *1979 *1986 *1995 **1979 **1986 ** 1998 ***1986 ***1995	Ekim *Ağustos *Mayıs *Şubat **Ağustos **Mayıs ** Ocak ***Mayıs ***Şubat	Rahmet ve Gufran Ayına Kavuşuyoruz *Ramazanı Anlamak * Kur'an ve Ramazan *Ramazan Ayı ve Önemi ** Ramazanı Anlamak **Rahmet Ayı Ramazan ** Kur'an ve Ramazan *** Kur'an ve Ramazan ***Ramazan Ayı ve Önemi	"Allah Teâlâ buyurur ki; ben kulumun zannına göre onu mükâfatlandırırım. Kulum daima iyilik (ve hayır) zannında bulunsun." (İbn Hanbel, 2/391). ***"Oruç, oruçluyu kötülüklerden koruyan bir kalkandır. O halde oruçlu bulunan kimse kem söz söylemesin, bilgisizce harekette bulunmasın ve kimse ile çekişmesin. Şayet biri kendisine söver veya çatarsa, ben oruçluyum desin." (Buhârî, "Savm", 2). ***"Oruç benim hoşnutluğum içindir. Onun karşılığını da ancak ben veririm..." (Buhârî, "Savm", 2). **"Yalan sözü ve onunla meşgul olmayı terk etmeyen kimsenin; yemesini, içmesini bırakmasına Cenâb-ı Hak'ın ihtiyacı yoktur." (Buhârî, "Savm", 8).
1973	Ekim	Ramazan Geldi	"Nefsinin isteklerini sınırlayamayan, hirs ve ihtiraslarının dalgalarından kurtulamayan kimse, oruç tutsun..." (Buhârî, "Nikâh", 3). "Oruç tutan kötü, düşük konuşmasın, tartışmaya karışmasın, biri ona sözle çatarsa, "ben oruçluyum, oruçluyum" desin; kendine dönsün." (Buhârî, "Savm", 2).

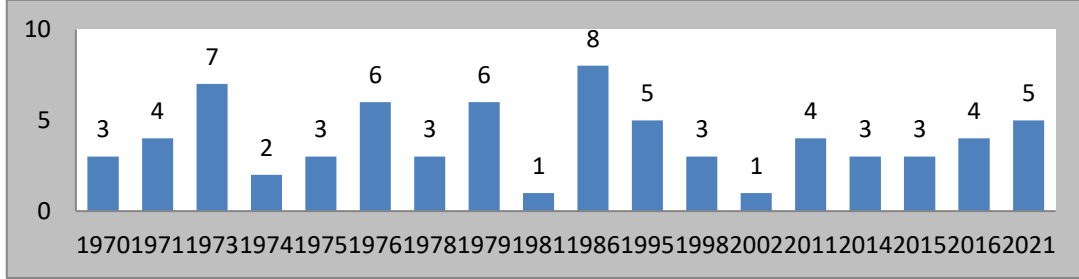
			“Oruçlunun ağız kokusu Allah katında miskten daha hoştur.” (Müslim, “Sıyâm”, 164). “Oruçlunun iki sevinci var, biri iftar sofrasında orucunu açarken, öteki de Rabbine mülâki olduğu zaman.” (Müslim, “Sıyâm”, 163).
1973 **1975 ***1974 ***1975 *1975	Ekim **Ekim ***Ekim ***Ekim *Ekim	Ramazan Bayramı ** Ramazan Bayramı ***Bayram *** Ramazan Bayramı * Ramazan Bayramı	***“Büyüğünüzü saymayan, küçüğünüzü sevmeyen bizden değildir.” (Tirmizî, “Birr”, 15). ***“Hediyeleşiniz ki, birbirinize sevginiz artsın.” (Muvatta’, “Hüsnü’l-hulk”, 4). **“Allah’tan korkunuz ve çocuklarınız arasında adalet ediniz.” (Müslim, “Hibe”, 13).
1974 *1979	Eylül *Temmuz	Ramazan Ayı * Mübarek Ramazan	***“Din nasihattir/samimiyettir.” (Müslim, “İmân”, 95).
1976 * 1978 * 1998 * 2002 *2021	Eylül *Ağustos *Ocak *Kasım *Nisan	Mübarek Ramazan Ayı * Ramazana Girerken * Rahmet Ayı Ramazan * Ramazan Ayı * Şifa Ayı Ramazan ⁶⁰	*** Mübarek Ramazan ayı size geldi. Yüce Allah bu ayda size oruç tutmayı farz kıldı. Ramazan girdiği zaman gök kapıları açılır, cehennem kapıları kapatılır, şeytan zincire vurulur.” (Nesâî, “Sıyâm”, 5). “Vücutta bir et parçası vardır ki düzeldi mi bütün vücut düzelir... o kalptir.” (Buhârî, “İmân”, 39).
1976	Eylül	Bayrama Hazırlık	“Kim Allah rızası için bayram gecesinde kalkıp namaz kılar, ibadet yaparsa kalplerin öleceği, ruhların perişan olacağı günde onun kalbi ölmez.” (İbni Mâce, “Sıyâm”, 68 (No.1782)). “... Ey Allah’ın kulları kardeş olunuz. Bir Müslümanın, Müslüman kardeşiyle üç günden fazla küs durması helâl değildir.” (Buhârî, “Edeb”, 62). “Bayram günü girince melekler, yolların başında durup şöyle derler: Ey Müslümanlar! Hayır veren, yapılan hayra çok sevap ihsan buyuran cömert Rabbin huzuruna koşunuz...” (Rûdânî, Cem’ul-fevâid, 2/433).
1978	Ağustos	Ramazana Girerken	“Kulunun tövbesinden dolayı yüce Allah’ın sevinci, sizden birinizin ıssız çölde devesini kaybedip de tekrar bulduğundaki sevincinden daha fazladır.” (Tirmizî, “Sıfâtü’l-kıyâme”, 49).
1978	Eylül	Ramazan Bayramı	“Her kim din kardeşi yanına özür dileyerek gelirse, ister haklı ister haksız, özrünü kabul etsin. Böyle af için başvurunu bağışlamayan, kıyamet günü havuz başında yanına gelmesin.” (Hâkim, Müstedrek, 4/170).
1979 * 1979	Temmuz *Ağustos	Mübarek Ramazan * Ramazanı Anlamak	***“Oruç tutunuz ki, sıhhat bulasınız.” (Aclûnî, Keşfü’l-Hafî, 1/1455).
1979	Eylül	Ramazana Veda Ederken	“Yüce Allah, geçmiş ve gelecek hatalarınızı bağışlamışken neden bu kadar yoruluyorsunuz?” dendiğinde O (sav) “Cenâb-ı Hakk’ın çok şükredici bir kulu olmayayım mı?” diye cevap vermiştir. (Buhârî, “Teheccüd”, 6; Müslim, “Sıfâtü’l-münâfikîn”, 79).
1981 *1998	Haziran *Ocak	Ramazana Girerken * Rahmet Ayı Ramazan	“Ben ancak ahlakın en güzel şeklini tamamlamak için gönderildim.” (İmam Malik, Muvatta’, “Hüsnü’l-huluk”, 1; İbn Hanbel, 2/381).
1986 *1995 *2021	Mayıs *Şubat *Nisan	Kur’an ve Ramazan * Ramazan Ayı ve Önemi * Şifa Ayı Ramazan	“Recep ayında yapılan dualar müstecaptır.” (Aliyyü’l-Karî, Mirkât, 2/535). “Recep ve Şaban aylarını hakkımızda mübarek kıl. Ramazan ayına da bizleri kavuştur.” (Taberânî, el-Mu’cemü’l-evsat, 4/ 189).

⁶⁰ Hadis-i şerifin metni verilmeyip mana ve kaynağı verilmiştir.

			<p>“Bir kimse faziletine inanarak ve ecini umarak oruç utarsa geçmiş günahları bağışlanır. “ (Buhârî, “Savm”, 6; “Îmân”, 25, 28).</p> <p>“Sahur yemeğini yiyin, çünkü sahurda bereket vardır.” (Müslim, “Sıyâm”, 45).</p> <p>“Ey insanlar, büyük ve mübarek bir ayın gölgesi başınıza düştü. Allah-u Teâla bu mübarek ayın gündüzlerinde orucu farz, gecelerinde fazla ibadeti meşru kıldı...” (Aliyyü'l-Karî, <i>Mirkât</i>, 2/535).</p>
1995	Şubat	Ramazan Ayı ve Önemi	<p>“Ümmetim ramazanın faziletini tam olarak bilselerdi, bütün senenin ramazan olmasını temenni ederlerdi.” (Heysemî, <i>Mecmaü'z-zevâid</i>, 3/ 141).</p>
1995	Mart	Ramazanın Ardından	<p>“Ya Resulallah hangi ibadetler Allah indinde daha çok sevilidir? diye soran Hz. Aişe validemize peygamberimiz “Az da olsa devamlı olanıdır.” buyurmuştur.” (Müslim, “Müsâfirin”, 216).</p>
2011	Ağustos	Ramazan ve Komşuluk Medeniyeti	<p>“Hepiniz Âdem'densiniz, Âdem ise topraktan yaratılmıştır.” (Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 49).</p> <p>“Yanı başındaki komşusu açken tok yatan kimse (gerçek) iman etmiş olamaz. “(İbn Ebû Şeybe, <i>Musannef</i>, “Îmân ve rü'yâ”, 6).</p> <p>“ ...Allah'a ve ahiret gününe iman eden komşusunu rahatsız etmesin... “ (Ebû Dâvûd, “Edeb”, 122-123).</p> <p>“Cebraîl bana komşu hakkından o kadar tavsiyede bulundu ki onu mirasçı kılacak sandım. “ (Buhârî, “Edeb”, 28).</p>
2014	Temmuz	Hiç Kimse Kimsesiz Kalmasın: Bu Ramazan ve Her Zaman	<p>“Yetimin başını okşa, fakiri doyur. “ (İbn Hanbel, 2/387).</p> <p>“Büyüklerimize saygı, küçüklerimize sevgi ve şefkat göstermeyen bizden değildir.” (Tirmizî, “Birr”, 15).</p>
2015	Haziran	Ramazan ve İyilik	<p>“Allah'ım yaşamayı benim için her türlü iyiliği artırma vesilesi yap. Ölümü de benim için her türlü kötülükten kurtuluş sebebi yap.” (Müslim, “Zikir”, 71).</p> <p>“Her canlıya iyiliğin mutlaka bir sevabı vardır.” (Buhârî, “Mezâlim”, 23).</p> <p>“İyilik gönlünü huzura kavuşturan ve içine sinen şeydir. Kötülük ise gönlünü huzursuz eden ve içinde bir kuşku bırakan şeydir...” (Dârimî, “Büyü”, 2).</p>
2016	Haziran	Gelin Gönüller Yapalım Bu Ramazan, Her Zaman	<p>“Birbirlerine acımakta, birbirlerini sevmekte ve birbirlerine şefkat göstermekte müminlerin tek bir vücut gibi olduklarını görürsün.” (Buhârî, “Edeb”, 27; Müslim, “Birr”, 66).</p> <p>“Bir genç, bir ihtiyar kimseye yaşından dolayı hürmet ederse Allah da ona yaşlılığında kendisine hürmet edecek birisini hazırlar.” (Tirmizî, “Birr”, 75).</p> <p>“Âmaya rehberlik etmen, sağır ve dilsiz anlayacakları bir şekilde anlatman, ihtiyacı olanın ihtiyacını gidermesi için ona yol göstermen... sadakadır.” (İbn Hanbel, 5/152).</p>
2021	Nisan	Şifa Ayı Ramazan	<p>“Oruç, sabrın yarısıdır. “ (Tirmizî, “Deavat”, 86).</p> <p>“Her şeyin bir zekâtı vardır; beden zekâtı da oruçtur. “ (Ebu Davut, “Zekât”, 32).</p> <p>“Nice oruç tutanlar vardır ki orucundan kendisine kuru bir açlıktan başka bir şey kalmaz. Geceleri nice namaz kılanlar vardır ki namazlarından kendilerine kalan yalnız uykusuzluktur.” (İbn Mâce, “Sıyâm”, 21).</p>

Şekil 6. Ramazan ve Toplumsal Yansımaları Konusunda Hadislere Atf Sayısı ve Kaç Hadise Yer Verildiği

Tablo 6 ve Şekil 6'a bakıldığında Ramazan ayı ve toplumsal yansımaları konusunda 16 Gazete ve 9 Aylık Dergi Başyazısında değişik hususların ele alındığı ve tekrarlarla birlikte toplam 71 hadise yer verildiği görülmektedir. Ramazan ve Toplumsal Yansımaları başlıklı bölümde bir taraftan Ramazan ayı ve bayramı ile Recep ve Şaban aylarının fazileti; oruç ibadeti ve önemi, gece ibadeti, oruç ibadetinin dünya ve ahirette Müslümanlara kazandıracığı hayırlar ve güzellikler ve oruç tutulurken dikkat edilmesi gereken hususlara yer veren rivayetlerin tercih edildiği görülmektedir. Bu kapsamda gök kapılarının açıldığı, cehennem kapılarının kapatılıp şeytanın zincire vurulduğu Ramazan ayı girdiğinde Müslümanların oruç tutmasının farz kılındığı; hakkıyla eda edilen orucun bir bağışlanma vesilesi olduğu; sadece Allah Teâlâ için tutulan orucun mükafatının bizzat Allah Teâlâ tarafından verileceği; vücut için bir sıhhat vesilesi olan orucun aynı zamanda Müslümanları koruyan bir kalkan olduğu, orucun Müslümanı nefsinin arzuları ve hırslarına yenik düşmekten koruyacağı; oruçlu kimselerin kötü söz ve yalan söylememesi, başkalarıyla çekişmemesi, birileri kendisine kötü söz söyler ya da çatarsa bile "ben oruçluyum" diyerek çekişmeden uzak durması; kulun daima şükür ve tövbe halinde olması gerektiği ve bundan Allah Teâlâ'nın çok hoşnut olacağı, az da olsa devamlı yapılan ibadetlerin Allah katında daha sevimli olduğunu içeren rivayetler dikkat çekmektedir. Diğer taraftan Başyazıların genel karakteri doğrultusunda -bu çalışmada da ayrı bir başlık olarak ele alınmasına gerekçesi olduğu üzere- Ramazan ve orucun dinî sosyo-kültürel hayata yansımalarını merkeze alan rivayetlere yer verildiği ve bu kapsamda sahur ve iftarın ihmal edilmemesi gerektiği; bütün insanlığın topraktan yaratılıp Hz. Adem'den geldiği, Müslümanların kardeş ve bir vücudun azaları gibi oldukları, üç günden fazla küs durmamaları, biri özür dilediğinde özrünün geri çevrilmeyip kabul edilmesi, çocuklar arasında adaletin tesis edilip aralarında bir ayırımın yapılmaması, yetim ve komşu hakkının gözetilmesi, büyüklere saygı/hurmet küçüklere sevginin, âmâ, dilsiz, sağır vb. her tür engellinin gözetilmesi, hediyeleşmenin ihmal edilmemesi gerektiği; güzel ahlakın Hz. Peygamber'in (sav) en mümeyyiz vasıflarından biri olduğu ve Müslümanların da güzel ahlak sahibi olmaları, daima iyilik yapmaları ve kötülükten uzak durmaları gerektiği üzerinde duran rivayetlere yer verildiği anlaşılmaktadır.

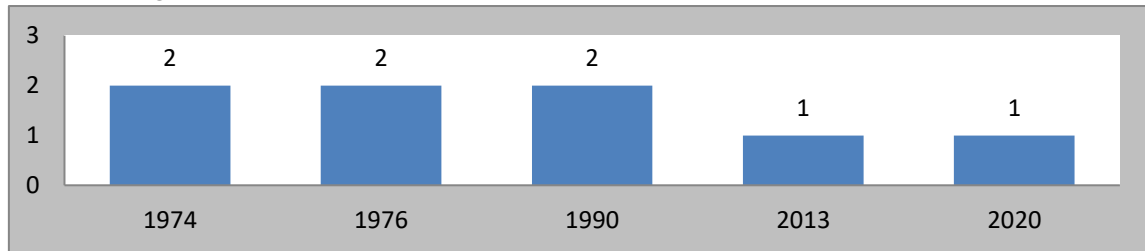
5.5.3. Cami ve Din Görevlileri

Diyanet İşleri Başkanlığı 1986 yılından itibaren her yıl Ekim ayının ilk haftasını Camiler ve Din Görevlileri Haftası olarak kutlamakta ve çeşitli etkinlikler yapmaktadır. Bu konuya daha önceki yıllarda yayımlanan yazılarda yer verilmiş olsa da 1986 yılından itibaren her yıl Diyanet Aylık Dergi'nin Ekim ayındaki sayılarının Başyazıları, konunun farklı boyutlarını ele almıştır.

Tablo 7. Cami ve Din Görevlileri Konusunda Gazete ve Dergi'nin Başyazı Gündemleri ve Hadisler

Yıl	Ay	Başyazı Gündemi	Hadis
1974	Ağustos	Din Görevlilerine Hitap	"Nefsi için sevdiğini kardeşi için sevmedikçe imanı kemale eremezsiniz." (İbn Hanbel, 3/206). "Hikmet, yararlı bilgi müminin yitik malıdır." (Tirmizî, "İlim", 19).
1976	Aralık	Din Görevlisi Arkadaşlarıma	"Müjdeleyin, ürkütmeyin; kolaylaştırın, güçleştirmeyin." (Buhârî, "Meğâzî", 61). "İnsanlara akıllarının anlayabilecekleri ölçüde konuşunuz." (Ebu Davud, "Edep", 20).
1990	Ekim	Dinimizde ve Toplum Hayatımızda Camilerin Önemi	"Kim Allah rızası için bir cami yaparsa, Yüce Allah o kimse için cennette bir köşk yapar." (Müslim, "Zühd", 44). "Soğan sarımsak yemiş olan kimse bizden ve mescidimizden ayrılın, uzak dursun. (Fena kokusu ile halkı rahatsız etmesin)." (Buhârî, "İ'tisâm", 24).
2013	Ekim	Cami, Kadın ve Aile	"Allah'ın kadın kullarını Allah'ın mescitlerinden alıkoymayın." (Buhârî, "Cum'a", 13).
2020	Eylül	Cami ve İlim	"Ben muallim olarak gönderildim." (İbn Mâce, "Sünnet", 17).

Şekil 7. Cami ve Din Görevlileri Konusunda Hadislere Atıf Sayısı ve Kaç Hadise Yer Verildiği

Tablo 7 ve Şekil 7'ye bakıldığında cami, camiler haftası, din görevlileri ve bu unsurların dinî sosyo-kültürel hayata yansması konusunda 2 Gazete ve 3 Aylık Dergi Başyazısında değişik hususlar ele alınmış ve 8 hadise yer verilmiştir. Camiler ve Din Görevlileri haftası münasebetiyle kaleme alınan yazılarda Hz. Peygamber'in (sav) bir muallim olarak gönderildiği; kendisi için sevdiğini kardeşi için de sevmedikçe Müslümanın imanının kemale ermeyeceği; müminlerin hikmeti esas almaları, müjdeleyip ürkütmemeleri; kolaylaştırıp zorlaştırmamaları ve insanların akıllarının anlayabilecekleri ölçüde konuşmaları gerektiği; kim Allah rızası için bir mescit/cami yaparsa, Yüce Allah'ın da o kimse için cennette bir köşk yapacağı; Müslümanların soğan ve sarımsak yediği bir halde -kokusu ile insanları rahatsız etmemek adına- topluma ve mescitlere girme

konusunda hassasiyet göstermeleri ve kadınların mescitlerden alıkonulmaması gerektiği hususlarını içeren rivayetlere yer verildiği görülmektedir.

5.5.4. Farklı Dinî Sosyo-Kültürel (Toplumsal) Konular

Diyanet Gazete ve Aylık Dergi Başyazılarının gündem konularına bakıldığı zaman toplumsal hayatı etkileyen, şekillendiren çok farklı konulara yer verildiği görülmektedir. Aynı zamanda Başkanların kaleme aldıkları Başyazılarla dünyayı ve ülkemizi etkileyen gelişmeleri yakından takip edip bunları gündeme taşıdıkları görülmektedir. Bu bağlamda Gazete ve Aylık Dergi Başyazılarında israf ve açlık, komşuluk münasebetleri, İslam ve akıl, çalışmanın değeri, İslam'ın kadınlara getirdikleri, güven, sabır, tevekkül, rüşvet ve iltimas, sosyal adalet, İslam'da sanat ve estetik, tövbe vb. farklı konulara yer verilerek okurlarda bir farkındalık oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir.

Tablo 8. Toplumsal Konularda Gazete ve Dergi'nin Başyazı Gündemleri ve Hadisler

Yıl	Ay	Başyazı Gündemi	Hadis
1971 * 1977 **2012 **2017	Şubat *Mart **Ağustos **Haziran	Hakka Saygı Müminin Şiarıdır * <i>İslam'ın Kadınlara Getirdikleri</i> ** Başyazı başlığı yok ** <i>Üzerimizde Her Canın Hakkı Var</i>	***"Senin üzerinde Rabbinin hakkı vardır. Kendinin ve ailenin hakkı vardır. Her hak sahibine hakkını ver." (Buhârî, "Savm", 51; Tirmizî, "Zühd", 63). **"Cennet anaların ayakları altındadır..." (Nesâî, "Cihâd", 25; İmam Kudâî, <i>Müsned eş-Şihâb</i> , 1/189). "Bir kimse haksız olarak başkasının toprağına bir karış tecavüz ederse, o yerin yedi katı o kimsenin boynuna geçirilir." (Müslim, "Müsâkât", 141-142; Buhârî, "Mezâlim", 13). "Bir kimse yemin ederek, bir müminin hakkını üzerine geçirirse, Allah Teâla o kimseye ateşi vâcip kılar ve cenneti ona haram eder." (Dârimî, "Büyü", 62).
1971 *1972	Nisan Ocak	İsraftan Kaçınmak * <i>Nimetlerin Kıymetini Bilmeliyiz</i>	"Geçimde orta yolu tutmak maişetin yarısıdır; iktisada riayet eden, fakirliğe duçar olmaz." ⁶¹ ** "...Allah'ın hoşnut olmayacağı üç husus şudur: "Dedikodu yapmak, faydası olmayan şeyleri sorup durmak, bir de malı zayi etmek, iyi olmayan yerlere sarf etmek" (Müslim, "Akdiye", 12).
1971 *1975 *2007 *2012	Nisan *Mayıs *Mayıs *Temmuz	Başarının Sırrı Allah İçin Sevmektir * <i>İnsanın Değeri</i> * Başyazı başlığı yok * Başyazı başlığı yok	"İmanın en üstünü, kendin için sevdiğin her şeyi insanlar için de sevmen; kendin için arzu etmediğin şeyi başkaları için de arzu etmemendir." (Buhârî, "İmân", 7). ** "...iman etmedikçe cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe de olgun mümin olamazsınız." (Buhârî, "İmân", 6; Ebû Dâvûd, "Edeb", 130). "Allah Teâlâ buyurur ki, "Benim rızam uğruna birbirlerini sevenler için nebilerin ve şehitlerin bile gıpta edecekleri nurdan minberler vardır." (Ebû Dâvûd, "Büyü' (İcâre)", 76).

⁶¹ Kaynaklarda doğrudan bu ifadelerle yer alan bir rivayet bulunamasa da buradaki manayı veren rivayetler bulunmaktadır. Bkz. İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 5/331; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7/302.

1971 *1972	Mayıs *Nisan	Dinimizde Komşuluk Münasebetler *Komşu Hakkına Saygılı Olmak Dinimizin Emirlerindedir	"...Komşusu kötülüklerinden emin olmayan kimse iman etmiş olmaz." (Buhârî, "Edeb", 29; İbn Hanbel, 3/199). "Allah'a ve ahiret gününe inanan, komşusuna iyi muamele etsin..." (Buhârî, "Rikâk", 23).
1971	Haziran	Doğruluk	"Doğru sözlülük iyiliğe götürür; iyilik de cennete götürür. Adam doğru söyleye söyleye Allah nezdinde sıddıklar derecesine çıkar..." (Müslim, "Birr", 103).
1971 *1976 *2008	Haziran *Şubat *Haziran	İyi şeylerin Düşünülmesi *Dinimizin Yönelttiği Hedef *Başyazı başlığı yok	"Bir saat düşünmek, bütün bir geceyi ibadetle geçirmekten daha hayırlıdır." (Beyhâkî, Şu'abu'l-iman) **"İnsanların en hayırlısı, insanlara en çok faydalı olanıdır." (Kudâî, Müsnedü'ş-şihâb, 1/365).
1971 *1972 *1976 **2012 *2014	Temmuz *Ağustos *Şubat **Mayıs **Şubat	İki Günümüzün Müsavi Olmaması Gerekir * Dinimiz Emanetleri Güzel Bir Şekilde Korunamızı Emreder * Dinimizin Yönelttiği Hedef ** Emek: Alın Terinin Değeri ** Hz. Peygamberin Bir Hadis Şerifinde Din Tanımı	"... Ancak, helâl kazanç sağlamak amacıyla yapılan çalışmalardan hâsıl olan yorgunluklar sebebiyle günahlar bağışlanmış olur." ⁶² **"Hiçbir kimse kendi elinin emeğinden daha hayırlı bir gıda hâsıl edemez." (Buhârî, "Büyü", 15; Ebû Dâvûd, "Büyü", 77). "İki günü birbirine müsavi olan aldanmıştır." (Aclûnî, Keşfü'l-Hafâ, 2/233). **"İnsanoğlu ahiret gününde beş suale cevap vermedikçe Allah'ın huzurunda yerinden ayrılamaz. Ömrünü nerede bitirdiğinden..." (Tirmizî, " Sıfatü'l-kiyâme", 1).
1971 *1972 *1972 *1995	Temmuz *Ocak *Ağustos *Ocak	Dini Emirler Cenâb-ı Hak'ın İkramıdır * Nimetlerin Kıymetini Bilmeliyiz * Dinimiz Emanetleri Güzel Bir Şekilde Korunamızı Emreder * Yeni Yıla Girerken	"Cenâb-ı Hak buyuruyor ki, rahmetim gazabım üzerine sebkât etmiştir." (Buhârî, "Tevhîd", 22; Müslim, "Tövbe", 14). **"Beş şey gelip çatmazdan önce beş şeyin kıymetini, kadrini bil. Ölüm gelmezden önce hayatının..." (Hâkim, Müstedrek, 4/341).
1971	Ağustos	Çocuklarımıza İyilik Yapma Alışkanlığı Kazandırmalıyız	"Allah Teâlâ her vazifeliden görüp gözettiği şeyi, muhafaza mı yoksa zayı mi ettiğini soracaktır. Hatta aile reisini de aile fertlerinin her çeşit hukukunu gözetip gözetmediğinden sorumlu tutacaktır." (Buhârî, "İstikrâz", 20; "Cuma", 11.) "Çocuklarınızı daima gözetiniz ve onları en güzel şekilde terbiye ediniz." (İbn Mâce, "Edeb", 3).
1971 *2013	Eylül *Aralık	Amellerin Karşılığı Niyetlere Göredir *Gösteriş ve Reklam Kültürü	"Bir insan, kardeşinin yardımında bulunduğu müddetçe Allah da o insanın yardımcısıdır." (Ebû Dâvûd, "Edeb", 60). **"Allah Teâlâ, sizlerin cisimlerinize ve görünüşlerinize nazar buyurmaz. Fakat sizlerin gönüllerinize (niyetlerinize) nazar buyurur." (Müslim, "Birr", 34). "Kim ki; iyi niyetle ve sadakatle Allah Teâlâ'dan şehitlik rütbesini isterse yatağında dahi ölse bu niyetinden dolayı

⁶² Bu ifadenin kaynağı bulunamamıştır.

			Cenâb-ı Hak o kulunu şehitler derecesine eriştirir." (Müslim, "İmâre", 157).
1971 *2012	Aralık *Mayıs	Din Muameledir * Emek: Alın Terinin Değeri	"Allah'a inandım de ve ondan sonra da (her işinde) doğruluğa sarıl." (Müslim, "İmân", 62). "Doğru sözlü ve emin bir ticaretçi, kıyamet gününde nebiler, siddıklar, şehitler ve sâlihler ile beraber olacaktır." (Tirmizi, "Büyü", 4). **"Bizi aldatan bizden değildir." (Müslim, "İmân", 164).
1972	Ocak	Nimetlerin Kıymetini Bilmeliyiz	"Tedbirli olmağa benzer akıl, güzel ahlâklı olmağa benzer haseb (şeref) yoktur." (İbn Mâce, "Zühd", 24). "Mümin akıllıdır. Zeki (anlayışlı) ve ihtiyatlıdır." (Buhari, "Edeb", 83; Müslim, "Zühd", 63).
1972	Şubat	Allah'ın Yardımı Sabredenlerle Beraberdır	"Hiçbir kimseye sabırdan daha hayırlı ve daha geniş bir şey verilmemiştir." (Müslim, "Zekât", 124). "Sabır, güçlüklerin anahtarıdır." (Müslim, "Tahare", 1, 1/203).
1972 *2019	Mart *Aralık	İnsan İçin Her Çeşit İyiliğin Aslı *Müslüman Şahsiyeti	"Kişinin kendisine (dünya ve ahiret bakımından) faydalı olmayacak şeyleri terk etmesi, onun iyi Müslüman olduğunun belirtisidir." (Muvatta', "Hüsnü'l-Hulk", 1). **"Akıllı insan o kimsedir ki, kendi nefisini hesaba çeker ve öldükten sonrası için de güzel amellerde bulunur. Aciz insan da nefsi arzularının peşinden koşar ve sebeplerine tevessül etmediği halde Allah Teâla' dan bir takım temennilerde bulunur." (Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 25).
1972	Mart	Kanaat Tükenmez Bir Hazine	"Hiçbir kimse rızkını tamamlamadıkça dünyadan ayrılmaz. O halde Allah'tan ittika üzere bulunun ve rızkınızı araştırmakta en güzel şekilde hareket edin." (İbn Mâce, "Ticâret", 2). "Haramlardan sakın ki, halkın en çok ibadet edeni ve kanaat sahibi ol ki insanların en çok şükredeni olasın..." (Ebû Nuaym, <i>Hilyetü'l-evliya</i> , 10/365).
1972	Nisan	Komşu Hakkına Saygılı Olmak Dinimizin Emirlerindedir	"Allah'a ve ahiret gününe inanan kimse komşularına ikramda bulunsun." (Ebû Dâvûd, "Edeb", 122-123). "Cibril-i Emin komşuya iyilik hakkında bana daima tavsiyede bulunurdu. Ben öyle zannettim ki; bir gün gelip, komşunun komşuya mirasçı olacağını bildirecektir." (Buhârî, "Edeb", 28). "Dostların en hayırlısı, arkadaşları için en hayırlı olanıdır. Komşuların en hayırlısı da komşusuna hayırlı olanıdır." (Tirmizi, "Birr", 28).
1972	Temmuz	İstişarenin Önemi Ve Dinimizdeki Yeri	"İstişare edilen kimse güvenilen kimsedir." (Tirmizî, "Edep", 57; Ebû Davûd, "Edeb", 114).
1972	Ağustos	Dinimiz Emanetleri Güzel Bir Şekilde Korumamızı Emreder	"Emanete riayeti olmayanın imanı; ahitlerini yerine getirmeyenin de dini mevcut değildir." (İbn Hanbel, 3/134).

1973	Ocak	İslam ve Akıl	"Akı olmayanın dini yoktur." (Müttakî el-Hindî, <i>Kenzu'l-'ummâl</i> , 14, 73; Aclûnî, <i>Keşfü'l-Hafâ</i> , 2/362). "Müminin anlayışından çekinin." (Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 15; Taberânî, <i>el-Mu'cemü'l-kebîr</i> , 8/102). "Mümin akıllıdır, zekidir." (Aclûnî, <i>Keşfü'l-Hafâ</i> , 2/387).
1973 *1975 *2014 **1975	Nisan *Şubat *Kasım **Şubat	Çalışmanın Değeri *Çalışmanın Değeri * Varlık İmtihanı **Çalışmanın Değeri	**"Salih insanın salih malı ne güzel!" (İbn Hanbel, 4/197). ***"Allah'ım! Acizlikten, tembellikten, korkaklıktan, cimrilikten sana sığınırım." (Nesâî, "İstiâze", 13; Müslim, "Zikir", 73). "Ya Rab! Fakirlikten, kâfirlikten, kötülüklerden sana sığınırım." (İbn Hıbbân, <i>Sahîh</i> , 3/300).
1973 *1977 *1977 *1977 *1986	Haziran *Şubat *Haziran *Ekim *Nisan	Güven * Sosyal Adalet * Adam Kayırma * Rüşvet ve İltimas * Çocuğa Terbiye, Güzel Hediye	"Güven vermeyenin imanı, sözünü tutmayanın dini yoktur" (İbn Hanbel, 3/134). "Ya Rab! Açlıktan sana sığınırım, ne kötü haldir! Hıyanetten, sana sığınırım ne kötü hastalıktır!" (Ebû Dâvûd, "Vitr", 32). *"Hepiniz çobansınız, güttüğünüz sürüden sorulacaksınız." (Buhârî, "Cum'a", 11; "İstikrâz", 20).
1973	Temmuz	Sabır	"Sabır genişliğin anahtarındır." (Müslim, "Tahare", 1/203). "İmanın en iyisi şiddet sırasında sabretmek, gönlü geniş tutmaktır." ⁶³
1974	Mayıs	Denge	"İslâmiyet'te ruhbaniyet yoktur." (Dârimî, "Nikâh", 3). "İslâm'ın ruhbaniyeti cihaddır." (<i>Heysemî, Mecma'u'z-Zevâid</i> , 3/266, İbn Hanbel, 3/82).
1974 *1977	Haziran *Şubat	Kızılay * Sosyal Adalet	**"Komşusu aç iken karnı doyan olgun mümin değildir." (İbn Ebû Şeybe, <i>Musannef</i> , "İmân ve rü'yâ", 6).
1974	Haziran	Yollar	"Yollar üzerine oturmaktan çekininiz..." (Buhârî, "Mezâlim", 22; Müslim, "Libâs ve zînet", 114). "Yollara tükürenlere yazıklar olsun!" ⁶⁴
1974	Eylül	Büyük Olaylar karşısında Mümin	"Herhangi bir Müslümanın başına yorgunluk, hastalık, düşünce, keder, acı ve kaygıdan, diken batmasına varıncaya kadar, her ne gelirse, her ne gelirse, Allah bunları o Müslüman hatalarına kefarete kılar." (Buhârî, "Merdâ", 1).
1975 *1975 * 1977 *2021 **1976 **1976 **2010 ***1976	Mayıs *Temmuz *Mayıs *Temmuz **Şubat **Temmuz **Ocak ***Temmuz	İnsani ilişkilerimizin Değeri * Müminin İşi * Dostluğa Çağrı * Radikalizm ** Dinimizin Yöneltiği Hedef **İlişkilerimizin Değeri	*****"Din muameledir/nasihattir/samimiyettir: İnsanın yaptığı doğru dürüst ilişkilerdir." (Müslim, "İman", 95; Ebu Davud, "Edep", 59). ****"Yüce Allah yumuşak huylu, güler yüzlü, insanların işlerini kolaylaştırıcı

⁶³ Sabırla ilgili olarak pek çok farklı rivayet bulunduğu muhakkak olmakla birlikte, kaynaklarda doğrudan bu ifadelerle bir rivayete rastlanmamıştır.

⁶⁴ Kaynaklarda doğrudan bu ifade ile bir rivayet bulunmamıştır. Ancak tükürmek eylemi hakkında Hz. Peygamber'in (sav) Müslümanları uyardığına dair hadis kaynaklarında rivayetlerin yer aldığı bilinmektedir. Buhârî, "Salât", 35; Müslim, "Salât", 1254.

****1976 ****1976 *****1976 *****2014 *****2016	****Temmuz ****Temmuz *****Temmuz *****Şubat *****Eylül	** Ömürlük Tecrübe: Yaşlılık ***İlişkilerimizin Değeri ****İlişkilerimizin Değeri *****İlişkilerimizin Değeri ***** Hz. Peygamberin Bir Hadis Şerifinde Din Tanımı ***** Din İstismarı	mümini sever.” (Münâvî, <i>Feyzû'l-kadîr</i> 2 /295). **“Müslüman, dilinden ve elinden insanların selâmette kaldığı kişidir.” (Tirmizî, “İmân”, 12). ****“Siddıkların derecesine yükselmek istersen, senden ilişkini kesene sen bağlan, senden esirgeyene sen ver, sana kötülük edeni de affet.” (Hâkim, <i>Müstedrek</i> , 7, 4/162). *****“Bir genç bir yaşlıya yaşından dolayı hürmet gösterdiğinde, yüce Allah da mükâfat olmak üzere, yaşlılığı çağında saygı gösterecek bir kimseyi mutlaka vadeder.” (Tirmizî, “Birr”, 75). ***“Büyüklerini saymayan, küçüklerine merhamet göstermeyen bizden değildir.” (Tirmizî, “Birr”, 15).
1975	Mayıs	İnsanın Değeri	“İnsanlar bir tarağın dişleri gibi birbirine eşittirler.” (Kudâî, <i>Müsnedü's-şihâb</i> , 1/145).
1975	Temmuz	Müminin İşi	“Ben ancak güzel ahlâkı tamamlamak üzere gönderildim.” (İmam Malik, <i>Muvatta'</i> , “Hüsnu'l-huluk”, 1). “Ahlâk dinin kabıdır.” (Müttakî el-Hindî, <i>Kenzü'l-ummâl</i> , 3/3). “Güzel ahlâka iyi yapış, zira insanların dini bakımdan en iyi olanları en güzel huylularındır.” ⁶⁵ “İslâm güzel ahlaktan ibarettir.” (Müttakî el-Hindî, <i>Kenzü'l-Ummâl</i> , 3/17). “Siz halka mallarınızla iyilik etmeğe yetişemezsiniz. Öyle ise güler yüzlülükle güzel ahlâkla yetişiniz.” (Gazâlî, <i>İhyâ</i> , 5/172). “İçinizden sevdiğim, kıyamet gününde bana en yakın olanlarınız ahlâkı en güzel olanlarınızdır.” (Tirmizî, “Birr”, 71). “Sirke kabı nasıl bozarsa kötü ahlâk da amel ve ibadeti öylece bozar.” (Taberânî, <i>el-Mu'cemu'l-evsat</i> , 854). “Güneş karı nasıl eritirse güzel ahlâk da günahları öyle eritir.” (Taberânî, <i>el-Mu'cemu'l-evsat</i> , 1/470). “İmanın yetmiş şu kadar şubesi vardır. En yüksek mertebesi Lâ ilâhe illallah demek, en aşağı derecesi de insanların gelip geçeceği yerden onları rahatsız edeceği bir şeyi kaldırmaktır.” (Nesâî, “İmân”, 16). “Temizlik imandandır.” (İbn Hibbân, <i>Sahîh</i> , 12/294). “...Hiçbir kul nefsi için istediği hayrı Müslüman kardeşi için de istemedikçe olgun imana sahip olamaz.” (İbn Hanbel, 3/206). “Bir topluluğun efendisi, o topluluğa hizmet edendir.” (Deylemî, <i>el-Firdevs</i> , 2/24; Aclûnî, <i>Keşfü'l-Hafâ</i> , 2/463).

⁶⁵ Güzel ahlâkla ilgili olarak pek çok farklı rivayet bulunduğu muhakkak olmakla birlikte kaynaklarda doğrudan bu ifadelerle bir rivayete rastlanmamıştır. Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 15.

1975	Kasım	Allah Sevgisi	"Şu üç şey kendisinde bulunan kimse imanın tadına ermiş olur: Allah ve peygamberi her şeyden çok sevmek..." (Buhârî, "Îmân", 9; Müslim, "Îmân", 67). "... hiç biriniz ben ona babasından ve çocuklarından daha sevgili olmadıkça tam iman etmiş olmaz." (Buhârî, "Îmân", 8).
1976	Şubat	Tevekkül	"Kalk, deveni bağla, sonra Rabbine güven." (Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 60).
1977	Mart	İslam'ın Kadınlara Getirdikleri	"Sizin hayırlınız kadınlarınıza hayırlı olanınızdır..." (Tirmizî, "Radâ", 11; İbn Mâce, "Nikâh", 50). "... burnu yerde sürünsün... İhtiyarlık çağlarında annesine babasına yahut ikisinden birisine eriştiği halde onların rızasını kazanarak cennete giremeyen kimsenin." (Müslim, "Birr", 10). "Ey Allah'ın Rasûlü. Güzel sohbet etmeme en lââyık olan kimdir? O (sav): "Annendir." dedi..." (Buhârî, "Edeb", 2). "Namazdan sonra 'Allah'ım bana ve Muhammed'e rahmet et' diye dua eden köylüye Peygamber (sav) "Sen Allah'ın geniş rahmetini daralttın" dedi. (Ebû Dâvûd, "Dahâyâ", 24-25).
1977	Mayıs	Dostluğa Çağrı	*"...ey Allah'ın kulları kardeş olunuz..." (Buhârî, "Edeb", 62).
1977	Mayıs	Mümin Öfkesine Hâkim Olmalıdır	"...Asıl güçlü olan, kızdığı zaman öfkesine hâkim olandır." (Müslim, "Birr", 107; Buhârî, "Edeb", 76). "Bir kimse, kızdığı zaman karşısındakini ezmeğe kadir iken öfkesini yutkunur, onu yenerse, Allah, kıyamet günü, herkesin önünde onu çağırır, ona dilediği huriyi (yani istediği cennet nimetlerini) verir." (Ebû Dâvûd, "Edeb", 3; Tirmizî, "Birr", 74; İbni Mâce, "Zühd", 18). "Ben bir kelime biliyorum ki, eğer bu adam onu söylerse öfkesi geçer: Eûzu billahimineşşeytârrracim." (Buhârî, "Edeb", 44; Müslim, "Birr", 110). "Biriniz ayakta iken canı sıkılırsa otursun, kızgınlığı giderse ne a'lâ, gitmezse uzansın." (Ebû Dâvûd, "Edeb", 3). "Gazap şeytandandır, şeytan ateşten yaratılmıştır. Ateş ancak su ile söndürülür. Biriniz kızdığı zaman abdest alsın." (Ebû Dâvûd, "Edeb", 3).
1977	Haziran	Adam Kayırma	"Emanet zayı olduğu zaman kıyameti gözetle." (Buhârî, "Rikâk", 35). "Kim ümmetim içinde küçük veya büyük bir mevkiye gelir de ümmetim arasında adalet yapmazsa Allah onu yüzüstü cehenneme sürükler." ⁶⁶
1977	Eylül	Çok Hayırlı Bir İşe Davet	"Her çocuk İslâm fıtratı üzerine doğar, sonra onun annesi, babası onu ya Yahudi, ya Hristiyan veya Mecusî yapar." (Buhârî, "Tefsîr", 2; Müslim, "Kader", 22).

⁶⁶ Kaynaklarda bu ifadelerle yer alan bir rivayete ulaşılamamıştır.

1977	Ekim	Rüşvet ve İltimas	<p>"Rüşvet verene de alana da Allah lanet etsin." (İbn Mâce, "Ahkâm", 2).</p> <p>"Rüşvet veren de, alan da cehennemdedir." (Ebû Dâvûd, "Kadâ' (Akdiye)", 4).</p>
1978	Ocak	Kızılay'a Kan Vermek	<p>"Her hastalığın bir ilâcı vardır. Ancak ölümün ilâcı yoktur." (Buhârî, "Tıb", 1).</p> <p>"Yaptığınız tedavilerin en güzeli hacâmat (kan aldırma) dır." (Buhârî, "Tıb", 13; Müslim, "Musâkât", 62-63; Ebû Dâvûd, "Tıb", 3).</p> <p>"Miraç gecesi, yanına uğradığım her melek zümresi bana: "Ey Muhammed kan aldır!" diyordu." (Tirmizî, "Tıb", 12).</p> <p>"...Kan vermede şifa ve bereket vardır, akli ve hafızayı artırır." (İbn Mâce, "Kitâbu't-Tıb", 22).</p> <p>"Üç şeyde şifa vardır: Kan alma aletinde, bal şerbetinde yahut ateşle (yarayı) dağlamakta. Ümmetimi ateşle dağlamaktan men ederim." (İbn Mâce, "Tıb", 23).</p> <p>"Kan alan kişi ne güzel kuldur. Fazla, (yararsız) kanı giderir, sulbü hafifletir, gözü cilalar." (Tirmizî, "Tıb", 2; Ebû Dâvud, "Tıb", 5).</p>
1978 *1995	Haziran *Ocak	Nimete Şükür * Yeni Yıla Gिरerken	<p>**"İnsanların birçoklarının kıymetini bilmedikleri iki nimet vardır: Sıhhat ve boş vakit." (Buhârî, "Rikâk", 1).</p> <p>"Kuvvetli mümin zayıf müminden hayırlıdır." (Müslim, "Kader", 34).</p> <p>"Bir kimse gündüzün işinde çalışıp, yorularak akşam evine gelirse o kimse günahları bağışlanmış olarak geceyi evinde geçirir."⁶⁷</p>
1986 *1992	Eylül *Aralık	Afrika'ya Yardım * Sosyal Dayanışma ve Vakıflar	<p>"Yalnız iki kimsenin durumu gıpta edilmeğe değer: ... Allah'ın kendisine vermiş olduğu malı gece gündüz sarf eden kimsedir." (Buhârî, "İlim", 15).</p> <p>"İslâm beş esas üzerine bina edildi:... zekât vermek." (Müslim, "İmân", 21).</p> <p>"... Her kim bir Müslüman kardeşinin yardımında bulunur ve onun ihtiyacını temin ederse Allah da ona yardım eder..." (Müslim, "Birr", 58).</p> <p>**"Müminler birbirlerini sevmekte, birbirlerine acımakta ve yekdiğerini korumakta bir vücut gibidir..." (Buhârî, "Edeb", 27; Müslim, "Birr", 66).</p> <p>"Kesenin ağzını bağlama, senin rızkında bağlanır." (Buhari, "Zekât", 21).</p> <p>"Yardım et, sayma; sana da sayı ile verilir. Malını kilere kapatma, senin de rızkın kapanır." (Müslim, "Zekât", 88).</p> <p>"Komşusu aç iken tok geceleyen gerçek mümin değildir." (İbn Ebû Şeybe, Musannef, "İmân ve rü'yâ", 6).</p>
1994 *1995	Ekim *Ocak	İsraf ve Açlık * Yeni Yıla Gिरerken	<p>**"Kıyamet gününde insan şu beş şeyden sorguya çekilmedikçe yerinden ayrılamaz:</p>

⁶⁷ Kaynaklarda bu ifadelerle yer alan bir rivayete ulaşılammıştır.

			Ömrünü nerede harcadığından,...malını nereden kazanıp nerede harcadığından..." (Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 1). "Muhakkak Allah Teâlâ kuluna verdiği nimetin eserini onun üzerinde görmekten hoşlanır." (Tirmizî, "Edeb", 54).
2007 *2014	Şubat *Şubat	Başyazı başlığı yok * Hz. Peygamberin Bir Hadis Şerifinde Din Tanımı	"Ameller niyetlere göredir." (Buhârî, "Bedü'l-vahy", 1).
2008	Aralık	İnsanı Ebedi Kılan Kurum: Vakıf	"İnsan öldüğü zaman amel defteri kapanır. Üç şey bundan müstesnadır: Sadaka-i cariyeye, faydalı bilgi ve salih evlat." (Müslim, "Vasiyyet", 14).
2009	Şubat	Başyazı başlığı yok	"Bedrin yetimleri sizden daha önceliklidir." (Ebû Dâvûd, "Harâc", 19-20).
2011	Eylül	Başyazı başlığı yok	"Bir tek hurmanın yarısıyla da olsa cehennem ateşinden korununuz." (İbn Hişâm, <i>Sîret</i> , 3/30).
2012	Mayıs	Emek: Alın Terinin Değeri	"İşçiye ücretini alın teri kurumadan veriniz." (İbn Mâce, "Rühûn", 4). "Hizmetçileriniz kardeşlerinizdir." (Buhârî, "İmân", 22). "Her kimin kardeşi hizmetinde çalışırsa, yediğinden yedirsin, giydiğinden giydirdin." (Buhârî, "İmân", 22; "Edeb", 44).
2013	Ağustos	İrfan Geleneğimiz	"Allah'ım faydasız ilimden sana sığmırım." (Nesâî, "İstiâze", 21; İbn Mâce, "Sünnet", 23).
2013 *2021	Kasım *Haziran	İslam Sanat ve Estetik * İslâm, Sanat ve Modern Zamanlar	**"Allah güzeldir ve güzeli sever." (Müslim, "İmân", 147).
2014	Şubat	Hz. Peygamberin Bir Hadis Şerifinde Din Tanımı	"... tövbe-i nasuh: Sahibini bir daha günaha sevk etmeyen hâlis tövbedir." (Beyhakî, <i>Şu'abu'l-imân</i> , 4/375; Tahâvî, <i>Şerhu Me'âni'l-Asâr</i> , 4/290). "... her kim insanlara merhamet etmezse Allah da ona merhamet etmez." (Buhârî, "Tevhîd", 2; Müslim, "Fedâil", 66). "Müslümanın Müslüman üzerinde altı hakkı vardır... gıyabından ona karşı samimiyeti elden bırakmamak." (Tirmizî, "Edeb", 1; Nesâî, "Cenâiz", 52). "Bir mümin için takvadan sonra salih bir eş kadar hayırlı ve yararlı bir şey olamaz; ... onun gıyabında gerek nefsi ve gerekse malı konusunda samimiyeti ve bağlılığı devam eder." (Ebû Dâvûd, "Zekât", 32). "Allah herhangi bir kulunu bir topluma idareci yapar da o idareci halkını samimiyetle kuşatmazsa cennetin kokusunu bile duyamayacaktır." (Buhârî, "Ahkâm", 8). "Allah buyuruyor ki: Kulunun kendisiyle bana ibadet ettiği en sevimli şey, bana karşı ihlaslı ve samimi olmasıdır." (İbn Hanbel, <i>Müsned</i> , 5/254) "Rüyalarınızı sadece âlim veya nâsîh kimselere anlatınız." (Tirmizî, "Rüya", 7; İbn Hanbel, <i>Müsned</i> , 2/169).

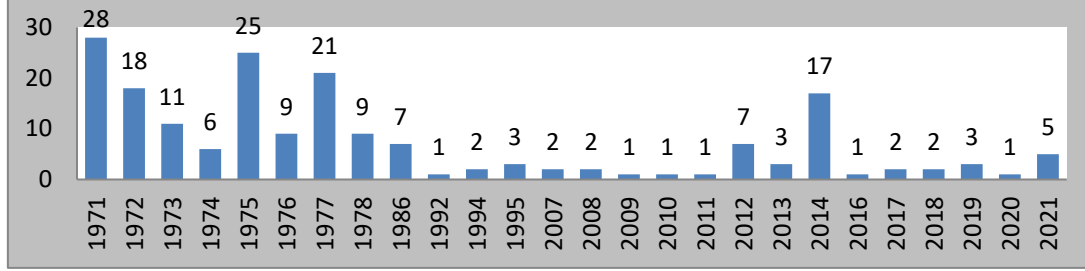
			"... Allah'ım bizden nasihati eksik etme, bizi himayenden ayırma, seferin meşakkatinden, değişimin kederinden sana sığınırım." (İbn Hanbel, <i>Müsned</i> , 2/401).
2014	Kasım	Varlık İmtihanı	"Zenginlik mal çokluğu değil, gönül tokluğudur." (Buhârî, "Rikâk", 15; Müslim, "Zekât", 120). "Âdemoğlu büyürken beraberinde şu iki şey de büyür. Mal sevgisi ve uzun ömür isteği." (Buhârî, "Rikâk", 5; Müslim, "Zekât", 115). "Âdemoğlunun bir vadi dolusu malı olsa bir vadi dolusu malı daha olmasını arzu eder. Onun gözünü ancak toprak doldurur." (Buhârî, "Rikâk", 10; Müslim, "Zekât", 117). "Allah'ım bize dünyada iyilik ver, ahirette de iyilik ver, bizi cehennem azabından koru!" (Ebû Dâvûd, "Menâsik", 51). "Her ümmetin bir fitnesi (imtihan vesilesi) vardır, benim ümmetimin fitnesi ise maldır." (Tirmizî, "Zühd", 26).
2017	Haziran	Üzerimizde Her Canın Hakkı Var	"Ya Rabbi! Sen Hak'sın. Vaadin haktır. Senin sözün haktır. Sana kavuşmak da haktır." (Buhârî, "Tevhid", 35).
2018	Aralık	Tövbe	"Günahattan tövbe eden kimse, hiç günahı olmayan kimse gibidir." (İbn Mâce, "Zühd", 30). "Eğer siz günah işlememiş olsaydınız, Allah siz yok eder, başka bir kavim getirir, onlar günah işlerler, günahlarının bağışlanmasını Allah'tan isterler, Allah'ta onları bağışlar." (Müslim, "Tövbe", 9).
2019	Nisan	İslam'ın Ortak Akli İstişare	"Sizden biriniz kardeşiyle istişare etmek isterse kardeşi görüşünü söyleyerek ona yol gösterebilir." (İbn Mâce, "Edeb", 37). "İstişare edilen kişi kendisine emniyet edilen kişidir." (Tirmizî, "Edeb", 57; Ebû Davûd, "Edeb", 114).
2020	Şubat	Mükerrerrem ve Mükellef Varlık İnsan	"Mümin onurlu ve kerem sahibidir." (Ebû Davûd, "Edeb", 5).
2021	Temmuz	Radikalizm	"Siz yerdekilere merhamet edin ki göktekiler de size merhamet etsin." (Ebû Davûd, "Edeb", 58).
2021	Ağustos	Vahiy	"Siz iki şey bırakıyorum, onlara sımsıkı sarıldığınız sürece yolunuzu şaşırmayacaksınız: Allah'ın Kitabı ve Peygamberinin sünneti." (<i>Muvatta</i> , "Kader", 3).
2021	Eylül	Mukaddes Şehir Kudüs ve Mescid-i Aksa	"Yeryüzünde ibadet için sadece üç mescidin yoluna düşülür: Kâbe, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ." (Buhari, "Enbiya", 8; Müslim, "Mesâcid", 2). ⁶⁸

⁶⁸ Hadis-i Şerif'in başyazıda metni verilmeyip, manası ve kaynağı zikredilmiştir.

Şekil 8. Toplumsal Konularda Hadislere Atıf Sayısı ve Kaç Hadise Yer

Verildiği

Tablo 8 ve Şekil 8'e bakıldığında dini sosyo-kültürel ve ekonomik vb. farklı alanlarda 44 Gazete ve 28 Aylık Dergi Başyazısında değişik hususlar ele alınmış ve tekrarlarıyla birlikte toplam 188 hadise yer verilmiştir. Farklı dinî sosyo-kültürel ve toplumsal konularda;

Genel prensipler olarak görülebilecek çerçeveye ilgili olarak müminin/Müslümanın Allah'a karşı ihlaslı ve samimi olmak, Allah Teâlâ'yı ve Hz. Peygamber'i (sav) her şeyden daha fazla sevmek, dünya ve ahirete dair devamlı dua halinde olmak, Allah Teâlâ'ya kavuşacağımızın farkında olmak durumunda olduğu; insanın ahirette ömrünü nereden geçirdiğinden sorgulanacağı, ölüm gelmeden ömrün kıymetinin bilinmesi gerektiği; amel defterinin kapanmaması için sadaka-i câriye vermesi, ilimle meşgul olması ve salih evlat yetiştirmek için çalışması; Kur'an'ın Allah'ın sözü olarak hak ve doğru olduğu; Hz. Peygamber'in (sav) Müslümanlara iki şey bıraktığı, onlara sınıksız sarıldıkları sürece yollarını şaşırmayacakları, bunların ise Allah'ın Kitabı ve Peygamberi'nin (sav) Sünneti olduğu; Allah'ın rahmetinin gazabını kuşattığı; cennetin anaların ayakları altında olduğu; insanoğlunun sıhhat ve boş vakit nimetlerinin kıymetini bilmediği; âdemoğlu büyürken beraberinde mal sevgisi ve uzun ömür isteğinin de büyüdüğü, insanın bir vadi dolusu malı olsa bir vadi dolusu malı daha olmasını arzu edeceği, bu ümmetin fitne/ imtihan vesilesinin mal olduğu; mümin insanların en hayırlılarının başkalarına en faydalıların olduğu; kan aldırmanın ya da vermenin sağlıkla ilgili olarak faydalı bir davranış olduğu; idarecilerin halkı samimiyetle kuşatması gerektiği; şehitliğin yüce bir mertebe olduğu; Kâbe, Mescid-i Nebvî ve Mescid-i Aksâ'nın Müslümanlar açısından önemi, kişinin üzerinde başta Allah'ın olmak üzere, kendisinin, ailesinin, ana-babasının hakkı olduğu ve her hak sahibine hakkının verilmesi gerektiği; salih/saliha bir eşin bir mümin için takvadan sonraki en güzel nimet olduğu, bu itibarla birbirlerinin kıymetini bilmeleri gerektiği; kadınlara hayırla davranmak gerektiği; işçiye hakkının alın teri kurumadan verilmesi gerektiği; hizmetçilerin bir kardeş mesabesinde görülüp haklarının gözetilmesi ve işverenler tarafından yediğinden yedirilip giydiğinden giydirilmesi; kişilere maddi-manevi bir haksızlık yapanın cehennemde yanıp cennetten mahrum kalacağı; rüşvet alanın da verenin de Allah'ın lanetini ve cehennemi hak ettiği; fakirliğe düşürmek için geçimde orta yolu tutup iktisada riayet etmek gerektiği; iki günü birbirine eşit olanın aldanmış olacağı; İslam'da ruhbanlığın olmadığı, insanların bir tarağın dişleri gibi eşit oldukları; topluma hizmet etmenin insana itibar kazandıracığı; kuvvetli müminin zayıf müminden daha hayırlı olduğu; aklın insana lutdefilen büyük bir nimet olduğu ve insanın akıllı bir şekilde davranıp kendini hesaba çekip heva ve hevesinin arkasından gitmemesi gerektiği;

Ahlak konusu kapsamında; Hz. Peygamber'in (sav) güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderildiği, İslam'ın güzel ahlak demek olduğu, ahirette Hz. Peygamber'e (sav) güzel ahlaklı olan Müslümanların en yakın olacağı, güneşin karı erittiği gibi güzel ahlakın da günahları öylece eriteceği, bu itibarla her Müslümanın onun (sav) örnekliğinde güzel ahlak sahibi olması, haramdan sakınması; günahından tövbe eden kimsenin hiç günahı olmayan kimse gibi olacağı, bu itibarla nasuh bir tövbe ile bir daha yapmayacak şekilde günah ve hataları için tövbe etmesi;

Mümin/Müslümanların yapmaması gereken davranışlar bağlamında; sirkenin kabı bozduğu gibi kötü ahlakın da amel ve ibadeti öylece bozacağı, bu itibarla Müslümanların dedikodu yapmak, faydası olmayan şeyleri sorup durmak, malı zayi etmek/iyi olmayan yerlere sarf etmek, aldatmak, acizlik, korkaklık, tembellik ve cimrilikten, kötülükten, hıyanetten uzak durmaları gerektiği; insanlara rahatsızlık verecek her türlü hareketten (söz gelimi yol üzerine oturmak, yere tükürmek) kaçınmaları gerektiği;

Mümin/Müslümanların sahip olması gereken temel özellikleri bağlamında dosdoğru ve doğru sözlü, merhametli, yumuşak huylu, güler yüzlü, insanların işlerini kolaylaştırıcı olması; temiz olması; şükretmesi, tefekkür etmesi, istişare etmesi, birisi kendisiyle istişare etmek isterse görüşünü söyleyerek ona yol göstermesi, zira istişare edilen kişinin kendisine güvenildiği için bu güveni boşa çıkartmaması; daima iyi niyetli olması, her şeyi güzel görmeye çalışması; sabırlı (hastalık, kaygı, diken batması gibi her türlü musibet karşısında bunun günahlarına bir keffaret olacağı düşüncesiyle) olması; kanaat sahibi, güvenilir olması, emanete ve verdiği söze riayet etmesi; dünya ve ahirete faydası olmayan şeyleri terk etmesi; sebeplerine tevessül etmediği halde Allah Teâlâ'dan bir takım temennilerde bulunmaması; işin gereğini yapıp Allah'a o şekilde tevekkülde bulunması; onurlu ve kerem sahibi/cömert oldukları, zenginliğin mal çokluğu değil, gönül tokluğu olduğu, bir tek hurmanın yarısıyla da olsa mutlaka vermesi; Allah'ın verdiği nimetin eserini üzerinde göstermesi; Allah'ın lütfettiği rızkını araştırmakta en güzel şekilde hareket edip onu helalinden kazanmaya çalışması, zira en hayırlı bir rızkın insanın kendi el emeğiyle kazandığı rızık olduğu; ticaretle de doğru olması; yaşlılara hürmet etmesi, küçükleri sevmesi ve gözetip kollaması; insanlar kendisinden ilişkiyi kesmesi durumunda dahi onun ilişkiyi devam ettirmeye gayret etmesi; kendisinden esirgeyene dahi vermesi; kendisine zulmedilse dahi affetmesi; öfkesine yenilmemesi, öfkelenildiğinde "Eûzu billahi mine'ş-şeytâni'r-racîm." deyip abdest alması;

Birbirleriyle hukukları çerçevesinde, müminlerin kardeş ve bir vücudun azaları gibi oldukları, iman etmedikçe cennete girilemeyeceği, müminlerin birbirini sevmedikçe olgun mümin olamayacakları, Allah'ın rızası uğruna birbirlerini sevenler için cennette nebilerin ve şehitlerin bile gıpta edecekleri nurdan minberlerin olduğu; imanın en üstününün, müminin kendisi için sevdiğini insanlar için de sevmesi, arzu etmediğini başkaları için de arzu etmemesi olduğu; Müslümanların dualarını daraltmayıp Müslüman kardeşleri için de dua yapmaları; gıyablarında da kendileri hakkında samimiyeti terk etmemeleri; Müslümanların zekatlarını vermeleri, birbirlerine yardım etmeleri ve komşularına iyi muamelede bulunması gerektiği; komşusu ve diğer insanlar kötülüklerinden, elinden ve dilinden emin olmayan kimsenin hakiki anlamda iman etmiş olmayacağı vb. hususları ihtiva eden rivayetlere yer verildiği dikkat çekmektedir.

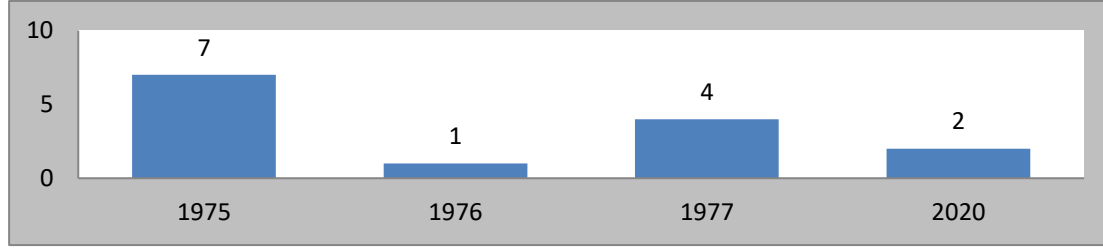
5.5.5. Aktüel

Diyanet Gazete ve Aylık Dergi Başyazılarında yukarıda yer alan konular dışında Lefkoşa Selimiye Camii'nde Cuma Hutbesi, Muhammed İkbâl ve Düşüncesi, Bir Alman'ın Mektubu vb. farklı aktüel konulara yer verildiği görülmektedir.

Tablo 9. Farklı Aktüel Konularda Gazete ve Dergi'nin Başyazı Gündemleri ve Hadisler

Yıl	Ay	Başyazı Gündemi	Hadis
1975	Şubat	Lefkoşa Selimiye Camii'nde Cuma Hutbesi	"Çalışıp kazanan, Allah'ın sevgili kuludur." ⁶⁹ "Rızık kapısı, arşı âlâdan yerin altına kadar açıktır...(İsfehâni, <i>Hilyetu'l-Evliyâ</i> , 10/73; <i>Münâvî, Feyzü'l-Kadîr</i> , 4653).
1975	Haziran	Türkiye Diyanet Vakfı'nın Kurulması Dolayısıyla	"İnsanın her mafsalı için güneşin doğduğu her günde birer sadaka (iyilik) borcu vardır..." (Buhârî, "Cihâd", 72,128). "Dul kadına ve yoksula bakan, Allah yolunda mücadele eden veya gece uyumayıp ibadet eden ve bütün gün oruç tutan kimse gibidir." (Buhârî, "Nafakât", 1). "Aç bir kimseyi bir gece barındıran her hane sahibi Allah'ın zimmetinden beri olur." (İbn Hanbel, <i>Müsned</i> , 8/481). "Müminler karşılıklı sevgi, şefkat ve afiyet dileklerinde tek vücut gibidirler..." (Buhârî, "Edeb", 27; Müslim, "Birr", 66). "Mümin mümine karşı, ayakta duran binanın birbirine yaslanan duvarları gibidir." (Buhârî, "Mezâlim", 5).
1976	Mayıs	Muhammed İkbâl ve Düşüncesi	"İslamiyet'te ruhbanlık yoktur. " (Dârimî, "Nikâh", 3).
1977	Haziran	Bir Alman'ın Mektubu	"Her çocuk İslâm fitratı üzerine doğar..." (Buhârî, "Tefsîr", (Rûm) 2; Müslim, "Kader", 22).
1977	Ağustos	Fatiha Suresi'nin Fazileti	"Doğru yol, Allah'ın kitabıdır." (Nesâî, "İdeyn", 22). "Zikirlerin en güzeli Lâ ilâhe illâllah", duaların en güzeli de "el-hâmdulillâhtır." (Münâvî, <i>Feyzü'l-kadîr</i> , 11, 33). "Yüce Allah buyurdu ki: Namazı benimle kulum arasında ikiye ayırdım. Yarı benim için, yarı kulum içindir. Kulumun dilediği kendisine verilecektir..." (Müslim, "Salât", 38).
2020	Mayıs	Salgınla Sınanan İnsanlık	"Müminin başka hiç kimsede bulunmayan ilginç bir hali vardır. Onun her işi hayırdır. Eğer bir genişliğe nimete kavuşursa şükreder ve bu onun için bir hayır olur. Eğer bir darlığa musibete uğrarsa da sabreder ve bu da onun için bir hayır olur." (Müslim, "Zühd", 64). "Allah indirdiği her hastalığın muhakkak şifasını da vermiştir. " (Buhârî, "Tıb", 1).

⁶⁹ Çalışıp helalinden kazanmak hakkında kaynaklarda pek çok rivayet yer aldığı muhakkak olmakla birlikte kaynaklarda doğrudan bu ifadelerle yer alan bir rivayete ulaşılamamıştır.

Şekil 9. Farklı Aktüel Konularda Hadislere Atıf Sayısı ve Kaç Hadise Yer Verildiği

Tablo 9 ve Şekil 9'a bakıldığında farklı aktüel konulara dair 5 Gazete ve 1 Aylık Dergi Başyazısında farklı konuların ele alındığı ve 14 rivayete yer verildiği görülmektedir. Başyazılarda ele alınan aktüel konularla ilgili olarak; her çocuğun fıtrat (İslâm) üzere doğduğu, İslâm'da ruhbanlığın olmadığı; doğru yolun Allah'ın kitabı olduğu; namazın kul ile Allah arasındaki irtibatı sağlayan önemli bir ibadet olduğu; zikirlerin en güzelinin 'Lâ ilâhe illâllah', duaların en güzelinin ise "el-hâmdu lillâh" olduğu; rızık kapısının çok geniş olduğu, bu itibarla çalışıp gayret edip helalinden kazanmak gerektiği; mümin/Müslümanların tek vücut ya da ayakta duran bir binanın birbirine yaslanan duvarları gibi oldukları; sadaka sorumluluklarını ihmal etmemesi gerektiği; dul kadın ve yoksullara koruyup gözetmenin gerekliliği (zira bunun Allah yolunda mücadele etme veya gece uyumayıp ibadet etme ya da bütün gün oruç tutma mesabesinde olduğu), açları doyurmak gerektiği (zira aç bir kimseyi bir gece barındıran her hane sahibinin Allah'ın zimmetinden/kınaması/hoşnutsuzluğu beri olacağı); Allah indirdiği her hastalığın muhakkak şifasının da bulunduğu; 'her işinin hayır olması'nın müminin başka hiç kimsede bulunmayan bir özelliği olduğu, zira kendisi bir genişliğe ve nimete kavuşursa şükrederek, bir darlığa ve musibete uğrarsa da sabrederek her halükarda kazançlı olduğu hususlarını içeren rivayetlere yer verilmiştir.

5.5.6. İlim, Bilgi, Eğitim

Diyanet Gazete ve Aylık Dergi'nin Başyazılarında ilim, eğitim, çocuk terbiyesi, ilim sahiplerinin sorumlulukları vb. farklı konulara gündem olarak yer verilmiştir.

Tablo 10. İlim, Bilgi, Eğitim vb. Konularda Gazete ve Dergi'nin Başyazı Gündemleri ve Hadisler

Yıl	Ay	Başyazı Gündemi	Hadis
1971	Aralık	İlim Sahiplerinin Sorumlulukları	"Âlimler peygamberlerin varisleridir." (Tirmizi, "İlim", 19). "Başkalarını doğruluğa çağıran kimseye, kendisine uyan kimselerin sevabı gibi sevap verilir. Bununla beraber; onların sevabından hiçbir şey eksilmez..." (Müslim, "İlim", 16; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 6). "... iyiliği emir ve kötülükten nehy edersiniz..." (Tirmizi, "Fiten", 9).
1972 *1986 *1997	Ekim *Nisan *Eylül	Yeni Eğitim Haftası *Çocuğa Terbiye, Güzel Hediye * İnsan ve Eğitim	"Her çocuk İslâm fıtratı üzerine doğar..." (Buhârî, "Tefsîr (Rûm)", 2; Müslim, "Kader", 22).
1974	Nisan	Çocuklarımız	"İnsan öldüğü zaman amelleri sona erer... kendine dua eden, her yönden hayırlı bir çocuk"

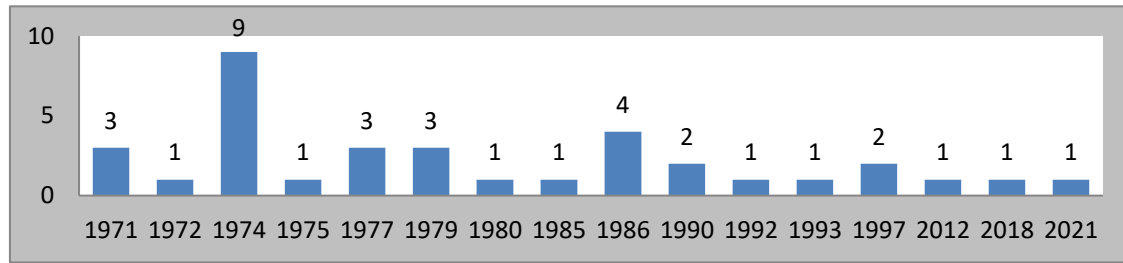
			<p>birakan kimsenin iyilikleri devam eder." (Müslim, "Vasiyyet", 14).</p> <p>"Bir kimsenin üç kız çocuğu olur da, o kimse onların sıkıntılarına katlanır, kazancından onları besler, giydirir ve yetiştirirse, o çocuklar babaları ve anneleri için cehennemden koruyucu perde gibi olurlar." (Ebû Dâvûd, "Edeb", 120-121).</p> <p>"... İki kızı olgunluk çağına kadar besleyen büyüten kimseyle ben, kıyamet gününde bunlar gibi yan yana olacağım." (Müslim, "Birr", 149; Tirmizî, "Birr", 13).</p> <p>"Çocuklarınıza yedi yaşında namazı öğretin, on yaşında namaz kılmaları için sıkıştırın ve hepsine ayrı ayrı yataklar tahsis edin." (Ebu Davud, "Salat", 25).</p> <p>" Kişi, ailesi fertlerinin gözetleyicisidir ve onlardan sorumludur..." (Buhârî, "İstikrâz", 20).</p> <p>"Çocuklarınızın hepsine eşit muamele yapınız." (Müslim, "Hibe", 18).</p> <p>"Kişi arkadaşının dinî üzerindedir...." (Ebû Dâvûd, "Edeb", 16; Tirmizî, "Zühd", 45).</p> <p>"İyi arkadaş güzel bir koku gibidir. Onu sürünmekle faydalanır...." (Müslim, "Birr", 146; Buhârî, "Sayd", 31).</p>
1974	Aralık	Kitap Sevgisi	"Kitapla ilim iki kardeşirler, kıyamet gününde sahiplerinin boyunlarına takılacak zincirlerdir." ⁷⁰
1975	Kasım	İslam'da İlim Hürriyeti	"Hikmet müminin yitik malıdır, nerde bulursa alır." (Tirmizî, "İlim", 19).
1977	Ocak	Dışarıya Açılmıyız	"Hiç kimse, kendi elinin emeğiyle yediği rızıktan daha hayırlı bir rızık yememiştir." (Buhârî, "Büyü", 15). <p>"Öyle günah var ki onu ancak çoluk çocuğun rızkını temin için çalışmak affettirir."⁷¹</p> <p>"Sizin hayırlınız dünyası için ahiretini, ahireti için de dünyasını terk etmeyeninizdir." (Müttakî el-Hindî, <i>Kenzu'l-ummâl</i>, 3/238).</p>
1979 *1990 *2021	Mart *Kasım *Kasım	İlim ve Âlim *İslam'ın İnsanlığa İlk Emri: Oku *İlim Kadın Erkek Her Müslümana Farzdır	"İlim öğrenmek, kadın erkek her Müslümana farzdır." (İbn Mâce, "Mukaddime", 17).
1979	Nisan	Çocuk Terbiyesi Ve Günümüzdeki Problemler	"Hikmetin başı Allah korkusudur." (Müttakî el-Hindî, <i>Kenzu'l-ummâl</i> , 5873; Vâkıdî, <i>el-Meğâzî</i> , 2/1016-1017; İbn-i Kesîr, <i>el-Bidâye</i> , 5/13-14). <p>"Hayâ imandan bir parçadır." (Müslim, "İmân", 57; Buhârî, "İmân", 3).</p>
1980	Şubat	Gençlik Sahipsiz	"Küçüklerimize şefkat ve merhametle muamele etmeyen ve büyüklerimizin hakkını bilip, gereken saygıyı göstermeyen kimse bizden değildir." (Tirmizî, "Birr", 15).
1985 *1986	Nisan *Nisan	23 Nisan'da Çocuklar ve Biz *Çocuğa Terbiye, Güzel Hediye	"Hiçbir baba, çocuğuna güzel terbiyeden daha üstün bir hediye vermiş olamaz." (Tirmizî, "Birr", 33; İbn Hanbel, 4/77).
1986 *1997	Nisan *Eylül	Çocuğa Terbiye, Güzel Hediye * İnsan ve Eğitim	"Çocuklarınıza hoş muamelede bulunun ve onları güzel terbiye edin." (İbn Mâce, "Edeb", 3).

⁷⁰ Kaynaklarda doğrudan bu ifadelerle yer alan bir rivayete ulaşılamamıştır.

⁷¹ Kaynaklarda doğrudan bu ifadelerle yer alan bir rivayete ulaşılamamıştır.

			“Hepiniz çoban ve muhafızsınız, maiyetinizde bulunanların hukukundan mesulsünüz...” (Buhârî, “Cum’a”, 11. ; “İstikrâz”, 20.)
1990	Kasım	İslam’ın İnsanlığa İlk Emri: Oku	“İki günü eşit olan aldanmıştır.” (Aclûnî, <i>Keşfü’l-hafâ</i> , 2/233).
1992 *2018	Haziran *Eylül	Çocuklarımız ve Din Eğitimi *Dünden Bugüne Kur’an Eğitim ve Öğretimi	“Sizin en hayırlınız Kur’an-ı öğrenen ve öğreteninizdir.” (Tirmizî, “Fedâilü’l-Kur’ân”, 15).
1993	Kasım	Eğitim	“Beni Rabbim terbiye etti ve terbiyemi güzel yaptı.” (Sem’ânî, <i>Edebü’l-implâ</i> , 5; Aclûnî, <i>Keşfü’l-hafâ</i> 70)
2012	Haziran	Başyazı başlığı yok	“Bir kalp ki onda Kur’an yoktur, o harabe bir eve benzer. Bir kalp ki onda Kur’an vardır, o kalp mamur bir eve benzer.” (Tirmizî, “Fedâilü’l-Kur’ân”, 18; Dârimî, “Fedâilü’l-Kur’ân”, 1).

Şekil 10. İlim, Bilgi, Eğitim Konusunda Hadislere Atıf Sayısı ve Kaç Hadise Yer Verildiği

Tablo 10 ve Şekil 10’a bakıldığında, ilim, bilgi, eğitim vb. konuların 11 Gazete ve 7 Aylık Dergi Başyazısında ele alındığı ve tekrarlarla birlikte 35 rivayete yer verildiğini görülmektedir. İlim, bilgi ve eğitim başlığında yer verilen konu başlıklarında “alimlerin peygamberlerin varisleri olduğu; hikmetin müminin yitik malı olduğu ve nerede bulursa alacağı; ilim öğrenmenin kadın-erkek her Müslümana farz olduğu; Müslümanların en hayırlılarının Kur’an’ı öğrenip-öğretenler olduğu; içinde Kur’an olmayan bir kalbin harabe bir ev gibi olduğu; her çocuğun fitrat (İslâm) üzerine doğduğu; herkesin maiyetinde bulunanların hukukundan sorumlu olduğu; kişinin aile fertlerinin gözetleyicisi ve sorumlusu olduğu; çocukların hepsine eşit muamele yapılması ve hoş davranılması gerektiği; babanın çocuğuna güzel terbiyeden daha üstün bir hediye veremeyeceği; hem dünya hem ahiret kazancı için kız çocuklarının büyütülüp yetiştirilmesine özel önem verilmesi gerektiği; çocuklara yedi yaşında namazı öğretip on yaşında namaz kılmaları için yakın bir takip yürütülerek bunun bir davranış haline getirilmesinin sağlanması ve on yaşına geldiklerinde hepsine ayrı yataklar tahsis edilmesinin önemi; insanın öldüğü zaman amelleri sona ererse de kendine dua eden, her yönden hayırlı bir çocuk bırakan kimsenin iyiliklerinin devam edeceği; hayanın imandan olduğu; Müslümanların kendileri doğruluğa uyup kötülükten uzak kaldıkları gibi başkalarını da doğruluğa çağırmaları, iyiliği emredip kötülükten nehy etmeleri gerektiği; küçüklere şefkat ve merhametle büyüklere de saygı ile davranmanın müminin temel özelliklerinden olduğu; kişinin arkadaşının dini üzerine olduğu; iyi bir arkadaşın güzel bir koku gibi olduğu, onu sürünmekle faydalanılacağı; hayırlı bir müminin dünyası için ahiretini, ahireti için de dünyasını terk etmeyen kimse olduğu; iki günü eşit olanın aldanmış olacağı; bir kişi için en hayırlı rızık kendi elinin emeğiyle kazandığı rızık olduğu; çoluk çocuğun rızıkını temin için çalışmanın günahları affettireceği konularını içeren rivayetlere yer verildiği anlaşılmaktadır.

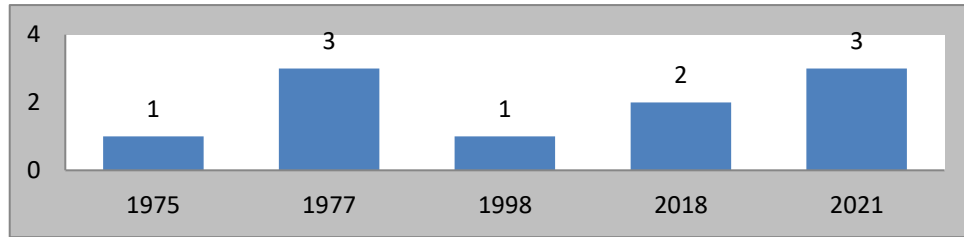
5.5.7. Çevre

Diyanet Gazetesi ve Aylık Dergi Başyazılarında çevre ile ilgili olarak ağaç sevgisi, ağaç dikmenin önemi, çevre temizliği ve çevrenin korunması gibi farklı hususlara yer verildiği görülmektedir.

Tablo 11. Çevre Konusunda Gazete ve Dergi'nin Başyazı Gündemleri ve Hadisler

Yıl	Ay	Başyazı Gündemi	Hadis
1975 *1977	Ocak * Nisan	Ağaç Sevgisi * Yurdu Güzelleştirmek İçin Ağaç Dikiniz	**"Kıyamet kopacak bile olsa, elinizde ağaç varsa hemen dikin, geciktirmeyin." (İbn Hanbel, 3/184).
1977 *1998 *2018	Nisan *Haziran *Şubat	Yurdu Güzelleştirmek için Ağaç dikiniz * Kâinatı Sevelim ve Onu Koruyalım *Çevre	**"Bir Müslüman bir ağaç diker, ya da bir ekin eker de ondan insan, hayvan veya herhangi bir mahlûk yerse o, kendisi için sadaka olur." (İbn Hanbel, 5/443). "Deccal'i dahi görseniz elinizdeki fidanı yere dikiniz." (İbn Hanbel, 5/443).
2018	Şubat	Çevre	"Yerde olanlara merhamet edin ki, gökte olanlarda size merhamet etsinler." (Ebû Dâvûd, "Edeb", 58; Tirmizî, "Birr", 16).
2021	Mart	Su	"Lânete sebep olan şu üç şeyi yapmaktan; su kaynaklarına, yol ortasına ve gölgelik yerlere abdest bozmaktan sakının." (Ebû Dâvûd, "Tahâret", 14; İbn Mâce, "Tahâret, 21). ⁷² "Bir adam Hz. Peygamber'e gelerek üç kez üst üste, "Ey Allah'ın Nebîsi! Verilmemesi (esirgenmesi) helâl olmayan şey nedir?" diye sorduğunda Efendimiz (sav) sırasıyla "su" ve "tuz" dedikten sonra üçüncüsünde, "yapacağın her hayır" cevabını vermiştir." (Ebû Dâvûd, Büyû' (İcâre), 60). ⁷³ "Abdest namazın anahtarıdır." (Tirmizî, "Tahâret",1). ⁷⁴

Şekil 11. Çevre Konusunda Hadislere Atıf Sayısı ve Kaç Hadise Yer Verildiği

Tablo 11 ve Şekil 11'e bakıldığında çevre ile ilgili olarak 2 Gazete ve 3 Aylık Dergi Başyazısında değişik hususlar ele alınmış ve tekrarlarıyla birlikte 10 hadise yer verilmiştir. Çevre ile bağlantılı olarak ele alınan yazılarda Müslümanların kıyametin kopacağını bilseler dahi ellerindeki ağaçları/fidanları gecikmeden hemen dikmeleri; ağaç dikmenin sevap kazandıracağı, zira Müslüman bir ağaç diker ya da bir ekin eker de ondan insan, hayvan veya herhangi bir mahlûk yerse onun kendisi için sadaka olacağı; Allah'ın merhametini kazanmak için yarattıklarına merhamet edilmesi gerektiği; çevre temizliğine dikkat edilmesi, bu kapsamda su kaynaklarına, yol ortasına ve gölgelik yerlere abdest

⁷² Başyazıda hadis-i şerifin metni verilmeyip, manası ve kaynağı zikredilmiştir.

⁷³ Başyazıda hadis-i şerifin metni verilmeyip, manası ve kaynağı zikredilmiştir.

⁷⁴ Başyazıda hadis-i şerifin metni verilmeyip, manası ve kaynağı zikredilmiştir.

bozmaktan sakınılması; insanların sudan mahrum bırakılmaması gerektiğini ifade eden rivayetlere yer verildiği ya da işaret edildiği görülmektedir.

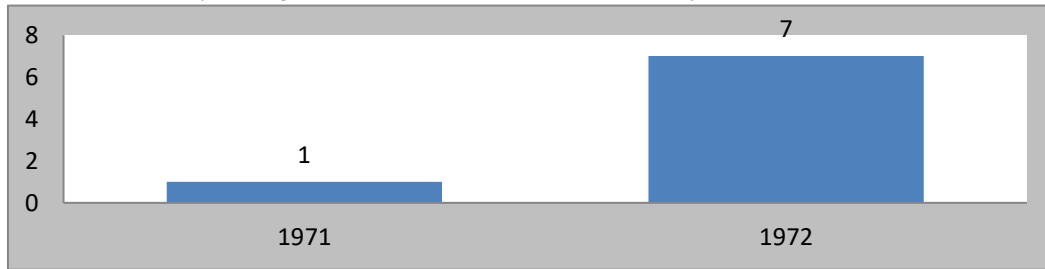
5.5.8. Helal Duyarlılığı

Helal duyarlılığını gündem yapıp bu konuda hadisler Diyanet Gazete Başyazılarında yer verildiği ve bunlarda konunun çeşitli yönleriyle ele alındığı görülmektedir.

Tablo 12. Helal Duyarlılığı Konusunda Gazete Başyazı Gündemleri ve Hadisler

Yıl	Ay	Başyazı Gündemi	Hadis
1971	Ocak	Helal-Haram	"Helâl bellidir. Haram da bellidir..." (Nesâî, "Âdâbü'l-kudât", 11; Müslim, "Müsâkât", 107).
1972	Temmuz	Helal Kazanç Temini İçin Çalışmak Her Müslümana Borçtur	"Allah'ım, acizlikten ve tembellikten sana sığınırım." (Nesâî, "İstiâze", 13; Müslim, "Zikir", 73). "Dünyası için ahiretini yahut ahireti için dünyasını terk edeniniz sizin hayırlınız değildir." (Müttakî el-Hindî, <i>Kenzu'l-'ummâl</i> , 3/238). "Hiçbir kimse kendi elinin emeğinden daha hayırlı bir lokma yememiştir." (Buhârî, "Büyû", 15). "Sizden birinizin eline ip alıp dağlardan odun toplayarak sırtında getirmesi ve bunu satarak geçimini sağlaması insanlara yük olmasından daha hayırlıdır." (Buhârî, "Zekât", 50). "Günahlardan öyleleri vardır ki, nafile namaz, oruç veya umre yapmakla o günah bağışlanmaz. Ancak, geçim temini için çalışmaktan meydana gelen yorgunluklar sebebi ile Cenâb-ı Hak o günahları mağfiret buyurur." (Gümüşhanevî, <i>Râmûz el-ehâdis</i> , 131/8). "Dünya nimetlerini helâlinden kazanmak için çalışan böylece iffetini koruyup ailesinin nafakası için uğraşan veyahut komşusuna yardımda bulunmak için kazanç peşinden koşan kimse (Kıyamet gününde) yüzü ayın on dördü gibi nurlu olarak Cenâb-ı Hakk'ın huzuruna varır." ⁷⁵ "Kazancın en temiz olanlarından biri de konuştuklarında yalan söylemeyen, kendilerine bir şey emanet edildiğinde ona hıyanet etmeyen, bir şeyi va'd ettiklerinde sözlerinden caymayan, satın aldıklarında ayıplamayan, bir şeyi satarken de lüzumundan fazla övmeyen, başkalarının üzerinde bulunan alacağını ödemeyi geciktirmeyen; kendi alacakları olduğu zaman borçlulara kolaylık gösteren tacirlerin kazancıdır." ⁷⁶

Şekil 12. Helal Duyarlılığı Konusunda Hadislere Atıf Sayısı ve Kaç Hadise Yer Verildiği

⁷⁵ Kaynaklarda doğrudan bu ifadelerle yer alan bir rivayete ulaşılamamıştır.

⁷⁶ Kaynaklarda bu rivayette yer alan hususlarla ilgili pek çok farklı ifade yer almakla birlikte bu metni muhtevî bir rivayete ulaşılamamıştır.

Tablo 12 ve Şekil 12'e bakıldığında helal duyarlılığı ile ilgili olarak 2 Gazete Başyazısında değişik hususların ele alındığı ve toplam 8 hadise yer verildiği görülmektedir. Helal duyarlılığını gündemine taşıyıp bu konuyu işlerken hadislerle yer veren Başyazılarda, helâl ve haramın belli olduğu, bunlara riayet edilip şüpheli olan şeylerden de uzak durulması gerektiği; acizlikten ve tembellikten Allah'a sığınıp işin gereğini yerine getirmek için çalışmak gerektiği; Müslümanların dünyası için ahiretini, ahireti için de dünyasını terk etmemesi; bir kimse için en hayırlı lokmanın kendi elinin emeğiyle yediği lokma olduğu; kişinin eline ip alıp dağlardan odun toplayarak sırtında getirip bunu satarak geçimini sağlamasının insanlara yük olmasından daha hayırlı olduğu; geçim temini için çalışmaktan meydana gelen yorgunluklar sebebi ile Cenâb-ı Hakk'ın nafile namaz, oruç ve umre gibi bazı nafile ibadetlerle bağışlamayacağı bir takım günahları mağfiret buyuracağı; dünya nimetlerini helâlden kazanmak için çalışan, böylece iffetini koruyup ailesinin nafakası için uğraşan veyahut komşusuna yardımda bulunmak için kazanç peşinden koşan kimsenin (Kıyamet gününde) yüzünün ayın on dördü gibi nurlu olarak Cenâb- ı Hakk'ın huzuruna varacağı; kazancın en temiz olanlarından birinin konuştuklarında yalan söylemeyen, kendilerine bir şey emanet edildiğinde ona hıyanet etmeyen, bir şeyi va'd ettiklerinde sözlerinden caymayan, satın aldıklarında ayıplamayan, bir şeyi satarken de lüzumundan fazla övmeyen, başkalarının üzerinde bulunan alacağını ödemeyi geciktirmeyen, kendi alacakları olduğu zaman borçlulara kolaylık gösteren tacirlerin kazancının olduğu hususlarına işaret eden rivayetlere yer verildiği görülmektedir.

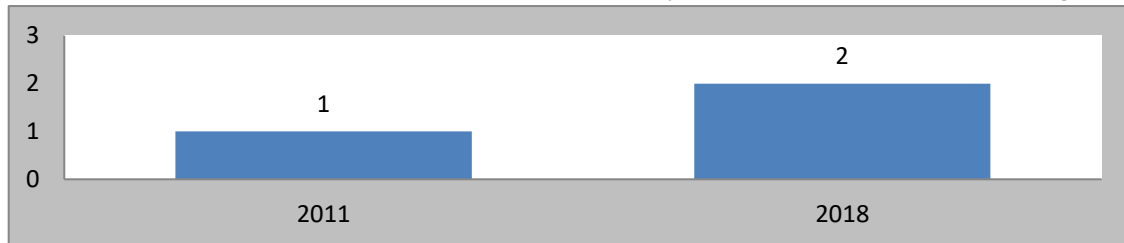
5.5.9. İletişim

Diyanet Aylık Dergi Başyazılarında iletişim konusuna irşad görevi bağlamında yer verilmiştir.

Tablo 13. İletişim Konusunda Dergi'nin Başyazı Gündemleri ve Hadisler

Yıl	Ay	Başyazı Gündemi	Hadis
2011	Mart	Dil Gönüllüsü ve Gönül Dili	"Güzel söz sadakadır." (Buhârî, "Cihâd", 72; İbn Hanbel, 4/131; Müslim, "Zekât", 56).
2018	Haziran	Tebliğde Dil ve Üslup	"Ameller niyetlere göredir." (Müslim, "İmâre", 155; Buhârî, "Bedü'l- vahy", 1). "Güzel söz sadakadır." (Buhârî, "Cihâd", 72; İbn Hanbel, 4/131; Müslim, "Zekât", 56).

Şekil 13. İletişim Konusunda Hadislere Atıf Sayısı ve Kaç Hadise Yer Verildiği

Tablo 13 ve Şekil 13'e bakıldığında iletişim konusu ile ilgili olarak konu 2 Aylık Dergi Başyazısında değişik boyutlarıyla ele alınmış ve tekrarlarıyla beraber 3 rivayete yer verilmiştir. İletişim başlığında değerlendirilen yazılarda tebliğde dil ve üslup bağlamında

konuların ele alındığı; bu kapsamda amellerin niyetlere göre ve güzel sözün sadaka olduğu hususlarına işaret eden rivayetlere yer verildiği anlaşılmaktadır.

5.5.10. Sağlık

Diyanet Gazete ve Aylık Dergi'nin Başyazılarda sağlık konusu da gündemine aldığı görülmektedir.

Tablo 14. Sağlık Konusunda Gazete ve Dergi'nin Başyazı Gündemleri ve Hadisler

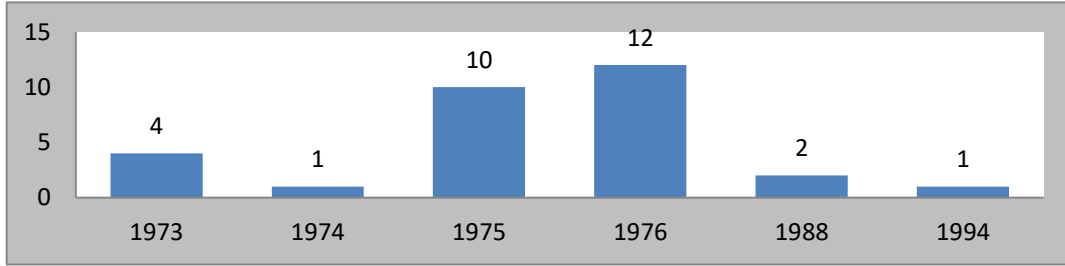
Yıl	Ay	Başyazı Gündemi	Hadis
1973 *1974 **1988	Mart *Mart **Mart	Kötülüklerin Anası İçki * Yeşilay Haftası ** <i>Yalnız Sigara Mı?</i>	"Üzümden, hurmadan, baldan, buğday ve arpadan birer içki (Hamr) vardır." (Ebû Dâvud, "Eşribe", 4). **"Her sarhoş edici şey haramdır." (Müslim, "Eşribe", 74). "Çoğu sarhoş edenin azı da haramdır." (Tirmizî, Eşribe", 3; Ebû Dâvûd, "Eşribe", 5). ***"İçki kötülüklerin anasıdır. " (İbn Mâce, "Eşribe", 1).
1975 *1976 *1976 *1976 ****1976 ****1976 ****1976 *****1976 *****1976 *****1976	Nisan *Ocak ** Ocak ***Ocak ****Ocak ****Ocak *****Ocak *****Nisan *****Ocak *****Nisan *****Nisan	Sağlık * Din ve Kadın Sağlığı ** <i>Din ve Kadın</i> Sağlığı *** <i>Din ve Kadın</i> Sağlığı **** <i>Din ve Kadın</i> Sağlığı ***** <i>Din ve Kadın</i> Sağlığı ***** <i>Din ve Kadın</i> Sağlığı ***** <i>Sağlık ve Kadın</i> Eğitimi ***** <i>Din ve Kadın</i> Sağlığı ***** <i>Sağlık ve Kadın</i> Eğitimi ***** <i>Sağlık ve Kadın</i> Eğitimi	**"Güçlü, sıhhatli mümin her hayır alanında, hasta, zayıf müminden daha hayırlıdır." (Müslim, "Kader", 34). ***"Vücudunuz sizin bineğinizdir." (Buhârî, "Savm", 51; Müslim, "Sıyâm", 186). ****"Vücudunun sende hakkı vardır." (Buhârî, "Savm", 54). *****"Beş şeyden evvel beş şeyi ganimet bil..." (Hâkim, <i>Müstedrek</i> , 4/341). *****"Her hastalığın devası vardır. İlâç kullanınca, Allah'ın izniyle, hasta iyi olur." (Müslim, "Selâm", 69). *****"Allah verdiği herhangi bir hastalığın şifasını da verir." (Buhârî, "Tıb", 1). *****"Her hastalığın devası vardır, ey Allah'ın kulları tedavi olunuz." (Buhârî, "Tıb", 1; Ebû Dâvûd, "Tıb", 11). "İnsanın doldurduğu midesinden daha kötü bir kap yoktur." (Tirmizî, "Züh'd", 47). "Biz, acıkmadan yemeyen, doymadan kalkan kimseleriz." ⁷⁷ "Siz bir yerde vebayı duyarsanız, oraya girmeyin, bulunduğunuz yerde ise, çıkmayın." (Mâlik, <i>Muvatta'</i> , "Câmi", 7).
1976	Nisan	Sağlık ve Kadın Eğitimi	"Gücünüz yettiğince temizliğe ihtimam edin. Cenâb-ı Hak, İslâm dinini temizlik üzerine bina etmiştir." (Suyûtî, <i>el-Fethu'-Kebîr</i> , 1/33). "Allah'tan af ve afiyet isteyiniz. Zira, hiçbirinize imandan sonra, âfivet kadar büyük bir nimet verilmemiştir." (Buhârî, <i>Edebü'l-Müfred</i> , 724; Tirmizî, "Da'avât", 106). "Doktor hastalığı, tedaviye kalkışırsa, yapacağı ziyarı öder." (Ebû Dâvûd, "Diyât", 2; Nesâî, "Kasâme", 40-41).
1988	Mart	Yalnız Sigara Mı?	"Helâl bellidir, haram da bellidir..." (Buhârî, "İmân", 39; Müslim, "Müsâkât", 107).

⁷⁷ Hz. Peygamber'in (sav) tıka basa yenmemesi, tam olarak doymadan sofradan kalkılması vb. hususlardaki uygulamaları ve tavsiyelerine dair farklı rivayetler bulunduğu muhakkak olmakla birlikte (bkz. Tirmizî, "Züh'd", 47; İbn Mâce, "Et'ime", 50) kaynaklarda bu lafızla rivayet edilen bir metin bulunamamıştır.

1994	Nisan	Çocuk ve Sağlık	"Hepiniz çobansınız. Hepiniz maiyetinizde bulunanların hukukundan sorumlusunuz." (Buhârî, "Cum'a", 11; "İstikrâz", 20).
------	-------	-----------------	---

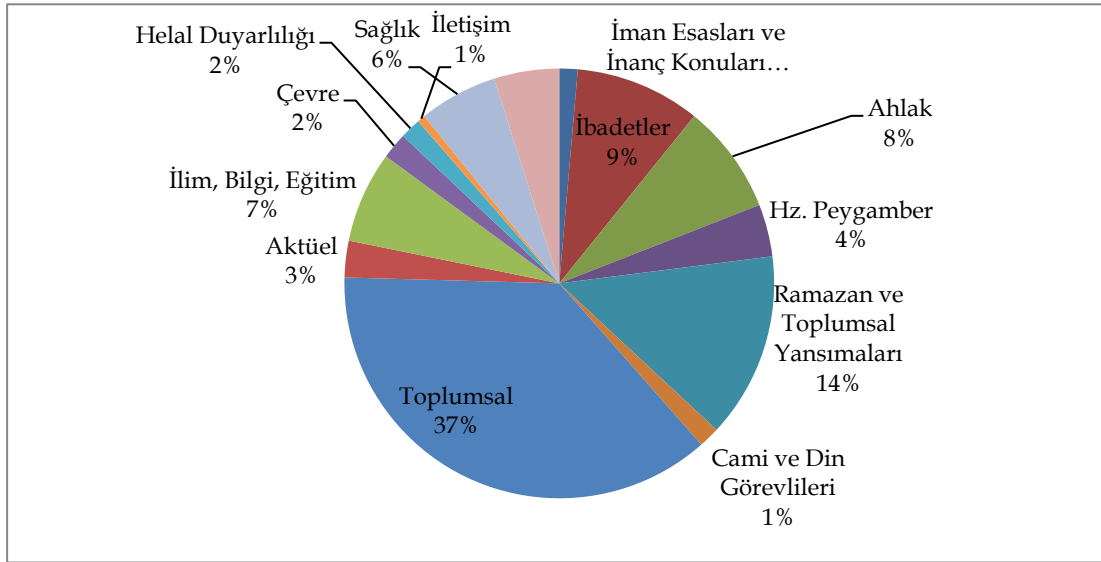
Şekil 14. Sağlık Konusunda Hadislere Atf Sayısı ve Kaç Hadise Yer Verildiği

Tablo 14 ve Şekil 14'e bakıldığında sağlık konusu ile ilgili olarak 6 Gazete ve 1 Aylık Dergi Başyazısında değişik boyutlarıyla konu ele alınmış ve tekrarlarla birlikte 30 hadise yer verilmiştir. Hadislere yer vererek sağlık konusunu ele alan Başyazılarda, herkesin maiyeti altında olanlardan sorumlu olduğu; güçlü ve sıhhatli bir müminin her hayır alanında, zayıf ve hasta müminden daha hayırlı olduğu; vücudun bir nevi emanet olarak insanın bineği olduğu, vücudunun insan üzerinde hakkı olduğu ve onun hakkının gözetilmesi gerektiği; insanın hastalanmadan önce sağlığının kıymetini bilip onu koruması gerektiği; insanın doldurduğu midesinden daha kötü bir kabın olmadığı, dolayısıyla sağlık için acıkmadan yenmemesi, doymadan da sofradan kalkılması gerektiği; Allah'ın insana imandan sonra verdiği en büyük nimetin afiyet olduğu, bu itibarla insanın Allah'tan af ve afiyet dilemesi gerektiği; Allah'ın verdiği herhangi bir hastalığın şifasını/devasını da vereceği, hastalıkların iyileştirilmesi için ilaç kullanılması, ilaç kullanıldığında hastanın Allah'ın izniyle iyi olacağı; bu itibarla hastalanan Müslümanların tedavi olmaları gerektiği; doktorun tedaviden sorumlu olduğu; Cenâb-ı Hakk'ın İslâm dinini temizlik üzerine bina ettiği, dolayısıyla Müslümanların güçleri yettiğince temizliğe özen göstermeleri gerektiği; haramlar ve helallerin belli olduğu, şüpheli şeylerden de uzak durulması gerektiği; her sarhoş edici şeyin haram olduğu; çoğu sarhoş edenin azının da haram olduğu; içkinin kötülüklerin anası olduğu; üzümünden, hurmadan, baldan, buğday ve arpadan üretilmediği; bir yerde veba/salgın hastalığı görülürse dışarıdan oraya girilmemesi, orada bulunanların da dışarı çıkmaması suretiyle karantina uygulanması vb. hususları içeren rivayetlere yer verildiği dikkat çekmektedir.

6. Değerlendirme

Diyanet Gazete ve Aylık Dergi Başyazılarında yer verilen hadislerin %1'ine iman esasları ve farklı inanç konuları, %9'una ibadetler ve ibadet hayatı, %8'ine farklı alanlarda doğrudan başlığında ahlak konusuna yer verilerek işlenen ahlak konuları, %5'ine birlik ve beraberlik, %4'üne Hz. Peygamber (sav), %14'üne Ramazan ayı ve toplumsal yansımaları, %1'ine cami ve din görevlileri, %37'sine dinî sosyo-kültürel hayatla ilgili toplumsal boyutlu konular, %7'sine eğitim, %3'üne aktüel, %2'sine çevre, %1'ine iletişim, %2'sine helal duyarlılığı, %6'sına ise sağlık ile ilgili olarak atıflarda bulunulduğu görülmektedir.

Şekil 15. Başyazılarda Yer Verilen Hadislerin Konulara Göre Yüzdeler Dağılımı

Başyazılarda yer verilen hadislerin konulara göre yüzdeler dağılımına göz atıldığında %90'ının ahlak ve dinî sosyo-kültürel hayat konularında olduğu dikkat çekmektedir. Gerek Diyanet Gazete gerek Diyanet Aylık Dergi Başyazılarında en çok yer verilen rivayetlere bakıldığında söz konusu hadislerin bu çerçeveyi desteklediği anlaşılmaktadır. Konunun çerçevesinin daha net görülmesi için en çok atıf yapılan hadislere burada yer vermek faydalı olacaktır. Ramazan ayı ve hac mevsimi dolayısıyla bu iki ibadetle ilgili olanlar -ki bunların da oruç ve haccın sosyal hayata yansıyan yönünü ele alan hadisler olduğu belirtilmelidir.- dışında en çok atıfta bulunulan rivayetlerin dinî sosyo-kültürel hayatla bağlantılı olanlarla birlikte ahlak alanında değerlendirilebilecek bir muhtevaya sahip oldukları görülmektedir: Bu bağlamda Başyazılarda;

-“Küçüklerimize şefkat ve merhametle muamele etmeyen ve büyüklerimizin hakkını bilip, gereken saygıyı göstermeyen kimse bizden değildir.” hadis-i şerifine 10 defa;⁷⁸

⁷⁸ İlgili hadis-i şerife yer veren Başyazılar ve gündemleri şunlardır: Sevgi ve Saygı/Ağustos 1979, Ramazan Bayramı/Ekim 1973, Ramazan Bayramı/Ekim 1975, İnsani İlişkilerimizin Değeri/Mayıs 1975, Dinimizin

-“Ben ancak güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim.” hadis-i şerifine 9 defa;⁷⁹

“Müminler birbirlerini sevmekte, birbirlerine acımakta ve yekdiğerlerini korumakta bir vücut gibidir. Vücudun herhangi bir uzvu rahatsız olursa, diğ er uzuvları da bu yüzden hummaya ve uykusuzluğ a tutulurlar.”⁸⁰ “İyi biliniz ki hepiniz ç obansınız ve hepiniz güttüğ ünüz sürüden sorumlusunuz. İnsanların başında bulunan emir, ç obandır, güttüğ ü sürüden sorumludur. Erkek ailesinin fertleri üzerinde ç obandır. Onlardan sorumludur. Kadın kocasının evi ve çocukları üzerinde ç obandır, onlardan sorumludur. Hizmetçi efendisinin malı üzerinde ç obandır, ondan sorumludur. İyi biliniz ki hepiniz ç obansınız ve hepiniz sürünüzden sorumlusunuz.”⁸¹ ve “Bir kimse hacceder ve hac esnasında fena söz söylemez ve büyük günahlardan çekinir, küçük günahları işlemekte ısrar etmezse, o kimse -kul hakları hariç- günahlarından arınarak annesinden doğ duğ u günkü gibi hacdan döner.”⁸² hadis-i şeriflerine 7 defa;

- “İki gününü birbirine eş it kılan ziyandadır.”⁸³ “Nefsimi elinde tutan Allaha yemin ederim ki hiçbir kul kendi nefsi için istediğ i hayrı Müslüman kardeşi için de istemedikçe olgun imana sahip olmaz.”⁸⁴ “Beş şey gelip çatmazdan evvel, beş nimetin kıymetini bil. Ölüm gelmezden evvel hayatının, hastalık gelmezden evvel sağ lığ ının, meş guliyet gelmezden evvel boş vaktinin, fakirliğ e düş mezden önce zenginliğ inin, ihtiyarlık gelmezden önce de gençliğ inin kıymetini bil.”⁸⁵ ve “Oruç, oruçluyu kötülüklerden koruyan bir kalkandır. O halde oruçlu bulunan kimse kem söz söylemesin, bilgisizce harekette

Yönelttiğ i Hedefe/Şubat 1976, İlişkilerimizin Değ eri/Temmuz 1976, Gençlik Sahipsiz/Şubat 1980, Peygamber ve Çocuk/Ekim 2020, Hiç Kimse Kimsesiz Kalmasın: Bu Ramazan ve Her Zaman/Temmuz 2014, Ömürlük Tecrübe: Yaş lılık/Ocak 2010.

⁷⁹ İlgili hadis-i şerife yer veren Başyazılar ve gündemleri ş unlardır: Utanma Duygusu İmandandır/Haziran 1972, Ahlak/Mart 1974, Müminin İşi/Temmuz 1975, İman ile Ahlak Arasındaki Münasebet/Ekim 1978, Ramazana Girerken/Haziran 1981, Rahmet Ayı Ramazan/Ocak 1998, Başyazı baş lığ ı yok/Ekim 2003, Ahlak Merkezli Bilgi Eksenli Dindarlık/Ağ ustos 2007, Güzel Ahlak/Kasım 2020.

⁸⁰ İlgili hadis-i şerife yer veren Başyazılar ve gündemleri ş unlardır: Birlik ve Yardımlaş ma Her iyiliğ in Esasıdır/Mart 1971, Türkiye Diyanet Vakfı'nın Kurulması Dolayısıyla/Haziran 1975, Birlik Nimeti/Ağ ustos 1975, Tevhidin Neresindeyiz/Nisan 1978, Afrika'ya Yardım/Eylül 1986, Sosyal Dayanış ma ve Vakıflar/Aralık 1992, Gelin Gönüller Yapalım Bu Ramazan, Her Zaman/Haziran 2016.

⁸¹ İlgili hadis-i şerife yer veren Başyazılar ve gündemleri ş unlardır: Başyazı Gündemleri: Güven/ Haziran 1973, Çocuklarımız/Nisan 1974, Sosyal Adalet/Şubat 1977, Adam Kayırma/Haziran 1977, Rüşvet ve İltimas/Ekim 1977, Çocuğ a Terbiye Güzel Hediye/Nisan 1986, Çocuk ve Sağ lık/Nisan 1994.

⁸² İlgili hadis-i şerife yer veren Başyazılar ve gündemleri ş unlardır: Hac Farızası/Ocak 1972, Hac ve Kurban/Aralık 1974, Hac/Eylül 1978, Hac/Ekim 1979, Hac İbadeti/Mayıs 1993, Büyük İslam Kongresi Hac ve Önemi/Mayıs 1995, Hac Kendini Tanıma ve Tanımlamadır/Şubat 2003.

⁸³ İlgili hadis-i şerife yer veren Başyazılar ve gündemleri ş unlardır: İki Günümüzün Müsavi Olmaması Gerekir/Temmuz 1971, Salat Selam Sana Ya Resulallah/Nisan 1973, Kıbrıs'lı Kardeşlerimize/Ağ ustos 1975, Dinimizin Yönelttiğ i Hedef/Şubat 1976, İslam'ın İnsanlığ a İlk Emri: Oku/Kasım 1990, Hurafeler/Temmuz 1992.

⁸⁴ İlgili hadis-i şerife yer veren Başyazılar ve gündemleri ş unlardır: Başarının Sırrı Allah İçin Sevmektir/Nisan 1971, Ahlak/Mart 1974, Din Görevlilerine Hitap/Ağ ustos 1974, İnsanın Değ eri/Mayıs 1975, Müminin İşi/Temmuz 1975, İman ile Ahlak Arasındaki Münasebet/Ekim 1978.

⁸⁵ İlgili hadis-i şerife yer veren Başyazılar ve gündemleri ş unlardır: Birlik ve Yardımlaş ma Her İyiliğ in Esasıdır/Mart 1971, Dini Emirler Cenâb-ı Hakk'ın ikramıdır/Temmuz 1971, Nimetlerin Kıymetini Bilmeliyiz/Ocak 1972, Sağ lık/Nisan 1975, Sağ lık ve Kadın Eğ itimi/Nisan 1976, Yeni Yıla Girerken/Ocak 1995.

bulunmasın. Biri ona sataşmak isterse iki defa ben oruçluyum demekle yetinsin.”⁸⁶ hadis-i şeriflerine 6 defa;

-“Her çocuk fıtrat (İslâm fıtratı) üzerine doğar, sonra onun annesi, babası onu, ya Yahudi, ya Hristiyan veya Mecusî yapar.”,⁸⁷ “Müslüman Müslümanın kardeşidir. Müslüman kardeşine zulmetmez ve onu düşman eline vermez. Her kim bir Müslüman kardeşinin yardımında bulunur ve onun ihtiyacını temin ederse Allah da ona yardım eder. Her kim bir Müslümanın sıkıntılarından birini giderirse, Allah buna mukabil kıyamet sıkıntılarından birini giderir. Her kim bir Müslümanın ayıbını örterse Allah-ü Teâlâ ahirette onun ayıbını örter.”,⁸⁸ “İnsanların en hayırlısı, insanlara en çok faydalı olanıdır.”,⁸⁹ “Mümin olmadıkça cennete giremezsiniz, birbirinizi sevmedikçe de hakiki mümin olamazsınız.”⁹⁰, “Hiçbir kimsenin kendi elinin emeğinden daha hayırlı bir gıda hâsıl edemez.”⁹¹ ve “Komşusu aç iken karnı doyan olgun mümin değildir.”⁹² hadis-i şeriflerine 5 defa;

-“Birbirinize arka çevirmeyiniz, birbirinize haset etmeyiniz, birbirinize kin beslemeyiniz, ey Allah'ın kulları kardeş olunuz. Hiçbir Müslümana Müslüman kardeşiyle 3 günden fazla küs durması helâl değildir.”,⁹³ “Kıyamet gününde insan şu beş şeyden sorguya çekilmedikçe yerinden ayrılamaz: Ömrünü nerede bitirdiğinden, bilhassa gençliğini ne suretle çürüttüğünden, malını nereden ne suretle kazandığından, servetini nereye ne suretle sarf ettiğinden, nasıl bir bilgi sahibi olduğu ve bu bilgisine göre nasıl

⁸⁶ İlgili hadis-i şerife yer veren Başyazılar ve gündemleri şunlardır: Rahmet ve Gufran ayına Kavuşuyoruz/Ekim 1971, Ramazan Geldi/Ekim 1973, Ramazanı Anlamak/Ağustos 1979, Kur'an ve Ramazan/Mayıs 1986, Oruç Allah İçindir/Haziran 1983, Ramazan Ayı ve Önemi/Şubat 1995.

⁸⁷ İlgili hadis-i şerife yer veren Başyazılar ve gündemleri şunlardır: Yeni Eğitim Haftası/Ekim 1972, Bir Alman'ın Mektubu/Haziran 1977, Çok Hayırlı Bir İşe Davet/Eylül 1977, Çocuğa terbiye Güzel Hediye/Nisan 1986, İnsan ve Eğitim/Eylül 1997.

⁸⁸ İlgili hadis-i şerife yer veren Başyazılar ve gündemleri şunlardır: Ramazan Bayramı ve Vazifelerimiz/Kasım 1970, Kardeşlik Ruhu/Mart 1971, Tevhidin Neresindeyiz/Nisan 1978, Afrika'ya Yardım/Eylül 1986, İnfak ve Yardımlaşma/Mayıs 2019.

⁸⁹ İlgili hadis-i şerife yer veren Başyazılar ve gündemleri şunlardır: İçtimai Yardımlaşmanın En Adilini İslamiyet Kurmuştur/Aralık 1970, İyi Şeylerin Düşünülmesi/Haziran 1971, Hac Dönüşü/Şubat 1974, Dinimizin Yöneltiği Hedef/Şubat 1976, Başyazı Başlığı Yok/Haziran 2008.

⁹⁰ İlgili hadis-i şerife yer veren Başyazılar ve gündemleri şunlardır: Başarının Sırrı Allah İçin Sevmektir/Nisan 1971, İnsan Sevgisi/Mayıs 1978, Sevgi ve Saygı/Ağustos 1979, Başyazı Başlığı Yok/Mayıs 2007, Başyazı Başlığı Yok/Temmuz 2012.

⁹¹ İlgili hadis-i şerife yer veren Başyazılar ve gündemleri şunlardır: İki Günümüzün Müsavi Olmaması Gerekir/Temmuz 1971, Helal Kazanç Temini İçin Çalışmak Her Müslümana Borçtur/Temmuz 1972, Dışarıya Açılmayız/Ocak 1977, Emek: Alın Terinin Değeri/Mayıs 2012, Hz. Peygamberin Bir Hadis Şerifinde Din Tanımı/Şubat 2014.

⁹² İlgili hadis-i şerife yer veren Başyazılar ve gündemleri şunlardır: Kızılay/Haziran 1974, Hac Dönüşü/Şubat 1974, Sosyal Adalet/Şubat 1977, Afrika'ya Yardım/Eylül 1986, Ramazan ve Komşuluk Medeniyeti/Ağustos 2011.

⁹³ İlgili hadis-i şerife yer veren Başyazılar ve gündemleri şunlardır: Birlik Nimeti/Ağustos 1975, Bayrama Hazırlık/Eylül 1976, Dostluğa Çağrı/Mayıs 1977, Oruç Tuttuk/Haziran 1986.

amelde bulunduğundan sorulur.”⁹⁴ “Salih insanın salih malı ne güzel”,⁹⁵ “Oruçlu bir kimse yalan ve yalancılıkla iş yapmayı terketmez ise, yemeyi, içmeyi bırakıp aç durmasın. Allah yanında hiç bir kıymeti yoktur.”⁹⁶ “Allaha yemin ederim ki komşusu zararından, kötülüğünden emin olmayan kimse iman etmiş sayılmaz.”⁹⁷ ve “Ademoğlunun her ameli kendisi içindir. Yalnız oruç müstesna. Oruç benim içindir, onun mükâfatını ancak ben veririm. Ümmetinden hata, unutmaya ve zor karşısında yaptıkları şeyler affedilmiştir.”⁹⁸ hadis-i şeriflerine 4 defa yer verilmiştir.

Sonuç

Bu çalışmada Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi'nin Başyazılarında yer verilen hadisler konusu ele alınmıştır. Anayasa Diyanet İşleri Başkanlığını “laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirmekle” yükümlü tutmaktadır. Başkanlığın özel kanunundaki görevleri ise “İslam Dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek” şeklinde belirlenmiştir. Başkanlık özellikle toplumu din konusunda aydınlatma görevini farklı alanlardaki yayın faaliyetleriyle de yürütmektedir. Birbirinin devamı mahiyetinde olan Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi, Diyanet İşleri Başkanlığının süreli yayınlarından biridir ve 1968 yılından bu yana neşredilmektedir.

Kitap ve Sünnet, gerek ilmi disiplinler gerek mezhebî ve meşrebî yapılar gerekse dinî ve sosyo-kültürel hayat açısından Müslümanlar nezdinde temel iki kaynaktır. Ehl-i Rey ve Ehl-i Hadis ekolleri arasında yaklaşım farklılıkları olsa da bütün mezhebî ve meşrebî yapılar Kitap'la birlikte Sünnet'e önem vermiştir. Başkanlık da hizmetlerinde “dinin iki ana kaynağı Kur'an/Kitap ve Sünnet'e dayandığı” hususunu dile getirmektedir. Sünnet'in en önemli unsuru olan hadislerin de bütün Müslümanlar nezdinde hem dinî hem sosyo-kültürel hayat açısından son derece önemli olduğunda şüphe yoktur.

⁹⁴ İlgili hadis-i şerife yer veren Başyazılar ve gündemleri şunlardır: İki Günümüzün Müsavi Olmaması Gerekir/Temmuz 1971, Dinimiz Emanetleri Güzel Bir Şekilde Korumamızı Emreder/Ağustos 1972, İsrâf ve Açlık/Ekim 1994, Yeni Yıla Girerken/Ocak 1995.

⁹⁵ İlgili hadis-i şerife yer veren Başyazılar ve gündemleri şunlardır: İçtimai Yardımlaşmanın En Adilini İslamiyet Kurmuştur/Aralık 1970, Çalışmanın Değeri/Nisan 1973, Çalışmanın Değeri/Şubat 1975, Varlık İmtihanı/Kasım 2014.

⁹⁶ İlgili hadis-i şerife yer veren Başyazılar ve gündemleri şunlardır: Rahmet ve Gufran Ayına Kavuşuyoruz/Ekim 1971, Ramazanı Anlamak/Ağustos 1979, Oruç Allah İçindir/Haziran 1983, Ramazan Ayı ve Önemi/Şubat 1995

⁹⁷ İlgili hadis-i şerife yer veren Başyazılar ve gündemleri şunlardır: Müminler Ancak Kardeştir/Kasım 1970, Dinimizde Komşuluk Münasebetleri/Mayıs 1971, Komşu Hakkına Saygılı Olmak Dinimizin Emirlerindedir/Nisan 1972, İman ile Ahlak Arasındaki Münasebet/Ekim 1978.

⁹⁸ İlgili hadis-i şerife yer veren Başyazılar ve gündemleri şunlardır: Rahmet ve Gufran Ayına Kavuşuyoruz/Ekim 1971, Oruçla İlgili Bazı Özel Meseleler/Ağustos 1977, Oruç Allah İçindir/Haziran 1983, Kur'an ve Ramazan/Mayıs 1986.

Başkanlığın yürüttüğü bütün hizmetlerinde bir kamu kurumu olarak Anayasa ve kanunlar ile bunlar çerçevesinde çıkarılan mevzuat hükümlerini esas alacağından hareketle bu çalışmada da Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi ile Başyazılarının konuları, kanunun Başkanlığa verdiği yükümlülükler göre “iman esasları ve inanç konuları, ibadetler, ahlak, birlik ve beraberlik, dinî sosyo-kültürel ve aktüel hayat” şeklinde genel bir tasnife tabi tutularak işlenmiştir. 1968 yılı Kasım ayında yayın hayatına başlayan 1990 yılına kadar 382 sayı olarak yayımlanan Diyanet Gazetesinin 277 sayısında yer alan Başyazıların 22’si (% 8) iman esasları ve inanç konuları ile ibadetler ve ibadet hayatı hakkında iken; 255’i (% 92) ahlak, birlik ve beraberlik ve dinî sosyo-kültürel hayatla ilgilidir. Yakın bir çerçevenin Diyanet Aylık Dergi gündem konuları ve Başyazıları için de söz konusu olduğu tespit edilmiştir. Buna göre 1990 yılı Ocak ayından itibaren yayımlanmaya başlayan ve 2021 yılı Aralık ayı itibariyle 372. sayısı neşredilen Diyanet Aylık Dergi’nin 371 sayısında yer alan Başyazıların⁹⁹ 12 adeti (yaklaşık %3) iman esasları ve inanç konuları, 28 adeti (yaklaşık %7) ibadetler, 14 adeti (yaklaşık %4) (başlığında doğrudan ahlak kelimesi kullanılması hasebiyle) ahlak, 32 adeti (yaklaşık % 9) birlik ve beraberlik, 285 adeti (yaklaşık %77) dinî sosyo-kültürel hayat ve aktüel konularla ilgilidir. Buna göre Diyanet Aylık Dergi’nin Başyazılarının (371) 40 adeti (yaklaşık %11) iman esasları ve inanç konuları ile ibadetler hakkında iken; 331’i ahlak, birlik ve beraberlik, dinî sosyo-kültürel hayatla ilgili olmak üzere toplamda yaklaşık %89’luk yüksek bir oranla genel kategori olarak ahlak alanını ilgilendiren bir çerçevede olduğu görülmektedir.

Bu çalışmanın “Diyanet Gazetesi ve Aylık Dergi Başyazılarında yer verilen hadislerin de büyük oranda ahlak, birlik ve beraberlik, dinî sosyo-kültürel hayatla ilgili konularda ve bağlı içeriklerde olacağı ve bu çerçeveyi teyit edeceği” yönündeki hipotezi, araştırma sonucunda doğrulanmıştır. Buna göre Diyanet Gazetesi (277 Başyazı) ve Aylık Dergi’de (371 Başyazı) yer alan toplam 648 Başyazının 216’sında tekrarlarıyla birlikte 510 hadise yer verilmiştir. 1968 Kasım-1990 Aralık tarihleri arasında neşredilen Diyanet Gazetesi’nde kaleme alınan 277 Başyazının 125’inde tekrarlarıyla birlikte 347 hadise yer verilirken; 1991 Ocak- 2021 Aralık tarihleri arasında neşredilen (hala yayın hayatında devam etmektedir) Diyanet Aylık Dergi’de yer alan 371 Başyazının 91’inde ise tekrarlarıyla birlikte 163 hadise yer verilmiştir. Bu durumda Başyazılardaki hadislerin %68’i Diyanet Gazetesi’nde; %32’si Diyanet Aylık Dergi’de yer almaktadır.

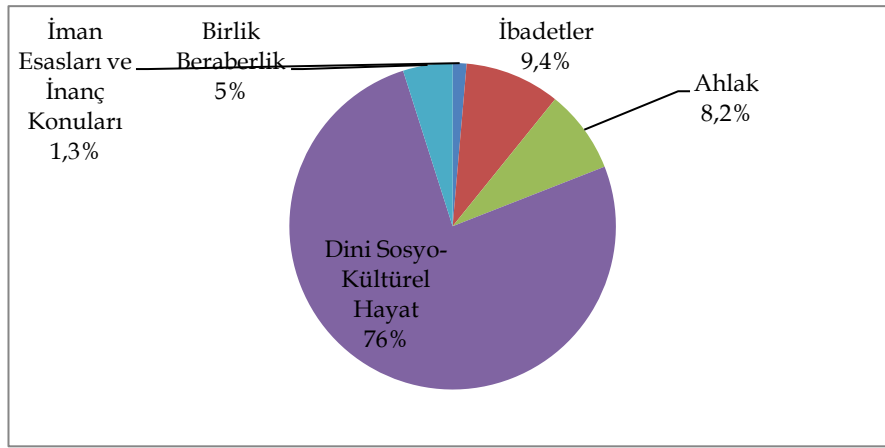
Gazete ve Aylık Dergi Başyazılarında yer verilen hadislerin 7’si (1 Başyazıda 2 hadis Diyanet Gazetesi’nde (DG); 5 Başyazıda 5 hadis Diyanet Aylık Dergi’de (DAD): “1/2 DG; 5/5 DAD”) iman esasları ve inanç konularında, 49’u (15/33 DG; 10/16 DAD) ibadetler ve

⁹⁹ Bu çalışmadaki değerlendirmeler Diyanet Aylık Dergi’nin 372 sayısından (Ağustos 2004 sayısında Başyazı bulunmadığı için) 371’i üzerinden yapılmıştır. Daha önceki çalışmalarda ulaşılamamış olan bazı sayılara bu çalışmada; Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi Dr. Abdullah Demir’in önerisiyle İslami Dergiler Projesi isimli internet sayfasından ulaşılmıştır. Katkılarından dolayı Dr. Abdullah Demir’e teşekkür ederiz.

ibadet hayatı konusunda, 42'si (4/22 DG; 13/20 DAD) doğrudan ahlak kelimesinin kullanıldığı sayılarda, 25'i (12/19 DG; 4/6 DAD) birlik ve beraberlik konusunda, 387'sinin (93/271 DG; 59/116 DAD) ise alt başlıklar dahil olmak üzere dinî sosyo-kültürel hayat konusunda olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda Gazete ve Aylık Dergi Başyazılarında hadislere; tekrarlarıyla birlikte yaklaşık %1,3'üne (%0,3 DG; %1 DAD) iman esasları ve inanç konuları, %9,5'üne (%6,4 DG; %3,1 DAD) ibadet hayatı, %8,2'sine (%4,3 DG; %3,9 DAD) doğrudan ahlak başlığını içeren konuları, % 5'ine (%3,7 DG; %1,2 DAD) birlik ve beraberlik, %76'sına (%53,1 DG; %22,8 DAD) ise dinî sosyo-kültürel ve aktüel konularla ilgili olarak yer verildiği görülmektedir. Bu durumda Başyazılarda yer verilen hadislerin yaklaşık %10,5'si iman esasları, inançlar, ibadetler ve ibadet hayatı ile ilgili iken; yaklaşık 89,5'i genel kategori olarak ahlak alanını ilgilendiren bir çerçevede olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 16. Başyazılarda Kullanılan Hadislerin Konulara Göre Yüzdeler Dağılımı

Kaleme alınan Başyazılarda Lütfi Doğan (1968 Kasım-1972 Eylül) 50 sayıda yer alan 47 Başyazısının 30'unda 84 (%16,5)¹⁰⁰, Dr. Lütfi Doğan (1972 Eylül-1976 Ağustos) 51-146 arası yayımlanmış 92 sayıda yer alan 85 Başyazısının 51'inde 144 (%28,2), Doç. Dr. Süleyman Ateş (1976 Ağustos-1978 Şubat) 147-182 arası yayımlanmış 36 sayıda yer alan 36 Başyazısının 17'sinde 49 (%9,6), Dr. Tayyar Altıkulaç (1978 Şubat-1978 Nisan) 183-187 arası yayımlanmış 5 sayıda yer alan 5 Başyazı ile (1978 Mayıs-1988 Mart) 188-349 arası yayımlanmış 150 sayıda yer alan 2 Başyazı olmak üzere toplam 7 Başyazısının 1'inde 2 (%0,4), Başkan Yardımcıları (1978 Mayıs-1988 Mart) 188-349 arası yayımlanmış 150 sayıda yer alan 83 Başyazıda 64 (%12,5), Prof. Dr. M. Said Yazıcıoğlu Gazete'nin (1989 Ocak-1990 Aralık) 359-382 sayıları arasında yayımlanmış 24 sayısında 6, Dergi'nin (1991 Ocak-1992 Ocak) 1-13 sayıları arasında yayımlanmış 13 sayıda 13 olmak üzere toplam 19 Başyazısının 2'sinde 4 (%0,8), Mehmet Nuri Yılmaz (1992 Şubat-2003 Mart) (14-147) 135 sayının Başyazısının 18'inde 31 (%6), Prof. Dr. Ali Bardakoğlu (2003 Temmuz-2010 Kasım) (151-239) 90 sayının Başyazısının 18'inde 21 (%4), Prof. Dr. Mehmet Görmez (2010 Aralık-2017 Eylül) (240-319) 81 sayının Başyazısının 28'inde 66 (%13), Prof. Dr. Ali Erbaş (2017 Ekim-

¹⁰⁰ Rakam Başyazılarda yer verilen toplam hadis sayısına göre yüzdeler oranı ifade etmektedir.

2021 Aralık) (322-372) 52 sayının Başyazısının 25'inde 45 (%8,8) hadise tekrarlarıyla birlikte yer vermişlerdir.

Tablo 15. Başkanların yazdıkları Başyazılar, hadislere yer verdikleri Başyazılar ve Başyazılarında kullandıkları hadisler

Diyanet İşleri Başkanları	Yazdıkları Başyazı Sayısı	Hadis Kullandıkları Başyazılar	Kullandıkları Hadis Sayıları
Lütfi Doğan	47	30	84
Dr. Lütfi Doğan	85	51	144
Doç. Dr. Süleyman Ateş	36	17	49
Dr. Tayyar Altıkulaç	7	1	2
Prof. Dr. M. Said Yazıcıoğlu	19	2	4
Mehmet N. Yılmaz	135	18	31
Prof. Dr. Ali Bardakoğlu	90	18	21
Prof. Dr. Mehmet Görmez	81	28	66
Prof. Dr. Ali Erbaş	52	25	45

Başyazılarda yer verilen rivayetlerin büyük çoğunluğunun Buhârî ve Müslim'in *Sahihleri'*nde (*Sahîhayn*) yer alan hadis-i şerifler olduğu görülmektedir. Bununla birlikte İmam Mâlik'in *Muvatta'*sı, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'*i, Ebû Dâvûd, Tirmizî, İbn Mâce ve Nesâî'nin *Sünenleri'*nde bulunan hadislerin sıklıkla; Dârimî'nin *Sünen'*i, İbn Ebî Şeybe ve Abdurrezâk'ın *Musannefleri* gibi hadis kitaplarında bulunan rivayetlerin ise zaman zaman kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Aclûnî'nin *Keşfül-Hafâsı'*nda bulunan rivayetlere yer verildiği gibi İbn Asakir'in *Târîhu Dimeşk*, Vâkıdî'nin *el-Megâzî*, İbn Kesîr'in *el-Bidâye* gibi tarih; Râzî'nin *Mefâtîhi* gibi tefsir; Gazâlî'nin *İhyâsı* gibi tasavvuf kitaplarındaki bir takım rivayetlerin de kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte Başyazılarda kaynaklarda bulunamayan bazı rivayetlerin kullanılması da söz konusudur. Bunun rivayetlere zaman zaman mana olarak yer verilmesine bağlı olabileceği değerlendirilmektedir. Başyazılarda muteber hadis kaynaklarındaki rivayetlerin daha çok kullanılması söz konusu olmakla beraber halk arasında hadis olarak bilinen rivayetleri ele alan *Keşfül-Hafâ'*da ve tasavvuf kitaplarında bulunan rivayetlerin yanı sıra ayrıca bazı metinlere mana olarak yer verilmesi ve bunların daha çok bireysel ve sosyal ahlak alanıyla ilgili konularda ve 1971-75 yılları arasındaki yazılarda kullanılması, dönemin hadis yaklaşımlarını göstermesi açısından kayda değerdir.

Mezhepler Tarihinde İmam Şâfiî ve İmam Eş'arî'nin güzel birer örneklik teşkil ettikleri üzere,¹⁰¹ bir mezhebin, ekolün ya da dinî anlayışın kurucu ya da sistemleştirici

¹⁰¹ İmam Şâfiî'nin Mısır'a geçerek mekan/coğrafya değiştirmesine bağlı olarak görüşlerinin "kavl-i kadîm" ve "kavl-i cedîd" şeklinde iki ayrı safhada tasnif edilmesi son derece önemlidir. Bilal Aybakan, "Şâfiî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38/233-247; Abdurrahman Candan, *İmam Şâfiî'nin Kadîm ve Cedîd Görüşleri* (Ankara: Vadi Grafik Yayınları, 2017), 45. Babasının vasiyeti üzerine muhaddis bir Şâfiî alim Yahya b. Zekeriyâ es-Sâcî'nin öğrencisi olan; babasının ölümü üzerine annesinin Mu'tezile'nin güçlü isimlerinden Cübbâî ile evlenmesi üzerine Cübbâî'nin yanında yetişip Mu'tezilî görüşleri benimseyen; Cübbâî ve Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra Mu'tezile'yi siyaseten mağlup eden Ahmed b. Hanbel ve talebelerinin görüşlerinden etkilenip onların usûlünü izleyerek el-İbâne'yi kaleme alan; Ahmed b. Hanbel'in öğrencilerinin -özellikle Berbeharî- kendisini kabul etmemeleri üzerine Ehl-i Hadis'in usûlünü de terkederek Kelâm usûlünü benimseyen İmam Eş'arî'nin hayatında en az dört farklı dönemin ve tarzın söz konusu olduğu görülmektedir. Mehmet Dalkılıç, "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat", *İslâm*

isminin mizacı, karakteri, sosyal çevresi, mekanı ve zamanındaki şartlar ve gelişmeler ile olay ve olguları bunların bütünüyle ele alma kabiliyeti ve durumunun, söz konusu mezhep, ekol ya da anlayışın varlık algısını ve sistemini şekillendiren temel etken olduğunda şüphe yoktur. Her ne kadar Başkanlığın hizmetlerinin mevzuat hükümlerine bağlı olarak yürütülmesi olgusu kapsamında Başkanların hizmetlerinde pek çok ortak yön söz konusu olsa da¹⁰² şahsiyetleri, zihniyetleri, varlık algıları, uzmanlık alanları, olay ve olgulara yaklaşımlarının farklı olmasının hizmet anlayışlarını şekillendireceği açıktır. Başyazılarda hadislere yer verilmesi noktasında tabloda görülen rakamsal farklılaşma hususunda bu olguyla birlikte daha çok dünyada ve ülkede 1980'li 90'lı yıllarda yaşanan gelişmelere bağlı olarak Türkiye'nin dinî düşünce ve dinî-kültürel hayat pratiklerinde görülen bir takım değişim ve dönüşümleri göz önünde bulundurmanın yerinde olacağı değerlendirilmektedir. Nitekim "Mehmet isminin Muhammed'e, edille-i şe'yye'nin 'Kitap'ının 'Kur'an'a dönüştürülmesi, Cuma namazı hakkında belli çevrelerde tartışmaların ortaya çıkması, yine genele şamil olmamakla birlikte belli çevrelerde Cuma namazının sünnetleri de dahil sünnet namazları, cemaatle tesbihat ve dua uygulamalarında tartışmaların yaşanması, yüzyıllardır Anadolu'dan Kafkaslar'a, Kafkaslar'dan Balkanlar'a bu topraklar ve çevresindeki geniş bir coğrafyada dinî duyguyu beslemenin yanında dinî aidiyet ve kimlik kazandırma konusunda önemli fonksiyonlar icra eden mevlitlerin önemsizleştirilmesi ya da kaldırılması gayretleri ve tartışmalarının yürütülmesi, 20 rekat kılınan teravih namazları hakkında yine yaygın olmamakla birlikte farklı tartışmalar ve uygulamaların baş göstermesi, Perşembe akşamları okunan tecdîd-i iman ve tecdîd-i nikahların büyük oranda terkedilmesi"¹⁰³ gibi örnekler söz konusu değişim ve dönüşümler hakkında bir fikir vermektedir.

Başyazılarda yer verilen hadislerin yaklaşık %90'ının genel kategori olarak ahlak alanını ilgilendiren konular işlenirken kullanılmış olması, ilgili rivayetlerin içeriğinin doğal olarak bireysel-toplumsal ahlak ve dinî sosyo-kültürel hayatla alakalı olması sonucunu doğurmuştur. Burada vurgulanması gereken bir husus, Başyazılarda iman esasları ve farklı inanç konuları işlenirken yer verilen hadislerin Müslümanların bir ve kardeş olmaları, zamanın verimli kullanılması, kalbin temizliği vb. konuları içermesi; ibadetlerle ilgili olarak yer verilen hadislerin de ibadetlerin -ahirette kazandıracığı nimetler yanında- daha çok dünya hayatında Müslümanlara kazandıracığı sosyal içerikli hayırlar hususunu merkeze alarak bunların sosyal hayata yansıyan yönlerini ön planda tutan rivayetlerden oluşması, iman esasları ve ibadetlerle ilgili olarak yer verilen hadislerde de sosyal hayat ve bireysel-

Mezhepleri Tarihi (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012), 73-74; Mehmet Kalaycı, "Eşarilik", *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 397-399; Mehmet Keskin, "Eş'arilik", *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ed. M. Saffet Sarıkaya - Mehmet Ümit (Ankara: Nobel, 2020), 254-255.

¹⁰² Başkanların hizmetlerde Kanun'un Başkanlığı yükümlü tuttuğu "iman, ibadetler, ahlak, birlik ve beraberlik" konularında birbirine yakın tavırlar sergilediği hakkında bkz. Üçer, "Diyanet İşleri Başkanlığı ve Dinî Söylemi", 59, 81-83.

¹⁰³ Üçer, "Diyanet İşleri Başkanlığı ve Dinî Söylemi", 55-56.

toplumsal ahlak merkezli bir tercihte bulunulduğunu göstermektedir. Bu durum Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi Başyazılarında Başkanların/Başkanlığın, dinî hayatın yanında sosyo-kültürel hayatın şekillenmesinde de dinin önemini merkeze alarak; dinî ve sosyal hayatın, İslam dininin bireysel ve toplumsal ahlak alanında serdettiği prensiplerle inşa edilip gerek insanın gerek toplumun manevî ve maddî bakımdan huzurunun sağlanmasına yönelik bir tavır ortaya koyduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Abdürrezzak, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam Abdürrezzâk es-Sar'ânî. *el-Musannef*. Thk. Muhammed Abdusselâm Şâhîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Abul, Lamia Levent. 'Diyanet Gazetesi'nden Diyanet Aylık Dergi'ye'. *Diyanet Aylık Dergi* 300 (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 28-33.
- Aclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs*. Beyrut: 1408/1988.
- Aktepe, İshak Emin. 'İmam Şâfiî'nin Sünnet Anlayışı'. *Gelenekselci ve Modernist Paradigmalar Kıskaçında İmam Şâfiî*. Edit. Mahfuz Söylemez. 161-183. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.
- Akyıldız, Ali. 'Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/7-8. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ali el-Kâri, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed. *Mirkâtü'l-mefâtih Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Aslan, Recep. *İhvân-ı Safa ve Hadis*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2017.
- Aybakan, Bilal. "Şâfiî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/233-247. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Aydın, Ömür. 'Diyanet İşleri Başkanlığının Hukuki Statüsü Üzerine Tartışmalar'. *Akademik İncelemeler Dergisi* 2019, 14/2 (2019), 239-276.
- Aydınlı, Osman. *Akılci Din Söylemi Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*. Ankara: Hititkitap, 2010.
- Bardakoğlu, Ali. "Fıkıh". *İlmihal*. 1/141-182. İstanbul: TDV Yayınları, 2 cilt, 1994.
- Bardakoğlu, Ali. 'Delil'. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/138-140. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bardakoğlu, Ali. 'Genç İlahiyat'. *Diyanet TV*. Yayın Tarihi 31 Ocak 2018. 50:43-52:00. [https://www.diyaneet.tv/genc-ilahiyat/video/genc-ilahiyat--prof-dr-ali-bardakoglu--\(istanbul-universitesi\)](https://www.diyaneet.tv/genc-ilahiyat/video/genc-ilahiyat--prof-dr-ali-bardakoglu--(istanbul-universitesi)).
- Bardakoğlu, Ali. 'Kitap'. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/122-126. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

- Bardakoğlu, Ali. *İslâm Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016.
- Bayar, Mustafa. 'Yaygın Din Eğitimi Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Süreli Yayın Hizmetleri'. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/36 (2015), 453-465.
- Bedir, Murteza. 'Sünnet'. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/150-153. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *Şu'abü'l İmân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410.
- Boyacıoğlu, Ramazan. 'Tarihi Açından Şeyhülislamlık, Şer'îye ve Evkaf Vekaleti'. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 161-171.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *et-Târîhu'l-kebîr*. Thk. Salâh b. Fethî Hilâl. Kahire: el-Fârûk el-Hadîse, 2006.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahîh-i Buhârî*; el-Kütübü's-Sitte. Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, Haz. Sâlih b. Abdülazîz. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Edebü'l-müfred*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1989.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Terminolojiyle İlişkili Sorunlar". *İslâmî Araştırmalar* 19/2 (2006), 257-271.
- Candan, Abdurrahman. *İmam Şafî'nin Kadîm ve Cedît Görüşleri*. Ankara: Vadi Grafik Yayınları, 2017.
- Dalkılıç, Mehmet. "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat". *İslâm Mezhepleri Tarihi*. 67-90. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, 2012.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl. *Sünen-i Dârimî*. el-Kütübü's-Sitte. Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde. Haz. Sâlih b. Abdülazîz. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- Deylemî, Ebû Şüca Şiruye b. Şehredar b. Şiruye. *el-Firdevs bi-me'sûri'l-hitab: el-firdevsü'l-ahbâr*. thk. Saîd b. Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986.
- DİB 3665'e Ek Kanun, Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 Sayılı Kanun'da Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanuna Ek Kanun (Kanun No. 5634). *Resmî Gazete* 7469 (29 Mart 1950). Erişim 25 Mayıs 2022. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7469.pdf>.
- DİB Değişiklik Kanun, Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (Kanun No: 6002). *Resmî Gazete*

- 27640 (13.07.2010). Erişim 25 Mayıs 2021.
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/07/20100713-2.htm>.
- DİB Kanun, Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun (Kanun No. 633). *Resmî Gazete* 12038 (2 Temmuz 1965). Erişim 25 Mayıs 2022.
<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.633.pdf>.
- DİB Teşkilat ve Vazifeler Kanunu, Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkındaki Kanun (Kanun No: 2800). *Resmî Gazete* 3035 (22 Haziran 1935). Erişim 25 Mayıs 2022.
<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3035.pdf>.
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü". Erişim 25 Mayıs 2022.
<https://diniyayinlar.diyanet.gov.tr/sayfa/53/tanitim>
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. 'Temel İlke ve Hedefler'. Erişim 25 Mayıs 2022.
<https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay//3/diyanet-isleri-baskanligi-temel-ilke-ve-hedefleri>.
- DİYK, Din İşleri Yüksek Kurulu. 'Fetva Yöntemimiz'. Erişim 25 Mayıs 2022.
<https://kurul.diyanet.gov.tr/FetvaYontem>.
- Doğan, Halil İbrahim. 'Muhtelif Âlimlerin Sünnet Taksimatı ve Sünnetin Bağlayıcılığı -İbn 'Âşûr Örneği-. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (2019), 673-702.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. 'Fıkıh'. *İlmihal I*. 141-182. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014.
- Dursun, Davut. *Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2. Baskı, 1992.
- Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî. *Sünen-i Ebû Dâvûd*. el-Kütübü's-Sitte. Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde. Haz. Sâlih b. Abdulazîz. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- Efendioğlu, Mehmet. "Şeyhayn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/80. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Erdem, Mehmet. 'İmam Buhari'nin Kitaplarında İmam Ebu Hanife Hakkındaki Rivayetlerin Tespit ve Tahlili'. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/2 (2016), 70-84.
- Erşahin, Seyfettin. 'Bir Cumhuriyet Kurumu Olarak Diyanet İşleri Başkanlığının Tarihi Kökeni (Ümmet Yapısından Millet Yapısına)'. *Din Hizmetleri ve Din Eğitiminde Türkiye Tecrübesi*. 9-45. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Erul, Bünyamin. *Sahabe'nin Sünnet Anlayışı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Eşit, Musa. *İmâm eş-Şâfi'î'nin Hadis Usûlünün Gelişimine Katkısı ve Erken Usûl Eserlerine Etkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2022.

- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *İhyâu ulûmi'd-din*. Beyrut: Dâru'l-Marife, t.y.
- Görgülü, Faruk. 'Dinî Dergicilik ve Süreli Yayınlarımız'. *Diyanet Aylık Dergi* 300 (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 24-26.
- Görmez, Mehmet. *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*. Ankara: Otto, 2017.
- Gözaydın, İhtar. *Diyanet Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*. İstanbul: İletişim, 2020.
- Gümüshanevî, Ahmed Ziyâüddin. *Ramû el-hâdîs*, 2 cilt. Trc. Abdülaziz Bekkine. İstanbul: Gonca Yayınevi, 1982.
- Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Neysâbûrî. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. Thk. Hamdî ed-Demirdâş Muhammed. Mekke: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2000.
- Hansu, Hüseyin. *Mutezile ve Hadis*. Ankara: Otto, 2012.
- Heysemî, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebû Bekr b. Süleyman. *Mecmaü'z-zevâid ve menbaü'l-fevâid*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetullah. *Târîhu Medîneti Dımaşk*. Thk. Alî Şîrî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1998.
- İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. Ürdün: Beytü'l-Efkârî'd-Düveliyye, Birleşik Baskı, 2005.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî. *Sahîh-i İbn Hibbân*. Thk. Şuayb Arnavut. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, t.y.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemî. *Sahîh-i İbn Huzeyme*. Thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1970.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Thk. Ali Şîrî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1988.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvinî. *Sünen-i İbn Mâce*. el-Kütübü's-Sitte, Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde. Haz. Sâlih b. Abdulazîz. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim. *el-Musannef*. Thk. Habîburrahmân el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983.
- İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. Thk. Taha Abdurraûf Sa'd. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1411.
- İpşirli, Mehmet. 'Şeyhlisâm'. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/91-96. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

- İsfehânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshak İsfehânî. *Hilyetu'l- evliyâ ve tabakâtu'l- asfiyâ*. I-X. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1407.
- Kalaycı, Mehmet. "Eşarilik". *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu. 395-422. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Kara, İsmail. 'Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı'. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000), 29-55.
- Karadağ, Cağfer. "İman Konuları". *İslâm'a Giriş- Temel Esaslar*. 137-213. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, 2008.
- Karşlı, Bahset. 'Cumhuriyet Dönemi Din-Siyaset Tartışmaları: Ahmet Hamdi Akseki Örneği'. *Turkish Studies Türkoloji Araştırmaları* 9/5 (2014), 1279-1298.
- Kazıcı, Ziya. 'Osmanlılarda Şeyhülislâmlık Müessesesi'. *İslâm Medeniyeti* 5/2 (1981), 39-68.
- Keskin, Mehmet. "Eş'arilik". *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ed. M. Saffet Sarıkaya - Mehmet Ümit. 253-266. Ankara: Nobel, 2020.
- KHK 703, Anayasada Yapılan Değişikliklere Uyum Sağlanması Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname (Kararname No: 703). *Resmî Gazete* 30473 (3. Mükerrer) (09 Temmuz 2018), KHK No: 703, m. 141. Erişim 25 Mayıs 2022. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/07/20180709M3.pdf>.
- Köse, Saffet. *İslâm Hukukuna Giriş*. İstanbul: Hikmetevi, 10. Basım, 2017.
- Kudâî. *Müsnedü's-Şihâb*. Thk. Hamdî b. Abdulmecîd es-Selefi. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- Kuruluşundan Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı Tarihçe-Teşkilat-Hizmet ve Faaliyetler (1924-1997)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999.
- Malik b. Enes, Ebû Abdullâh el-Asbahî el-Himyeri. *Muvatta-i Mâlik*. el-Kütübü's-Sitte, Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde. Haz. Sâlih b. Abdülazîz. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdür-rauf b. Tâcilarifin b. Ali. *Feyzü'l-kadîr şerhi'l-Câmii's-sagîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyri en-Nisâbûrî Müslim b. el-Haccâc. *Sahîh-i Müslim*. el-Kütübü's-Sitte, Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, haz. Sâlih b. Abdülazîz. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- Müttakî el-Hindî, Alâüddin Ali b. Abdülmelik b. Kadı Han. *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. Thk. Bekrî Hayyânî, Saffet Sakka. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.

- Namlı, Abdullah. "Kazâ ve Kadere İman". *İslâm İnanç Esasları*. Edit. Sönmez Vecdi - Karaağaç, Hilmi. Ankara: Lisans Yayıncılık, 2021.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb. *Sünen-i Nesâî*. el-Kütübü's-Sitte, Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde. Haz. Sâlih b. Abdülazîz. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- Okur, Kaşif Hamdi. "İslam Hukukunda İrtidat Fiili İçin Öngörülen Asli Yaptırım Üzerine Bazı Düşünceler". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2002), 344-364.
- Okur, Kaşif Hamdi. *Güncel Konularla İlm-i Hâl*. Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2018.
- Öğüt, Salim. "Ef'âl-i Mükellefîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/ 45. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Özafşar, Mehmet Emin vd. (ed.). *Hadislerle İslam*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Özdemir, Ahmet. *İbâdiyye'nin Ana Hadis Kitabı el-Câmiu's-Sahîh Müsnedür'r-Rebî' b. Habîb*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2020.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer et-Temîmî. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- Rûdânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Süleyman. *Cem'u'l-fevâid min Câmi'l-usûl ve Mecmai'z-zevâid, (Büyük Hadis Külliyyâtı)*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Salman, Yüksel. 'Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlarında Kadın'. *Türkiye V. Dini Yayınlar Kongresi-Kadın Konulu Dini Yayınlar -Tebliğler-Müzakereler*. 399-407. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet. 'Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlarında Mezhebî Tutum ve Eğilimler'. *İslâmi Araştırmalar* 29/2 (2018), 268-287.
- Sem'ânî, Ebû Saîd Abdülkerim b. Muhammed. *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ*. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1409/1989.
- Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr. *El-Fethu'l-Kebîr fi Dammü'z-Ziyâde ilâ el-Câmi'is-Sağîr*. Thk.Yusuf en-Nebhânî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2003.
- Şa'ban, Zekiyüddîn. *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkıh)*. Çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990.
- Şer'îye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlğasına Dair Kanun (Kanun No: 429), *Resmî Cerîde (Gazete)* 63 (29 Receb 1342/3 Mart 1924). Erişim 25 Mayıs 2022. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/63.pdf>.

- T.C. Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (1961, Kanun No: 334). *Resmî Gazete* 10859 (20 Temmuz 1961). Erişim 25 Mayıs 2022. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/10859.pdf>.
- T.C. Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (1982, Kanun No: 2709). *Resmî Gazete* 17863 (Mükerrer) (09.11.1982). Erişim 25 Mayıs 2022. https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. Thk. Hamdî Abdulmecîd es-Selefî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 2002.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî. *el-Mu'cemü'l-evsat*. Thk. Târik b. İvezullah b. Muhammed-Abdulmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî. Kâhire: Dâru'l-Harameyn, 1415.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî. *Şerhu Me'âni'l-âsâr*. nşr. M. Zührî en-Neccâr - M. Seyyid Câdelhak. Beyrut: y.y., 1415/1994.
- Taş, Kemalettin. 'Osmanlı Yönetim Sisteminde Şeyhülislamlık Kurumu -Sosyolojik Bir Çözümleme-'. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/1 (2005), 81-102.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî. *Sünen-i Tirmizî*, el-Kütübü's-Sitte, Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, Haz. Sâlih b. Abdülazîz. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- Tuğlu, Nuri. *Mâturîdîlik ve Hadîs Mâturîdî Kelâm Ekolü Çerçevesinde Kelamî Hadislerin Değerlendirilmesi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984.
- Üçer, Cenksu - Çelebi, Hatice Kübra. 'Diyanet Aylık Dergi ile Başyazılarının Gündem Konuları ve Başyazılarda Yer Verilen Kur'an Ayetleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler'. *Journal of Analytic Divinity* 5/2 (2021), 134-172.
- Üçer, Cenksu. 'Diyanet İşleri Başkanlığı ve Dinî Söylemi -Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi Başyazıları Örneğinde-'. *İlahiyat Akademi Dergisi* 14 (Aralık 2021), 23-104.
- Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Haneî Mezhebinin Hadis Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1994.
- Vakidî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vakîd el-Eslemî. *el-Meğâzî*. Thk. Marsden Jones. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, t.y.
- Yaman, Ahmet - Çalış, Halit. *İslâm Hukukuna Giriş*. İstanbul: İFAV Yayınları, 5. Baskı, 2013.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Kader". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedis*. 24/58-63. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Yerkazan, Hasan. 'Zemahşerî'nin Eserlerinde Bulunan Hadîslerin Kaynakları'. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2017), 273-310.

Yıldırım, Ahmet. *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Yılmaz, Fatih Mehmet. *Ebû Hanîfe ve Hadis*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2019.

Yücel, Ahmet. *Hadis Usulü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 23. Baskı, 2016.

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
6/2 (Aralık/December 2022), 284-314

**Çağdaş Ailevi Sorunların Çözümünde İslami Aile Değerlerinin Katkısına
Dair Sosyolojik Bir Analiz**
A Sociological Analysis about The Contribution of Islamic Family Values in Solving
Contemporary Family Problems

Abdurrahman Kurt

Prof. Dr., Bursa Uludağ Üni., İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
Prof., Bursa Uludağ University Faculty of Divinity, Department of Philosophy and
Religious Studies, Bursa/Türkiye
E-posta: akurt@uludag.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-6087-3725

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 1 Kasım/November 2022
Kabul Tarihi / Date Accepted: 12 Aralık/December 2022
Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/15 December 2022
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış-Aralık/Winter-December
DOI: 10.46595/jad.1198127

Cite as / Atıf: Kurt, Abdurrahman. "Çağdaş Ailevi Sorunların Çözümünde İslami Aile Değerlerinin Katkısına Dair Sosyolojik Bir Analiz". *Journal of Analytic Divinity*, (Aralık/December 2022), 284-314.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Abdurrahman Kurt)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Abdurrahman Kurt % 100

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

İslami aile, cahiliye dönemindeki ailenin fitrata uygun olmayan zararlı unsurlarının atılıp, insani olanların büyük ölçüde ıslah edilip geliştirilmesiyle temelleri atılan kendine özgü bir sosyal kurumdur. Kuran ve Hz. Peygamber'in pratiği tarafsız bir gözle incelendiğinde, aile kurumunun sağlıklı işleyişinin İslami kültürde çok önemsendiği kolaylıkla görülebilir. İslam dini, aile düzenini ve istikrarını tehdit eden risklere karşı bir dizi düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Çağdaş zamanlarda ortaya çıkan bazı ailevi sorunlar, İslam'ın aile kurumuna dair belirlediği norm ve değerlerin aşındırılmasıyla bağlantılı olabilir. Araştırmanın temel problemi, aslında birer sınır çizgisi olan söz konusu norm ve değerlerin dikkate alınmaması durumunda, ne tür ailevi sorunların ortaya çıkabileceğidir. Biz bu makalede, aileye ilişkin spesifik İslami değerlerin neler olduğunu tespit ederek bunların çağdaş ailevi sorunların çözümündeki işlevini analiz etmeye çalıştık. Araştırmanın temel iddiası, çağdaş ailevi sorunların aşılmasında bu İslami değerlerin önemli ölçüde katkı sağlayacağıdır.

Anahtar Kelimeler: Kavvam (Ev Yönetimi), Hidane (Çocukların Bakımı), İddet (Bekleme Süresi), Bekâret, Aile İçi Şiddet.

Abstract

The Islamic family is a unique family, the foundations of which were laid by removing the harmful elements of the family in the past, which were not suitable for the nature of the family, and largely reforming and developing the humane ones. The Qur'an and the Prophet When the practice of the Prophet is examined with an impartial eye, it can easily be seen that the healthy functioning of the family institution is very important in Islamic culture. Islam has made a series of regulations against the risks that threaten the family order and stability. Some family problems that have arisen in contemporary times may be related to the erosion of the norms and values set by Islam regarding the family institution. The main problem of the research is what kind of family problems may arise if the norms and values in question, which are actually borderlines, are not taken into account. In this article, we will try to identify the specific Islamic values related to the family and analyze their function in solving contemporary family problems. The main goal of the paper is that Islamic family values is going to contribute to cope with contemporary family problems.

Keywords: Kavvam (Home Management), Hidane (Caring For Children), Iddet (Waiting Time), Virginity, Domestic Violence.

Giriş

İçinde bulunduğumuz çağda, 'toplumsal yapının temel birimi olarak aileyi güçlendirici stratejiler geliştirmeyen siyasal bir organizasyon, ulusal bir topluluk hemen hemen hiç yoktur', denilse yeridir. Ailenin çözülmekte olduğunu fark eden birçok modern devletin, ailedeki erozyonu önlemeye yönelik projeler geliştirmeye çalıştığı gerçeği pek tartışmalı bir husus değildir. Modernizmin yol açtığı evsizliğe,¹ dünyanın elimizden kaçıp gitmesi² eklendiğinde, günümüzde ailenin gerekliliği daha belirgin hale gelmektedir. Her şeye karşın, ailenin toplumdaki işlevini idrak edemeyen kimselerin ölümcül bir beka sorunuyla karşı karşıya kalabileceklerini söylemek kehanet değildir.

Kuşkusuz aile gibi kadim bir sosyal yapıda oluşabilecek küçük kaymalar bile onun tüm üyelerini derinden etkileyecektir. Modern toplumların ailevi sorunları, artık küçük kayma ve sarsılmaların çok ötesine geçmiştir³. Birçok sosyal güve aileyi kemirmekte; kimi muhalifler her türlü fırsatı kollayarak onun anlamsızlığını ilân etmek için çaba sarf etmektedir. "Bugün bireysel dünyayı sarsan temel kaymalardan hiçbiri bizi, kişisel hayatımızın merkezindekiler kadar daha doğrudan etkilemez; bunlar cinsellik, evlilik, ebeveynlik veya boşanmada deneyimlediğimiz temel kaymalardır."⁴

Oysa aile, sadece neslin devamını sağlayan bir birim değil aynı zamanda bir kültürü şekillendiren temel bir kurumdur. Öyle ki, aile ve onun etrafında oluşan spesifik değer sistemleri, kültür ve medeniyetleri kristalleştiren somut temel göstergelerdir. Amerikalı iki siyaset bilimci Inglehart ve Norris'in, Batı ve İslam Dünyası'nın bölünmesinde kültürel bir fay hattı olan demokrasi hakkında Samuel Huntington'ın tezini konu alarak, "gerçek medeniyetler çatışması"nın cinsiyet, aile değerleri ve kadının rolündeki değişimler etrafında gerçekleştiği sonucuna ulaşması⁵ da buna işaret eder.

Toplumsal yaşamda ailenin rolüne ilişkin kuramların çoğunlukla işlevselci bir perspektiften konuyu ele aldıkları bilinen bir husustur. Bu konuda öne çıkan yapısal işlevselcilere göre aile, toplumsal hayatta biyolojinin hücresi gibi işlev görür.⁶ Bunun aksine Marksist ve feminist kuram açısından ise aile, çoğu sorun ve üzüntülerimizin kaynağıdır. Söz konusu kurama göre aile, "ataerkil toplumda kadın ve çocukların ezilmişliğinin odağıdır"⁷ Özellikle ideolojik bir yönelim içindeki radikal feministler, erkek ve kadın

¹ Peter L. Berger vd., *The Homeless Mind, Modernization and Consciousness* (Penguin Books, 1974).

² Anthony Giddens, *Elimizden Kaçıp Giden Dünya*, çev. Osman Akınhay (İstanbul: Alfa Yayınları, 2000).

³ Yasin Yılmaz, "İslam Ailesi ve Modernizm", *Teoriden Gündelik Hayata Sosyolojik Tartışmalar*, Ed. Metin Özkul-İbrahim Kaygusuz (Ankara: Nobel Yayınları, 2021), s.183-185.

⁴ Ulrich Beck, Elisabeth Gernsheim, *Individualization, Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences* (London: SAGE Publications, 2002).

⁵ Ronald Inglehart - Pippa Norris, *Rising Tide Gender Equality and Cultural Change around the World*, (Cambridge University Press, 2003) ; Adam Kuper - Jessica Kuper, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* ed. (İstanbul: Liberte Yayınları 2016), "Aile", 1/18.

⁶ Hans Freyer, *İçtimâî Nazariyeler Tarihi*. çev. Tahir Çağatay (Ankara: AÜ. Dil Tarih ve Coğrafya Fak. Yayınları, 1977) , s. 253.

⁷ Diana Gittins, *Aile Sorgulanıyor*. çev. Tuna Erdem, (İstanbul: Pencere Yayınları, 1985), s. 12.

kimliğinin en temel kabullerine saldırarak daha önceki Marksistlerden farklı olarak yeni bir evre başlattılar. Onların arasında, "Annelik içgüdüğü miti yok edilene kadar, kadınlar boyun eğmeye devam edecekler"⁸ diyecek ölçüde annelik duygusuna saldıran feministler de görüldü.

Erkek egemen anlayışa bir tepki olarak ortaya çıkan ütopyik ve çoğu kez romantik olan feminist görüşlerin aksine, tarihin başlangıcından günümüze gelinceye kadar toplumların aile merkezli olarak varlıklarını sürdürdükleri tartışmasızdır. Zira normal aileler olmasaydı toplumlar da var olamayacaktı. Bununla birlikte birçok modern toplumda artık kodların daha az bağlayıcı hale geldiği inkâr edilmiyor. "Dizginsiz modernleşme" sürecinde insanlar, tıpkı Reform sırasında kilisenin dünyevi egemenliğinden 'kurtuldukları' gibi, yaşanan dönüşümle birlikte onların yaşam biçimleri gelenekten arındırılmıştır. Böylelikle refah düzeyi yüksek Batı toplumunda birey merkezli refleksif modernleşme sınıf kültürü, sınıf bilinci, toplumsal cinsiyet ve aile rolleri gibi sanayi toplumunun geleneksel parametrelerini çözdü.⁹

Beck ve Beck-Gernsheim'in "kurumsal bireyleşme" olarak da adlandırdığı bu "sosyal bireyselleşme dalgası" içinde refah düzeyi yüksek Batı toplumlarında aile kurumu çeşitlenmiş ve önceden sapkın kabul edilen tek ebeveynli aileler, nikâhsız birlikte yaşayan aileler, gay ve lezbiyen aileleri, boşanma sonrası aileler gibi aile formları ortaya çıkmaya başlamıştır.¹⁰ Fakat bazı Batı ülkelerinde ne kadar resmiyet kazanmış olursa olsun, eşcinsel birliktelikler gerçekte aileyi tahrip eden sapkın oluşumlardır. Bunlar aile açısından ölümcül olduğu için biyolojik olarak da "kısırdır";¹¹ eşcinsellik, fıtratın, insan doğasının ters yüz edilerek, kadın ve erkeğin irade beyanıyla kurduğu aile kurumuna bir meydan okumadır.

Oysa normal bir aile yaşamının bireyler üzerindeki sosyo-psikolojik ve ekonomik işlevlerini yadsımak, neredeyse toplum dışı kalmayı göze almakla eş değer bir durumdur. Zira ilk sosyal etkileşim ağı, çoğunlukla, aile kurumunda gerçekleşir; insan sosyal varlık olma özelliğini önce ailede kazanır. Annelik, babalık, çocukluk, akrabalık, vatandaşlık gibi toplumsal rolleri, davranış biçimlerini, kısacası hayatın kendisini öncelikle aile kozasında öğreniriz. Hayata bir aile içinde başlar, hayat boyu ailenin etkisini üzerimizde, tüm benliğimizde hissederiz. Aile aracılığıyla nesillerimizi koruyup varlığımızı sürdürürüz.

Aile; kan, soy ve evlilik bağlarıyla birbirine bağlı yakın insan ilişkilerinden oluşan ve kuşaklar boyu devam eden bir sosyal etkileşim ağıdır. Sosyolojik olarak aile kurumunu temel işlevi, güvenli ortamlarda yeni nesilleri üretip onların muhafazası ile sağlıklı

⁸ T. J., Winter, *Postmodern Dünyada Kibleyi Bulmak*, çev. Ömer Baldık - Muhammet Şeviker (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016) s. 107.

⁹ Ulrich Beck, *Risk Society, Towards a New Modernity*, çev. Mark Ritter (London: SAGE Publications, 1992), s. 87-88; Türkçesi, *Risk Toplumunu, Başka Bir Modernliğe Doğru*, çev. Kâzım Özdoğan, Bülent Doğan (İstanbul: İthaki Yayınları, 2014), s. 131.

¹⁰ Beck - Gernsheim, *Individualization*; Kuper - Kuper, "Aile", 1/18.

¹¹ Winter, *Postmodern Dünyada Kibleyi Bulmak*, s. 110.

sosyalleşmelerini sağlamaktır. Sevgi, paylaşma, dayanışma ve güven, korunma, çocukların yetiştirilmesi, sosyal dünyada yer edinme gibi, bireyin fizyolojik, ekonomik ihtiyaçlarından psikolojik ihtiyaçlarına kadar tüm ihtiyaçları öncelikle aile kurumu içinde karşılanır.¹²

Aile parçalanmalarının ne türden sosyal felâketlere yol açtığı farkında olduğu için bugün seküler toplumlar da evlilik kurumunu çoğunlukla destekleyip aileye dönmek istiyorlar ama bu kolaylıkla gerçekleşmiyor. Çağdaş toplumlarda konuya ilişkin problemin önemli bir parçası, aile sözcüğünün bile herkesin kabulüne göre tanımlanamamasıdır. Birkaç kuşaktır dağılmış ailelerden gelen ve çoğunlukla kendilerinin de boşanmayı birkaç kez deneyimlemiş bildiri sahiplerinin katıldığı Batı'daki "aile" konferansları, panelleri ve sempozyumları sonuçta tek ebeveynli aile, evlenmemiş anne ya da eşcinsel aile gibi çok farklı "aileler" tartışmasına dönüşebiliyor.¹³

A- Aileye İlişkin Temel İslami Değerler

Ortaya çıkışının ilk yıllarından itibaren İslam'ın, 'toplumun kalbi' konumunda olan aile kurumunun sarsıntıya uğramasını engellemek ve sağlıklı bir toplum inşa etmek amacıyla bir dizi önlemler aldığı görülür. Başta *aile* olmak üzere, *cami*, *okul* ve *vakıf* gibi sosyal ve eğitsel faaliyetler her zaman Müslüman toplumun ana eksen kurumları olmuştur. Müslüman toplumu var eden "cemaat" veya "ümme" bilinci, aileyle birlikte bu temel birimlerin güçlendirilip geliştirilmesiyle ortaya çıkabilirdi.¹⁴

Bundan dolayı temel İslami kaynaklarda aileyle ilgili çok sayıda atıf yer alır. Bize göre, İslam medeniyetinin kadim "aile değerleri" dizgesi bir bütün olarak uygulandığında, bugün ailede yaşanan çöküş ve krizlerin önüne geçilmesinde ve sorunların azaltılmasında işlev görebilir. Temel İslami kaynaklar ve Osmanlı uygulamalarından¹⁵ belirlediğimiz İslami aile değerler dizgesinin, günümüzde aile konularını çalışan araştırmacılar için test edilebilir bir liste sunacağı kanısındayız.

Konunun doğrudan bağlantılı olması sebebiyle burada toplumsal norm ve değerlere kısaca temas etmek yerinde olacaktır. Toplumsal olgular olarak normlar, daha çok engelleme kalıpları halinde ortaya çıkarlar ve bunlar ekseriyetle insan hürriyetini sınırlayan emir, buyruk ve yasaklardır.¹⁶ Toplumsal işlevleri bakımından normlar trafik lâmbaları gibidirler; trafik lâmbalarının, araçların belli bir düzen içinde trafik akışını düzenlemesi gibi, toplumsal normlar da sosyal ilişkilerin seyrinin belirli bir düzen içinde

¹² Hülya Öztop, vd, *Tek Ebeveynli Aileler* (Ankara: T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2018), s. 10-11.

¹³ Paul Kroll, "Today's Family in Crisis Why?", *The Plain Truth*, 52(5):5-10 May, 1987, s. 6.

¹⁴ Ziyaüddin Serdar, *İslam Medeniyetinin Geleceği*, çev. Deniz Aydın (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986/2016), s. 270.

¹⁵ Abdurrahman Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876) -Sosyo-ekonomik Yapı, Gelenek ve Görenekler-*(Bursa: Sentez Yayınları, 2013).

¹⁶ Geleneksel 'töre'ler de normların bir parçasıdır. Ancak töreler, mikro düzeyde geleneksel davranışlar içinde ritüelleşirler ve bazen zararlı işlevleri olabilir. Böyle oldukları için de hukuk ya da din tarafından sistemleşmiş normların dışında vücut bulurlar ve hukuki ya da dinî bir desteği olmaksızın sadece topluluğun gücüyle yaptırım yeteneğine sahip olurlar.

gerçekleşmesini sağlarlar. Elbette bütün emir ve yasaklar norm etiketine dâhil değildir. Norm olmanın en bariz ayırıcı vasfı, ilgili topluluğun çoğunluğu tarafından *ahlaki bir ilke* olarak benimsenmiş, kabul edilmiş olmasıdır. Bir başka deyişle, bir kuralın norm haline gelmesi toplumun çoğunluğu tarafından benimsenip kabul edilmesiyle mümkün olabilir. Normlar, bireyler tarafından ahlaki bir ilke olarak benimsenip içselleştirildiğinde ise bir 'değer' haline gelirler. Çoğunlukla bir arada zikredilen norm ve değerler karşılıklı olarak birbirlerinin güvencesidirler ve ancak birbirleri aracılığıyla varlıklarını sürdürürler.

"Aile değerleri" genel olarak, aileyle ilişkili sevgi, sadakat, dürüstlük, saygı, paylaşma, iffet, samimiyet, sıcaklık, güven duygusu, sabır ve tahammül gibi bir dizi evrensel değerler setini yansıtır.¹⁷ Sağlıklı bir ailenin olmazsa olmazı olan bu değerlerin karşılıklarını ayrıntılı bir şekilde nasslarda pekâlâ bulmak mümkündür. Nitekim bazı ayetler doğrudan eşler arasında olması gereken sevgi (*meveddet*), *şefkat*, *güven*, *merhamet* ve *huzuru*,¹⁸ *güzel geçinmeyi*, *sabır ve tahammülü*,¹⁹ *himayeyi*,²⁰ *sorumluluğu*,²¹ *iffet* ve *sadakati* (*muhsenât*)²² vurgular.

Bahsedilen değerler, sağlam bir ailenin oluşabilmesi için tüm toplumlarda geçerli evrensel düzeydeki ailevi değerlerdir. Söz konusu değerler setinin uygulanmadığı bir aile kurumu zaten süreklilik gösteremez. Ancak biz burada, tüm kültürler için geçerli genel değerlerin dışında sadece, İslam'a özgü olduğunu düşündüğümüz ve Müslüman aileleri diğerlerinden farklılaştıran ve "İslami aile değerleri" olarak kavramlaştırdığımız değerlere odaklanacağız. Bize göre söz konusu değerler, soyut ve ideal yargının ötesinde olgusal ve uygulanabilir bir gerçekliğe sahiptir. Geleneğin kaybolmasıyla birlikte bireyselliğin ve "güvencesiz özgürlükler"²³ egemen olduğu modern toplumda ortaya çıkan ailevi sorunların çözümünde bu ilkeler önemli işlev görebilir.

"İslami aile değerleri" olarak kavramlaştırdığımız değerler dizgesinin her biri öncelikle belirli normlar çerçevesinde şekillenmiştir. Büyük ölçüde İslam hukuk kuralları çerçevesinde şekillenen ve uygulamaya konulmuş olan Osmanlı mahkeme kayıtları incelemesine dayalı çalışmaların operasyonel verilerinden²⁴ yola çıkarak, belirlediğimiz İslami aile değerlerini ana başlıklar halinde şöyle gösterebiliriz:

- Evliliği Geciktirmeme, Askıya Almama
- İlk Evlilikte Bekâret

¹⁷ Özcan Güngör. "Aile Değerleri", Değerler ve Toplum. Ed. Özcan Güngör, (Ankara: Nobel Yayınları, 2022) s. 211 vd.; Fatma b. Arvas, "Dindarlığın Evlilik Doyumu Üzerindeki Etkileri", *Din, Değerler ve Sağlık*, ed. Hayati Hökelekli (İstanbul: Dem Yayınları, 2017) s. 311;

¹⁸ Rum suresi, 30/21; Nahl, 16/80.

¹⁹ Nisa, 4/19.

²⁰ Bakara, 2/187.

²¹ Nisa, 4/34.

²² Maide, 5/5.

²³ Beck - Gernsheim, *Individualization*, s. 1.

²⁴ Bkz, Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi*.

- Kefaet (Din, Yaş, Soy, Gelir Bakımından Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Denklik)
- Mehir
- Kavvam (Ekonomik Yükümlülüğün Erkeğe Ait Olması)
- Boşanmayı Son Çare Olarak Düşünmek
- İddet
- Hidane
- (Yetim ve kimsesiz Çocuklar için) Koruyucu Aile.

Bize göre günümüzde yaşanan birçok ailevi sorunun temelinde aileye ilişkin bu temel İslami değerlerin ihmalı bulunmaktadır. Aşağıda çağdaş ailevi sorunlara temas edilirken ailevi bir değer olarak konuyla doğrudan ilgili kavvam, iddet ve hidane gibi kavramların açılımı da yapılacaktır.

B-Çağdaş Ailevi Sorunlar

Sanayileşme öncesinde aile büyüklerinin onay ve desteğiyle gerçekleşmiş olan geleneksel evlilik tarzının modern ailelere göre daha sağlam bir temeli vardı. Geleneksel evlilik tarzı, her ne kadar bazı handikapları barındırsa da kapitalistik eğilimlerin uzağında, çoğunlukla 'bir yastıkta kocamak' üzere bir araya gelen çiftleri temsil ediyordu. Geçmiştekinden oldukça farklı üretmiş olduğu sosyal ilişki tarzları sebebiyle endüstriyel toplumun en çok tahrip ettiği yapıların başında aile kurumu gelmektedir.

Daha kuruluşundan itibaren ekonomik kaygılarla temelleri atılan modern çekirdek ailelerin akıbeti hakkında iyimser olmak için bugün yeterli göstergelere sahip değiliz. Son elli yıl içinde diğer alanlarla birlikte aile hayatında yapısal değişimler yaşandı. Çok sayıda kadın iş gücüne katılırken, boşanmalar arttı, evli olmaksızın partneriyle birlikte yaşayan kadınlar ortaya çıktı. İnsanlar geç, evlenmeye ve daha az çocuk sahibi olmaya başladılar. Eğitimde yükselen kadın katılımı, cinsiyet eşitlikçiliği ve geleneksel cinsiyet rollerinde sorun yaratmaya başladı. Kadın ve erkelerin ev içinde ve dışında cinsiyet eşitliğine bakışı değişti.²⁵ Böyle bir atmosferde birçok insan, çeşitli sebeplerle ailesiz bir hayatı tercih etmekte ya da ailesiz yaşamak zorunda kalmaktadır. Yaygın boşanmalar, çocuk tecavüzleri, ensest, alkolizm, tek ebeveynli aileler, tek kişilik haneler ve psikolojik bozuklukların artışı, Batı'da aileden kaçışı doğuran temel göstergelerdir. Kapitalistik ve pozitivist ilişkilerin etki-tepki süreçlerinde hızla ürettiği hızcı ve sapkın davranış kalıpları sebebiyle belirginleşen ailenin karanlık yüzü, aileden kaçışları hızlandıran bir etkiye yol açmaktadır. Bu vb. göstergelere bakarak, her koşulda ailenin korunmasının değip değmeyeceğine ilişkin görüşler ileri sürülmekte; feministler ve cinsel özgürlüğü savunanlar tarafından aileye meydan okunmaktadır. Bazı aile çözümlemecileri azımsanmayacak

²⁵ Kuper - Kuper, "Aile", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, 1/18.

sayıda ailenin bir zamanlar sunduğu duygusal destek ortamını sağlamadığı sonucuna varmıştır.²⁶

Modern kültür bütünüyle, merkezinde karşılıklılık ve fayda maksimizasyonu kavramlarının yer aldığı 'sosyal alışveriş kuramı'nın varsayımlarını doğrularcasına, "satın alma iştahına, karşılıklı çıkara dayalı alışveriş görüşüne dayanmaktadır." Bu kültürün mensubu olanlar, kendi piyasa değerlerinin sınırları içinde, pazarda mevcut bulunan en iyi ve en kârlı nesneyi bulduklarına inandıkları zaman ancak birbirlerine âşık olabilirler. "Sık sık, gayrimenkul satın alırken olduğu gibi, bu pazarlıkta da ileride gelişebilecek olan gizli potansiyeller önemli bir rol oynar." Deyim yerindeyse, onlar 'misyon değil vizyon evlilik'lere imza atmışlardır ve aşkları da doğası gereği, "kalıcı âşık olma" değil "geçici âşık olma"yla sınırlı kalmıştır.²⁷

Modernizm, kapitalist cenderede sıkıştırdığı aile kurumunu sekülerizmin parıltılı cazibesıyla sarsarken, postmodernizm özgür, gelip geçici, taklitçi, omurgasız, ilkesiz, metalaşmış tüketim kültürü ve nihilist bir anlam dünyası içinde onu rayından çıkarıp değersizleştirmektedir. Çağdaş zamanlarda aile karşıtları tarafından ailenin üstünün çizilip itibarsızlaştırılması, bir anlam kaybını ve "evsiz bilinci"²⁸ üretmiştir. Tüm bunların sonucunda, geleneksel ailenin mahremiyeti dönüşmüş; fabrikalar, ofisler, parklar ve sinema, tiyatro vb. kültür endüstrileri ailenin kendine özgü mekânlarını (ev, avlu, sokak) ortadan kaldırmıştır.

Haddizatında modernitenin temel kabulü, toplumsal birimin grup, lonca, çeşitli birlikler ve cemaatleşme değil aksine "kişi", yani özgür ve "özerk insan"dır. Ekonomik alanda malların ve paranın serbest dolaşımını ifade eden "Bırakınız yapsınlar" ilkesiyle birlikte "özerk insan" kavramı zamanla "dizginlenmeyen bireycilik" ya da "kontROLSÜZ benlik" haline geldi.²⁹ İnsanları dayanışmacı sosyal bağlardan koparan bireycilik eğiliminden aile de yakasını kurtaramamıştır.

Manevi otoriteyle mesafeli bireycilik eğilimi, güçlü kolektif bağları zamanla azaltarak, aile çözümleri ve parçalanmalarını hızlandırıcı bir etki yapmıştır. Beck'in ifadesiyle "Onlara hükmeden yasa şöyle diyor: *Ben benim*, ondan sonra kadını. *Ben benim*, ondan sonra erkeğim." Böylelikle erkekler ve kadınlar "kendi hayatlarını" ararken, geleneksel rollerinden kurtuluyorlar ve aile yerine haz ve ekonomik güdülerle ikili birlikteliğe, partner mutluluğunu aramaya itiliyorlar.³⁰

Kapitalist tüketim kültürü içinde bireyi raydan çıkararak hazcılık ve eğlence düşkünlüğüydü. Batıda ortaya çıkan yeni kapitalizm, üretim ve çalışma alanında bir

²⁶ Mark Poster, *Eleştirel Aile Kuramı*, çev. Hüseyin Tapınç, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1989), s. 172.

²⁷ Erich Fromm, *Sevme Sanatı* (İstanbul: Öteki Yayınları, 1999), s. 10-11.

²⁸ Berger vd, *The Homeless Mind*.

²⁹ Daniel Bell, *Kapitalizmin Kültürel Çelişkileri*, çev. Ümit Tatlıcan, (Bursa: Sentez Yayınları, 2021), s. 51.

³⁰ Beck, *Risk Toplumu*, s. 158.

Protestan ahlak talep etmeyi sürdürürken, tüketim alanında hazzı ve hoşça vakit geçirmeyi teşvik ediyordu. Meydan, hiçbir ahlaki veya aşkın etiğe sahip olmayan kapitalizme bırakılmıştı.³¹ Son asırlarda yüzü sürekli olarak Batı'ya dönük olan bazı Müslüman kesimler de Batı'da meydana gelen değişimlerden etkilenmişti. Bilim, teknoloji ve ekonomi alanlarındaki gerilemeye bağlı olarak, Batılı girdilerin cazibeli büyümesine kapılan bu kesimler, her konuda Batıyı körü körüne taklit yarışına girdiler. Batılılaşma sürecinden en fazla etkilenen kurumların başında, hiç kuşkusuz İslam medeniyetinin merkez üssü konumundaki aile geliyordu. Her ne kadar insan haklarını, kadın ve çocuk haklarını sürekli gündemde tutsa da seküler modern paradigma, paradoksal bir şekilde, insanlığın sorununu çözmek bir yana sorunların artışını hızlandıran bir işlev gördü.

Bu paradigmanın ürünü olan 'bireycileşme' arttıkça ailede çözülme, parçalanma, suç ve intihar oranları da hızla artış göstermişti. Ailevi sorunlar ve boşanmalar, hem yetişkinlerin hem de çocukların sigara, alkol ve uyuşturucu gibi bağımlılıklarını ya da onların çeşitli suçları irtikâp etmelerini tetikleyerek dramatik sonuçlara yol açtı. Sağlam bir aile yapısının suç ve bağımlılıklardan uzak durma noktasında belirgin bir pozitif etkisinin olduğu hususu, ileride bahsedileceği üzere, suç ve madde bağımlılıklarına yönelik araştırmalarda çok açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

İçinde bulunduğumuz zaman diliminde, artık geleneksel toplumlardan çok farklı yeni aile tarzlarının çıkışına şahit oluyoruz. İki ebeveynli hane, çocuklar için en yaygın aile olmakla ve arzu edilen norm olarak görülmeyle birlikte birçok ailenin parçalanmasının sonucu marjinal yeni yaşam tarzları sürgün vermiştir. Yeni aile tarzlarının bir kısmı, "çözülen" ve "tamamlanmamış aile" kavramlarıyla tanımlanıyor. "Çözülen aile" ile sadece karı-kocadan meydana gelen fakat eşlerin birbirine karşı sorumluluğu ve bağlayıcılığı bulunmayan aile; "tamamlanmamış aile" ile de genelde annelerin gayri meşru çocuk ya da çocuklarıyla birlikte yaşadığı "tek ebeveynli aile" tarzları kastedilmektedir. Yeni yaşam tarzlarıyla aile kavramının içi boşaltılarak sosyal ilişkiler metalaştırılmış ve bunun sonucunda çok sayıda keyfi boşanmalar ve nikâhsız birliktelikler ortaya çıkmıştır.³²

Kısacası, nikâhsız birliktelikler, aile içi şiddet, keyfi boşanma, tek ebeveynli aileler, üvey ebeveynli aileler, bekâr kalıp evlenmeme ya da geç evlenme gibi aile için risk oluşturan yaşam tarzlarının günümüzde gittikçe artış göstermesi, bize göre, aile anlayışında İslami değerlere yer verilmemesiyle ilişkili olabilir.

1.1 Birlikte Yaşama

İslami değerlerden uzaklaşıldığı için aileye yönelik önemli risk alanlarının başında, 'birlikte yaşama' gelmektedir. Birlikte yaşam tarzı, evlilik bağı olmayan bir çiftin aynı evi

³¹ Bell, *Kapitalizmin Kültürel Çelişkileri*, s. 112-116.

³² Can, İslam, "Moderniteden Post-moderniteye Ailenin Ontolojisi ya da Modern Çekirdek Aile Çerezleşiyor mu?", *Aile Sosyolojisi Yazıları*, ed. Mustafa Aydın (İstanbul: Açılım Kitap Yayınları, 2014), s. 57-62.

paylaşmasıdır. Çocuklu ve çocuksuz gayri resmi birliktelikler, “hayat arkadaşı” sıfatını da taşıyarak alternatif bir aile halinde, günümüzde seküler kesimlerde gittikçe yaygınlaşan bir yaşam tarzıdır. Nikâhsız ya da gayri resmi bir yaşam tarzı olan birlikte yaşama, ailenin kendine özgü sınırlarını ve geleneksel işlevlerini yok edici niteliktedir.

Türkiye’de nispeten ekonomik durumları iyi olan genç ve orta yaşlı seküler görünümlü çiftlerin, alternatif bir aile olarak bu tür yaşam tarzını tercih ettiği söylenebilir. Ancak bu tür birlikteliklerin meşru evlilik birimlerine göre daha kırılğan ve risk taşıdığı aşikârdır.

1.2. Aile İçi Şiddet

Tüm dünyada çoğunlukla erkeklerin eşlerine uyguladıkları bir sorun olan aile içi şiddet, “kadına dayak”, “kadına karşı şiddet” veya “kadın istismarı” gibi ifadelerle farklı şekillerde tanımlanan bir sosyal olgudur. Söz konusu şiddetin önemli bir kısmı istatistiklere yansımaz. Derecesi ise tokat atma, itip kakma, yumruklama, tekmeleme, vücutta çürükler ve kırıklar oluşturma ve yaralamaktan aile içi cinayete kadar değişen farklı görünümünde ortaya çıkabilir.

Aile üyeleri için bir huzur, esenlik ve güvenlik merkezi olması gereken evler, sağlıklı aile kavramını tehdit eden şiddet vb. riskleri bünyesinde taşıdığı anda en tehlikeli mekânlar haline dönüşebilir. Sağlıklı aile ilişkilerinin yaşanmadığı çağdaş toplumlarda, istatistiksel bakımdan herkesin kendi evinde fiziksel bir saldırıya uğrama ihtimali, gece sokaklarda saldırıya uğrama ihtimalinden çok daha fazladır. Nitekim İngiltere’de yapılan araştırmalar, her dört cinayetten birisinin, bir aile üyesi tarafından kendi yakınına karşı işlendiğini göstermektedir.³³ 2019 Kasım ayı itibariyle öldürülen 222 kadının 100’den fazlası aile üyeleri tarafından katledilmiştir. Kadınların öldürülmesinde öne çıkan ana tema, onların eşlerinden/sevgililerinden ya da birlikte yaşadıkları erkeklerden ayrılmak istemeleridir.

Bu şiddet türünün çoğunlukla toplumdaki şiddet içeren davranış kalıplarını yansıttığı söylenebilir. Eşlerine ve çocuklarına fiziksel şiddet uygulayan pek çok erkek, ev dışı sosyal yaşamda da şiddete başvurmaktadır. Nitekim Amerika’da yapılan bir çalışmada, eşlerine fiziksel şiddet uygulayan erkeklerin yarısından fazlasının, eşlerine olduğu kadar toplumsal yaşamda başkalarına karşı da şiddet kullandığı ortaya çıkmıştır.³⁴ Eşlerine fiziksel şiddet uygulayan erkeklerde alkol tüketimi anlamlı bir faktördür.³⁵

1.3 Aile İçi Şiddet-Kavamlık İlişkisi

³³ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, Haz. H. Özel - C. Güzel (Ankara: Ayrac Yayınları, 2000), s. 173.

³⁴ Giddens, *Sosyoloji*, s. 174.

³⁵ Vahip Işıl - Özlem Doğanavşargil, “Aile İçi Fiziksel Şiddet ve Kadın Hastalarımız”, *Türk Psikiyatri Derneği* 17/2 (2006), 107-114.

Kur'an'a göre bir erkek, aile ortamında öncelikle 'eş' statüsünde "kadınlar üzerinde kavvam" dır.³⁶ Bununla birlikte kavvamlık rolü, eş karşısında erkeğe bir ayrıcalık ya da üstünlük sağlamaz. Böyle bir norm aracılığıyla, ailede sosyal rol karmaşasının önlenmesi, ailedeki statülerle uyumlu iş bölümünün organize edilmesi ve bir karar mekanizmasının sağlanması hedeflenmiştir, denilebilir.

Kavvamlık normu, İslami paradigmada erkek lehine bir üstünlüğe işaret etmez. Erkeğin kadından üstün olduğuna dair herhangi bir ilke, Kur'an ve Sünnet'te mevcut değildir; üstünlük, cinsiyet gibi doğuştan getirilen statülerde değil, davranışların ahlâka uygunluğunda (takva) ortaya çıkar. Binaenaleyh ayette geçen "kavvam" kelimesi de cinsiyet açısından bir üstünlük göstermez. Bu bağlamda "kavvam", "aile içi iş bölümü olarak erkeğin kadının yaşama ve geçim sorumluluğunu yüklenmesi dışında bir anlama gelmez."³⁷

Bir konsept olarak kavvam, gerçekte toplumsal düzene ilişkin genel İslami çerçevenin ailedeki ilkesel bir yansımasıdır, denilebilir. Böyle bir kavram aracılığıyla aile kurumunun, herhangi bir kaotik ortama, kargaşaya düşmeden, belirli bir düzen içinde ve sağlıklı bir şekilde varlığını sürdürebilmesi için temel bir ilke ortaya konulmaktadır. Kelimenin üçlü (sülesi) türevlerinden yola çıkarak yapılacak semantik tarama, kavvamlık rolünün aile kurumundaki işlevini gözler önüne serer. Bunlar "ihtiyaçlarını karşılamak, geçimini sağlamak, kıvamında olmak, idare etmek, düzene koymak, dürüst olmak, yanlış sapmamak, değer belirleme, destek, dayanak, vasilik etmek, koruyuculuk" gibi oldukça zengin bir anlam içeriğine sahiptir. Sözlükte, 'kavvam'ın (çoğ. kıvam) karşılığı olarak ise "Endamı (boyu-posu) güzel ve biçimli (mevzun) adam"³⁸ ve "İşleri güzel götüren, yerli yerince yapan"³⁹ gibi anlamlar sıralanır.

Kuşkusuz kavvamlık rolü, belirli sorumluluk ve yükümlülüklerle ilâveten bazı ilkeleri de gerekli kılar. Dinî ve ahlâki değerleri taşımayan erkeğin kavvam olması düşünülemez. Kendisinin ve ailesinin maişeti için çaba sarf etmeyenlerden, aylak, tembel ve tüm vaktini süfli arzularının peşinde dijital ortamlarda israf eden, alkolik ve çapkınlardan kavvamlık rolü beklenmez.⁴⁰

Ayrıca Kavvamlık rolünü üstlenen erkek, mutlak güç sahibi, despot bir hâkim değil, gerçekte bir hadimdir (hizmetkâr); aile düzeninin devamı için katma değer üretendir, aile içi ilişkileri kıvamında tutan ve her bir aile üyesinin haklarını koruma konusunda en

³⁶ Nisa, 4/34; Bakara 228' de de erkeklerin kadınlar üzerinde bir derece farklılıklarının olduğu zikrediliyor.

³⁷ R. Hassan, "Muslim Women and Post-Patriarchal Islam", zikreden, Elifhan Köse, *Sessizliği Söylemek: Dindar Kadın Edebiyatı, Cinsiyet ve Beden*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), s. 96.

³⁸ Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, Haz. Mustafa Koç - Eyüp Tanrıverdi, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), "Kavvam", 6/5176.

³⁹ İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l Vasîl*, (Tahran: el-Mektebetü'l-İlmiye), "Kavvam", 2/774.

⁴⁰ Eşinden ayrılmış bir hanım, bu konuyu kendisiyle müzakere ederken, "Sarhoş ve çapkından kavvam mı olur?" sorusuyla bir bakıma eşinden ayrılma sebebini de ifşa etmişti.

duyarlı olması gereken aile üyesidir. Bu, tıpkı “bir yöneticinin halkı yönetmesi gibi”⁴¹, erkeğin de eşinin hizmetinden, hatta istek ve ihtiyaçlarından sorumlu⁴² olduğu bir duruma işaret eder.

Buna göre aile kurumunun düzenli işleyişinin ve devamının öncelikli sorumlusu, kavramlık rolünü üstlenen erkektir. Nitekim söz konusu ayet, erkeğin kavramlık rolünü iki gerekçeye dayandırıyor: İlki, kadın ve erkek arasındaki doğal, fizyolojik ve biyolojik (erkek, fiziksel olarak daha güçlüdür) farklılıklar, diğeri de erkeğin aile ekonomisinden (maîşet) sorumlu tutulmasıdır.

Aile ekonomisinden öncelikle kadının değil bizzat erkeğin sorumlu tutulması, gündelik hayatta kimi seküler ve feministler tarafından kadını değersizleştiren, pasifleştiren ve onun özneliğini ortadan kaldıran ataerkil bir girişim olarak değerlendirildiğine zaman zaman şahit olunabilmektedir. Onlara göre erkeğe verilen bu sorumluluk, ‘kadına konfor sunarak haddizatında erkeğe imtiyazlı bir alan açmak’tan başka bir şey değildir. Feministler açısından kadın ve erkek, tüm yaşama alanlarında olduğu gibi aile ekonomisine de eşit düzeyde katılım sağlamalıdır. Zira böylesine bir tutum, çiftlerden birini imtiyazlı bir konuma taşımayacaktır. Ancak bu görüşün kadınların mesuliyetini ve yükümlülüğünü artırmaktan başka bir anlam ifade etmediği ileri sürülebilir. Eril değil dişil bir özne olarak kadını her şeyden sorumlu tutmak, dişil niteliğine uygun olarak ona gerçekte bir imtiyaz alanı açan ve kendi doğasında içkin ‘alırlık’ rolünü baskılayarak tahrip edici ‘verici’ bir yükün altına sokmak demektir. Bu yönüyle kavramlık rolünün, kadının doğasını tahrip eden fiziksel baskı ve yüklerden koruduğu söylenebilir.

Diğer taraftan bu sorumluluk, erkeğe, yeri geldiğinde eşine despot bir statü sağlayarak fiziksel veya sözel şiddet uygulamak gibi, kadını değersizleştiren ilâve müdahale fırsatları vermez. “Kavvam” rolü, kadının itibarını ortadan kaldıran ve Türkçe’ye “dövme” olarak çevrilen fiziksel şiddeti (darb) içermez. Birincil sosyal grubun temel direği olan kadının lâıyk olduğu itibarını titizlikle uygulamaya koyan Kur’an’ın, bir çırpıda şiddete kapı aralaması aklen muhaldir. Kadına şiddet uygulama, her şeyden önce, İslam’ın temel normlarına aykırı gayri meşru bir olgudur. Toplumda var olan olgular da İslam öncesinden tevarüs edilen ataerkil görenekler olarak yorumlanabilir.

Dolayısıyla ailenin temel direği olan kadına şu veya bu şekilde şiddet uygulama, onu değersizleştirme, erkeğin kavramlık rolünün bir sonucu olamaz. Aksine kavramlık, ailenin normal işleyişini, huzurunu ve devamını sağlayıcı bir rol dizisini gerektirir. Şiddet, gerek toplumsal gerekse ailevi düzeyde kime uygulanırsa uygulansın, kabul edilemez bir değersizliği, küçük düşürülmeyi ve psikolojik bir yıkımı doğurur. Öfke patlamalarının

⁴¹ Zemahşeri, *Keşşaf Tefsiri*, *Keşşaf Tefsiri*, çev. Abdülaziz Hatip vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, c.2, 2017), s.120; Kâdi Beydâvi, *Muhtasar Beydâvi Tefsiri*, çev. Şadi Eren (İstanbul: Işık Yay, 2013), s. 391.

⁴² İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, (Beyrut: Daru Sadır,1990), “Kavvam”, 12/503.

şiddete evirilmeden frenlenmesi ve ortadan kaldırılması gereken ortamların başında ilk sırayı aile yuvasının alması beklenir. Çocukların sağlıklı bireyler olarak yetişmesi ancak güvenli aile ortamlarında mümkün olabilir. Fiziksel şiddet, nezaketsizlik ve kibirle kıyaslanmayacak derecede çirkin bir kaba kuvvettir.

Aile ortamında şiddete başvurma yerine iletişim kanallarını açık tutma, ılımlı, affedici, sevecen ve merhametli olma, kararları her zaman istişareyle yürürlüğe koyma, normal bir aile yaşamının temel ilkeleridir. Kur'an, ailenin psikolojik temelini "meveddet", "rahmet" ve "velayet" kavramlarıyla kodlar.⁴³ Bu kodlar tüm toplumsal ilişkilerde olduğu kadar ailevi ilişkilerin de sağlam bir temelde gerçekleşmesini sağlarken kabalık ve katı kalplilik ise her zaman parçalanmaya, sosyal çözülmeye yol açar.⁴⁴

Ailede meveddet, rahmet ve velayet kodlarını içselleştirmek yerine, tikel birkaç hadisi kaynak göstererek -gerçekte bunlar zayıf hadis de olabilir- kadının darp edilebileceğini ileri sürmek, İslam'ın genel ruhuyla uyumlu değildir. İslami açıdan, her konuda olduğu gibi burada da asıl olan Rasulullah'ın sünnetidir. Sünnet genel çerçeveyi oluşturduğu için her zaman tikel hadisleri kuşatan ve bu genel çerçeveye uyumlu kılan bir yapıya sahiptir. Bu yüzden hadislerde yer alan kadınlarla ilgili anlatım, bir bütün olarak değerlendirildikten sonra konuyla ilgili ahkâm ayetleri daha doğru anlaşılabilir.⁴⁵ Dolayısıyla ayette geçen "d r b" ifadesi hakkında Hz. Peygamber'in rol modelliği ve bir bütün olarak Kitab'ın kadınlara bakışı doğru okunduğu takdirde ancak sağlıklı bir değerlendirme yapılabilir.

Bu durumda, kadına yönelik fiziksel şiddet pratiğinin dinî bir normdan (ilke) ziyade toplumdaki farklılık gösterebilecek kültürel bir olgu olduğu ortaya çıkar. Modern zamanlarda diğer birçok patolojik olgu gibi kadına yönelik şiddette de artış görülmekle birlikte, olgunun tarihinin, insanlık tarihi kadar eski olduğu ve her zaman görülebildiği bir vakiydir. İslam öncesi Arap toplumunun kadınlar hakkında benzeri kültürel pratiklerinin olduğu çok açık bir husustur.

Hz. Peygamber Arap kültüründe kadınlara yönelik şiddet pratiğine karşı belirgin bir şekilde mücadele etmiş ve kadınlara hak ettikleri değeri vermiştir. Kaynaklar, kendi aile ortamında zaman zaman ufak tefek kırgınlıklar yaşansa da onun çocuklar dâhil hiç kimseye karşı kırıcı davranmadığı ve fiziksel bir şiddete hiçbir zaman başvurmadığını zikrederler.⁴⁶

⁴³ er-Rum 30/21.

⁴⁴ el-Âl-i İmran 3/159.

⁴⁵ Hülya Terzioğlu, "Toplumsal Cinsiyet Anlayışına Katkısı Bağlamında Dini Söylemin Etkisi", *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 14/2 (2016), s. 541-558.

⁴⁶ Habibe bt. Sehl, Sâbit b. Kays b. Semmâs'ın nikâhında idi. Sâbit ona vurdu ve bir tarafını kırdı. Habibe gelip durumu Allah Rasulüne anlattı. O da Sâbit'i çağırdı ve "bir miktar malını al ve ondan ayrıl." buyurdu. Sâbit: "Bu uygun olur mu, ey Allah'ın Rasulü?" diye sordu. "Evet, olur." cevabını aldı. Sâbit: "Ben ona iki bahçe mehir olarak vermiştim, şu anda da onlar elinde" dedi. Allah Râsulü; "O halde onları al ve ondan ayrıl." buyurdu. O da öyle yaptı.(Ebû Dâvûd, No: 2228)

Hız. Peygamber'in Veda hutbesindeki ifadelerinin,⁴⁷ ayette geçen "nüşuz" kavramının sınırlarını belirlediği kanısındayız. Dolayısıyla nüşuzun, kadının kocasına "itaatsizliği" ile kodlanması da uygun görünmemektedir. Şayet kadının nüşuzu soyut bir kavram olan itaatsizlikle kodlansaydı bu anlam, ilgili hadislerde açıkça beyan edilirdi. Bu sebeple, en azından, 'İslam'ın prensipleri arasında böyle bir norm yoktur' denilebilir. Soyut bir kavramın içeriği belirlenmeksizin ve sınırları tayin edilmeksizin dinî bir norm olarak sunulması, onun benimsenip tatbik edilebilir bir değer olmasını ortadan kaldırır.⁴⁸

Kime uygulanırsa uygulansın, fiziksel şiddetin doğrudan bir insan hakkı ihlali olduğu açıktır. İslam hukuku açısından korunması gereken beş temel haktan en başta geleni, insanın yaşam hakkıdır. Darp eylemi bir başkasının yaşam hakkına yönelik önemli bir tehdittir. Nefsi müdafaa dışında, bir kişinin başka bir şahsın hakkına müdahalesi söz konusu olamayacağı için bu, ancak resmi bir mahkemenin uygulama alanına giren hukuki bir sorundur. Olay yargıya intikal ettiğinde hâkim, sorunu doğrudan hak ihlalleri bağlamında değerlendirecektir. Nitekim Osmanlı uygulamaları da bu çerçevede gerçekleşmiştir. Eşlerine fiziksel şiddet uygulayan, hapseden, ya da hakaret eden erkekler, şikâyet vuku bulduğunda hiçbir zaman mazur görülmemiş; aksine yargı tarafından önce uyarılmışlar ve sonuç alınmadığı takdirde müeyyideye başvurmaktan imtina edilmemiştir. Kadınlar, böylelikle en azından kocalarından boşanma imkânı elde etmişlerdir. Birkaç vakada da erkekler, evlerine gelmeyen kadınları darp etmeyi düşünmek yerine, sadece itaatsizlikle suçlayarak eve dönüşlerini mahkeme marifetiyle sağlamaya çalışmışlardır.⁴⁹

Fiziksel şiddet nereye varacağı belli olmayan ucu açık bir eylemdir ve bir anlık öfke patlaması ve şuur kaybıyla trajik sonuçlar doğurabilir. Böyle bir eylemin sonucunda, en kötü olasılıkla eşler arasındaki sevgi, saygı, şefkat ve eşe duyulan duygusal bağlılık kaybolur; onların yerini kin, nefret, tepkisel bir husumet hatta kontra-şiddet alabilir. Bütün

"Sizden biriniz karısını köle döver gibi dövmesin. Sonra aynı günün akşamında beraber yatacaklardır..." (Buhârî, Nikâh 93, Tefsir, Süre (91) 1; Müslim, Cennet, 49; Ibn Mâce, Nikâh, 51)

Enes b. Mâlik anlatıyor: "(Veda Haccı yolculuğu esnasında) Ümmü Süleym Hz. Peygamber'in (sav) eşleriyle beraberdi. (Enceşe isimli) bir kılavuz onların develerini yönlendiriyordu. (Enceşe söylediği ezgilerle develeri hızlandırınca) Hz. Peygamber (sav) ona şöyle seslendi: "*Ey Enceşe, kristalleri taşırken yavaş ol!*" " (Müslim, Fedâil, 72)

Ayrıca bkz, Abdurrahman Kurt, "İslam'ın İlk Döneminde Ailenin Sosyolojik Analizi", *Hız. Peygamber ve Aile*, II. Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu, 18 KASIM 2019, s. 139-143, <https://ilahiyyat.harran.edu.tr>, Erişim Tarihi, 26.09.2021.

⁴⁷ Müslim, Hac, 147.

⁴⁸ İlgili ayet geleneksel yorumlardaki gibi literal okunmaya tabi tutulduğu durumda bile sembolik bir anlam ifade etmenin ötesine geçmez. Tıpkı amcası Hz Yakub'un kızı Rahme ile evli olan Eyyüb (a.s) örneğinde olduğu gibi.

⁴⁹ 1839-1875 tarihleri arasında, Bursa sicillerinde kayıtlı 36 yılda, 428 adet boşanmanın sadece 78'i (% 18,2) talâk, 348'i (% 81,3) muhalâa (karşılıklı anlaşmayla kadının maddi bir bedel karşılığında boşanması) ve 2'si (% 0,46) tefriktir. Erkeğin tek yetkili olduğu boşama sayısı, erkek ve kadının ortak rızalarıyla gerçekleşen muhalâaya göre daha düşüktür. Üstelik bu talâk sayısının (78), 10'u (% 12,8) şartlı talâk, 2'si (% 0,25) tefviz-i talâk olduğundan, genel sayıya göre yaklaşık % 5 oranına inen nihai boşama (talâk) yetkisi, âdeta erkeğin elinden çıkmıştır. Bkz, Kurt, Abdurrahman, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi, (1839-1876), -Sosyo-Ekonomik Yapı, Gelenek ve Görenekler-*, (Bursa: Sentez Yayınları, 2011), s. 155-157.

bunlar kaçınılmaz olarak aile yuvasının çökmesine, çiftlerin her ikisinin birden psikolojik ve biyolojik bakımdan yıpranmasına, iş başarılarının düşmesine yol açacak ve daha da önemlisi ailenin geleceği olan çocukların sosyal, psikolojik ve zihinsel gelişimlerini olumsuz etkileyecektir.

1.4. Boşanmalarda Artış

Boşanmalar karşısında başta İslam olmak üzere diğer Kitabi dinlerin çekimser bir tavır takındığını biliyoruz. Dinî kodlara bakıldığında, dinin boşanmalar üzerinde belirgin bir etkisinin olduğu görülür. Söz konusu etkiler, Katoliklikte olduğu gibi boşanmayı yasaklamaktan boşanmayı kısıtlama veya çekimserlikle kabul etme gibi farklılık gösterebilir.

Kur'an, eşlerle güzel geçinmeyi;⁵⁰ ciddi anlaşmazlıklarda erkeğin ve kadının ailesinden karşılıklı birer hakeme başvurmayı⁵¹ vurgularken, Hadis, boşanmayı "Allah katında helallerin en sevimsizi (buğzedilene)"⁵² olarak değerlendirir. İslam'da "Katolik nikâhı" denilen boşanmaya yönelik bir yasaklama bulunmaz; şartlar oluşup evlilik çiftlerden birisi için çekilmez hale geldiğinde kerhen izin verilmekle birlikte boşanma, taraflardan her ikisinin ya da birisinin zafiyetinden ötürü Allah'ın gazabını gerektiren bir fiil olarak görülür.⁵³

Dindarlığın boşanma karşısında negatif etkisi, araştırma sonuçlarında da görülmekte; dinî inançları kuvvetli olanlara nazaran dini inancı olmayanlarda boşanma daha fazla çıkmaktadır.⁵⁴ Evliliğin sona ermesi için çeşitli risk faktörleri arasında "düşük bir dindarlık düzeyine sahip olmak", "boşanmış bir ailede büyüme" ve "ikinci veya daha yüksek düzeyde bir evlilik içinde olmak" gibi maddeler yer almaktadır. Risk faktörlerinin birikimi ise iki yoldan boşanmaya yol açabilmekteydi: İlki yüksek düzeyde çatışma ve mutsuzluk, diğeri düşük düzeyde bağlılıktır.⁵⁵

Boşanma, aile üyelerinin yaşayabileceği birkaç büyük geçişten biridir. Aile yapılarının ve ilişkilerinin her zaman değişebileceğini ve çocukların her zaman bir veya iki ebeveynini kaybetme riskiyle karşı karşıya olduğunu hatırlamak önemlidir. Bununla birlikte, şimdi ile yaklaşık 150 yıl önce arasındaki büyük fark, bugün bir ebeveyni

⁵⁰ "Onlarla güzel bir şekilde geçinin! Onların yaptıkları size itici gelse bile, hoşlanmadığınız bir şeyde Allah birçok hayır dilemiş olabilir." (Nisa, 4/19)

⁵¹ Nisa, 4/35.

⁵² Ebu Davud, Talak, 3/20178; İbn Mace, Talak, 1/2018.

⁵³ İslam hukuk sisteminde genel olarak üç çeşit boşama görülür: Erkeğin boşamasına "talâk", kadının isteğine dayalı olana "muhalâa", hâkimin çeşitli sebeplerle (erkeğin iktidarsız olması, aradan yıllar geçtiği halde eve dönmemesi, kadın Müslüman iken eşinin Gayrimüslim olması gibi durumlarda) evliliğe son vermesine "tefrîk" adı verilir.

⁵⁴ J. John Macionis, *Sosyoloji*, ed. Vildan Akan, (İstanbul: Nobel Yay. 2012), s. 476.

⁵⁵ Amato R. Paul, "Research on Divorce: Continuing Trends and New Developments", *Journal of Marriage and Family* 72/3 2010.

kaybetmenin ana sebebinin muhtemelen ebeveyn ayrılığı olması, oysa daha önceki zamanlarda büyük olasılıkla ölüm olmasıdır.⁵⁶

Yirminci yüzyılda Batılı ve yirmi birinci yüzyılda ise tüm belli başlı ulusların ailelerinin belki de en temel yönü, ebeveynlerin ayrılması ve boşanması sonucu ailedeki yapısal değişim hızının artmasıdır. Yetişkinlerin ve çocukların iki ebeveynli ve tek ebeveynli haneler arasında ve üvey ailelere ve sıklıkla tekrar dışarıya geçişler, yirmi birinci yüzyılda aile hayatının yaygın istikrarsızlığını yansıtmaktadır. Evli iki ebeveyn ve biyolojik çocuklarından oluşan bir aile imajına rağmen, hanelerin yapıları dikkate değer ölçüde farklılaşmıştır.⁵⁷

Aile hayatının ve evliliklerin kırılma noktasına çeşitli faktörler katkıda bulunuyor. Bunlardan biri, kadınların işgücüne katılmalarıyla birlikte eşlerine olan ekonomik bağımlılığının azalmasıdır. Bunun anlamı, mutsuz çiftlerin ekonomik bağımlılıkla bir arada yaşamak yerine daha kolay ayrılabilmeleridir. İkincisi, kadınların evden daha çok işyerinde vakit geçirmesi ve çocukların okuldan sonra evlerinden çok, çocuk bakım merkezlerinde olmalarıdır. Bununla bağlantılı olarak, ekonomik üretim alanı olarak evin işlevinin sona ermesidir. Evin böylelikle kadın için bir gelir kaynağı olarak varoluş sebebi ortadan kalkar. Diğer bir faktör ise hayatta kalma süresinin artmasıdır. Artan uzun ömür, ebeveynlerinin hayatta kalma ihtimalinin geçmişte olduğundan daha fazla olduğu anlamına gelir. Büyükanne ve büyükbabalar, -çocuklar büyürken aileler için paha biçilmez bir kaynak sağlasalar da- ileri yaşlarda bakım ve ekonomik destek için çocuklarına giderek daha fazla bağımlı hale gelmekte, bu da haneleri strese sokmaktadır.⁵⁸

Dolayısıyla, kadınların sosyo-ekonomik düzeylerinin yüksekliği de boşanmalar üzerinde etkili bir faktör olarak karşımıza çıkıyor. Özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde, kadınların eskiye nazaran ekonomik bakımdan daha bağımsız hale gelmesi, evliliğin daha az ekonomik birliktelik olarak görülmesini doğurdu.⁵⁹ Son yıllarda Türkiye’de yaşanan ekonomik ve eğitsel gelişmeler kadınlara, daha önce hiç olmadığı kadar önemli iş imkânlarının oluşmasını sağladı. Günümüzde üniversite mezunu kadın oranı eskisine nazaran daha çok arttı. Şimdi birçok kadın boşanmayı, tatminkâr olmayan evlilikler için bir çözüm yolu olarak görebiliyor. Bunun sonucunda kadınlar erkeklere oranla daha fazla boşanırken (% 55-% 45), boşanan kadınların % 90,4’ü dikkat çekici bir şekilde çalışan kadındır.⁶⁰ Başarılı kariyere sahip çiftlerde boşanma her zaman daha yaygındır. Refah düzeyindeki artış, evlilikle ilgili bir sorun olduğunda ayrı bir ev açmanın

⁵⁶ Jan Pryor - Liz Trinder, "Children, Families, and Divorce", *The Blackwell Companion to the Sociology of Families*, ed. Jacqueline Scott - Judith Treas. Blackwell Publishing (2004). s. 222-340.

⁵⁷ Pryor - Trinder, "Children, Families, and Divorce".

⁵⁸ Pryor - Trinder, "Children, Families, and Divorce".

⁵⁹ David M. Newman, *Sosyoloji*, çev. Ali Arslan. (İstanbul: Nobel Yayınları, 2016), s. 104.

⁶⁰ "Türkiye’de Boşanma Çalıştayı", 26-27 Nisan 2016, İstanbul Aydın Ün. Tarmer-Toplumsal Araştırmalar Merkezi, s. 21, <https://www.aydin.edu.tr> > 2016-Programlarımız, Erişim Tarihi, 21.07.2021.

eskisine nazaran daha kolay olduğu anlamına geliyor. H. Karaman'ın ifadesiyle, "paraya kavuşan boşuyor ya da boşanıyor."⁶¹ Bir başka deyişle, ekonomik özgürlükler en küçük anlaşmazlıklarda bile boşanmalar üzerinde tetikleyici olabiliyor.

Geleneksel olandan uzaklaştıkça ailenin zayıflayıp çöküşe geçtiği ve boşanmaların arttığı hususu tartışmasızdır. Boşanma veya ayrılık, bunu yaşayan birçok yetişkin için önemli ve stresli bir yaşam olayıdır; hem duygusal gerilimler hem de taraflar için sosyo-ekonomik güçlükler doğurur. Beck'e göre bu durum, kadınlar açısından daha olumsuz sonuçlar doğuracak ve gelecekte daha çok belirli tehditlerle karşı karşıya kalacaklardır. Onlar bireyselleşme süreçleri yüzünden bir yandan ailenin sunduğu geleneksel destek ağından kurtulurken, yeni boşanma yasaları da ekonomik olarak onları kendi ayakları üzerinde durmaya zorlamaktadır. Öte yandan, işgücü piyasasındaki konumları özellikle belirsizdir ve işsiz kadınların yüzdesinin, çok sayıda eksik bildirimle rağmen erkeklerinkinden çok daha yüksek olduğu bilinmektedir.⁶² En yeni veriler oldukça açık bir şekilde şunu gösteriyor:

Kadınların 'yeni yoksulluğun' pençesine düşmesine yol açan tuzak kapı, sosyal konum ya da eğitim yetersizliği değil boşanmadır. Bu da kadınların eş ya da ev kadını olarak gördükleri destekten ne ölçüde koptuklarının göstergesidir. Bireyselleşme sarmalı böylece aile içinde köklenerek iş gücü piyasası, eğitim, mobilite gibi her şey iki üç katına çıkıyor. Bunun sonucunda evler mesleki gereklilikler, eğitim kısıtlamaları, ebeveyn görevleri ve ev işlerinin monotonluğu arasında birbirine ters düşen çoklu hırslar yüzünden sürekli bir hokkabazlık sahnesi haline gelir.⁶³

Bu tür aile yapılarının sonucu olarak 1990'lardan itibaren "müzakereye dayalı/anlaşmalı aile"ler⁶⁴ görülmeye başlanmıştır. Anlaşmalı aile, kadın ve erkeğin eşit olduğu, her birinin az ya da çok düzenlenmiş bir duygusal rahatlık alışverişine girdiği ailedir. Ancak bunlar, mantık evliliğini çağrıştıracak tarzda belirli bir stratejiyle bireylerin farklılaşan taleplerine göre oluştuğu için her zaman iptal edilebilir durumdadır. Günümüzde mantık evliliğiyle oluşmuş birçok aile, bireysel ve duygusal taleplerin yeterince tatmin edilmediği gerekçesiyle kolaylıkla iptal edilebilir bir aşamayı deneyimlemektedir.

Dünya genelinde ekonomik yönden gelişmiş ülkelerde boşanma oranlarının daha yüksek olduğu görülüyor. Modern yaşam tarzında sosyo-ekonomik düzeyin yükselişle paralellik gösteren *bireyciliğin* artması ve aileye bağlılığın azalması, boşanmaların artışını hızlandıran bir etkiye sahiptir. Amerikalı bir terapist, hastalarının çoğunun kendilerine çok fazla odaklandıkları için ilişkilerinde sorun yaşadıklarını ve ilk evliliklerin % 40-50; ikinci

⁶¹ *Yeni Şafak*, 17 Ekim 2019.

⁶² Beck, *Risk Society*, s. 93.

⁶³ Beck, *Risk Society*, s. 89.

⁶⁴ Beck, *Risk Society*, s.89.

evliliklerin ise % 67-80 arasında değişen oranlarda sanılanın aksine daha çok boşanmayla sonuçlandığını söylüyor.⁶⁵ Geleneksel bir yapıda evli çiftler,⁶⁶ en azından psikolojik açıdan bir elmanın yarısı gibi birbirlerini tamamlayan bir bütün⁶⁷ oluşturuyorken, toplumsal bağları zayıflamış modern kimi bireyler eşleri için; "Bir elmanın yarısı değil, her biri bir elma olmalı" diyorlar. Her birinin diğerini ayrı bir elma olarak değerlendirdiği bireylerin istikrarlı evlilikler kuramadıkları gözden kaçmıyor.

Sosyo-ekonomik düzey yüksekliği, özellikle kadınlar için daha farklı anlamlar içermektedir. Genç kadınların sağlam bir mesleki kariyer edinme arzusunun ifadesi olan eğitim fırsatlarındaki eşitlenme, doğal olarak, tüm yaşamları boyunca ekonomik bağımsızlıklarına kapı aralamaktadır. Ev işinin vasıfsızlaşması, doğum kontrolü, boşanma, eğitim, meslek ve ilgi alanı gibi modern eğilimlerin tamamı, kadının yeni statüsünü belirleyen temel hususlardır. Dolayısıyla bireyselleşme sarmalı -iş talebi, eğitim, sosyal hareketlilik, kariyer planlaması- aile kurumunu çok yönlü etkiler. Aile, kariyerler ve onların hareketlilik gereksinimleri, eğitim kısıtlamaları, çocuklara karşı çelişen yükümlülükler ve ev işlerinin monotonluğu gibi çok farklı isteklerle sürekli bir hokkabazlığa dönüşür.⁶⁸

Aile parçalanmasının yetişkinler ve çocuklar üzerindeki etkileri üzerine Batı kültürlerinde gerçekleştirilen bir dizi çalışma, bunun tersini ileri sürenler bulunmakla birlikte, boşanmayı yetişkinler için olumsuz sonuçlarla ilişkilendirmiştir. Sağlam ailelerle karşılaştırıldığında ayrı, boşanmış ve üvey aile ile yaşamının bireyler açısından patolojik olduğunu vurgulayan çok sayıda araştırma mevcuttur. "Boşanmış yetişkinler, evli insanlarla karşılaştırıldığında daha yüksek ölüm ve hastalık oranlarına sahiptir ve daha düşük düzeyde mutluluk ve benlik saygısı ve daha yüksek düzeyde psikolojik sıkıntı bildirmektedir."⁶⁹

a) İddet (Bekleme Süresi)

Çağdaş ailevi sorunlarından belki de en önemlilerinden birisi, boşanma veya herhangi bir sebeple evliliğin sona ermesinin akabinde belirli bir süre tayin edilmemesinden doğan sorunlardır. Eşlerinden ayrılan kadınlar, bekâr olduklarını belgelediklerinde, birçok seküler toplumda, herhangi bir bekleme süresiyle kısıtlanmaksızın hemen yeni bir evlilik gerçekleştirebilmekteler. Bu durum da başta çocukların soy bağı olmak üzere çeşitli sorunları beraberinde getirmektedir. Oysa aile

⁶⁵ Twegen, M. Jean, "Ben" Nesli, *Bugünün Gençleri Niçin Bu kadar Özgüvenli ve İddialı Fakat Bir O kadar da Depresif Kaygılı* çev. Esra Öztürk, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009/2013). s. 154.

⁶⁶ Cibran'ın bu bağlamda evli çiftlere şöyle tavsiyede bulunur: "Birlikte durun ama yapışmayın birbirinize: Çünkü ayrı durur tapınağın sütunları. Hem birbirinin gölgesinde büyümeyiz meşeyle selvi." Bkz, Cibran, Halil, *Ermis*, çev. Ayşe Berktaş, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017), s.8.

⁶⁷ Türkçe'de 'sevgilim' karşılığı olarak kullanılan 'yârim' sözcüğü ile bir bütünü parçası anlamındaki 'yarım' arasında aynılık vurgulanabilir.

⁶⁸ Beck, *Risk Society*, s. 111.

⁶⁹ Pryor - Trinder, "Children, Families, and Divorce."

parçalanması, sosyo-ekonomik ve psikolojik bakımdan aile üyelerini derinden etkilediği için yeni bir hayata adım atmadan önce belirli bir rehabilite sürecine gereksinim duyar.

İşte bir norm olarak 'iddet' kavramı⁷⁰, eşlerin ayrılmasının sonucunda, ekonomik ve psikolojik sorumluluklarla ilişkili bir bekleme süresidir. Arapça bir kelime olan 'iddet' sözlük anlamı, çokluk zarfı olan "nice" dir; sayı ve adeti gösterir. Sözcük kadınlar ilintili kullanıldığında, boşanmış ya da kocası vefat etmiş kadının beklemesi gereken belirli süreyi⁷¹ ifade eder.

Böyle bir düzenlemenin ana sebebi, doğacak çocuğun yüksek menfaatini koruyabilmek ve toplumun çekirdeğini oluşturan aile kavramının zarar görmesini engellemektir. Ayrıca evliliğin sona ermesinden sonra kadının hamile olup olmadığının bilinmeden yeniden evlenmesi halinde, doğacak çocuğun kime ait olduğu meselesi kocayı manevi ve maddi olarak etkilemektedir. Bu yüzden söz konusu kadınlar için belirlenen bekleme süresi, eski çağlardan beri hukuk sistemlerini meşgul etmiştir.⁷²

Roma hukukunda eşi ölen kadınların yeniden evlenebilmesi için beklemesi gereken süre bir yıl olup, bu süreye uymayan kadın, şeref ve haysiyet yoksunu kabul edilmekte ve ayrıca mirastan pay hakkı engelleniyordu. Günümüz kıta Avrupası'nda Almanya, İsviçre ve Avusturya gibi ülkelerde iddetle ilgili olan düzenlemelerin son yıllarda yürürlükten kaldırıldığı ve bu hususta olumlu veya olumsuz bir tartışmaya yer verilmediği görülmektedir. ABD eyaletlerinde ise çiftlerin karşılıklı olarak birkaç gün beklemeleri gerektiği düzenlenmiştir. Bazı Uzak doğu toplumlarında da bekleme süresi görülmektedir. Tayland'da kadınların 310 günlük bir bekleme süresi söz konusu iken, bu sürenin Japonya'da -2016 yılında tamamen kaldırılması yönündeki eleştirilere rağmen- 100 güne sınırlandırılmıştır. Hinduların boşanma sonrası bekleme süresi 300 gündür.⁷³

Türk kanun koyucu, kadının belirli bir süre beklemesi şartıyla yeniden evlenebileceğini düzenlemiştir. Buna göre, evlilik sona erdiğinde kadın evliliğin sona ermesinden başlayarak 300 gün geçmedikçe evlenemeyecektir ve bu süre her halükârda doğumla sona erecektir. Bekleme süresinin kaldırılması davası açılarak kadının hamile olmadığı tespit edildiği takdirde veya evliliği sona eren eşlerin yeniden birbirleriyle evlenmek istemeleri halinde mahkeme süreyi kaldıracaktır. İddet, nikâhın etkilerinin tamamen sona ermesi için belirlenmiş bir süre olup, böylelikle tarafların pişman olmaları halinde evliliğe geri dönmeleri; kadın hamile ise soy bağının tespiti veya vefat söz konusu ise kocasını kaybeden kadının bu sayede yas tutabilmesi amaçlanmıştır.⁷⁴

⁷⁰ Bazı Türkçe hukuk metinlerinde "iddet müddeti" şeklinde geçen bu kullanım galat olmalıdır. Zira Ar. iddet'in Türkçe karşılığı bizatihi söz konusu kadınların "bekleme süresi" dir.

⁷¹ Mütercim Âsım Efendi, "İddet", *Kâmûsu'l-Muhît*, 2/1502.

⁷² Hatice Selin Pürselim, "MÖHUK Kapsamında İddet Müddetinin Soybağının Reddi ve Babalık Davalarına Etkileri", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 27/1, Haziran 2021, s. 513-542.

⁷³ Pürselim, "İddet Müddetinin Soybağının Reddi ve Babalık Davalarına Etkileri."

⁷⁴ Pürselim, "İddet Müddetinin Soybağının Reddi ve Babalık Davalarına Etkileri."

İslam Hukuku'nda iddet, boşanmış ya da kocası ölmüş bir kadının yeni bir hayata hazırlanabilmesi ya da yeniden evlilik yapabilmesi için beklemesi gereken belirli bir süredir. Boşanma veya ayrılma sürecine ilişkin olarak sistemleştirilen bu sürenin, süresi ve niteliği açısından, İslam hukukuna özgü farklı bir ciheti vardır. Bu hukuk sistemine göre, hamile iken dul kalan kadının iddeti doğumla birlikte tamamlanmış olur. Hamile olmayanların iddeti ise üç temizlik ya da regl süresine karşılıktır. Bu, regl olmayan, menopoza giren kadınlarda bir önceki ilkenin karşılığı olarak üç aydır. Kocasının ölümüyle dul kalan bir kadının iddeti ise *dört ay on gündür*.⁷⁵ Bu aynı zamanda kocasının ölümünden dolayı kadının beklemesi gereken 'yas' süresidir. Kadının eşinin ölümünden duyduğu üzüntü ve kederini yas tutarak geçirmesi, vefat iddetinin amaçları arasındadır.

Ayrıca boşanmış eşlerin birbirine karşı bazı hak ve görevleri iddet süresince de devam eder. Kadın bahsedilen süreyi, açık bir iffetsizlik yapmadıkça kocasının evinde geçirmeye devam eder,⁷⁶ hatta bu esnada ölen kocasına varis olma hakkını bile elde eder.⁷⁷ İddet esnasında kadının evi terk etmemesi ilkesinin, onun ekonomik bakımdan zor durumda kalmaması; gebelik ihtimali sebebiyle çocuğunun babasının tespiti; tarafların pişman olmaları halinde evliliğe geri dönmelerinin teşviki; ayrılmaya kararlıysalar, psikolojik olarak kadının yeni hayatına hazırlanabilmesi ve çocukların yeni hayata uyumu gibi sosyo-psikolojik işlevlerinden söz edilebilir.

b) Parçalanmış Ailede Çocukların Bakımı Sorunu: Hidane

Parçalanmış bir ailede çocukların kimin yanında kalacağı; onların bakım ve terbiyesini kimin üstleneceği sorunu, İslam hukukunda "hidane" kavramıyla ele alınır.⁷⁸ Parçalanmış aile çocuklarının aile sarsıntısından daha az etkilenmesini sağlamak ve onların daha müsait koşullarda yetişmelerini sağlamak amacıyla hidane sisteminin kural haline getirildiği söylenebilir. Aşağıda görüleceği üzere, belirli karakteristikleri bakımından bu düzenleme, diğer hukuk sistemlerinden ayrılmakta ve sadece İslam hukukuna özgü bir nitelik sergilemektedir.

Parçalanmış ailelerde çocukların belli bir yaşa kadar bakım ve terbiyesi, İslam hukukuna göre, ilk önce anneye verilir. Zira Beck'in ifadesiyle, "rahminden çıkan çocuğa sahip olma hakkı kadınındır. Biyolojik ve hukuki bakımdan çocuğun ona ait olduğunu hepimiz biliyoruz."⁷⁹ Çocuğun belirli bir döneme kadar anneye verilmesinin temel sebebi, onun en yakınında bulunan annesinin psiko-sosyal açıdan onu en iyi toplumsallaştırabilecek şahıs olduğunun kabul edilmesindedir.

⁷⁵ Bakara, 2/234.

⁷⁶ Talak (65), 1.

⁷⁷ Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi*, s. 89.

⁷⁸ Hidane sözlükte, küçük "çocuğu kucağa almak", "beslemek", "terbiye etmek", "yetiştirmek" ve "işlerini idare etmek amacıyla velayetini üstlenme" anlamlarında kullanılır. Bkz, Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhîr*, "Hidane", 6/5328; İbrahim Mustafa; *el-Mu'cemü'l Vasîr*, 2/181.

⁷⁹ Beck, *Risk Toplumu*, s. 171.

Bir annenin, eşinin vefatı sebebiyle yetim kalan küçük çocuklarını daha olumlu koşullarda yetiştirebilmek amacıyla yeni bir evliliğe adım atmaması şüphesiz övgüye değer bir davranıştır. Bununla birlikte iddetini tamamladıktan sonra çocuklu bir kadının, dilerse yeniden evlenmesinde dinen bir sakınca gösterilmez. Ancak çocukları olduğu halde yeniden evlenen kadın, temyiz çağına ulaşınca kadar İslam hukuku açısından kendi çocuklarına bakım hakkını kaybeder. Bu durumdaki bir kadın yüz kızartıcı bir fiil işlediğinde de söz konusu hakkını kaybeder.⁸⁰

Anne yoksa ya da yukarıda belirtilen gerekçelerle bu hakkını kaybetmiş ise çocuğun bakımı, sırayla anneanneye, babaanneye, kızkardeşe, ..., teyzelere ve nihayet halalara intikal eder. Kadın akrabası da bulunmadığı takdirde bakım, başta baba ve dedeler olmak üzere ancak erkeklere intikal eder. Görüldüğü üzere, bakımını daha iyi yapabileceği için hidane zincirinde çocuğun daima kadın yakınlarına öncelik verilmektedir.⁸¹

Hidane sisteminin, çocukların sosyo-psikolojik gelişimi açısından işlevsel bir düzenleme olduğu söylenebilir. Böyle bir düzenleme aracılığıyla küçük çocukların, üvey baba ve üvey erkek kardeşlerinin kaprislerinden ve özellikle kız çocuklara yönelik sapkın davranışlarından korunmasının amaçlandığı anlaşılıyor.

c) Boşanmanın Çocuklarda Doğurduğu Sosyal Sonuçlar

Aile parçalandığında ya da sorunlu hale geldiğinde, sadece çocuklar değil yetişkin bireyler de kimi ihtiyaçlarını yeterince karşılayamazlar. Ailenin işlevlerinde meydana gelen kusurlar, başta çocuklar olmak üzere tüm aile üyelerini olumsuz yönde etkileyen birtakım "sosyal felâketlere" yol açar. Toplumda suçluların ve zararlı madde kullananların sayısında görülen artış, sözü edilen ailevi sorunlardan bağımsız değildir. Winter, ABD'de mahkûmların yarısından çoğunun parçalanmış ailelerden geldiğinin ve ileri yaşlarda dahi insanların ebeveynlerinin boşanmasından derin psikolojik hasar gördüklerini vurguluyor.⁸²

Parçalanmış bir ailede çocuklar, boşanmaların en çok etkilediği kırılgan kategoridir. Ebeveynleri ayrı olan çocukların sonuçlarını, ebeveynleri ayrılmamış çocuklarla karşılaştıran hemen hemen tüm çalışmalar, bir dizi risk altında oldukları sonucuna varmıştır.⁸³ Akademik, davranışsal, psikolojik ve sosyal problemlerin görülme oranı, boşanmış aile çocuklarında daha yüksektir.⁸⁴ Amerika'da depresyon geçiren ergenlerin en

⁸⁰ Çocuğun gözetim müddeti için genellikle erkekte, başkasının yardımı olmaksızın kendi kendine yiyip içebildiği 7 ve kızda 9 bazı durumlarda 12 yaş nihanı sınır kabul edilmiştir. (Bkz, Bilmen, Ö. Nasuhi, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, c. 2, İstanbul: Bilmen Yayınları 1976, s. 436). Ortaçağ Avrupası'nda da çocukluk dönemi genel olarak 7 yaşında sona ermekteydi. Oysa günümüzde çocuklar 16-17 yaşlarına kadar aileye bağımlı sayılmaktadır. Bkz, Gittins, *age*, s. 20.

⁸¹ Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1998), s. 341.

⁸² Winter, *Postmodern Dünyada Kibleyi Bulmak*, s. 99.

⁸³ Pryor - Trinder, "Children, Families, and Divorce", s. 331.

⁸⁴ Can, *Ailenin Ontolojisi ya da Modern Çekirdek Aile Çerezleşiyor mu?*, s. 68.

az yarısı boşanmış ailelerden gelmektedir.⁸⁵ Başyığıt'in araştırmasında tedavi olmak amacıyla Bursa Büyükşehir Gençlik ve Aile Destek Merkezi'ne (GADEM) başvuran 150 kişiden % 34'ü parçalanmış ailelerden geldiği saptanmıştır. Bunlardan % 6,9'u annesiz, % 26,9'u babasız olması ve % 32'sinin de baskıcı ailelerden gelmesi dikkat çekmektedir.⁸⁶ Araştırma, madde bağımlılığında çoğunlukla (% 66 oranında) ailevi zafiyetlerin etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

Birçok araştırma evliliğin kalitesi ne olursa olsun, ebeveynleri boşanmış çocukların, ebeveynleri evli kalan çocuklara kıyasla daha mutsuz olduğunu iddia etmektedir. Evli anne babaların daha iyi anne babalar olduğuna ilişkin çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu araştırmalar, evlilik öncesi vergi gibi "geleneksel" aileyi destekleyen politikalar için çağrı yapma eğilimindedirler.⁸⁷

Boşanma, olumlu anne-babalık ilişkisinin sürdürülmesini yok ettiği için çocuklar üzerinde olumsuz etki yapmaktadır. Fakat birlikte yaşayan eşler arasındaki uyumsuzluk da çocuklar için sakıncalı sonuçlar doğurabilir. Gerilim ve şiddet içeren bir ailede yaşamaya devam etmek yerine, bu durumda boşanma, çocukların sosyo-psikolojik, dinî ve akademik gelişimi açısından, tercih edilebilir bir seçenektir.

Ayrıca burada şu hususun da vurgulanması gerekir: "Bu resimde fark edilmesi önemli olan şey, ebeveyn ayrılığıyla ilişkili önemli bir risk düzeyi olmasına rağmen, bunu yaşayan çocukların çoğunluğunun olumsuz sonuçlara maruz kalmamasıdır. Bozulmamış ailelerden gelen çocuklarla diğerleri arasındaki karşılaştırmalar, bireysel sonuçlardan elde edilen grup ortalamalarıdır. Bunlar istatistiksel anlamda önemli olmasına rağmen, boşanmanın bir sonucu olarak çocukların tamamının veya hatta çoğunun olumsuz sonuçlara maruz kaldığı anlamına gelmez."⁸⁸ Sözelimi ebeveyni boşanmış çocuklar da yüksek, okul başarısına sahip olabilirlerken ve kendilerine güvende yetersizlik belirtisi göstermeyebilirler. Bununla birlikte ebeveyniyle birlikte yaşadığı halde mutsuz bir çocukluk dönemi geçirenler, aksine eğitim ve iş hayatında başarısız olabilirler. Muhtemelen burada etkili olan şey, çocuğun anne-babasıyla birlikte yaşayıp yaşamaması değil, anne-babalık yapmanın biçimi ve niteliğidir. "Çocuklar en fazla, sevildiklerinde, anne-babalarını güvenilir bulduklarında -otoriter değil- ve anne-babalar onların gereksinimlerine duyarlı olduklarında rahat eder görünmektedirler."⁸⁹

⁸⁵ Twegen, "Ben" Nesli, s. 154.

⁸⁶ Pakize Başyığıt, *Madde Bağımlılarının Maddeyi Bırakma Sürecinde Dinî Tutum ve Davranışları Üzerine Sosyolojik bir Araştırma: Bursa GADEM Örneği*. (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

⁸⁷ Sinikka Elliott ve Dembra Umberson, "Recent Demographic Trends in the US and Implications for Well-Being", *The Blackwell Companion to the Sociology of Families*, ed. Jacqueline Scott, Judith Treas, Blackwell Publishing Ltd, 2004: s. 46.

⁸⁸ Pryor - Trinder, "Children, Families, and Divorce."

⁸⁹ Giddens, *Sosyoloji*, s. 162.

Her şeye rağmen, alkol, madde bağımlılığı, aldatma, zina, şiddet ve temel sorumlulukları yerine getirmeme gibi majör sorunları içermeyen bir evliliği sürdürmenin İslami açıdan önemli bir değer olduğu söylenebilir.

1.5. Tek Ebeveynli Aileler ve Çocuklar

Modern toplumda son yıllarda sayısı giderek artan tek ebeveynli ailede çocuğun yetiştirilmesinden anne ya da baba tek başına sorumludur. Bu durum birçok sosyo-ekonomik sorunu da beraberinde getirmektedir. Tek ebeveynlik, bozulmamış aileye kıyasla ailenin sosyo-ekonomik yükünü daha çok artıran bir etkiye sahiptir. Hem kendi hem de çocuğunun bakımının üstesinden tek başına gelemeyen birçok anne, destek amacıyla kendi annelerine dönmektedir. Tek ebeveynli ailelerde büyümek, çocuklar için de dezavantajlı bir durumdur. Çocuğu yetiştirme sorumluluğunu yerine getirmede tek ebeveyn, iki kişinin sorumluluğunu üstlendiği için oldukça yoksunluk içinde kalabilir. Bu, kadın olduğunda zorluğun derecesi daha da artar. Tek ebeveynli aileler için, özellikle anne için en ciddi sorun, fakirliktir.

Günümüzde "tehlikedeki aile" teorisini savunan sosyologlar, tek ebeveynli ailelerin, yaşam düzenini değiştirdiği için çocuğun esenliğine ve mutluluğuna zarar verdiğini ileri sürerler.⁹⁰ Bu tür bir ailede büyüyen çocuklar genellikle fakir olarak hayata başlangıç yaparlar ve daha az eğitim alırlar. Üstelik bu çocuklar yetişkinliklerinde kendileri de tek ebeveyn olmaya meyillidirler.⁹¹

1.6. Üvey Ebeveynli Aile ve Çocuklar

Üvey ebeveynleriyle birlikte yaşamak zorunda kalan çocukların bazen üvey ebeveyn baskısına maruz kalması ihtimal dışı değildir. Çocuklu bekâr anne ya da baba tekrar evlendiğinde, çocuklarını da çoğunlukla yeni ailesine taşımakta ve bunların çoğunluğunu da çocukların velayetini ayrıldığı kocasına bırakmak istemeyen kadınlar oluşturmaktadır. Bazen evli çiftlerinin her birinin daha önceki evlilikten dünyaya gelen çocukları da aynı çatı altında yaşamak zorunda kalabilmektedir.

Ne var ki bu durum, bazen çocuklar açısından istenmedik sonuçların ortaya çıkmasına sebebiyet verebilir. Onların üvey ebeveynlerle bir arada yaşamaları, ebeveynlere hitap tarzlarından -anne, baba ya da abi, abla gibi- başlayarak ortaya çıkabilecek iletişim sorunun dışında oldukça ciddi sorunların baş göstermesine yol açabilir. Üvey ebeveynli bir ailenin en yıkıcı yönü, ailedeki yetişkinler tarafından çocukların ensest ilişkiye zorlanmasıdır. Batıda gerçekleştirilen birçok çalışma, ensest olaylarının % 70-80'inin baba-kız ya da üvey baba kız ilişkileri olduğunu göstermektedir.⁹²

⁹⁰ Elliott ve Dembra, "Recent Demographic Trends in the US", s. 46

⁹¹ Macionis, *Sosyoloji*, s. 478.

⁹² Giddens, *Sosyoloji*, s. 171.

Gerek tek ebeveynli gerekse üvey aile olsun bu hanelerde yaşayanların zamanla daha fazla haneye geçiş yapmaları ihtimal dâhilindedir. Özellikle üvey aile hanelerinde yaşayanlar büyük olasılıkla en az iki geçiş yaşamıştır; orijinal iki ebeveynli evden tek ebeveynli bir eve ve ardından üvey aileye. Çoklu geçişlerden geçen çocuklar bu gruplardan herhangi birine göre daha fazla risk altında olduğu aşikârdır.⁹³

1.7. Evliliği Askıya Alma

İslam hiçbir zaman normatif bir standart olarak bekârlığı desteklememiştir.⁹⁴ İslam dünyasında büyük çoğunluk, evlenerek normal aileler kurmayı sürdürmekte ve bekârlık, çoğunlukla hayatın geçici bir evresi olarak görülmektedir.

Bununla birlikte günümüzde gençler daha az evleniyor ya da bunu daha ileri yaşlarda gerçekleştiriyorlar. Geç yaşlarda evliliklerin ya da hiç evlenmeyenlerin sayısında bir artış gözleniyor. Popüler haz kültürünün etkisi ve bireyci eğilimlerle aile hayatından uzak yaşama, aslında İslam kültüründeki 'bekârlık' anlayışıyla örtüşmeyen farklı bir zihniyet örüntüsüne işaret eder. Zira İslam kültüründe bekârlık (bakir-bakire), gerçekte masumiyeti ve iffeti simgeler. Oysa modern bir anlayışla evliliğin askıya alınmasında masumiyet ve iffet akla bile gelmezken çoğunlukla faydacı ve hazcı eğilimler egemendir.

Günümüzde evliliği geciktirmenin ya da bekârlığı tercih etmenin temel sebepleri arasında; ekonomik faktörler, kariyer fırsatları, hazcı anlayışla özgür cinsellik arayışları, popüler tüketim kültürünün etkisi ve dini/mistik amaçlar gösterilebilir.

a) Ekonomik Faktörler

Evliliği askıya almanın birçok sebepleri arasında ekonomik nitelikli olanı bizim gibi gelişmekte olan ülke halkları için en başta zikredilmesi gerekenidir. Bugün birçok sorun iç içe geçmiş durumda. "Aileden bahseden, aynı zamanda iş ve para meselelerini de tartışmak zorunda, evlilikten bahseden, aynı zamanda eğitim, meslek ve mobiliteden de bahsetmek zorunda."⁹⁵ Gün geçtikçe daha çok genç, anne-baba olmak istediği halde çocuk sahibi olup orta sınıf bir hayat sürdüremeyecekleri gerçeğiyle yüzleşmekte ve birçoğu bir meslek ve kariyer sahibi olduktan sonra evlenmeyi planlamaktadır.⁹⁶

⁹³ İki'den fazla geçiş yapan gruplarda yüksek düzeyde rencide edici ve yıkıcı davranışlar daha olasıdır. Onlarda düşük refah düzeyleri ve daha zayıf benlik imajları görülür. İş gücüne girme ve çocuk sahibi olma gibi yetişkin rollerine erken geçişler daha yüksek risk seviyelerindedir ve gençlerin bir veya iki geçişe sahip olanlardan yükseköğretime girme olasılıkları daha düşüktür. Yetişkinlikte, büyürken birden fazla geçiş deneyimi, evlilik sorunları ve evlilikte istikrarsızlık yaşama ve kişinin kendi boşanmasını yaşama olasılığını artırır. Özetle, çoklu geçişlerin çocukları davranışsal, duygusal ve ilişkisel sorunlar açısından özellikle yüksek risk seviyelerine soktuğu görülmektedir. Bkz, Pryor - Trinder, "Children, Families, and Divorce", s. 332-3.

⁹⁴ Bryan S. Turner, "Religion, Romantic Love, and the Family", *The Blackwell Companion to the Sociology of Families*, Edit. Jacqueline Scott, Judith Treas, Blackwell Publishing Ltd, 2004, s. 289-306.

⁹⁵ Beck, *Risk Toplumu*, s. 156.

⁹⁶ Twegen, "Ben" *Nesli*, s. 297; lisans öğrencilerinin evlilik anlayışlarındaki değişimin bir fotoğrafı için bkz, s. 29.

Bu yüzden artık 20'li yaşlardaki gençlerin birçoğu evli değildir. Ekonomik kaygılar ve kariyer yapma düşüncesinin, muhafazakâr kesimin gençlerinin de evliliğe geç adım atmasının temel sebepleri olduğu ileri sürülebilir. Bu kesimdeki bazı genç kızların ise K-Pop gibi popüler kitle tüketim kültürünün etkisinde kalarak evlenme sorunları yaşadıkları gözlenebiliyor.

Bugün Türkiye'de birçok genç kız ve erkek ekonomik bağımsızlığını kazandıktan sonra evlilik planlamaları yapmakta ve ister istemez evliliğe 30'lu yaşlardan sonra adım atmaktadır. Bu durum, ailenin yararına bir olgunluk dönemine işaret etse de geleneksel değerlere sahip kesimlerde gerçekte önemli bir risktir. Her şeyden önce, evlilik yaşının gecikmesi sebebiyle, bazı aileler evlatları adına telaşlanıyor ve uygun bir aday bulma endişesini taşıyorlar. Özellikle kariyer sürecindeki genç kızlar, kendilerini bir anda 30'lu yaşlarda bulduklarında daha titiz bir şekilde seçici ve müşkülpesent olabiliyorlar.

Eş ve çocukları kişisel özgürlüğü kısıtlayıcı bir engel, bir külfet görerek ve herhangi bir maddi çıkar beklentisi içinde ya da hazcı eğilimlerle evliliği geciktirmenin bir sekülerleşme göstergesi olduğu ileri sürülebilir. Bireysel özgürlük, hazcılık ya da sermaye biriktirmek amacıyla geç evlenmenin Protestan ahlakıyla bağlantısını kurmak hiç de zor değildir. Sözelimi, Rus romancı Dostoyevski, (1821-1881) *Kumarbaz*'ında⁹⁷, sermaye birikimi sebebiyle ailece gecesini gündüzüne katarak yıllarca çalışırken evlenmeye vakit bulamamayı Weber'den yıllarca önce, "ataerki bir Alman yöntemi" olarak betimler. Bu çalışma yönteminin sonuçları dramatize edilirken Bir baba (Vater) otoritesi altında "öküzler gibi çalışan", "Yahudiler gibi para istif eden" ailelerden söz edilir. Dürüstlük ve erdem sayesinde para birikmiş ve sermaye şişmiş olabilir ama evlenme sırasını elinde tutan oğlan kırk, evleneceği kız ise otuz beş yaşına ulaşmıştır. Dostoyevski'nin ifadesiyle, "beş altı kuşak sonra bu aileden bir Baron Rotschild, ... ya da şeytan bilir artık, kim bilir ne çıkar."

b) Cinsel Özgürlük Talebi

Üremenin başlangıç noktası olarak cinselliğin, yeni bir aile inşasındaki etkisi tartışmasızdır. Eş bulmanın ve çiftlerin bağlılığının temel motivasyonel unsurlarından biri, kuşkusuz cinsellik. Böyle bir güdüyü karşılama amacı olmaksızın normal bir ailenin kuruluşu gerçekleşemez.

Bununla birlikte dünyanın pek çok yerinde hoşgörü yönünde belirgin eğilim var. Özellikle seküler yaşam tarzı, böyle bir eğilimi destekleyici niteliktedir. Seküler kültürün egemen olduğu yapılarda sosyalleşen gençler, cinsellik ve çocuk sahibi olma gibi konularda artık geleneksel beklentileri yerine getirmemektedirler. Buna bağlı olarak gençlerin ilk evliliklerini gerçekleştirme yaşları yükselirken, ilk cinsel deneyim yaşı düşme

⁹⁷ Dostoyevski, *Kumarbaz*, (İstanbul: Akvaryum Yayınları, 2005).

eğilimindedir. En azından ABD ve Britanya’da ergen hamileliği ve cinsel yolla bulaşan hastalıklardaki yüksek oran bunun sonucudur.⁹⁸

Bu yüzden cinsel tutum ve davranışlarda meydana gelen değişimler aile kurumunu önemli ölçüde tahrip eden etkenler arasındadır. Daha çok 1960 ve 70’leri etkileyen evlilik dışı cinsellik arayışlarının, 1980’lerden itibaren, özellikle Protestanlar arasında, ahlaki ve ailevi çöküntüye sebep olduğu gerekçesiyle, cinsel sınırlılık ve sorumluluğa geri dönerek değişme eğilimi göstermeye başladığını ileri süren araştırmalar yok değildir. Onlara göre, ahlaki sebepler veya cinsel yolla bulaşan hastalıklar endişesiyle aileyi koruma düşüncesi, daha çok insanın gayri meşru ilişkilerini kısıtlamış veya sonlandırmıştır.⁹⁹

Ancak günümüzde birçok insan, aşikâr riskleri veya başka sebeplerle dikkatli kararlar vermeye başlasa da bilim, ekonomi ve teknolojiye ilerlemiş Batı toplumunun önemli bir kesitinin cinsellik konusunda muhafazakâr bir dönüşüm geçirmediği açıktır. Cinsellik satan müzik ve reklam piyasası, sürekli yenilenen moda ve kıyafetler, çoğunlukla porno içerikli film ve diziler vb. alanlarda ortaya çıkan kültür endüstrisi sürekli olarak serbest cinselliği kışkırtan bir etkiye sahiptir. 2003 yılında ABD’de dünyaya gelen bebeklerin % 34’ünün evlilik dışı olması¹⁰⁰, bu dönüşümün yeterince gerçekleşmediğinin bir kanıtıdır.

c) Dini ve Mistik Faktörler

Büyük dinler genel olarak evliliği yüceltip kutsallaştırmakla birlikte zamanla evliliği dinî ve manevi gelişime engel olarak gören bazı dinî grup ve hareketlerde bekâreti kutsama tutumları belirmiştir. İslam tarihi boyunca da daha birinci asırdan itibaren söz konusu düşüncelerle evlilikten kaçınan zahit ve sûfiler az da olsa hep varlığını sürdürmüştür.

Günümüz Türkiye’inde “Nurcular” olarak bilinen çeşitli Risale-i Nur gruplarından birkaçının dinî adanmışlık duygusuyla evliliği geçici ya da sürekli askıya almayı teşvik ettiği bilinmektedir. Nurcu hareket içerisinde Meşveret ve Kurtoğlu olarak isimlendirilen gruplar, dinî sebeplerle genç erkeklerin evlenmemelerini (bekâret) açıkça teşvik etmekte ve böylesine bir hayatı tercih eden üyelerini “vakıflık kurumu” adı altında bekâr kaldıkları sürece sosyo-ekonomik olarak desteklemektedirler. Vakıf statüsündeki “abiler”, ekonomik olarak desteklenirken kendilerine “yüzbaşı”, “albay” gibi askeri statüler atfedilerek itibarları yükseltilmektedir. İlerleyen safhalarda herhangi bir vakıf, bundan vazgeçerek evlendiğinde ise grup içinde önceki statü ve itibarını kaybetmektedir. Bu konuda yapılan bir araştırma sonucuna göre,¹⁰¹ vakıflar toplumda bir meşrulaştırma sorunuyla yüz yüze gelmekte ve sorunu Ashab-ı Suffe örneği ve bizzat Sait Nursi modeliyle aşma çabasına

⁹⁸ Kuper - Kuper, “Aile”, Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, 1/21.

⁹⁹ Macionis, *Sosyoloji*, s. 194.

¹⁰⁰ Twegen, “Ben” Nesli, s. 245.

¹⁰¹ Abdurrahman Kurt - A. Selim Demiryürek, “Dini Gruplarda Bekâret (Celibacy) Olgusu: Meşveret Grubu Örneği”, *Turkish Studies*. 13/17 (2018) 251-270.

girmektedirler. Geniş topluma göre farklı bir sosyalleşme süreci geçiren vakıflar başta aileleriyle oldukça dramatik sosyal sorunlar yaşamaktadırlar. Sayıları gittikçe artma eğilimi gösteren bazı yaşlı vakıflar da birtakım sosyal sorunlarla yüzleşmektedirler. Bir “vakıf abi”, aynı ev veya dersane ortamını paylaştığı gençlerle kuşak çatışması yaşayabilmekte veya ilerlemiş yaşında “Şimdi ben ne yapacağım?” duygusuyla hiç beklenmedik bir evlilik paniği deneyimleyebilmektedir.

Bize göre vakıfların evliliği geçici ya da sürekli askıya alması, genç yaşlarda maruz kaldıkları grup öğretilerinin sonucunda, sekülerleşme sürecinin yol açtığı tehdit algısına karşı bir tepkidir. Vakıflık fenomeni, gelenekte böylesine çok sayıda (tahminen 3000-4000 civarında) toplumsal bir karşılığı olmayan modern bir adanmışlık olgusudur. Madalyonun bir yüzü iman hizmeti için fedakârlığı, diğer yüzü ise dünyadan ve özellikle manevi gelişimde ayak bağı olarak görülen kadından ve aileden kaçışı temsil ediyor.

Çağdaş zamanlarda çeşitli faktörler tarafından motive edilen daha geç evliliğe doğru eğilim sebebiyle, ailesiz ve yalnız yaşayan insanların sayısında önemli bir artış söz konusudur. Her şeye karşın yalnız yaşayanlar, kendi yaşındaki çoğu insanın evli olduğu bir dünyada bekâr kalmanın yol açacağı güçlüklerin farkında olduklarında yalıtılmışlıktan ve yalnızlıktan ne kadar hoşnut olabilirler ki? Onların çoğunun, yakın sosyal çevrelerinin bekâr kalma teşviklerinden daha çok evlenmeleri yönünde toplumsal baskıya muhatap olacağı aşikârdır.

Sonuç Yerine

Biz bu makalede aileye ilişkin spesifik İslami değerler dizgesini, başta Kur’an ve Sünnet olmak üzere, fıkıh kaynaklarından ve Osmanlı uygulamalarından maddeler halinde tespit ettikten sonra bunların çağdaş ailevi sorunların çözümündeki rolünü analiz etmeye çalıştık. Büyük dinler arasında İslam dininin, Hz. Peygamber ile başlayan ve daha sonra İslam Hukukçuları olan ilk fakihlerle devam eden süreçte, aile kurumuna ilişkin en sistematik ve ayrıntılı düzenlemeler gerçekleştirmiş bir din olduğu hususu çoğunlukla kabul gören bir görüştür. İslam kültüründe aile kurumu ve ailevi ilişkiler, böylelikle İslam hukukunun temel düzenlemeleri çerçevesinde şekillenerek hukuki bir temele dayandırılmıştır.

Günümüzde aileyi korumaya ve desteklemeye yönelik resmi çabalar, “elimizden kaçıp giden dünya” da ailenin belirgin fay hatları üzerinde olduğunun ve önemli kırılmalar yaşadığının işaretidir. Modern paradigma, her ne kadar insan haklarını, kadın haklarını, çocuk haklarını sürekli gündemde tutsa da, insanlığın sorununu çözmek bir yana sorunların artışını hızlandıran bir işlev görmüştür. Sekülerleşmenin hızı, bireycileşme ve hazcılık eğilimleriyle bağlantılı olarak ailede çözülme artmaktadır. Ailevi sorunlar ciddi boyutlara ulaştığında bunun görmezden gelmememiz için yeterince büyük riskleri de

ortaya çıkmaktadır. Mesela ayrılık, boşanma ve üvey aile yaşamı, “sağlam” ailede yaşayanlara kıyasla, ortalama olarak, bireyleri daha fazla riske atıyor.

Çağdaş zamanlarda evliliği askıya alma, geç yaşlarda evlilik, aile içi şiddet ve boşanmalardaki artışa ilâveten cinsel özgürlük talepleri, sapkın cinsellikler nikâhsız birliktelikler, tek ebeveynli ve üvey ebeveynli aileler gibi sorunlar, bize göre, İslami norm ve değerlerin aşındırılması ya da uygulamamasıyla doğrudan bağlantılıdır. Modern ailede ortaya çıkan sorun alanlarının izalesinde İslami aile değerler dizgesinin önemli katkısı olabilir.

Sonuç olarak, biz bekârete, evliliği önemsemeye, aileyi sağlam temellere oturtmaya, aile içi ilişkileri güzellekle sürdürmeye, ayrılık sonrası bekleme süresine (iddet) ve çocukların bakımına (hidane) ilişkin İslami norm ve düzenlemelerin aile kurumunu destekleyici bir niteliğe sahip olduğu; ailevi ilişkilere sürdürülebilir ve daha insani düzlemde işlerlik kazandıracağı kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Amato, R. Paul. “Research on Divorce: Continuing Trends and New Developments”, *Journal of Marriage and Family*, C. 72, S.3, (2010).
- Arvas, B. Fatma. “Dindarlığın Evlilik Doyumu Üzerindeki Etkileri”. *Din, Değerler ve Sağlık*. ed. Hayati Hökelekli. İstanbul: Dem Yayınları, 2017.
- Başığit, Pakize. *Madde Bağımlılarının Maddeyi Bırakma Sürecinde Dinî Tutum ve Davranışları Üzerine Sosyolojik bir Araştırma: Bursa GADEM Örneği*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Bayer, Ali, “Değişen Toplumsal Yapıda Aile”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2013), 101-129.
- Beck, Ulrich – Beck Gernsheim Elisabeth. *Individualization, Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London: Sage Publications, 2002.
- Beck, Ulrich. *Risk Society, Towards a New Modernity*. çev. Mark Ritter. London: SAGE Publications, 1992.
- Beck, Ulrich. *Risk Toplumu, Başka Bir Modernliğe Doğru*. çev. Kâzım Özdoğan. Bülent Doğan. İstanbul: İthaki Yay, 2014.
- Bell, Daniel. *Kapitalizmin Kültürel Çelişkileri*. çev. Ümit Tatlıcan. Bursa: Sentez Yayınları, 2021.
- Berger, L. Peter, Berger, Brigitte - Kellner, Hansfried. *The Homeless Mind, Modernization and Consciousness*. Penguin Books, 1974.
- Bilmen, Ö. Nasuhi. *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*. İstanbul: Bilmen Yayınları, 1976.

- Can, İslam. "Moderniteden Post-moderniteye Ailenin Ontolojisi ya da Modern Çekirdek Aile Çerezleşiyor mu?". *Aile Sosyolojisi Yazıları*. ed. Mustafa Aydın. İstanbul: Açılım Kitap Yayınları, 2014.
- Cibran, Halil. *Ermiş*. çev. Ayşe Berktaş, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017.
- Coşkun, Taştan - Aslıhan, K. Yıldız. *Dünyada ve Türkiye'de Kadın Cinayetleri, 2016-2017-2018 Veri ve Analizleri*. Ankara: Polis Akademisi Yayınları, 2019;
<https://www.pa.edu.tr> › Kadın_Cinayetleri_Rapor, Erişim Tarihi, 11.01.2021.
- Dostoyevski. *Kumarbaz*. İstanbul: Akvaryum Yayınları, 2005.
- Elliott, Sinikka - Umberson, Dembra. "Recent Demographic Trends in the US and Implications for Well-Being". *The Blackwell Companion to the Sociology of Families*. ed. Jacqueline Scott - Judith Treas, Blackwell Publishing Ltd, 2004.
- Freyer, Hans. *İçtimaî Nazariyeler Tarihi*. çev. Tahir Çağatay. Ankara: Ank. Ün. Dil Tarih ve Coğrafya Fak. Yayınları, 1977.
- Fromm, Erich. *Sevme Sanatı*. İstanbul: Öteki Yayınları, 1999.
- Giddens, Anthony. *Elimizden Kaçıp Giden Dünya*. çev. Osman Akınhay. İstanbul: Alfa Yayınları, 2000.
- Giddens, Anthony. *Sosyoloji*. Haz. H. Özel. C. Güzel. Ankara: Ayraç Yayınları. 2000.
- Gittins, Diana. *Aile Sorgulanıyor*. çev. Tuna Erdem, İstanbul: Pencere Yayınları, 1985.
- Guénon, René. *Modern Dünyanın Bunalımı*. çev. Mahmut Kanık, İstanbul: Verka Yayınları, 1999.
- Güngör, Özcan. "Aile Değerleri", Değerler ve Toplum, Ed. Özcan Güngör, Ankara. Nobel Yayınları, 2022.
- Işıl, Vahip - Özlem, Doğanavşargil. "Aile İçi Fiziksel Şiddet ve Kadın Hastalarımız". *Türk Psikiyatri Derneği* 17/2 (2006), 107-114.
- İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*. c. 12. Beyrut: Daru Sadır, 1990.
- İbrahim Mustafa ve Dğr., *el-Mu'cemü'l Vasît*, el-Mektebetü'l-İlmiye, Tahran, ts.
- Inglehart Ronald - Norris Pippa. *Rising Tide Gender Equality and Cultural Change around the World*, (Cambridge University Press, 2003).
- Karaman, Hayreddin. *Mukayeseli İslâm Hukuku*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1998.
- Kroll, Paul. "Today's Family in Crisis Why?". *The Plain Truth*. 52(5):5-10 May, 1987.
- Kuper, Adam - Kuper, Jessica. *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, "Aile"*. 1. Cilt. İstanbul: Liberte Yayınları, 2016.

- Kurt, Abdurrahman. *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876) –Sosyo-ekonomik Yapı, Gelenek ve Görenekler-*. Bursa: Sentez Yayınları, 2013.
- Kurt, Abdurrahman. "İslam'ın İlk Döneminde Ailenin Sosyolojik Analizi". *Hız. Peygamber ve Aile*. II. Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu, 18 KASIM 2019, 139-143, <https://ilahiyat.harran.edu.tr> , Erişim Tarihi, 26.09.2021.
- Kurt, Abdurrahman - Demiryürek, A. Selim. "Dini Gruplarda Bekâret (Celibacy) Olgusu: Meşveret Grubu Örneği" *Turkish Studies*. 13/17 (2018) 251-270.
- Macionis, J. John. *Sosyoloji*, ed. Vildan Akan. İstanbul: Nobel Yayınları, 2012.
- Mütercim Âsım Efendi. *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*. Haz. Mustafa Koç - Eyüp Tanrıverdi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Newman, M. David. *Sosyoloji*. çev. Ali Arslan. İstanbul: Nobel Yayınları, 2016.
- Öztop, Hülya vd. *Tek Ebeveynli Aileler*, Ankara: T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2018.
- Poster, Mark. *Eleştirel Aile Kuramı*, çev. Hüseyin Tapınc, İstanbul Ayrıntı Yayınları, 1989.
- Pryor, Jan - Trinder, Liz. "Children, Families, and Divorce". *The Blackwell Companion to the Sociology of Families*. ed. Jacqueline Scott - Judith Treas. Blackwell Publishing Ltd, 2004.
- Pürselim, Hatice Selin. "MÖHUK Kapsamında İddet Müddetinin Soybağının Reddi ve Babalık Davalarına Etkileri", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 27/1 (2021), 513-542.
- Serdar, Ziyaüddin. *İslam Medeniyetinin Geleceği*. çev. Deniz Aydın. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986/2016.
- Terzioğlu, Hülya. "Toplumsal Cinsiyet Anlayışına Katkısı Bağlamında Dini Söylemin Etkisi". *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 14/2 (2016), 541-558.
- Turner, S. Bryan. "Religion, Romantic Love, and the Family ", *The Blackwell Companion to the Sociology of Families*. ed. Jacqueline Scott - Judith Treas, Blackwell Publishing Ltd, 2004.
- "Türkiye'de Boşanma Çalıştayı". 26-27 Nisan 2016. İstanbul Aydın Ün. Tamer-Toplumsal Araştırmalar Merkezi, s. 21, <https://www.aydin.edu.tr> > 2016-Programlarımız >, Erişim Tarihi, 21.07.2021.
- Kâdi Beydâvi. *Muhtasar Beydâvî Tefsiri*. çev. Şadi eren, İstanbul: Işık Yayınları, 2013.
- Twegen, M. Jean. "Ben" Nesli, *Bugünün Gençleri Niçin Bu kadar Özgüvenli ve İddialı Fakat Bir O kadar da Depresif Kaygılı* çev. Esra Öztürk. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009/2013.

Winter, T. J. *Postmodern Dünyada Kibleyi Bulmak*. çev. Ömer Baldık - Muhammet Şeviker. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.

Yılmaz, Yasin. "İslam Ailesi ve Modernizm", *Teoriden Gündelik Hayata Sosyolojik Tartışmalar*, Ed. Metin Özkul-İbrahim Kaygusuz, Ankara: Nobel Yayınları, 2021.

Zemahşeri. *Keşşaf Tefsiri*. çev. Abdülaziz Hatip vd. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
6/2 (Aralık/December 2022), 315-327

**Re-Appraisal of Juynboll Theories about ̐adith, Author: Dr. Alam Khan,
(Trabzon: Kalem Publication, 2019).**

Juynboll'un Hadisle İlgili Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme-Eleştirel Bir
Çalışma, Yazar: Dr. Alam Khan (Trabzon: Kalem Yayınevi, 2019)

Ayşe AYTEKİN

Arş. Gör., Gümüşhane Üni., İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü
Res. Asst., Gumushane University Faculty of Theology, Department of Basic Islamic
Sciences, Gumushane/Türkiye
E-posta: ayseaytekin_03@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5952-762X

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Kitap Değerlendirme/ Book Review
Geliş Tarihi / Date Received: 19 Ekim/October 2022
Kabul Tarihi / Date Accepted: 12 Aralık/December 2022
Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/15 December 2022
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış-Aralık/Winter-December
DOI: 10.46595/

Cite as / Atıf: Aytekin, Ayşe. "Re-Appraisal of Juynboll Theories about ̐adith, Author: Dr. Alam Khan, (Trabzon: Kalem Yayınevi, 2019)." *Journal of Analytic Divinity*, (Aralık/December 2022), 315-327.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ayşe Aytekin)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Ayşe Aytekin % 100

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Abstract

Juynboll, who had developed the theories of Orientalists such as Ignaz Goldziher, Joseph Schacht, and James Robson with a new method, combined their techniques in his work and found the opportunity to benefit from Islamic sources more widely, using this style, has been considered as the main reference source in ḥadīth studies related to Orientalism and methods related to the field. Juynboll is a researcher who had gained great fame after Goldziher and Schacht in the field of Orientalism with his works. He had worked on many subjects such as narrators who had transmitted ḥadīth from the first century to the next centuries, and ḥadīth texts accepted by jurists, ḥadīth scholars, and methodologist scholars. Therefore, making a comprehensive study of Juynboll's theories in the fields of ḥadīth and Orientalism is an absolute step to contribute to these fields. This study, which we have aimed to introduce, is a work that has aimed to examine Juynboll's theories from a different perspective, to criticize his theories on Sunnah as evidence, and to contribute to the areas in question within the framework that we have mentioned. This work, which had referenced academic studies on Juynboll written in four languages (the English language, the Arabic language, the Turkish language, and the Urdu language), has differed from other studies by identifying, describing, and criticizing the deficiencies in these studies with its original and brave style. In addition, it has meticulously revealed many theories in this field that had been neglected or not studied for other reasons, with a scientific method. Our aim in this study containing presentation and evaluation is to contribute to a modicum of the inspiration of new and current studies by revealing the place, position, features, differences, and importance of this work in the literature.

Keywords: Ḥadīth, Juynboll, Re-appraisal, Western Studies, Orientalism.

Öz

Ignaz Goldziher, Joseph Schacht, James Robson gibi Oryantalistlerin hadisle ilgili teorilerini yeni bir usulle geliştiren, aynı zamanda onların tekniklerini kendi çalışmalarında birleştiren ve bu tarzı sayesinde İslâmî kaynaklardan daha geniş bir şekilde istifade etme imkânı bulan Juynboll, Oryantalizm ile ilgili hadis çalışmalarında ve alana dair yöntemlerde temel referans kaynağı olarak kabul edilmektedir. Juynboll, çalışmalarıyla Oryantalizm çalışma sahasında Goldziher ve Schacht'tan sonra büyük ün kazanan bir araştırmacıdır. O, birinci asırdan sonraki asırlara hadis nakleden râviler ve fakihlerin, muhaddislerin ve usulcülerin kabul ettikleri hadis metinleri gibi pek çok konu hakkında çalışmalar yapmıştır. Bu nedenle, Juynboll'un hadis ve Oryantalizm alanlarındaki teorileri hususunda kapsamlı bir çalışma yapmak, bu alanlara katkı sağlayacak mutlak bir adımdır. Tanıtmayı amaçladığımız bu çalışma, Juynboll'un teorilerini farklı bir perspektifle incelemeyi, onun sünnetin delil olması konusundaki teorilerini tenkit etmeyi hedefleyen ve bahsettiğimiz çerçevede söz konusu alanlara katkı sağlayan bir eserdir. Juynboll hakkında dört dilde (İngilizce, Arapça, Türkçe ve Urduca) yazılmış akademik çalışmalara başvuran bu eser, bu çalışmalardaki eksikleri özgün ve cesur tarzıyla tespit, tarif ve tenkit etmesiyle diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Ayrıca, bu alana dair daha önce ihmal edilmiş yahut başka sebeplerle çalışılmamış birçok teoriyi ilmi bir yöntemle titizlikle ortaya koymaktadır. Bu tanıtım ve değerlendirme içerikli çalışmamızdaki amacımız ise bu eserin literatürdeki yerini, konumunu, özelliklerini, farkını ve önemini ortaya koyarak yeni ve güncel çalışmalara ilham olmasına bir nebze de olsa katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Juynboll, Yeniden Değerlendirme, Batılı Çalışmalar, Oryantalizm.

Re-Appraisal of Juynboll Theories about Ḥadīth

There is no exact date on when orientalism had begun in the West. While the concept of Orientalism had initially encompassed all Eastern languages, cultures, and sects, it had gained a new character in the nineteenth century. Since this period, the Western world had given the name Orientalist to those who were only interested in the Arabic language or Islamic sciences. This conceptual change had been pioneered by Ignaz Goldziher (d.1921). Goldziher, who had published the results of his studies on Sunnah, the second source of Islam, in his two-volume work titled *Muhammadan Studies*, was the first scholar who had written in this field. This work of Goldziher had been accepted as the first Bible in Orientalism. In his book, he had opposed the issue of the authenticity of ḥadīths and he had stated that they had emerged as a result of political and religious conflicts. He had claimed that the narrators like al-Zuhrī (d.124) had fabricated ḥadīths to please the Umayyad caliphs and the Umayyad caliphs for their political interests by drawing a dark picture about the narrators of the ḥadīths. Goldziher had defended that ḥadīth fabrication studies had started with the order of one fabricated ḥadīth containing one of the Umayyad caliphs who was Muawiya b. Sufyān's governor Mughīra, praised 'Uthmān and criticize 'Alī.

After Goldziher, the British Orientalist Joseph Schacht (d.1969) had worked on Sunnah, the second source of Islam, with a different method, and as a result of these studies, he had published a work called *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*. This work of Schacht had been accepted as the second Bible in Orientalism. In this work, the author had concluded that the ḥadīths had emerged due to the fiqh conflicts in Islamic society. In addition, Schacht was skeptical about ḥadīth transmission methods and the acceptance of ḥadīths as evidence. He had presented new theories to studies on ḥadīth and sanad, such as *Common Rāwī and the Role of Rāwī in Ḥadīth Publication*. However, the biggest difference that separates Schacht from Goldziher is that Goldziher had worked on the text and Schacht had worked on sanad.

The approaches of Juynboll, who was born in 1935 in an Orientalist family after Goldziher and Schacht, had started a new era in the history of Orientalism. Juynboll (d.2010), like his ancestors, had wanted to do studies on languages and sects in the East. For this purpose, he had enrolled in the Department of Hebrew and the Arabic Language at Leiden University in 1956 for his undergraduate education. This period had been called "the golden age" in the history of Leiden University because great Orientalists such as Schacht, Drewes (d.1992), and Brugman had given lectures in the Arabic language and Islamic Sciences departments. Juynboll had taken lessons from these valuable Orientalists and had benefited from their knowledge and experience. Juynboll who had been influenced by Schacht had begun his doctoral studies under Brugman's supervision, advising, and

guidance on “The Debates on Ḥadīth in Egypt”. Leiden University, which had lost Schacht in 1969, had graduated Juynboll and had brought him to the world.

Juynboll had included scientific topics such as common narrator, qussās, ḥadīth-i mutawātir, ewāil, and rijāl in his works named *Muslim Tradition and Encyclopedia of Canonical Ḥadīth* and in sixteen articles. He had developed the theories of Orientalists such as Goldziher, Schacht, and Robson (d.1981) about ḥadīth with a new method and he had combined their methods in his own work at the same time. In this way, Juynboll had found the opportunity to benefit more widely from Islamic sources.

Juynboll has been accepted as the main source in ḥadīth studies in the methods related to Orientalism today. He had gained great fame after Goldziher and Schacht in Orientalism with his works. There is no doubt among Orientalists about his scholarly work and proven theories on the field of ḥadīth. His studies and theories have been used as a source for research in the West and East. He worked on the narrators who had transmitted ḥadīth from the first century to the next centuries. The most important reason for this is that the narrators are the main factor in whether the ḥadīths are weak or sound. In accordance with this situation, Juynboll had doubted whether famous narrators lived in history and their narrations in ḥadīth books. In addition, Juynboll had commented on the ḥadīth texts accepted by jurists, ḥadīth scholars, and methodologists. For this reason, it is important to conduct a comprehensive study of Juynboll’s theories in the fields of ḥadīth and Orientalism. This study¹ has aimed to introduce Juynboll’s theories and criticize his theories on Sunnah as evidence.

Academic studies on Juynboll written in four languages (English language, Arabic language, Turkish language, and Urdu language) have been used as much as possible in this study. In some of these studies, Juynboll’s theories have not been mentioned at all, and in some, some of his theories have been incompletely included. In this study, the deficiencies have been completed and his unstudied theories have been meticulously put forward with a scientific method. The theories which have been adequately addressed, such as the common narrator and muammarūn, have not been mentioned again in this study, they have been only referred to with footnotes.

This study has consisted of an introduction, two parts, and a conclusion, as follows:

¹ Alam Khan, *تقييم نظريات جونبول حول الحديث النبوي (Re-Appraisal of Juynboll Theories About Ḥadīth) (Juynboll’un Hadisle İlgili Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme-Eleştirel Bir Çalışma)* (Trabzon: Kalem Yayınevi, 2019), 388 pages. Alam Khan’s work named *تقييم نظريات جونبول حول الحديث النبوي (Re-Appraisal of Juynboll Theories About Ḥadīth) (Juynboll’un Hadisle İlgili Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme-Eleştirel Bir Çalışma)* had been published in Pakistan and India too. We have the aim of declaration of the full name of these books’ references for the readers. See for detailed information:

- Alam Khan, *Istishrāq awar İlmī Ḥadīth* (Pakistan: Aks Publication, 2021), 332 pages.
- Alam Khan, *Istishrāq awar İlmī Ḥadīth* (India: Millat Publication, 2022), 334 pages.

➤ In the introduction, the importance of the subject, the reason for its selection, its limitations, and previous studies on the subject in four languages have been discussed. The differences between previous studies and this study, and finally the method of the study have been explained.²

➤ In the first part of the study, Juynboll's claims about sanad have been mentioned. There are five subheadings in this section, these are:³

❖ In the first sub-title, Juynboll's biography and works have been included, at the same time, it has been stated that he had been influenced by Orientalists such as Goldziher, Schacht, and Robson. In addition, the method used by Juynboll in his studies and the problems in this method had been proven and discussed in six sub-titles with examples.⁴

❖ In the second sub-title, Juynboll's claims about the date of the beginning of jarḥ and ta'dīl in ḥadīth narration and narrators have been discussed. It has been observed that Juynboll's claims were under the influence of Orientalists such as Goldziher, Schacht, Robson, Kaytāni (d.1935), and Horovitz (d.1931). In addition, the differences in the views of these Orientalists about isnād have been explained. As a result of the investigation of these claims, it has been determined that Juynboll had not reached all the narrations about the start date of the sanad. For this reason, he had denied the existence of sanad as the document before the seventieth year of the Hegira. In fact, in ḥadīth and historical sources, after the death of the Prophet Muhammad (PBUH), in the period of Khulafā-i Rāshidīn, there is information that the Companions such as Abū Bakr, 'Umar, and 'Ā'isha had used the criticism in the ḥadīth, and the Companions such as Abū Hurayra, Ibn 'Abbās and Ibn 'Umar had used the isnād in the narration.⁵

❖ In the third sub-title, Juynboll's claims about *as-Silsilatu'z-zahabiyya* have been mentioned. Juynboll's claims about Nāfi' (d.117), who was in *as-Silsilatu'z-zahabiyya*, that he had not lived after the second century of the Hegira, it was not possible for Mālik (d.179) to narrate ḥadīth from Nāfi' because of the difference between their ages, all the information about Nāfi' had been conveyed only by Mālik, Ibn Sa'd's *Tabaqāt*, which had been considered the first book among the *tafaqāt* books that had survived to the present day, had not had a biography of Nāfi', there has no any mentioning about Nāfi' the works of Imām Kindī's (d.256) work named *Kitāb al-Wulāt wa al-Kuddāt*, Ibn Abdulhakam al-

² Alam Khan, *تقييم نظريات جونبول حول الحديث النبوي (Re-Appraisal of Juynboll Theories About Hadīth) (Juynboll'un Hadisle İlgili Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme-Eleştirel Bir Çalışma)*, 5-14.

³ Alam Khan, *تقييم نظريات جونبول حول الحديث النبوي (Re-Appraisal of Juynboll Theories About Hadīth) (Juynboll'un Hadisle İlgili Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme-Eleştirel Bir Çalışma)*, 15.

⁴ Alam Khan, *تقييم نظريات جونبول حول الحديث النبوي (Re-Appraisal of Juynboll Theories About Hadīth) (Juynboll'un Hadisle İlgili Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme-Eleştirel Bir Çalışma)*, 17-57.

⁵ Alam Khan, *تقييم نظريات جونبول حول الحديث النبوي (Re-Appraisal of Juynboll Theories About Hadīth) (Juynboll'un Hadisle İlgili Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme-Eleştirel Bir Çalışma)*, 58-84.

Misrī's (d.257) work named *Futūh al-Miṣr wa al-Maḡhrīb* and Ibn Jawzī's (d.597) work named *Sifāt as-Safwa* about the issue of 'Umar b. Abdulazīz's (d.101) sending Nāfi' to Egypt. *As-Silsilatu'z-zahabiyya* is known to be one of the safest and the most sound sanad among the other Isnāds. Juynboll was not the first to criticize *as-Silsilatu'z-zahabiyya*, and before him, Schacht also had criticized the same issue. Juynboll had developed Schacht's thinking on this subject, albeit on a small scale.⁶

In the research on the claim that there was no one named Nāfi' after the second century of the Hegira, it had been thought that Juynboll had not examined all historical sources. The evidence showing that Juynboll had not reached all the sources was his action to not include narrators like Nāfi' b. Hālid et-Tāhī and Nāfi' b. 'Ali al-Faqīh al-Azerbaycānī who had lived after that period and their narrations in his studies in question.

As a result of the research carried out in *at-Tabaqāt al-Kubrā*, where Juynboll had said that all information about Nāfi' had been transmitted only by Mālik, it had been determined that he had narrated five narrations from 'Ubeydullah, Nāfi' b. Abī Nuaym, Ismā'īl b. Ibrāhīm, Abū Marwān Abdumālīk b. Abdulazīz, Ismā'īl b. Umayya and Muhammad b. 'Umar, yet he had not conveyed any narration from Mālik. In the examination regarding Juynboll's claim that Mālik could not narrate from him due to the age difference between Mālik and Nāfi', it had been concluded that Mālik was at least twenty-four years old at the time of Nāfi's death and this had not constituted an obstacle to the narration. A point that draws attention during the research is that Nāfi' b. Abī Nuaym (d.169) who was a student of Nāfi', coeval with Mālik and had lived more than him had not been mentioned although Juynboll had criticized Mālik due to his age. In the examination of the first works of the *tabaqāt* books as *Tabaqāt al-Kubrā* and the other works such as *Kitāb al-Wulāt wa al-Kuddāt*, *Futūh al-Miṣr wa al-Maḡhrīb* and *Sifāt as-Safwa* on Juynboll's claim that there is no biography of Nāfi', it had been determined that the document that he had used as *Tabaqāt al-Kubrā* had incomplete copies and the proof of this is that there were approximately two and a half pages of a biography of Nāfi' in the fifty-second rank of the third stratum of Ibn Sa'd's (d.230) on *Tabaqāt al-Kubrā* in the Companions who were in Madina. At the same time, it had been seen that he had not paid attention to the contents of *Kitāb al-Wulāt wa al-Kuddāt*, *Futūh al-Miṣr wa al-Maḡhrīb* and *Sifāt as-Safwa* works and the methods of their authors. The authors had mentioned the governors and judges in Egypt in the works of *Kitāb al-Wulāt wa al-Kuddāt* and *Futūh al-Miṣr wa al-Maḡhrīb*. Considering that Nāfi' had not gone to Egypt as a judge or governor, it was natural that the information about him had not taken a place

⁶ Alam Khan, *تقييم نظريات جونبول حول الحديث النبوي (Re-Appraisal of Juynboll Theories About Hadith) (Juynboll'un Hadisle İlgili Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme-Eleştirel Bir Çalışma)*, 85-100.

in these works. The book *Sifāt as-Safwa* is the summary of the work called *Hilyāt al-Awliya*. Since the author had not seen Nāfi' as a wali at that time, he had not included him in this work.⁷

❖ The fourth sub-title has contained Juynboll's claims about the most common names among famous narrators. One of the most known and trusted narrators among these names is Ibn Shihāb al-Zuhrī. According to Juynboll, those who had fabricated ḥadīth had fabricated ḥadīth with the method of using the name of al-Zuhrī. Therefore, it is not possible to determine which of the real person as al-Zuhrī among one hundred and twenty people named al-Zuhrī in the jarḥ and ta'dīl sources at present. Imām Mālik had used the name Ibn Shihāb in his sanad notes instead of the name al-Zuhrī in his *Muwatta* because he had known the confusion about the name.⁸

As a result of the research, it had been concluded that Juynboll had overlooked the fact that al-Zuhrī was not a name but a nickname. Many narrators were known by the nisba of al-Zuhrī belonging to the Banū Zuhra tribe in the periods of the Companions and the Tābi'ūn. However, there was only Sa'd b. Ibrāhīm az-Zuhrī in the stratum of Ibn Shihāb al-Zuhrī in this tribe. According to the narrations of Abū Dāvūd at-Tayālīsī (d.204), Abdurrazzak as-San'āni (d.211), and Ibn Abī Shayba (d.235), Sa'd b. Ibrāhīm had not included with the nisba of al-Zuhrī in the sanad.

In fact, Aḥmad b. Muḥammad b. Ḥanbal had stated that Imām Mālik had used the name Ibn Shihāb instead of the name al-Zuhrī. Ibn Ḥanbal had determined that the ḥadīth scholars had used the name al-Zuhrī and Imām Mālik had used the name Ibn Shihāb in the transcripts of the narrations which they had received from al-Zuhrī, while he was describing the methods of the ḥadīth scholars. However, although this determination of Ibn Ḥanbal had not been put forward to show that Imām Mālik had some doubts about al-Zuhrī, Juynboll had used it in this direction. In the studies carried out, it had been seen that Muhammad b. Ḥasan al-Shaybānī (d.189) had used the name al-Zuhrī in the Isnāds of fifty-two ḥadīths instead of Ibn Shihāb in the *Muwatta* copy that he had transmitted from Imām Mālik, and Imām Mālik had not warned al-Shaybānī about this issue.⁹

❖ In the fifth sub-title, Juynboll's claims regarding the allied (muttafiq rāwī) and subordinate (muftariq rāwī) narrators had been discussed. Before examining Juynboll's claims, four methods had been determined on how to distinguish between muttafiq rāwī and muftariq rāwī, and the works written on this subject had been mentioned. According

⁷ Alam Khan, *Re-Appraisal of Juynboll Theories About Ḥadīth* (Juynboll'un Hadisle İlgili Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme-Eleştirel Bir Çalışma), 101-125.

⁸ Alam Khan, *Re-Appraisal of Juynboll Theories About Ḥadīth* (Juynboll'un Hadisle İlgili Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme-Eleştirel Bir Çalışma), 126-129.

⁹ Alam Khan, *Re-Appraisal of Juynboll Theories About Ḥadīth* (Juynboll'un Hadisle İlgili Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme-Eleştirel Bir Çalışma), 130-145.

to Juynboll, muttafiḳ rāwī and muftariḳ rāwī names in fabricating ḥadīth had presented an opportunity for those who fabricate ḥadīth. In this regard, Juynboll had cited Abū Ḥafṣ b.‘Umar as an example and he had claimed that there were fifteen people with this name in al-jarḥ wa al-ta’dīl (impugning and accrediting) books and that five of them had taken lessons from the same teacher who was Shu‘ba b. al-Ḥajjāj (d.160) in the same period. Juynboll had found it interesting that there were only two narrators named Abū Ḥafṣ b.‘Umar in the book of *Tabaqāt al-Kubrā* which is the basic book of tabaqāt works and he had claimed that Abū Ḥafṣ b.‘Umar was a fabricated name, it was not a real person’s name. When these claims about muttafiḳ rāwī and muftariḳ rāwī had been examined in detail, it had been observed that the experts had not counted Abū Ḥafṣ b.‘Umar as one of the muttafiḳ rāwī and muftariḳ rāwī in their works. It had been determined that Juynboll’s claim that there were five people named Abū Ḥafṣ b.‘Umar who had taken lessons from Shu‘ba b. al-Ḥajjāj was true but these people were not famous with the name Abū Ḥafṣ b.‘Umar. Some of them had become famous with nicknames and some of them had become famous with an identification tags. In the analysis made in Ibn Sa’d’s *Tabaqāt*, which is the source cited by Juynboll, it had been seen that it had been included the biography of Abū Ḥafṣ b.‘Umar al-Havzi who was al-Bukhārī’s teacher and Shu‘ba b. al-Ḥajjāj’s student. It had been understood that Ibn Sa’d had not mentioned Shu‘ba b. al-Ḥajjāj’s other students with the same name because they were ghayri ma’rūf/unfamiliar.¹⁰

➤ The second part has included Juynboll’s claims about ḥadīth texts. There are four subheadings in this section.¹¹

❖ In the first sub-title, the claims about the fatwas of qussās, muzikkirīn, and jurists had been evaluated. According to Juynboll, the stories/qıssa which had been narrated by qussās had become famous as ḥadīth among the people. The fatwās of the jurists in the first period had emerged as the sayings of the Prophet Muhammad (PBUH) in the ḥadīth books of the later periods. In this sub-title, before evaluating Juynboll’s claims in detail, the beginning date of the stories, their connection with ḥadīth fabrication, the stories narrated by the narrators, and the works written by the ḥadīth scholars about the fabricated ḥadīths had been emphasized. Juynboll’s claims that fatwas of the jurists in the first period had been placed as the sayings of the Prophet Muhammad (PBUH) in the ḥadīth books in the later periods had been examined and the following conclusions had been reached:¹²

¹⁰ Alam Khan, *تقييم نظريات جونيل حول الحديث النبوي (Re-Appraisal of Juynboll Theories About Hadīth) (Juynboll’un Hadisle İlgili Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme-Eleştirel Bir Çalışma)*, 146-174.

¹¹ Alam Khan, *تقييم نظريات جونيل حول الحديث النبوي (Re-Appraisal of Juynboll Theories About Hadīth) (Juynboll’un Hadisle İlgili Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme-Eleştirel Bir Çalışma)*, 176.

¹² Alam Khan, *تقييم نظريات جونيل حول الحديث النبوي (Re-Appraisal of Juynboll Theories About Hadīth) (Juynboll’un Hadisle İlgili Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme-Eleştirel Bir Çalışma)*, 177-194.

✚ Juynboll had cited five ḥadīths on the subject of jurisprudence as Sa'īd b. Musayyib's (d.94) fatwas.¹³

✚ According to the study's determination, Ibn Musayyib's fatwas had based on ḥadīths, but, because Juynboll had not carefully examined the early ḥadīth works, he had shown them as Sa'īd b. Musayyib's fatwas.¹⁴

✚ Another point that draws attention during the research process is Juynboll's misunderstanding of al-Khaṭīb al-Baghdādī's (d.463) sayings about marāsīl and mistranslating of these words based on this misunderstanding.¹⁵

❖ In the second sub-title, Juynboll's claims about mutawātir ḥadīth had been examined. According to Juynboll, the early ḥadīth scholars had not known the term of mutawātir. For this reason, this term had not included in the works named *al-Muḥaddis u'l-fāsil*, *Marīfatu Ulūm al-Ḥadīth* and *al-Mustakhraj alā Marīfati Ulūm al-Ḥadīth*, which are the first works in ḥadīth methodology. Al-Khaṭīb al-Baghdādī had used this term for the first time in his work called *al-Kifāya fi Ilm ar-Rivāya*. As a result of the examination, it had been understood that Juynboll had not differed in the methods of the ḥadīth scholars and the jurists in the first period. In the early periods, the purpose of the ḥadīth studies of the jurists was to make judgments. For this reason, they had made a distinction between khabar al-wāḥid and mutawātir in the ḥadīth. The purpose of the ḥadīth studies of the ḥadīth scholars is to prove whether the narration belongs to the Prophet Muhammad (PBUH) or not. For this reason, they had made the distinction between sound and weak in the ḥadīth. This had not meant that the ḥadīth scholars had not known the mutawātir ḥadīth. The fact that scholars such as Imām Shāfi'ī (d.204), al-Bukhārī's (d.256) and al-Tahāwī (d.321) had used the term of mutawātir before al-Khaṭīb al-Baghdādī had confirmed this inference. Juynboll had doubts about the term of mutawātir, as well as he had ignored the reality of mutawātir al-lafzī and spiritual ḥadīth. When the claims about the mutawātir al-lafzī ḥadīth had been evaluated, it had been seen that Juynboll had mainly used the "Argumentum e Silentio" method in his arguments as a basis but this method was wrong because all of the works in the first period had not reached from the past to the present day. When Juynboll's claims about the documents of the mutawātir al-lafzī ḥadīth had been investigated, it had been understood that he had not examined all the documents and the biographies of the narrators in detail in the *tabaqāt* books, therefore he was suspicious of Imām Abū Ḥanīfa's (d.150) teachers such as al-Zuhri. When Juynboll's claims regarding the emergence date of the mutawātir al-lafzī ḥadīth had been evaluated, it had been deduced that if he had

¹³ Alam Khan, *تقييم نظريات جونبول حول الحديث النبوي (Re-Appraisal of Juynboll Theories About Hadīth) (Juynboll'un Hadisle İlgili Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme-Eleştirel Bir Çalışma)*, 195-197.

¹⁴ Alam Khan, *تقييم نظريات جونبول حول الحديث النبوي (Re-Appraisal of Juynboll Theories About Hadīth) (Juynboll'un Hadisle İlgili Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme-Eleştirel Bir Çalışma)*, 198.

¹⁵ Alam Khan, *تقييم نظريات جونبول حول الحديث النبوي (Re-Appraisal of Juynboll Theories About Hadīth) (Juynboll'un Hadisle İlgili Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme-Eleştirel Bir Çalışma)*, 218.

researched in *Musnad* of Abū Dāvūd at-Tayālīsī using the method of common narrator, he could have not reached the conclusion that the mutawātir al-lafzī ḥadīth had appeared for first time in Iraq. When the claims of Juynboll regarding the niyāha ḥadīth, one of the ḥadīths that were considered as spiritual mutawātir ḥadīth had been evaluated, it had been seen that he had made a distinction between “an-Niyāha ala’l-mayyit” and “al-Bukā ala’l-mayyit”, but there is no difference between them in reality. It had been learned that the ḥadīth scholars had counted “al-Bukā ala’l-mayyit” ḥadīths as the mutawātir, not “an-Niyāha ala’l-mayyit” ḥadīths in their works about mutawātir ḥadīth. In addition, it had been observed in Juynboll’s studies that he had made various comments on the documents of the spiritual mutawātir ḥadīth, but he had made statements that were against his own method in these comments. According to Juynboll, if any ḥadīth has the word niyāha, that ḥadīth belongs to the Iraqi region. In the research conducted on the source cited by Juynboll, it had been revealed that the ḥadīths containing the word niyāha had been found not only in Iraqi isnāds but also in Hejaz, but this situation had been neglected by Juynboll.¹⁶

❖ In the third sub-title, Juynboll’s claims about the ewāil ḥadīths had been evaluated. According to Juynboll, the isnād had started in later periods. He had shown proof of this by using the ewāil ḥadīth. In the examination, it had been understood that Juynboll had not carefully examined the words of Imām Mālik in the ewāil ḥadīths. According to Imām Mālik, al-Zuhrī was not the first person to use the sanad in the ḥadīth, but the first to collect these ḥadīths. According to Juynboll, the first person to narrate ḥadīth in Egypt was Yazīd b. Abī Habīb (d. 128). When all the data had been evaluated, it had been determined that Juynboll had taken Ibn Sa’d’s narrations out of context and behaved as careless during the research of the beginning dates of the narrations of the ḥadīths in Egypt. Before Yazīd b. Abī Habīb, some muhaddīths such as ‘Abdullāh b. ‘Amr, ‘Abdullāh b. al-Ḥārith, ‘Abdullāh b. Sa’d and Maslama b. Makhlad had gone to Egypt and Egyptians had benefited from them. When the claims about the beginning date of the ḥadīth narrations in Andalusia had been evaluated, it had been understood that Juynboll had ignored the historical facts. According to Juynboll, ḥadīth transmission in Andalusia had started from Mu’āwiya b. Ṣāliḥ (d.168), but according to historical information, before Mu’āwiya b. Ṣāliḥ, some muhaddīths such as Abdurrahman al-Ghāfikī (d.114), who was a student of ‘Abdullāh b. ‘Umar had gone to Andalusia. Also, when the claims about the beginning of the science of fiqh in Andalusia had been examined, it had been seen that Juynboll had not researched the history of Andalusia carefully. Because, according to him, the science of fiqh, it had started from Ziyād b. Abdurrahman (d.193). The information in historical sources such as *Tārīkh-i Ibn Yūnus* of Ibn Yūnus (d.347) had transmitted that the Andalusians, before Ziyād

¹⁶ Alam Khan, *تقييم نظريات جونبول حول الحديث النبوي (Re-Appraisal of Juynboll Theories About Hadīth) (Juynboll’un Hadisle İlgili Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme-Eleştirel Bir Çalışma)*, 220-275.

b. Abdurrahman had practiced with the fiqh of Imām al-Awzāī (d.157), but the Mālīkī sect had spread after the return of the student of Imām Mālīk who is Ziyād b. Abdurrahman to Andalusia.¹⁷

❖ In the fourth sub-title, Juynboll's claims about the word fitna in Ibn Sīrīn's (d.110) narration and the date of the beginning of the fitna had been discussed. All of the narrations and all the historical information about fitna had been collected. In the research, it had been concluded that Juynboll had supported Robson's ideas, not Schacht's ideas about the beginning of the fitna. According to Schacht, Ibn Sīrīn's narration had not belonged to him, this narration was fabricated in later periods and had been attributed to him. According to him, the fitna in question had occurred in one hundred and twenty-six of the Hegira, Walid b. Yazīd's fitna. However, according to Robson and Juynboll, the fitna that Ibn Sīrīn had meant was 'Abdullāh b. Zubayr fitna which had emerged in seventy-two of the Hegira. When all of Juynboll's claims and sources on this subject had been carefully examined, it had been understood that he had developed Robson's thoughts differently. When all of the narrations about fitna had been investigated, it had been concluded that Juynboll had not carefully examined these narrations from the early ḥadīth books such as Ma'mar b. Rashīd's (d.153) *al-Jāmī* and from historical sources such as Sayf b. 'Umar at-Tamīmī's (d.200) *al-Fitnatu wa wakatu'l-jamal*. According to the narrations collected about fitna, it had resulted that the events of fitna had repeated many times in the history of Islam but the first fitna in the history and ḥadīth books was not 'Abdullāh b. Zubayr's fitna, the fitna in question was 'Uthmān's fitna. According to the narrations of 'Abdullāh b. Abbās, Habīb b. Maslama and Kays b. Sa'd, it had been understood that the fitna had taken a place in the period of 'Uthmān from the transmission and narration of Ibn Sīrīn.¹⁸

➤ In the part of the conclusion, all of the results of the study had been transmitted according to academic criteria.¹⁹

Evaluation and Conclusion

According to our perspective, this work, which makes a great contribution to the field of ḥadīth as a unique and original work, is a product of labor including high-level language, versatile, interdisciplinary, academically registered for the names of authors and the titles of the works, diverse, colorful and rich bibliography. While Western studies and especially other studies that are directly or indirectly related to this research have taken a place in the literature in parts, this work is a very comprehensive work that has compiled all of the

¹⁷ Alam Khan, *تقييم نظريات جونبول حول الحديث النبوي (Re-Appraisal of Juynboll Theories About Hadīth) (Juynboll'un Hadisle İlgili Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme-Eleştirel Bir Çalışma)*, 276-301.

¹⁸ Alam Khan, *تقييم نظريات جونبول حول الحديث النبوي (Re-Appraisal of Juynboll Theories About Hadīth) (Juynboll'un Hadisle İlgili Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme-Eleştirel Bir Çalışma)*, 303-328.

¹⁹ Alam Khan, *تقييم نظريات جونبول حول الحديث النبوي (Re-Appraisal of Juynboll Theories About Hadīth) (Juynboll'un Hadisle İlgili Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme-Eleştirel Bir Çalışma)*, 329-343.

studies on the subject. This research, which has not just referred to previous studies on the theme and the content, but has analyzed them meticulously, is very valuable, important, effective, efficient, useful, and sufficient for those who want to gain knowledge and conduct academic research.

This research, which has a scientific and critical method, has not always continued to work with a positive or biased point of view while examining previous studies, on the contrary, it has rejected prompts, information, situations, and comments that are not suitable for the academic perspective by proving the issues with necessary and justified reasons where it is necessary. The author, who is very careful in this stance, has not aimed to reject all information completely or to display a harsh and oppositional attitude in unnecessary situations. As a matter of fact, the author's aim in his work is to use a method that includes continence without having a purely critical morality and to present important data. In this framework, the author has not shown a refusal attitude toward the Orientalists, and many researchers have this kind of attitude. On the contrary, he has handled the studies in this field in an objective manner, has appreciated the efforts of those who worked, has respected their service, and has expressed this situation boldly without hesitation.

The high-level status of the work, which has a rich language and bibliography, has raised the academic and scientific level, but this is a difficult degree to benefit from for those who are interested in this subject and who are not official or private researchers, undergraduate students, and newcomers to the academy. Reducing the language of the work, which does not make it possible to address the general public, to a more easily understandable level is a humble recommendation that reminds us that it can be more open to benefit.

The work has many foreign names, concepts, terms, subjects, notions, and sources in terms of its content and theme. It is a suitable suggestion for those who are not familiar with foreign and high-level academic concepts, especially academic terms about Orientalism, to include more explanatory information in footnotes or intermediate words, explanations, and sentences.

The study is a multi-faceted work that has benefited from more than one foreign language and has been completed as a result of serious efforts, bringing a new breath to the academic world, but the use of Turkish resources is at a lower rate than the use of resources in other languages. The inclusion of Turkish resources in the work as much as resources in other languages at a higher rate is a proposal that will show a fairer and more balanced approach to all of the languages, and will also facilitate the way to benefit more.

Bibliography

Khan, Alam. *تقييم نظريات جونبول حول الحديث النبوي* (Re-Appraisal of Juynboll Theories About Hadīth) (Juynboll'un Hadisle İlgili Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme-Eleştirel Bir Çalışma). Trabzon: Kalem Yayınevi, 2019.

Khan, Alam. *Istishrāq awar İlmī Hadīth*. Pakistan: Aks Publication, 2021.

Khan, Alam. *Istishrāq awar İlmī Hadīth*. India: Millat Publication, 2022.